

INSTITUTE FOR MONGOL STUDIES
National University of Mongolia

ACTA MONGOLICA

Volume 13 (385)

ANNUAL JOURNAL

National University of Mongolia

Edited by
J. Bat-Ireedui

Монгол судлалын хүрээлэнгийн ACTA MONGOLICA сэтгүүлийн Зөб.10.1

Эрхэлсэн:

Ж. Бат-Ирээдүй

Гишүүн:

D. Заябаатар (Монгол)
Уго Б. Баркманн (ХБНГУ)
И Сэн-Гю (БНСУ)
Мари-Доминикю Эбэн (БНФУ)
Чимэддорж (БНХАУ)
Алан Ж. Сандерс (Англи)
Ханимото Масарү (Япон)
С. Урантөгс (Монгол)
Хитюши Курибаяши (Япон)
Юн Вон Сү (БНСУ)

ISSN 2074-1014

Vlaanbaatar
2013

ХАРХОРУМ ЭЗЭНТ ГҮРНИЙ “МАРТАГДСАН” НИЙСЛЭЛ
ХОТЫН ТҮҮХИЙН ХЭСГЭЭС

Удо Б. Баркманн¹

Монголын эзэнт гүрний нийслэл байсан Хархорумын түүхийг сонирхсон хэн хүнд цөөвтөр жилийн өмнө зарим аялан жуулчлагчийн аян замын тэмдэглэлээс өөр юм барагтай л бол олддоггүй байсан. Харин сүүлийн жилүүдэд Хархорумыг дотоод, гадаадад шинжлэх ухааны үүднээс сонирхох сонирхлыг археологийн малтлага үлэмж нэмэгдүүллээ.² Хэдхэн жилийн өмнө улс төрийн бүх намын төлөөллийг оролцуулан Монголын парламентын байгуулсан комисс Монгол улсын нийслэлийг өнөөгийн Хархорин (хуучны Хархорум)-д шилжүүлэх боломжийн талаар буурь суурьтай хэлэлцэж байлаа. Ингэхэд бид ер нь энэ хотын түүхийн талаар юу мэддэг билээ?

Энэхүү бүтээлдээ Монголын хийгээд бусад сурвалж бичиг, сүүлийн үеийн судалгааны ном зохиолын мэдээлэлд тулгуурлан Хархорум хот хэрхэн хөгжин дэгжиж байсныг нэхэн санаж дүрслэн үзүүлэхийг оролдлоо. Хархорумыг янз бүрийн аян замын тэмдэглэлд тодорхойлон дүрсэлсэн байдгийг эл өгүүлэлдээ дахин давтан тайлбарлаж, археологийн малтлагын үр дүнд үнэлэлт дүгнэлт өгөх гэсэнгүй, хожим илүү ул суурьтай бүтээл туурвихдаа авч үзэх нь зүйтэй болов уу.

Өмнөх түүх

Нэгэн цагт алдар цуугаа дуурьсгаж байсан хэдий ч өдгөө нэгэнт мартагдсан энэ хотын нэр түрэг хэлнээс гаралтай. „Хара“ гэдэг нь түрэг, монгол хэлний аль алинд „хар“ гэсэн утгыг илэрхийлдэг. Түрэг хэлний „хорум“ хэмээх үгийг „хайрга, нуранги“ хэмээн орчуулна.³ Сэцэнцогт монгол (=түргээр корум, түвдээр гор-ма) хэлний „хүрм-э(н)“ (хуучин монголоор) нь галт уул дэлбэрэхэд эргэн тойронд шидэгдсэн галт уулын чулуу гэсэн утгатай үг хэмээн тэмдэглэжээ.⁴ Энэ нь юу гэсэн үг болохыг Орхон голыг даган хуучны Хархорум руу явж үзсэн хэн хүнгүй мэднэ. Замын хажууг галт уулын хар асга чулуу бүрхсэн байдаг. Анхнаасаа бүхэл

1. Монгол Улсын Их Сургууль

2. Л. К. Минерт, Древнейшие Памятники Монгольского Монументального Зоджества, Древние Культуры Монголии, Новосибирск 1985; В.Н. Ткачев, К реконструкции дворца Угедея в Каракоруме, Изв. Вузов, Стронительство и архитектура 8(1984); Ч. Далай, Өгэдэй хаан ба Хархорум хот, Mongolica 5(26)1994, Улаанбаатар, 18-23-р тал; Д. Баяр, Харийнхан гар сунгаж байхад харин бид гар хумхин суумгүй, Ардын Эрх, 12.08.1998; К. Sagaster, Die mongolische Hauptstadt Karakorum, Beiträge zur Allgemeinen und Vergleichenden Archäologie, Band 19, Mainz 1999, 113-128-р тал; Н.-Г. Ныттел, Das Zerbrochene bergen. Die Mongolisch-Deutsche Karakorum-Expedition, Mongolische Notizen, Nachrichten der Deutsch-Mongolischen Gesellschaft, 40-44-р тал.

3. Древнртюркский словарь, Ленинград 1969, 460-р тал.

4. Sečenčoytu, mongyol uges-ün ijaγur-un toli, Beijing 1988, 2180-р тал.

бүтэн газар нутгийг Хархорум хэмээн нэрлэж байсан нь тэр даруйдаа ойлгомжтой болно.

1240 оны хавьцаа бичигдсэн бололтой, эзэнт гүрнийг үндэслэн байгуулагч Чингис хаан (1161-1227)-ы алтан ургийн гэр бүлийн түүх Монголын нууц товчоо-нд Хархорум хэмээх газар зүйн нэрийг ердөө ганц л удаа дурьдсан байлгаас наашгүй.⁵ Хотыг уг нь мэддэг байх учиртай, тэр бүү хэл аар саар зүйлийг ч номынхоо зарим хэсэгт дурьдсан тэр түүхч яах аргагүй 1235 онд баригдаж эхэлсэн орд харш, зах зээл бүхий нийслэлийн талаар ганц ч үг унагаагүй нь хачирхалтай. Түүнээс хойш дөнгөж таван жилийн дараа (1246) Ромын пап IV Иннокентийн захиа даалгаврыг өвөртлөн Монголын хааны ордонд аялан очсон францискийн урсгалын хувраг Иоханн де Плано Карпини Гүюг хаантай Шар орддоо нүүж очоод байхад нь л уулзсан агаад аян замын тэмдэглэлдээ хааны өргөө „Каракорон“ (Cagacoron)-оос хагас өдөрчийн газарт баймуй гэснээс нь үзэхүл нийслэл Хархорумын тухай тэр сонссон байх учиртай.⁶ Хятад дахь Монголын Юань улс (1270-1368)-ын албан ёсны он дарааллын бичиг Юань улсын сударт Чингис хаан өөрөө энэ газарт уг хотыг байгуулахаар шийдсэн талаар мэдээлсэн атал Монголын нууц товчоо-г зохиогч нийслэл Хархорум хотыг огт дурьдаагүй байдаг нь бүр ч гайхал төрүүлнэ.⁷ Монгол хэл дээрх 1346 оны чулууны бичээст ч бас хотыг үүсгэн байгуулсан он цагийг: „Тайзу (Чингис)-гийн 15-р он, луу жил (1220)“ гэсэн буй.⁸ Энэ бичээсийн тухай дараа авч үзнэ.

Хэрэв Чингисийг тэр газрыг олж тогтоосон гэж үзэх ахул нэг асуулт гарна. Юу чухам Чингисийг ийм шийдвэр гаргахад хүргэсэн юм бол оо? Чингис нүүдэлчин хүн байсан. Хот гэдэг түүний хувьд огтоос хүсэмгүй харь аж төрөх ёсны бэлгэ тэмдэг болж байв. Тиймээс хотуудыг дээрэмдэн тонуулж, галдан шатаахаар заналхийлэн сүрдүүлэх нь ердийн үзэгдэл байж. Нүүдэлчдийн хааны ойлголтоор хаан эзэн, түүний орд өргөө хаана байна, тэнд л нийслэл нь байх амой. Тиймээс ч 1237 оны Хятадын нэгэн аян замын тэмдэглэлд: „Татаарын хааныг бууриа сэлгэж нүүхэд ... ноёд түшмэд нь цом дагаж нүүнэ. Үүнийг нутаг сэлгэх гэнэ.“⁹ хэмээн бичсэн буй. Тэр тусмаа Чингист ус бэлчээр, зохистой сайхан орчин нь таашаагдан, сэтгэлд нь илүү нийцсэн нутаг ус гэж байсан байлгүй яахав. Орхон голын хөндийн үржил шимт нам дор газар нүүдэлчин хүний таашаалд тун ч их нийцдэг байсан биз ээ. Гэхдээ бас тэр нутаг ямар нэг тодорхой утга учиртай байсныг нь өнөө бид сайн мэдэхгүй байгаа ч байж болох юм.

Дорнод Түрэгийн хаант улсын үед түрэгүүд Орхон, Туул голуудын өргөн уудам сав газраар нутаглаж байсныг археологийн судалгааны дүн бидэнд харуулдаг. юуны өмнө хятад сурвалж бичгүүдэд заан тэмдэглэсэн байдаг. 734 онд таалал төгссөн Билгэ хааны Могилян хэмээх нэрээр нь бидний мэдэх нийслэл нь хятад сурвалж бичгүүдэд дурьдсанаар Хархорумаас баруун хойш 70 ли (үаяга) орчим зайтай газарт оршиж байв. Билгэ хаан нийслэлээ маш их бэхэлж, өндөр хэрмээр хүрээлсэн байжээ. Нийслэлд нь буддын болон бусад шашны сүм дуган байсан гэдэг.

Пэрлээ Уйгурын хаант улсын үед (VIII-IX зуун) хааны нийслэл хот Хар балгас (бас Балыклик, Хан балык ч гэдэг) нь Эрдэнэ зуу хийдээс хойш 25 орчим км зайтай оршиж байсан гэжээ.¹⁰ Тэрхүү нийслэл хот үлэмж том байсан гэж хятад сурвалж бичгүүдэд дурьджээ. Тэнд

5. Index to the Secret History of the Mongols, by Igor de Rachewiltz. = Indiana University Publications, Uralic & Altaic Series, Volume 121. Paragraph 273. 165-р тал.

6. Johann de Plano-Carpini. Geschichte der Mongolen und Reisebericht 1245-1247, übersetzt u. erläutert von Dr. Friedrich Risch, Leipzig 1930.

7. Yuan-Shi, 58. 18a.

8. P. Pelliot, Notes on Marco Polo I. Paris 1959. 167-р тал.

9. Meng-Ta Pei-Lu und Hei-Ta Shih-Lueh, Chinesische Gesandtenberichte über die frühen Mongolen 1221 und 1237, übersetzt und kommentiert von Peter Olbricht und Elisabeth Pinks. = Asiatische Forschungen, Bd. 56. Wiesbaden 1980, 104-р тал.

9. Х. Пэрлээ, Монгол ард улсын эрт, дундад үеийн хот суурины товчоон, Улаанбаатар 1961, 48-р тал; Пеллио оду-quit Barcuq-art-Tegin (Юань улсын судар, 122. 1a)-ий намтраас үзвэл Уйгурын хааны хуучин өргөө Тан улсын үед „Холин (Хорум)-ы уулс“-д оршиж байсан байна гэжээ. cf. P. Pelliot, Notes on Marco Polo, I. Paris 1959. 166-р тал.

хааны орд өргөөний зэрэгцээгээр яам тамгын газар, сүм дуган, гар үйлдвэр, худалдааны газрууд байсан байна. Хотыг мөн л маш их бэхэлсэн байж. Худалдааны салбарууд байсан тухай мэдээ нь тэр нутагт хийсэн малтлагаар Тан улс (618-907)-ын үеийн эд өлгийн зүйлс ахин дахин олдоод байдгийн тайлбар ч болж болох юм, учир нь тэр үед бараа таваарыг Хятадаас оруулж ирдэг байж. Пэрлээ, Киселев нар „урд мэлхий“ хэмээх хэрмэнд хийсэн археологийн судалгаагаараа түүнийг Хар балгастай нэг цаг үед үүссэн байх ёстой гэсэн дүгнэлтэд хүрчээ. Нэг хятад сурвалж бичигт Уйгурын хаан Чжан Синь 839-840 онуудад хожмын Хархорумын нутаг дэвсгэр дээр нэгэн хэрмийг бариулсан гэжээ. Тэгэхлээр „урд мэлхий“ тэр хэрэм байсан байх нь уу? Киселевийн 1949 онд хийсэн малтлагаар Өгэдэйн бариулсан ордны доорхи газрын давхаргаас Уйгурын үеийн эд өлгийн зүйлсийг малтан гаргасан байна. Уйгурчууд нь улс төр, соёлын хувьд Найман, Татаар овог аймгийнхантай маш ойрын хүмүүс байжээ.

Хар балгас зуу орчим жил оршин тогтносон бололтой. Уг хотыг 840 оны үед Енисейн киргисүүд эвдлэн сүйтгэсэн нь илт. Киргисийн хаад ч энэ нутагт 80 орчим жил ноёрхихдоо (IX-X зуун) мөн тэр газарт нийслэлээ босгож байсныг үгүйсгэмгүй. Хятан улсын хаан Амбагян 923 оны үед Орхон, Хэрлэн гол хавийн нутгийг булаан эзлэхдээ Киргисийн нийслэл Футу-чин-г ч бас эзлэсэн гэх. Футу-чин нь эртний Хар балгас байсан байж болзошгүй.

Рашид ад-Дин Хэрэйдийн хааны хожмын нийслэлийг Орд балгас гэдэг байсан тухай мэдээлжээ. Албатууд нь Хар балгас гэхийн оронд энэ нэрийг хэрэглэдэг байсныг үгүй гэх газаргүй. Дээр нь бас Чингис хааны амьд сэрүүн үед Хархорумын хавьцаа нэг том нөөцийн агуулах байсан тухай бусад сурвалж мэдээлжээ.

Юутай ч хожмоо Хархорумыг байгуулсан газрын ойр хавьд нэлээд дээр үед янз бүрийн хаадын орд өргөө цогцолж байсан байж болох юм гэсэн дүгнэлтийг бидэнд буй хэсэг бусад баримтыг үндэслэн гаргаж болохоор байна.

Хэрэйд ч юмуу Найманыг буулгаж авсны дараа энэ онцгой газарт Чингисийн анхаарлыг хандуулсан байж болох талтай. Юутай ч тэр монгол хан хөвгүүдэд уйгуржин бичиг зааж сургахыг Найманы төрийн тамгыг баригч Тататунгад тушаасан байдаг. Ямар ч болов урьд өмнийн эзэнт гүрнүүдийн эрх мэдлийн төвүүдтэй ямар нэг уламжлалын холбоо байх аж.

Гэхдээ Чингис хааны хувьд ирээдүйн эзэнт гүрний нийслэлийг Хархорумд байгуулах санаагаа ярьж хэлэх улс төрийн, эсвэл бүр шашны учир шалтгаан байсан гэхэд эхлээд ойлгомжгүй санагдана. Чингис ноёдын бүх чухал Их хуралдайг хожмын газар зүйн Монголын умардахь Хэрлэн голд юмуу түүний эрэг дээр орших „Хөдөө арал“-д хийлгэдэг уламжлалтай байсан. Чингис хэмээх бие хүнийг сэтгэл зүйн талаас нь Монголын нууц товчоог зохиогчийн тодорхойлсноос үзэхэд л энэ нь ойлгомжтой болно. Монголчуудын хаан эзэн өөрийн овог аймгийнхны нэгэн адил бөө мөргөлд сүсэглэдэг байжээ. Жишээ нь Бурхан халдун ууланд ойр дөт байж, тэр уулын эзэн савдгийн нвээл хамгаалалд багтана гэдэг түүний хувьд хувь тавилан-оршихуйн чухал асуудал байсан. Төрийн гол гол зан үйлийг „Хөдөө арал“¹¹-д гүйцэтгэдэг уламжлалыг нь түүнийг залгамжлагч нүүдэлчин удмын Өгөөдэй, Гүег, Мөнх нар ч ягштал баримталдаг байв. Тийнхүү тэнд Өгөөдэй, Мөнх хоёрыг хаан ширээнд өргөмжилсөн билээ. Чингисийн өргөө гэр Онон голын хөвөөнд „Хөдөө арал“-аас холгүй байдаг байсан агаад 1227 онд түүнийг нас барсны дараа хаан эзэд бөөгийн ёсны дагуу өвөг дээдсийнхээ сүнс сүлдийг

11. Х. Пэрлээ, Монголын түүхэн нутгийн зарим уул, усыг сурвалжилсан нь, Х. Пэрлээ, *Эрдэм шинжилгээний өгүүлэл*, I, Улаанбаатар 2001 -с „Хөдөө арал“-ын байршлын талаар үзнэ үү, 281-286-р тал.

дуудан залбирдаг зан үйлийн ариун дагшин газар болсон байна.¹² Францисканы урсгалын хувраг Рубрук монгол газарч нь чухам тэр л шалтгаанаар Ононгийн тэнд тойруу замаар явна гээд байсан тухай дурьджээ. Рубрукийн бичсэн нь: „Тэгээд миний олж мэдсэнээр тэр чингэхдээ биднийг тэдний уугуул нутаг, Чингис хааны ордон оршин байдаг Онон, Хэрлэнгээр дагуулж явахыг хүссэн.“¹³ Энэ үүднээс нь аваад үзэхнээ ч, тэр тусмаа бас ус, ой, ан гөрөө хийх өргөн уудам нутагтай, бэлчээр сайтай Онон, Хэрлэн голын хавиар „суурин нийслэл“-ээ цогцлооно гэсэнсэн бол арай л ойлгомжтой байх байсан болов уу. Гэхдээ Рашид-ад-Диний хэлсэнчлэн (11-р зүүлт тайлбарыг үзнэ үү) Чингисийн есөн өргөөнийх нь нэг Хархорум хавьд байсныг үгүйсгэж боломгүй.

Хэрвээ Чингис үнэхээр улс гүрнийхээ нийслэлийг Хархорумд байгуулах зарлиг буулгасан бол түүнийгээ Өгэдэй юмуу Толуйд даалгасан байх магадлал өндөр. Чингис лалын улс гүрнүүдийг дайлаар мордохынхоо өмнө Өгэдэйгээр хаан ширээ залгамжлуулж, отгон хүү Толуйгаар „гал голомтоо сахиулан“ Онон, Орхоны хоорондох Монголын уугуул нутгийг захируулахаар шийдсэн юм. Тиймээс ч Толуй 1229 онд Өгэдэйг хаан ширээнд өргөмжлөгдөхийг хүртэл Их Монгол улсыг захирч байсан билээ. Гэвч тэр 1232 оны 6-р сарын 20-ноос 7-р сарын 19-ний хооронд дөнгөж 40-хөн насандаа таалал төгсчээ.

Өгэдэйн хаанчлал (1235-1241)-ын үед Хархорумыг бүтээн босгосон нь

Өгэдэй Хархорумыг барьж байгуулах ажлыг ямар нэг хэлбэрээр эцгийнхээ өөрт нь даалгасан үүрэг хэмээн үзэж байсан эсэх талаар бидний мэдэх түүхийн он дарааллын бичгүүдэд мэдээлсэн юм алга байна. Гэхдээ түүнийг 1230 оноос Орхон голд нутаглах болсныг бид Юань улсын судрын 2-р бүлгээс мэднэ. Юань улсын судрын өөр нэг хэсэгт Өгэдэй Толуйг 1232 онд нас барсны дараа Lung-t'ing руу буцсан тухай дурьдсан буй. Абрамовски „Lung-t'ing“ (луут хашаа) бол Хархорум мөн гэжээ.¹⁴ Бидний үзэж байгаагаар Lung-t'ing нь Хархорумын нутаг дэвсгэр дээр байсан, гэхдээ түүнийг Хархорум хэмээх газар мөн гэж үзэж болохгүй. Харин ч Lung-t'ing нь Эрчүгийн Ланг Тинг Балгасун гэдэг газар байсан байж болох бөгөөд Хубилай хожим түүнийг зөвхөн өргөтгөсөн (?).¹⁵ Түүний дөрвөн гол орд өргөө Орхон, Туул, Сэлэнгийн өргөн уудам сав газарт, өөрөөр хэлбэл өнөөгийн Монголын төв хэсэг (Хөвсгөл, Сэлэнгэ, Өвөрхангай, Архангай аймаг)-т байсан тул Өгэдэй Хархорумын нутаг дэвсгэрт орших тус газрыг өөрөө сонгож авсан байж болох. Hei-Ta Shih-Lueh-д дурьдсанаар Шар орд, Их орд гэж ялгаж салгаж үздэг байжээ. Шар орд гэж хааны өөрийнх нь орд өргөөг хэлэх бөгөөд тэр нь алтан баганатай, „хэдэн зуун

12. Сурвалж бичгүүдэд зан үйлийн ач холбогдол бүхий Чингис хааны дөрвөн өргөө байсан тухай тэмдэглэсэн байдаг. Рашид-ад-Дин бүр есөн тийм өргөө байсан гэсэн ба харин тэдгээрийн дотор „дөрвөн том өргөө“ л байсан гэжээ. (Рашид ад-Дин, Сборник летописей, том II, Москва, Ленинград 1960, 207-р тал) „Чингис хааны дөрвөн том өргөө“ сүүлд Хархорум дахь нийслэлд харьяалагдах болсон байна. (Гамала-г үзнэ үү) Пэрлээ „дөрвөн өргөө“-ний байршлыг газар зүйн талаас нь тодорхойлох оролдлого хийсэн нь: Гол өргөө нь Богд баатарын хэлснээр Хэрлэн, Цэнхэрийн голуудын ойролцоох Долоон болдог. Шилхэнцэг (Širgenčeg)-ийн дунд оршиж байсан бололтой „Их орд“ (yeke ordu) болов уу. Хоёр дахь өргөө нь Сэлэнгэ, Хануйн голуудын дундах Сайхан Хүлзий хөндийд, гурав дахь нь өнөөгийн Улаанбаатарын орших Туул голын хөндийд байсан болов уу. Дөрөв дэх өргөө нь Сэлэнгэ мөрний эхэнд, Идэр голын хөвөөнд байсан байж болох юм. (Х. Пэрлээ, Монгол ард улсын эрт, дундад үеийн хот суурины товчоон, Улаанбаатар 1961, 97-98-р тал)

13. Wilhelm von Rubruk, Reise zu den Mongolen 1253-1255, übersetzt u. erliutert von Dr. Friedrich Risch. Veröffentlichungen des Forschungsinstitutes für Vergleichende Religionsgeschichte an der Universität Leipzig, II. Reihe, Heft 13, 185-р тал.

14. W. Abramowski, Die chinesischen Annalen von Ögödei und Guyuk. Übersetzung des 2. Kapitels des Yuan-Shi, Zentralasiatische Studien des Seminars für Sprach- und Kulturwissenschaft Zentralasiens der Universität Bonn, Wiesbaden 10(1976), 117-168-р тал.

15. Жамсран (et al) „Монголын түүхийн бага нэвтэрхий толь, II I-P, Улаанбаатар 2000“-доо Ercu-yin Qotan бол Өгэдэйн нэг өргөө нь гэжээ. (238-р тал)

хүн багтахаар зай"-тай байсан аж. Тэгэхлээр Шар орд гэдэг бол ном зохиолд заримдаа бидэнд итгүүлэх гээд байх шиг байдаг суурин газрын нэр огтхон ч биш. Hei-Ta Shih-Lueh-г зохиогчид „хэрэв хаан эзний татвар эмс, мөн бусад нь цөмөөрөө даган нүүж байвал“ тэр нь „Их орд“ гэжээ. Тэгэхлээр өргөн утгаараа Их орд гэдэг нь нүүдэллэн явдаг орд өргөөг (нийслэлийг) хэлсэн хэрэг.¹⁶

1235 онд Өгэдэй Хятадаас 1.500 орчим гар урчууд, уран бүтээлчдийг ирүүлж, нийслэлийг барьж босгохыг тушаажээ. Өгэдэй энэ төлөвлөсөн ажлаа танилцуулахын тулд урьд жил нь Чингисийн угсааны хан хөвгүүдийг Орхонд ирэхийг тушаасан байлаа.

Хотыг тойруулан тэгш өнцөгт хэлбэртэй, зүг бүрт хандсан хаалгатай шавар хэрэм босгосон байсныг хожмын аялан жуулчлагчдын тайлан мэдээнээс бид мэднэ. Далай бичихдээ нийт байгууламжийн урт нь 2.500 орчим метр, өргөн нь 500 метр хэртэй байсан гэжээ.¹⁷

Персийн түүхч Рашид-ад-Диний өгүүлснээр Өгэдэй 1235 онд Хятадын уран барилгын хийцийг дууриалгасан, хажуугийнх нь хана „харвасан сум тусах“ дайны урт нэгэн ордон бариулсан байна.¹⁸ Тэр сацуу Өгэдэй мөн жилдээ өөрийн дүү нар, хөвгүүд болоод бусад хан хөвгүүдэд ордны ойролцоо өөр өөрсдөдөө байшин бариулахыг тушаажээ. Түүний дүнд ордны дүүрэгт „олон тооны“ барилга байшин боссон байна. Пэрлээ¹⁹-гийн бичсэнчлэн хотын баруун өмнөд хэсэгт оршиж байсан ордныг тойруулаад тэр жилдээ (шавар?) хэрэм буюу шороон далан байгуулсан гэж Юань улсын сударт нэмж тодруулсан буй. Рубрукийн мэдээлснээр „Хааны том өргөө хотын хэрмийн тус орших ба бас нэг „том тоосгон хэрмээр хүрээлэгдсэн“²⁰ байжээ. Хятад сурвалжуудад Ван-ань ордон (монголоор: Түмэн амгалант ордон) хэмээн нэрлэгдсэн их ордны нээлтийн ёслол 1236 онд болжээ.

Рубрукийн тодорхойлсноор ордон нь умраас өмнө зүгт хандсан, голын асар болон хоёр жигүүртэй барилга байжээ. Ордон өмнө зүг хандсан гурван хаалгатай, хоймор нь хоёр гишгүүр өгсөж хүрэх хэрийн өндөрлөгт хааны сэнтий байна. Ордон үндсэндээ 2.800 орчим ам дөрвөлжин метр талбайтай, гурван давхар, алтан дээвэртэй байжээ. Ордны ойролцоо „хааны хүнс тэжээл, эрдэнэсийг хураадаг саравч адил урт байшин олон“ байсан тухай Рубрук мэдээлжээ. Зун цагт хотын дундуур урсгадаг олон жижиг горхиноос усаа авдаг нэгэн хиймэл нуур ордны чанх дэргэд байсныг хожим нь

16. Meig-Ta Pei-Lu und Hei-Ta Shih-Lueh, Chinesische Gesandtenberichte über die frühen Mongolen 1221 und 1237, übersetzt und kommentiert von Peter Olbricht und Elisabeth Pinks, = Asiatische Forschungen, Bd. 56, Wiesbaden 1980, 104-105р тал.

17. Ч. Далай, Монголын түүх (1260-1388), Гутгаар дэвтэр, Улаанбаатар 1992.

18. Рашид ад-Дин, Сборник летописей, том II, Москва, Ленинград 1960, 40-р тал.

19. Х. Пэрлээ, Некоторые вопросы истории оседлости в Монголии в свете Археологии; Х. Пэрлээ, Эрдэм шинжилгээний өгүүллүүд, II, Улаанбаатар 2001, 12-р тал.

20. Wilhelm von Rubruk, Reise zu den Mongolen 1253-1255, übersetzt u. erläutert von Dr. Friedrich Risch, Veröffentlichung des Forschungsinstitutes für Vergleichende Religionsgeschichte an der Universität Leipzig, II. Reihe, Heft 13.

хийсэн малтлагууд харуулсан юм. Рубрук ч бас зун цагт ордны дэвсгэрийг усалдаг олон татаал татсан байсан тухай мэдээлсэн байна.²¹ 1346 оны бичээст Өгэдэй буддын шашны хоёр сүм барих ажлыг санаачилсан, харин түүнийг нь Мөнх хааны үед дуусгасан тухай тэмдэглэжээ.²²

Хотын бүтээн босголтын ажлыг дуусгаад Өгэдэй нийслэлийн хувьд гүйцэтгэх үүргийг нь бодолцон, баян зам болон нарийн зам гэдэг өртөөний хоёр замыг Хятадаас эзэнт гүрний төв Хархорумыг чиглүүлэн тавиулах арга хэмжээ авчээ. Тэгснээр тус бүрийг нь нэг мянгатын дайчид хамгаалсан 37 өртөөний замаар хааны орд өргөөнд мэдээлэл баталгаатай хүргэх болжээ. 1247-1248 онуудад Монголд ирж Хубилайд барааалхсан Hang-Tk-hui Хархорум хүрдэг замын тухай мэдээлсэн буй.²³

Хотыг бүтээн байгуулж, өргөтгөсөн нь нүүдэлчний орчинд цоо шинэ зүйл байсан нь лавтай ч, түүнээс Монголын хаан тэнд байнга залран суудаг орд өргөөгөө босгосон гэсэн дүгнэлт хийвэл төөрөгдөл болно. Өгэдэй нүүдэлчин байсан, нүүдэлчин чигээрээ л үлдсэн. Тэрбээр Хархорумд залран суух нь тун ховор, дайлаар мордохыг нь эс тооцвол Хархорум орчмын өргөн уудам нутагт байнга нутагладаг байж. Тэрээр Хархорумаас өдөрчийн газрын зайтай орших Хар Цагаан гэдэг газар сүүний (хоормогны?) том сав тавиулсан байсан тухай Рашид-ад-Дин тэмдэглэжээ. Хаврын цагт бүргэдээр ан хийлгэхээр тэнд очдог байж. Тэгэхэд нь тэнд мянган хүн багтах майхан барьдаг байсан аж. Намар болохоор Өгэдэй Хархорумаас дөрвөн өдөрчийн газрын зайтай орших Хүсэ нуур руу очдог байв. Өвөл нь Ong-chin гэдэг газар бууж, ан ав хийдэг байсан ажээ. Хархорумд буцаж ирээд Өгэдэй Тургу-Балыг хэмээх газар буух агаад тэнд нь тарагтай том сав бэлдэж тавьсан байна. Өгэдэй тарагнаас хүртэж тэндээ өнждөг байжээ.²⁴

Юань улсын сударт дурьдсанаар Өгэдэй 1237, 1238, 1241 онуудад Хархорумаас хойш 70 ли газарт орших chieh-chieh-ch'a-ha нууруудад очиж ан ав хийж байжээ. Тэрбээр 1237 онд chieh-chieh-ch'a-ha нуурын ойролцоо Sao-lin-ch'eng (монголоор: сууринг) байгуулж, „chia-chien-ch'a-han“ (монголоор: гэгээн цагаан)-г бариулсан байна. 1238 онд Хархорумаас 30 ли зайтай орших нэг газарт T'u-su-hu (монголоор: Тусху Балыг) сууринг байгуулж, „ying-chia-ордон“-г бариулах арга хэмжээ авсан ажээ.²⁵

Өгэдэй 1241 онд таалал төгсчээ. Түүнийг залгамжлагч Гүюгийг 1246 онд л дөнгөж хаан ширээнд өргөмжилсөн юм. Юань улсын сударт дурьдсанаар түүнийг хаан ширээнд өргөмжлөх ёслол wang-chi-su-mieh-t'u-li голын хөвөөнд болжээ. Абрамовски уг хятад нэрийг Хархорумын өмнөд нутгаас эх авдаг Онгийн сумитур (өнөөгийн Онгийн гол бололтой) мөн гэжээ. Плано Карпини болон монгол эрдэмтэд Өгэдэйн Шар ордын зусланг хаан ширээнд өргөмжлөх ёслолыг хийсэн газар гэдэг.²⁶ Ийнхүү хаан ширээнд өргөмжлөх ёслолыг Хархорумын ойролцоо хийсэн нь тус хотын Монголын эзэнт гүрний улс төрийн төв болж байсны хувьд үзүүлсэн ач холбогдлыг товойлгон тодруулж байна. Гүюг хаан 1248 онд Самаркандын ойролцоо нас баржээ. Тиймээс тэр Монголын нийслэлийг хөгжүүлэхэд гөдийлөн нөлөө үзүүлээгүй ажээ.

21. Мөн тэнд, 244-245-р тал.

22. F. W. Cleaves, The Sino-Mongolian Inscription of 1346, Harvard Journal of Asiatic Studies 15(1952), 29-р тал.

23. P. Pelliot, Notes on Marco Polo, I, Paris 1959, 166-р тал.

24. Рашид ад-Дин, Сборник летописей, том II, Москва, Ленинград 1960, 41-р тал.

25. W. Abramowski, Die chinesischen Annalen von Ögödei und Guyuk. Übersetzung des 2. Kapitels des Yuan-Shi. Zentralasiatische Studien des Seminars für Sprach- und Kulturwissenschaft Zentralasiens der Universität Bonn, Wiesbaden 10(1976), 117-168-р тал.

26. Johann de Plano-Carpini, Geschichte der Mongolen und Reisebereich 1245-1247, übersetzt u. erläutert von Dr. Friedrich Risch, Leipzig 1930, 74-75-р тал; Бүгд Найрамдах Монгол Ард Улсын түүх, I боть, Улаанбаатар 1966, 264-р тал.

Мөнх хааны үеийн (1251-1258) Хархорум

Зарим сурвалж, юуны өмнө Рубруккийн тайлан мэдээ нь 1251 онд „Хөдөө арал“-д хаан ширээнд өргөмжлөгдсөн Мөнхийн хаанчлал нь Хархорумын цэцэглэн мандалтын үе байсан мэтээр ойлгуулах гээд байдаг талтай. Үүнд бид тийм ч итгэлтэй биш байна. Бидэнд олоод буй сурвалж бичгүүд тус хотыг цааш нь бүтээн байгуулахад түүний гаргасан хүчин зүтгэлийн талаар олигтой мэдээлэл өгч чадахгүй байгаа юм. Тэр ч байтугай Мөнх Хархорумд барилга, газар шорооны ажил хийж байсан 1.500 ажилчныг 1251 онд ажлаас нь халуулсан гэж Юань улсын сударт мэдээлсэн байна. Улмаар Мөнх Хархорумыг цааш нь бүтээн босгох ажлыг бүрмөсөн зогсоох тушаалыг хаанчлалынхаа эхний жил болох 1251 онд өгсөн тухай Хятадын түүхчид ч бас тэмдэглэжээ.²⁷

Мөнх Хонгорт „Холин (Хархорум)-ы орд харш, сан хөмрөгийг хариуцуулжээ“.²⁸ Тэр өөрөө Хархорумд байнга залран сууж байсангүй. Өөрийн өмнөх их хаан Өгэдэйн адил Хархорумын эргэн тойрны өргөн уудам нутгаар нүүдэллэн амьдарч байв. Юань улсын сударт Мөнхийн нутагладаг газрууд нь Цагаан болон Ong-chin байсан гэснээс үзэхүл тэр ч бас Өгэдэйн дуртай байсан зарим газрыг эрхэмлэн үздэг байсан нь харагдана.²⁹

Францын хаан IX Людовикийн Монголын хаанд зараад болгон илгээж, 1253 онд Мөнх хааны ордонд ирсэн Францискийн урсгалын хувраг Вильхелм фон Рубруккийн тэмдэглэл болон Юань улсын сударт бичсэн мэдээллүүдийн ачаар бид хотыг тоймлон тодорхойлж чадах болсон.

Рубруккийн тэмдэглэснээр Хархорумаас зүүн өмнө зүг Хятад хүртэл хориод өдөрчийн газар, „Чингис хааны өргөө байдаг монголчуудын уугуул нутаг“ Онон, Хэрлэн хүртэл арваад өдөрчийн газар байжээ. Хот нь өмнө дурьдсан ордны дүүргийн зэрэгцээгээр бусад янз бүрийн дүүрэгт хуваагдаж байв. Рубруккийн тодорхойлсноор хотын нэг дүүрэгт нь долоо хоног тутмын зах зээл гарч, бас „саррачин“ нар болон худалдаачид, элч төлөөлөгч нар хуран цуглардаг байжээ. Өөр нэг дүүрэгт нь Умард Хятадын иргэд аж төрж байсан агаад „тэд цөм гар урчууд“ байв. Цаашлаад бас нэг дүүрэгт нь „янз бүрийн иргэний онгод шүтээний арван хоёр дуган, Мухамедийн ёсыг номлогч лалын хоёр сүм, хотын захад христосын нэг сүм байдаг“ байжээ. Христосын сүмд нь несторианы шашныг номлодог байсан болов уу. „Онгод шүтээний дуган“-уудынх нь дотор буддын шашны хоёр сүм байсан бололтой. Чойжи хятад сурвалжуудаас Хархорумд буддын шашны ямар ямар сүм байсныг мэдэх гэсэн боловч зарим бүрхэг мэдээлэл л олджээ. Ингээд тэр дараах зүйлийг олж тогтоосон байна: 1. Өгэдэй 1235 онд ордны хамт буддын шашны нэг сүм бариулж бэлэн болгосон. 2. Зөвхөн tai-pin-cingguo si хэмээх хятад нэрээр нь л бидний мэдэх нэгэн сүмд Өгэдэйн дөтгөөр хүү ном хаялцахаар залж авчирсан тао-гийн шашны Haiyung байрлуулсан. Нэг жилийн дараа 1248 онд Гүюг Шаолин хийдийн хувраг Fu Yoi Zhang Lu-г мөн сүмд байрлуулж байжээ. Гүюг хаанчилж байх үедээ 1256 онд „aqui undyr degty sym (Агуу өндөр дэгт сүм)“ хэмээх монгол нэртэй буддын шашны сүмийг бариулжээ. Сүмийн дээр таван давхар, суварга маягийн 300 ch'ih орчим өндөр цамхаг сүндэрлэж байж.³⁰ Суурийнх нь барилга дөрвөн талдаа өрөө тасалгаатай, тэдгээрт бурхан Буддагийн янз бүрийн хөргийг залсан байжээ. Хархорумд хурал ном хурах янз бүрийн сүм дуган байсан нь Монголын хаад шашинд ямар их хүлээцтэй ханддаг байсныг илтгэнэ. Лалынхан, францчууд, оросууд, англичууд, германчууд,

27. Монгол үндэстний нэвтэрхий түүх (degedy), Бээжин 1995, 176-р тал.

28. W. Abramowski, Die chinesischen Annalen von Ögödei und Guyuk. Übersetzung des 2. Kapitels des Yuan-Shi, Zentralasiatische Studien des Seminars für Sprach- und Kulturwissenschaft Zentralasiens der Universität Bonn, Wiesbaden 10(1976), 117-168-р тал.

29. W. Abramowski, Die chinesischen Annalen des Möngke. Übersetzung des 3. Kapitels des Yuan-Shi, Zentralasiatische Studien des Seminars für Sprach- und Kulturwissenschaft Zentralasiens der Universität Bonn, Wiesbaden 13(1979), 73-92-р тал.

30. Чойжи, Монголын бурханы шашны түүх (1206-1271), Хөх хот 1998, 293-295-р тал.

мажаарууд, гүржүүд, арменичууд цөм өөр өөрийнхөөрөө бурханы ивээлд багтах учиртай хэмээн үзэж байж. Мөнх хаан хэлрүүн: „Монголчууд бид зөвхөн цогцолсон бурхан байдаг гэж итгэдэг. Бурханы хүчээр л бид аж төрж, мөхөж буй. Бид бурханд чин сэтгэлээсээ ханддаг ... Бурхан хүний гарт урт богино хуруу заяасан шиг хүмүүст бас янз янзын тавилан хайрлажээ.“³¹

Хотод бас хан хөвгүүд, ордны өндөр тушаалын түшмэд амьдардаг олон том орд харш байсан. Юань улсын сударт дурьдсанаар ордонд ажил алба хашдаг мянгаад хүний амьдран суудаг хоёр ч суурин хотын гадна талд байсан ажээ. Барилга байшин, орд харш барихад голчлон мод, юуны өмнө янз бүрийн хэмжээтэй шатаасан тоосго, том том чулууг ашигладаг байж.³² 1263-1292 юмуу 1335-1340 оны үеийнх бололтой зургаан мөр бүхий хятад хэл дээрх чулууны бичээсээс бидний олж мэдсэнээр чулууг Орхон голын Бага Элстэй (baγ-a elesutu) хэмээх газрын чулуу бутлах газраас авдаг байсан аж.³³ Хаан ордондоо байнга амьдран сууж байгаагүй гэж Рубрук тэмдэглэжээ. Тэрбээр ордондоо жилд хоёр удаа, тухайлбал „эхний удаад нь улаан өндөгний баярын үеэр түүгээр нүүж өнгөрөхдөө, дараагийн удаад нь зун цагт буцаж ирээд“³⁴ морилдог байж. Нүүдэлчин тэрбээр өмнө дурьдсанчлан тал нутагтаа эрх тааваараа амьдрах дуртай байжээ. Дээр нь бас мод бутгүй талын дунд орших тийм хэмжээний ордныг жилийн турш халаах боломж бараг байгаагүй биз ээ.

Хархорумын худалдаа, хангалт үйлчилгээ, гар урлал

Хархорумын эдийн засгийн амьдралын талаарх хамгийн гол мэдээллийг бид Вильхелм фон Рубрукийн тэмдэглэл, Киселев, Пэрлээ нарын археологийн судалгааны дүнгээс авдаг.

Дээр дурьдсан худалдаачдын дүүрэгт долоо хоног тутам гардаг захын наймаа нь юуны өмнө өргөн хэрэгцээний болон тансаг хэрэглээний эд бараагаар хязгаарлагдаж байсан бололтой. Хотын хаалгануудын дэргэд хүнс, идэш, уналгын мал сэлтийг наймаалддаг байсан нь: “Зүүн хаалганы дэргэд шар будаа, амуу тариа худалдах авч тэдгээрийг авчрах нь баахан ховор”; баруун хаалганы дэргэд хонь, ямаа; өмнөд хаалганы дэргэд шар үхэр, тэрэг, умард хаалганы дэргэд агт морьд наймаалцана. Хонь, ямааны наймаа зонхилж байсан бололтой. Үүнийг юуны өмнө хонь, ямааны яс малтаж гаргасан Киселевийн малтлага гэрчилнэ. Бараа таваар солилцож, мөн бэлэн мөнгөөр наймаа арилжаагаа хийдэг байв. Евтушова 1949 оны малтлагын үеэр хөрсний соёлт давхаргаас 230 зоос олдсон тухай мэдээлжээ. Тэдгээрийн дотор Тан (618-907), Умард Сүн (960-1127), Алтан (1115-1234), Өмнөд Сүн (1127-1279), Юань (1271-1368) улсуудын үеийн зоос байжээ. Зооснуудын зарим нэлээд эртнийх байсан нь Хархорумын өмнөх түүхийн талаар логик дүгнэлт хийх боломжийг олгож, тэдгээр зоос нь зарим талаар маш удаан хугацаагаар гүйлгээнд гарч байсан байж болзошгүй гэсэн дүгнэлтийг гаргахад хүргэж байна. Хөрсний доод давхаргыг бодвол дээд давхаргаас нь олдсон зоос тоогоор хамаагүй илүү байсан

31. Wilhelm von Rubruk, Reise zu den Mongolen 1253-1255, übersetzt u. erläutert von Dr. Friedrich Risch, Veröffentlichungen des Forschungsinstitutes für Vergleichende Religionsgeschichte an der Universität Leipzig, II. Reihe, Heft 13, 275-р тал.

32. С. В. Киселев, Строительные материалы Кара-Корума. Древнемонгольские Города, Москва 1965, 316-322-р тал.

33. Х. Пэрлээ, Хархорумын чулууны мөр, Х. Пэрлээ, Эрдэм шинжилгээний өгүүллүүд, II, Улаанбаатар 2001-1 үзнэ үү, 217-218-р тал.

34. Wilhelm von Rubruk, Reise zu den Mongolen 1253-1255, übersetzt u. erläutert von Dr. Friedrich Risch, Veröffentlichungen des Forschungsinstitutes für Vergleichende Religionsgeschichte an der Universität Leipzig, II. Reihe, Heft 13, 239-240-р тал.

нь мөнгөн гүйлгээ их хийх болсныг илтгэнэ.³⁵ Мөнгөн гүйлгээ нь харийнхны, тэр дундаа лал, хятадуудын гарт байсан бололтой. Монголчууд барааг бараагаар солих зуршилтай байжээ. Юань улсын үеийн зоос цөөн олдсоныг Евтушова Юань улсын үед Хархорумын ач холбогдол буурсантай холбон тайлбарласан байна.³⁶

Хархорум цэцэглэн мандалтынхаа үед бас гар урлалын чухал төв болж байв. Өдгөөг хүртэлх археологийн судалгааны дүнгээс үзвэл вааран эдлэлийн үйлдвэр, дарханы газрууд ажиллаж байсан байна. Гар урчууд сав суулга, тоног хэрэгсэл, газар хагалах анжис, гар хадуур, шимээсэг гэх мэтийг хийдэг байж.

Хархорумын хангалт үйлчилгээ анхнаасаа л ихээхэн хүндрэлтэй асуудал болж байв. Худалдаа хараахан тогтворжоогүй, нүүдэлчдийн орчин нь нийслэлийг хангах чадваргүй шахам байв. Тиймээс Өгэдэй өдөр бүр 500 тэрэг, ихэвчлэн үхэр тэргээр унд, хоол хүнсний зүйлийг Хархорумд авчруулж байх журам тогтоожээ. Гэвч Хархорумын хүн ам ихсэх хэрээр (Ишжамцын тооцоогоор хүн амынх нь тоо 10.000 хүрчээ³⁷) хүнснийх нь хэрэгцээ ч бас нэмэгдсэн байна. Хархорумд олноороо амьдарч байсан хятад иргэдийн дотор мөнөөх 1500 барилгачин ч бас байсан зэргээс хүмүүсийнх нь хооллож ундлах соёл ч бас олон янз байжээ. Үүний улмаас, мөн хааныг Хархорумд заларч байх үед нь цаг ямагт ихээхэн цэргийн хүчийг ойр байлгаж, хоол хүнсээр хангаж байсан³⁸ нь Хархорумын ойролцоо, мөн ойр орчных нь газарт их хэмжээгээр тариа тарих оролдлого хийхэд шийдвэрлэгч үүрэг гүйцэтгэсэн байж болох талтай. Юань улсын сударт дурьдсанаар Wu-t'iao гэдэг газарт Умард Хятадын армийн нийт 4.648 өрх 6.400 ch'ing хэмжээтэй талбайд газар тариалан эрхэлж байжээ. Тэд Хорумын Хөдөө аж ахуйн суурьшигчдын албанд (хятадаар: ho-lin t'un-t'ei) харъяалагдаж байв.³⁹ Энэ нь асар их тоо мэт санагдана. Хархорумын ач холбогдол буурснаар, юуны өмнө хятадууд тус хотыг орхин одооноор газар тариалан ач холбогдлоо алджээ. 1302-1337 оны хооронд „цаг агаарын таагүй байдлын улмаас“ газар тариалангийн ажлыг зогсоосон хэмээн яригддаг.⁴⁰

Хархорумын мөхөл

Мөнх тийм ч яльтай биш юм шиг санагдахаар нэгэн зарлигийг буулгаснаараа тус хотын мөхлийн эх үүсвэрийг тавьсан байж болохоор байгаа юм. Тэрээр Хархорумд байдагтай ижил ордныг Умард Хятадад Толуйн хоёр дахь хүү Хубилайд бариулахыг тушаасан ажээ. Хубилайг багад нь Хархорумд несториан шүтлэгтэй эх Сорхагтани бэхи нь хүмүүжүүлсэн байна. Бас түүний залуу үеийн андууд нь хожим хамгийн ойрын зөвлөхүүдийнх нь нэг болсон Liu Ping-chung зэрэг хятад хүмүүс байв. Хубилай Хархорумд цугларсан гадаадынхан, номлолоо дэлгэрүүлж

35. Л. А. Евтухова, Монеты из культурного слоя Кара-Корума, *Древнемонгольские Города*, Москва 1965, 316-322-р тал.

36. Мөн тэнд, 187-р тал.

37. Н. Ишжамц, Монголд нэгдсэн төр байгуулагдаж феодализм бүрэлдэн тогтсон нь, Улаанбаатар 1974, 72-р тал.

38. Su T'ing монголчууд „цэргийнхээ гол хүчийг хэзээ ч хот дотор“ байрлуулж байгаагүй гэжээ. „Миний явж үзсэн Хонан, Хопейн засаг захиргаа, тойргийн хотуудад ер ганц ч цэрэг байгаагүй.“ „Монголын цэргийн гол хүч“-ний хувьд тэдгээр нь морьт цэрэг байсан бөгөөд аль болох бэлчээр сайтай нутгийг сонгож байрладаг байсан гэдгийг мэдээж харгалзан үзэх ёстой. cf. Meng-Ta Pei-Lu und Hei-Ta Shih-Lueh, *Chinesische Gesandtenberichte über die frühen Mongolen 1221 und 1237, übersetzt und kommentiert von Peter Olbricht und Elisabeth Pinks*, = *Asiatische Forschungen*, Bd. 56, Wiesbaden 1980, 183-р тал.

39. D. M. Farquhar, *The Government of China under Mongolian Rule*, = *Munchener Ostasiatische Studien*, Band 53, Stuttgart 1990, 397-р тал.

40. U. B. Barkmann, *Landnutzung und historische Rahmenbedingungen in der frühen Mongolei/Mongolischen Volksrepublik (1691-1940), Versuch der Annäherung an ein Thema*, Osaka 2000, 53-р тал.

байсан олон шашны нөлөөгөөр бүр эртнээс харийн улс гүрнүүдийн засаглалын арга барилыг сонирхох болсон гэсэн яриа байдаг. Тэр үед Хубилайн зөвлөгөө авдаг хүмүүсийн тоонд буддын шашны алдартай эрдэмтэн Hai-yun-н зэрэгцээгээр хожим Хубилайн засаг захиргааны хамгийн гол түшмэлүүдийн нэг болсон Chang Wen-Ch'ien ч бас орж байв.

Мөнх хэдийгээр түүний ах нь байсан ч 1251 онд хаан ширээнд өргөмжлөгдөхөд нь Хубилай дургүй байсан гэдэг. Чингэхдээ тэр Өгэдэй өөр зарлиг буулгасан хэмээн хэлж байжээ. Рашид-ад-Диний бичсэнээр Чингисийн ургийнхан: „Өгэдэйн үр удмын дотроос өвсөнд ороовч үхэр тоож идэхгүй, өөхөнд ороовч нохой тоож шиншихгүй хэсэг мах ч болов байсан цагт хаан ширээг бид өөр бусад хэнд ч шилжүүлэхгүй.“⁴¹ гэсэн ам тангарагтай байжээ.

Мөнх хожим Хубилайд (cilaun) уулын өмнөд этгээд дэх Хятадын газар нутагт хяналт тогтоохыг даалгасан байна. Ингээд Мөнхийн ажлаас нь халсан барилгачид Мөнхийн зарлиг болгосон ордныг барих гэж байсан Долон нуур руу явжээ. Тэгснээрээ Мөнх Хубилай, түүний хятад зөвлөхүүдийн эрх мэдлийн санаархалд өөрөө ч мэдэлгүй түлхээс үзүүлсэн байна. 1252 онд хятад түшмэл Yao Shu Хубилайд Shan-tien голын дэргэдэх Chin-lien-ch'uan⁴² хэмээх газар шинэ хот байгуулж, Кайпин балгас (K'ai-p'ing fu) хэмээн нэрлэх санал тавьжээ. Хубилай ч саналыг хүлээж авсан. Тэр мөчид хаан ор залгамжлах санаа түүнд төрсөн эсэх тухай энд ярихаа больё. Харин хятад зөвлөхүүд нь бүр ч их холын бодолтой байсан байж магадгүй юм. Монгол ноён Аригбөх, Аландар нар Хубилай эрх мэдэлд санаархаж байж болзошгүй гэдгийг олонтаа хэлж сэрэмжлүүлж байсан ч Мөнх тэдний болгоомжлолыг ойшоолгүй өнгөрөөж байв. 1255 онд тэр Хубилайд шийдсэн хариу өгч, уг хотыг бариулахыг зөвшөөрсөн байна. Хотыг бүтээн босгох ажил 1256-1259 онд явагджээ. Кайпин балгас хожим Шанду (Дээд нийслэл) хэмээх нэрээрээ алдаршсан билээ.

Харин энэ зуур Аригбөх, Аландар нарын сэрэмжлүүлж байсанчлан Хубилайг дотуур санаа агуудлаа хэмээн хардаж, сэрдэх янз янзын сэжүүр гаамал идрэх болсон байна. Мөнх Хубилайн ордон руу шалгалтын комисс илгээв. Дунд нь гутамшигтайгаар эвлэрэн зохицож, Хубилай Хархорум руу явах ёстой болжээ.

Мөнхийг 1259 онд Хятадад нэгэн бүслэлтийн үеэр амь алдахад мөнөөх хорлонт зөрчилдөөн нь сэдрэв. Мөнх аян дайнд мордохынхоо өмнө нийслэл хотыг хамгаалах, төр засгийн өдөр тутмын ажлыг эрхлэн гүйцэтгэх асуудлыг хариуцуулан Аригбөхийг Хархорумд үлдээсэн байжээ.⁴³ Ингээд Мөнхийн бэлбэсэн хатан болон Цагаадайн удмынхны олонхийн хүслээр, тэрчлэн Өгэдэйн ач Хайдугийн зөвшөөрсний дагуу Аригбөх Хархорумд монголчуудын шинэ хаанд өргөмжлөгдөх ёстой байв.

Гэтэл Хубилай өөрийгөө хятад зөвлөхүүдийнхээ шахаж шавдуулсны дагуу 1260 оны 5-р сарын 6-нд Шандуд хаанд өргөмжлүүлэв. Түүний тийнхүү хаанд өргөмжлөгдсөн нь Аригбөхийн хувьд туйлын их өдөөн хаггасан хэрэг болов. Аригбөх, Аландар нар цэргээ авч Шанду хотыг чиглэн хөдлөв. Гэвч Хубилай хоюулангийх нь цэргийг бут цохижээ. Аландар амиа алдаж, Аригбөх зугтаж чаджээ. Хубилай цэргээ авч умрыг зорин хөдлөв. Рашид-ад-Диний мэдээлснээр тэр Хархорумыг бүслүүлсэн аж. Монголчуудын „эсэргүү“-хаан Монголын эзэнт гүрний нийслэлийг бүсэлчихээд байсан нэн төвөгтэй тэр нөхцөлд тус хотод байсан бүх шашны төлөөлөгчид Хубилайтай уулзаж, Аригбөхийн үйлдлүүдийн талаар түүнд мэдээлсэн байна. Хубилай өршөөнгүй зан гаргаж, шашны тэдгээр төлөөлөгчдөд „Чингис хаан, Мөнх хаан

41. Рашид ад-Дин, Сборник летописей, том II, Москва, Ленинград 1960, 95-р тал.

42. Уг хот өнөөгийн Сөлүүн хөх хошууны нутагт байжээ (Шилийн гол аймаг/Өвөр Монголын өөртөө засах орон, Бүгд Найрамдах Хятад Ард Улс).

43. M. Rossabi, Khubilai Khan, His Life and Times, Berkely 1988, 44-р тал.

нарын зарлиг болгосны дагуу" Дархан-ы цол хүртэл хайрласан ажээ.⁴⁴

Тэр үед Хубилай „Алтайн чанадад“ Аралын Цагаан Балгас (Aral-un Čayan Balyasun) хэмээх сууринг байгуулсан байна.⁴⁵ Улмаар тэр хавьд бас Erču-gi-yin Lang Ting Balyasun хэмээх сууринг бариулжээ.⁴⁶

Аригбөх сиймхийг ашиглан цэрэг цуглуулж, Хархорумыг эрхэндээ оруулж аваад 1261 онд Хубилайг дахин дайлах оролдлого хийв. Говьд болсон тулалдаан дахиад л Аригбөхийн ялагдлаар төгсч, тэндээс тэр Хархорум руугаа буцжээ. Хубилай уугуул нутагтаа үр тариа нийлүүлэхэд хориг тавив.⁴⁷ Хархорумд өлсгөлөн нүүрлэжээ. Эл баримт нь хоёр зүйлийг тодорхой харуулна: 1. Хархорумын ойр орчмын газар тариалан, хил залгаа нутгийн нүүдэлчид хотын хүн амыг хоол хүнсээр найдвартай хангаж чадахгүй байсны дээр 2. Хотын хүн энэ үед ч гэсэн ам харьцангуй их байсан. 1264 оны хавар өлсгөлөн нүүрлэн, адууны тахал гарч Аригбөх арга буюу Хубилайд бууж өгөхөөр хөдлөв. Аригбөх 1266 онд Хубилайн өргөөнд таалал төгсчээ.

Аригбөх, Хубилай нарын эрх мэдлийн төлөөх тэмцэл нь зөвхөн хоёр эрх баригчийн хоорондын тэмцэл байсангүй, юуны өмнө Чингис хааны гэрээсийг хэрэгжүүлэх гэсэн уламжлалт нүүдэлчдийн бүлэг, хятадуудын нөлөөгөөр үнэт зүйлийн хэмжүүр, ертөнцийг үзэх үзлээ үндсээр нь өөрчилж эхэлсэн Хубилай хоёрын хоорондын тэмцэл байлаа. Тэрхүү зөрчилдөөн тэмцэл нь Аригбөхийн ялагдлаар дуусаагүй юм. Харин ч улам нөөн хуримтлагдаж, байсгээд л дүрсхийн дүрэлзэх болжээ. Энэ тэмцлийн явцад алтан ургийнхны доторхи нүүдэлчдийн бүлгийн улс төрийн эрх мэдлийн бэлгэ тэмдэг нь Хархорум болов. Зөрчил мөргөлдөөн, эвдрэл сүйрлийн явцад хотынхны цус улам их асгарах болжээ.

Хубилай 1260 онд нийслэл Хархорум хотыг Шандуд шилжүүлэх зарлиг буулгав. Тиймээс Өгэдэй, Мөнхийн үед Хархорумд ирж суурьшсан гадаадын иргэд хотыг бүрмөсөн орхих болсныг тааж ядах юмгүй. Ингээд Хархорумд худалдаа, гар урлал эрхлэх ямар ч нөхцөлгүй болов. Худалдаачид, гар урчуудын дийлэнх нь мөнгө хаана байна, тийшээ - Шанду руу нүүж оджээ.

Гэхдээ Шандуг түр хугацаагаар л нийслэл болгохоор тооцсон байж.

Хубилай 1264 оны 9-р сарын 5-нд Zhongdu (Бээжин)-г Монголын Дэлхийн эзэнт гүрний нийслэл, Шандуг хоёр дахь нийслэл болгох зарлиг буулгав. 1264-1270 оны хооронд Жунду хотын хавьд нэг шинэ хот байгуулж, 1272 оны 3-р сард Хаан балгас буюу „Их нийслэл“ (Дайду) хэмээн нэрийджээ. Шанду нь цагийн явцад хоёр дахь нийслэлийн үүргээ ч гүйцэтгэж чадахаа больсон юм. Россаби: „Шанду нь бөөгийн зан үйл, монгол амьдралын хэв маягийг үргэлжлүүлэх гол газар болж, Хубилай түүнийг жинхэнэ нийслэл хот гэхээсээ илүүтэй ан ав хийх газраа болгон ашиглах болсон.“⁴⁸ хэмээн тун зөв зүйтэй тэмдэглэжээ.

Хархорумын гүйцэтгэх үүрэг өөрчлөгдөв. Тус хот эзэнт гүрний нийслэл байхаа больж, монголчуудын уугуул нутгийн төв болов. Хотод (Farquhar-н мэдээлснээр) зөвхөн Дэлгэрэнгүй тохинуулах хэлтэс болон ойролцоогоор өнөөгийн Монголынхтой тэнцэхүйц хэмжээтэй уугуул нутгийг нь нэрлэснээр Холин хэмээгдэх болсон мужийг хариуцсан Цэргийн захиргаа үлдсэн

44. Рашид ад-Дин, Сборник летописей, том II, Москва, Ленинград 1960, 164-р тал.

45. Geschichte der Ostmongolen und ihres Fürstenhauses, verfat von Ssanang Ssetsen Chungtaidschi der Ordus, übers. v. Isaac Jakob Schmidt, St. Petersburg 1829, 115-р тал.

46. Эрдэнийн товч"-ид тэмдэглэсэн нь: „šan(g)du kuyibung kurtu balyasun: ebul-un ebuljing yeke Dayidu qota: Alta(i)-yin ara-yin Aral-un čayan balyasun: Erču-gi-yin lang ting balyasun-luy-a dörben yeke Dayidu qota-yi egudun: narmayı yeke ulus-yi jasaju...“, in Sayang Secen, A Mongolian Chronicle of 1662, The Urga text transcribed and edited by M. Gf, I. de Rachewiltz, J. R. Kruger and B. Ulaan, =Faculty of Asian Studies Monographs: New Series No. 15, 85-р тал.

47. Рашид ад-Дин, Сборник летописей, том II, Москва, Ленинград 1960, 161-р тал.

48. Мөн тэнд, 135-р тал.

байв.⁴⁹ Пеллиогийн мэдээлснээр Хархорумд Ерөнхийлөн захирах тойрог (chines. tu-yān-shuai-fu) байрлаж байсан, гэхдээ түүнийг сүүлд нь Алтайн уулын өмнөд этгээд дэх нэгэн газарт шилжүүлэн аваачсан ажээ.⁵⁰

Тэр үед хаан ширээ залгамжлагч нь Хархорумд нийслэллэх үүргийг өөрийн биеэр хүлээж байв. Хаан түүнд Чин ван цол хайрлаж, уугуул нутгийн монголчуудыг захирах эрхийн баталгаа болсон алтан тамгыг олгодог байжээ. Чин ван нь Хархорумын ойролцоо бэлэн байдалд байх Монголын их цэргийг захирч байжээ. Хубилай, түүний хятад зөвлөхүүдийн явуулж байсан бодлогыг дэнслэн үзвээс эзэн хааны томилсон цэргийн захиран тушаах их эрх мэдэл бүхий захирагч Хархорумд суух болсон нь чухамдаа хотод хандсан сайхан сэтгэлийнх гэхээсээ илүүтэй эрх мэдлийн тодорхой тооцоотой байсных хэмээн төсөөлж болмоор. Захирагч Монголын умардыг үймээн самуунгүй байлгах үүрэг хүлээж байсан нь Хятадын амгалан тайван байдалд чухал асуудал байлаа. Харин ямаршуухан байдлаар тэр өвөг дээдсийнхээ нутгаас харийнхныг хол байлгах үүрэг бас хүлээж байсныг нь бид хэзээ ч баталгаатай олж тогтоож чадахгүй буй заа.

Анх эхлээд Хубилайн отгон хүү Номхон Хархорумын захирагчийн албыг хаших болжээ. Харин тэр урт наslaагүй юм. Тэгээд Хубилайн хоёр дахь хүү Чингимийг Хархорумд томилон илгээсэн байна. Тэр Тангуд оронд шашны ном үзэхээр явж байгаад мөн л залуугаараа таалал төгсчээ. Тэгмэгц Хубилай ач хүү Төмөрөө Хархорумд илгээв. Тэр цагаас эхлээд хаан ширээнд өргөмжлөх ёслолыг Хархорум, Шанду, Хаан балгасын аль алинд нь хийж байхаар болжээ. Хубилай өөрөө ёслолыг зөвхөн Шанду болон Хаан балгасанд хийж байх санаатай байгаагаа илэрхийлж байсан байна. Чингэхдээ тэр Юань улсын эзэн хаад, Монголын дэлхийн эзэнт гүрний хаадыг хаан ширээнд өргөмжлөх ёслолыг гагцхүү „хууль ёсны“ нийслэлд нь хийж байх ёстой хэмээн үзсэн байж болох талтай. Гэхдээ л Хубилай үндсэн нутаг, тухайлан Хархорумтай зай барьсан биш юмаа гэхэд хоёрдмол харьцаатай байсан юм болов уу гэсэн сэтгэгдэл зарим үед төрдөг. Гутамшингайгаар Мөнхийн эрхшээлд орж байсныг нь Хархорум түүнд санагдуулаад байдаг байсан байж ч болох юм. Тэгвэл харин эсрэгээрээ түүний ач хүү Гамала хаан ширээнд өргөмжлөх ёслолыг Хархорумд л хийж байх ёстой гэсэн санаагаа шийдвэртэй илэрхийлж байжээ.

1277 онд бүлэг хоорондын тэмцэл дахин сэдрэв. Хубилайн өстөн дайсан, Өгэдэйн удмын Хайду Хархорумыг булаан эзлэв. Хайду эрх мэдлийг булаан авч, тэгснээрээ нүүдэлчдийн бүлгийн төлөөлөлд өгөх санаа өворлож байсан мэт. Дараа жил нь Хубилай өөрийн жанжин Баянгаар захируулан Хайдугийн эсрэг цэрэг хөдөлгөжээ. Баян Хархорумыг эргүүлэн авав. Тус хот энэ дайн тулааны үеэр ихээхэн эвдэрч сүйдсэн бололтой.⁵¹

Хубилайн ноёрхлын үед Хятадын жишээгээр үндсэн Монгол орон, нэн ялангуяа Хархорумын орчмын нутгийг тусгай захиргаагаар болгох оролдлогыг байн байн хийж байжээ. Энэ төсөл төлөвлөгөөгөө хэрэгжүүлсэн эсэх талаар сурвалж бичгүүдэд тодорхой мэдээлсэн юм гүн ховор байна. Засаг захиргааны байгууллага болох „Холин (Хорум) зэрэг газарт Ерөнхийлөн захирах тойрог"-ийг 1290 онд байгуулсныг нь л бид мэдэх юм. 1307 онд дээрх байгууллагын оронд „Хархорум зэрэг газар Дундад зөвлөлийн муж“ (хятадаар: ling-pei hsing chung-shu sheng)-ийг байгуулсан байна. Түүнийг Чинсанг-ийн зэрэгтэй хоёр түшмэд удирдаж байв. Түүний зэрэгцээ Хархорумд эхэн үедээ байсан Цэргийн яамны салбар нь энхийн цагт „Хархорум зэрэг газрын Дундад зөвлөлийн муж"-ийн (?) Дэлгэрэнгүй тохинуулах хэлтэст харъяалагдаж байв. Хубилай

49. D. M. Farquhar, *The Government of China under Mongolian Rule*, =Munchener Ostasiatische Studien, Band 53, Stuttgart 1990, 396-p тал.

50. P. Pelliot, *Notes on Marco Polo*, I, Paris 1959, 168-p тал.

51. C. C. Hsiao, *Bayan, In the Service of the Khan, Eminent Personalities of the Early Mongol-Yuan Period (1200-1300)*, Edited by Igor de Rachewiltz, Hok-lam Chan, Hsiao Ch'i-ch'ing and Peter W. Geier, =Asiatische Forschungen, Bd. 121, Wiesbaden 1993, 597-598-p тал.

XIII зууны шувтаргаар Хархорумд зөвхөн хятад цэрэг байрлуулах болсныг Юань улсын судраас үзэж болно. Энэ нь өөрийн ард түмэнд итгэдэггүй байсных нь илрэл байв уу? Үүнийг бид хэзээ ч баталгаатай тодруулж чадахгүй биз ээ. Хорум дахь Хятадын сэргийлэх цэргийн анги (хятадаар: han chun)-ийг юутай ч гэсэн Хубилайн засаглалын сүүлчээр 300 цэргээр хорогдуулж 100 болгосон байна.⁵²

Хубилай Дэлхийн эзэнт гүрнийг монголчуудын хааны хувиар, Хятадыг монголын Юань улсын эзэн хааны хувиар захирч байв. Эзэн хааны хувьд тэр алсын хараатай хүчирхэг бие хүн байсан нь эргэлзээгүй. Гэхдээ тэр Хятадын соёл, аж төрөх ёсны нөлөөнд их автсан байсан юм. Хубилай хаанчлах явцдаа улам улмаар бүх Хятадын эзэн хаан болж хэрхэн төлөвшсөнийг бодитой судалж үзэх шаардлага урьдын адил байсаар байна. Өдгөөг хүртэл энэ талаар Монгол болон Хятадын түүхийн шинжлэх ухааны гаргасан тайлбар сэлт тэр бүр таарч тохирдоггүй, жишээ нь эртний нийслэл Хархорумтай түүний харьцаа ямар байсныг баараггүй тодорхойлж чадахгүй байна. Хоёр тал түүнийг юуны өмнө гагц өөр өөрийнхөө зорилгод л ашиглахыг хичээж ирэв.

Хубилайн орыг залгасан хаадын дотор түүнтэй эн зэрэгцэх нь байсангүй. Сурвалж бичгүүдэд уламжилснаар бол тэд хятад зөвлөхүүдийнхээ улс төрийн үзэл баримтлалд өөрийн гэсэн өнгө аяс нэмэх, эсхүл „Монгол“-ынхоо өвөрмөц онцлогийг тусгаж өгөх чадваргүй сул дорой бие хүмүүс байж дээ гэх сэтгэгдэл төрнө. Ингээд тэд улам улмаар хүмүүсийн дургүй, бусдын хүчийг сорон амьдардаг харийнхны дээд давхаргын ихээхэн хятадчилагдсан төлөөлөгчид болон хувирчээ. Юань улсын эзэн хаад нэр нүүрээ барахын хэрээр Хархорум ч ач холбогдлоо улам алдаж байсан авч Юань улсын үед эзэн хааны томилсон захирагч Хархорумд төвлөн суудаг хэвээр байв. Харамсалтай нь захирагчийн орд өргөө хэр том байсан, тэнд хэдэн хятад болон монгол хүн байсан талаар сурвалжууд өдгөөг хүртэл бидэнд олигтой ойлголт төсөөлөл өгөхгүй байна. Өөрөө ихэд хятадчилагдсан захирагч бол гэрт амьдрахыг төдийлөн таашаахгүй. Тэгээд ямар нэг том ч юмуу жижиг ордонд амьдардаг байсан байж таарна. Энэ нь барилгын янз бүрийн ажил хийгдэж байсан гэсэн үг бөгөөд харин тэр талаар бидэнд мэдэгдсэн юм огт алга байна. Археологийн судалгаа л энэ бүхэнд хэрэгтэй мэдээллийг өгнө гэдэгт найдна.

Төмөр хаан (1295-1307) 1295 онд ах Гамалагаа хоёр, гурван жилийн хугацаагаар Хархорумд илгээжээ. Юань улсын сударт бичсэнээр тэр „Чингис хаан болон Монгол төрийн дөрвөн их орд ...“-ыг ерөнхийлөн захирагчийн хэргэмтэй болсон байв.⁵³ Ингээд түүний захиргаанд Монголын цэрэг, Онон, Хэрлэн, Орхон, Сэлэнгэ мөрөн хавийн, мөн Баялыг-аас Киргисийн хил, Бурхан халдун хүртэлх газар нутаг оржээ. Түүний захирч байсан газар нутаг орон зайн хувьд асар уудам ч, монгол хаадын хийсэн аян дайнаар монголчууд уугуул нутгаа орхин одсон болохоор бараг хүнгүй шахам эл хуль болсон байв. Гамалагийн хувьд Хархорумд, эсхүл хотын ойр хавьд (буддын шашны?) нэгэн сүмийг байгуулсан гэдгийг нь л бид мэдэх юм.⁵⁴ Харин Төмөр хаан Хархорумыг онцгой их тэтгэн дэмжиж байсан бололтой, тэр зорилгоор эд бараа, цаасан мөнгө олгож байжээ. Тэгэхдээ тэр хотыг үнэхээр тэтгэн дэмжих гэв үү, аль эсвэл түүнтэй хаан ширээ булаалдаж байсан Гамалаг зөөлрүүлж тайвшруулах гэсэн үү гэдгийг энд авч үзэхээ больё. Төмөр Хархорумын нутаг дэвсгэрт засаг захиргааны янз бүрийн шинэтгэл хийлгэх арга хэмжээ авсан байна. 1303 онд „Хархорумын Цагдаагийн-товчоо“ (хятадаар: ho-lin ping-ma ssu)-г, 1304 онд „Архи дарсны татварын хэргийг ерөнхийлөн захирах газар“ (хятадаар: chiu-k'o t'i-chь-ssu)-г тус тус байгуулжээ. Farquhar тэдгээр албыг үнэхээр байгуулсан эсэхийг мэдэх боломжгүй

52. Cleaves Юань улсын судраас иш авчээ, Yuan-Shih 58 (ts'k 19) .38b3-39a9, F. W. Cleaves, The Sino-Mongolian Inscription of 1346, Harvard Journal of Asiatic Studies 15(1952), 26-р тал.

53. Юань улсын судар, 29-р дэвтэр, ншлэлийг Бүгд Найрамдах Монгол Ард Улсын түүхээс авав, I боть, Улаанбаатар 1966, 312-р тал.

54. Рашид ад-Дин, Сборник летописей, том II, Москва, Ленинград 1960, 207-р тал.

байгааг заажээ. Юутай ч үр тарианы нөөцөөр архи нэрүүлэхгүйн тулд Хархорумд нэг хэсэг архи нэрэхийг хориглож байв. 1309 онд „ling-pei зэрэг газрын Дундад зөвлөлийн муж"-ийг „Хорум зэрэг газрын Дундад зөвлөлийн муж" (хятадаар: ling-pei hsing chung-shu sheng) болгон өөрчилжээ. 1311 онд эзэн хаан энэ шийдвэрийг эргээгээд хүчингүй болгох зарлиг буулгасан байна.⁵⁵

Хайсан Хүлэг хааны ноёрхлын үед (1308-1311) Гамалагийн хүү Есөнтөмөр Хархорумын захирагчийн үүргийг гүйцэтгэх болов. Тэрээр энэ албыг 1297 оноос хаших болсон байна. Түүний зэрэгцээгээр домогт дархан Кисилэгийн ач монгол ноён Хархасун дорнод этгээдийн чинсангийн хувьд чухал үүрэг гүйцэтгэж байв. Түүнийг ч бас Төмөр хаан энэ албанд томилсон ажээ. Хархасун Хархорум руу чиглэсэн өртөө замыг дахин ажиллуулах, тариа тариулахад их хэмжээний хөрөнгө зарцуулсан гэдэг.

Аюурбарвада Буянт хааны үед (1312-1320) Холин мужийг Давааны арын муж хэмээн өөрчлөн нэрлэх болжээ. Улмаар Чингай балгасны албан тарианы хэргийг Хархорумын түшмэдийн мэдэлд өгчээ. Чингай балгас (бас Sangyai Balyasun ч гэдэг) хэмээх суурин нь 1219 онд өнөөгийн Ховд аймгийн дорнод хэсэгт үүсэн байгуулагдсан аж. Чингис цэргээ авч өрнө зүгт хөдлөхдөө ар талыг харж хянуулж байхаар Чингайг үлдээсэн байна. Энэ зорилгоор цэргийн албанд албадан татсан арван мянган хятадыг түүнд захируулан үлдээжээ. Чингай дээрх нутгийн газрыг боловсруулан тариа тариалахад тэдгээр хятад иргэдийн нэг хэсгийг дайчлан ажиллуулж байв. Албан тарианы хэргийг „Тариачин-цэргийн хэргийг ерөнхийлөн захирах" газрын мэдэлд өгсөн бөгөөд тэр нь эхлээд Чингайд, хожим нь Хархорумд төвлөх болжээ. 1323 онд Дэлгэрэнгүй тохинуулах нэг хэлтэс Чингай балгасанд төвлөх болов.⁵⁶

Шидбал Гэгээн хаан (1321-1323) хөдөө аж ахуйд суурьшигчдын захиргаа (хятадаар: t'un-t'ien wan-hu-fu) байгуулах арга хэмжээ авч, Хархорумд амуу будаа агуулах газар бариулах зарлиг буулгаж байжээ.

Өөрөө Хархорумын захиратчаар олон жил ажилласан Есөнтөмөр хаан (1324-1328) өөрийн хүү Бадмарэгжийбуу-д үндсэн нутгаа хариуцуулан ван болгож байжээ. Тэр ч бас уугуул нутагтаа засаг захиргааны янз бүрийн шинэтгэл хийх арга хэмжээ авч байсан нь илт байдаг.

Юань улсын сүүлчийн хаан Тогоонтөмөр (1333-1368) жил бүр Хархорумд хамгийн гол чухал асуудлыг зохицуулах бие элчээ илгээж байсан нь бидэнд мэдэгдээд буй. Түүнийг Хархорумд Мөнхийн бариулсан нэгэн ордныг 1341 онд сэлбэн засуулсан тухай Юань улсын сударт дурьдсан байна.⁵⁷

Тогоонтөмөр 1368 онд Хятадаас зугатан гарахдаа юуны өмнө „гайхамшигтай сайхан зуны сэрүүн лаврин Шанду"-гаа, „эрх хүчин төгөлдөр сэцэн хааны барьсан, зунд ч, өвөлд ч уйдамгүй хайран Дайдугаа!" алдсандаа ихэд харуусан гашуудсан бололтой.⁵⁸

Тогоонтөмөр үлдсэн зургаан түмэн монголчуудаа аваад Орхонд бус харин Хэрлэнд очиж, тэнд Барс хот⁵⁹ -ыг бариулж өргөөлөн суусан нь сонин. Эндээс хамаг монголын хаан эзэн асан тэрбээр өмнөх хаадынхаа өргөөлөн сууж байсан Хархорум хотод буцаж очихоос яагаад татгалзах болов гэсэн асуулт гарч байна.

XV зууны эхээр Хархорум байн байн ойрад, халх монголчуудын хоорондын дайн тулааны талбар болох болжээ. 1412 онд Ойрадын ноён Махамуд Хархорумыг эзэлж, тэнд ноёрхож

55. D. M. Farquhar. The Government of China under Mongolian Rule, = Munchener Ostasiatische Studien. Band 53. Stuttgart 1990. 398. 396-р тал.

56. Баяр. Монголын нууц товчоон, I боть. Хөх хот. 33-р тал

57. Юань улсын судар. 35-р дэвтэр; Бүгд Найрамдах Монгол ард улсын түүх. I боть, Улаанбаатар 1966. 327-р тал.

58. Geschichte der Ostmongolen und ihres Furstenhauses, verfasst von Ssanang Ssetsen Chungtaidschi der Ordus, übers. v. Isaac Jakob Schmidt, St. Petersburg 1829, 141-р тал.

59. Мөн тэнд, 139-р тал.

байсан Буяншир (1379-1412)-ыг алаад 1412 онд Аригбөхийн удмын Дэлбэг (1395-1415)-ийг хаанд өргөмжилжээ.⁶⁰

Энэ нөхцөлд Мин улсын эзэн хаан „Хуваа, захир!“ („divide et impera!“) хэмээх шалгарсан зарчмын дагуу зарим үед Ойрадыг, зарим үед нь Халхыг дэмжих оролдлого хийж байжээ. Ойрадууд хэт хүчирхэгжиж эхлэх шиг болоход нь эзэн хаан Юн лэ 1413 онд Буянширийн сайд асан Аругтай тайшил „Найрамдуу төвшин хэнин ван“ (Ho-ning = Хархорумын засаг захиргааны нэр)-гийн хэргэм соёрхжээ. Хятадын газар нутаг руу монголчууд дахин дахин дайрах болсон нь Мин улсын эзэн хаадыг цэргийн хариу арга хэмжээ авахад хүргэсэн байна. Тэд 1390-1424 оныг хүртэл хэд хэдэн удаа Монгол нутгийн гүнд хүртэл дайран орсон ч Хархорумыг аль ч үед нь довтлоогүй буюу эзэлж аваагүй, гэхдээ зарим мэдээнд эсрэгээр нь дурьдсан буй.

Тэр олон дайн байлдааны дараа их сайндаа энд нэгэн цагт Монголын эзэнт гүрний нийслэл хот байсан юм шүү гэдгийг илтгэсэн эвдэрхий балгас л үлдсэн байсан биз ээ. Саган сэцэн 1415 оны он дарааллын бичигтээ: „Хорумхан хотыг дахин сэргээн босгохоор“ шийдсэн, „тэгэхдээ бүр газрын хөрстэй тэгшилж, хавтгайлна“ хэмээн хэдэн ойрад хүний егөөдөн хэлснийг иш татахдаа өгүүлбэрийнх нь сүүлийн хэсгийг онцолсон байлаа.⁶¹

Хожим нь Абтай хаан хуучин Хархорумын нутаг дээр нэгэн ордныг барьсан ажээ. Тэрбээр 1586 онд тэнд шарын шашны Эрдэнэ зуу хийдийг бариулахдаа эзэнт гүрний эртний нийслэл хотын үлдэгдлийг ашигласан бололтой.

Юутай ч Пэрлээ хийдийн барилгад эртний эзэнт гүрний нийслэлийн нурсан балгасны хэсэг орсон байгаа хэмээсэн буй.⁶² Ийнхүү үлдэгдэл нь ч бас алга болжээ. Тэгээд бас болоогүй, „социалист бүтээн байгуулалт“-ын экскаваторууд газрыг нь онгичин сэндийчиж хаясан байна. Эзэнт гүрний цорын ганц нийслэл хотын нутаг дэвсгэрийн нэг хэсэг талбай дээр 1956 онд Хархорины сангийн аж ахуй үүсчээ. 1960, 1980-аад оны эхээр усжуулалтын суваг, хожим нь өндөр хүчдэлийн шугам бас нэмэгдсэн. Ядахнаа археологийн талаас нь нягтлан шалгаж үзэх гэсэн эрдэмтдийн дуу хоолой сонсогдолгүй өнгөрч замхарсан.⁶³ Нэн ялангуяа Москва монголчуудын нэгэн цагийн эзэн Чингис хааныг нэрийг нь ч цээрлүүштэй феодал хэмээн зарласан 1962 оноос хойш энэ явдал болсон юм.

60. W. Franke, Chinesische Feldzüge durch die Mongolei im frühen 15. Jahrhundert, Sinologica, vol. 3, Basel 1953; мөн Саян, Ойрад монгол-ун тобči теуке, Xinjiang 2000-с үзнэ үү, 34-35-р тал; Wan Manduy-a (et al), Монголын түүхийн толь, Хөх хот 1999, 203-р тал.

61. Geschichte der Ostmongolen und ihres Fürstenhauses, verfat von Ssanang Ssetsen Chungtaidschi der Ordus, übers. v. Isaac Jakob Schmidt, St. Petersburg 1829, 147-р тал..

62. Х.Пэрлээ, К истории древних городов и поселений в Монголии, Х. Пэрлээ, Эрдэм Шинжилгээний Өгүүллүүд, II, Улаанбаатар 2001, 339-р тал.

63. Д.Баяр, Харийнхан гар сунгаж байхад харин бид гар хумхин суумгүй, Ардын Эрх, 12.08.1998.

ОЙРАДЫН СЭНГЭ ХУНТАЙЖ БА ОРОСЫН ХАРИЛЦААНЫ
ЗАРИМ АСУУДАЛД

Н.Баяргэлэг¹

Товч агуулга

Дөрвөн Ойрадын тэргүүн Баатар хунтайж нас барсаны дараа түүний орыг хүү Сэнгэ нь залгамжилсан юм. Сибирийн ард түмнээс, тэр дундаа тэлэнгид, кыргызын нараас алба авах нь Сэнгэ-Оросын харилцааны гол асуудал байв. Тиймээс Сэнгийн үед Ойрад-Оросын харилцаа ихээхэн төвөгтэй, зөрчил тэмцэл ихтэй байсан юм.

Түлхүүр үгс

Дөрвөн ойрад, Орос-Ойрадын харилцаа, Сибирийн уугуул ард түмэн, кыштым, Сэнгэ хунтайж

Ойрадын түүхийн судалгаанд Сэнгийн богинохон хаанчлалын үед Ойрадын гадаад дотоод бодлогийн хувьд нэлээд зөрчил тэмцэл ихтэй байсан гэж үздэг билээ. Шинжаанд хэвлэгдсэн “Ойрад Монголын товч түүх” зохиолд “Сэнгийг засаг барьснаас хойш Орос лугаа болсон гадаад явдлын тэмцэл нэмэгдсэнээс биш хасагдсангүй” гээд “Ойрад-Оросын харилцааны зөрчил “ёслолын журам”-ын зөрчил, тэлэнгүүд нараас татвар авах гэсэн хоёр асуудал дээр төвлөрч байв”² гэж зөрчлийн шалтгааныг оновчтой тодорхойлжээ. Үнэхээр Сэнгэ хунтайжийн үед Сибирийн ард түмэн киргиз, тува, тэлэнгид нараас хэн алба авах вэ? гэдэг асуудал Ойрад-Оросын харилцааны зөрчлийг улам хурцатгах гол асуудал болж байсан юм. Түүний эцэг Баатар хунтайж кыргыз, тэлэнгид нараас алба авахын зэрэгцээ Оросын хааныг тэднээс алба авахыг зөвшөөрч, тэдгээр ард түмнийг хоёр улсад алба төлөгч, хоёр улсын харъяат болгож зөрчилтэй асуудлыг шийдэж, хоёр улсын харилцааг тогтворжуулж байсан юм. Харин Сэнгэ хунтайжийн хувьд тэдгээр ард түмэнд дангаар ноёрхож, алба авч, өөрийн харъяат болгохыг илүүд үзэж байв.

Сэнгэ тайшийн үед Ойрад-Оросын харилцааны онцлогийг авч үзвэл:

- 1663-1666 он: Энэ үед Ойрад-Оросын харилцаа найрсаг байсан боловч Ойрадын зүгээс тэлэнгид нарыг эргүүлэн өгөхийг Оросын хаанаас шаардаж байв.
- 1666-1670 он: Ойрад-Оросын харилцаа хурцадмал болж, Оросын элч нарыг үл хүндэтгэх, Сибирийн захирагч нарыг сүрдүүлэх, Хятад руу явсан элч худалдаачдыг дээрэмдэх зэргээр шахалт үзүүлж, тэлэнгид нарыг эргүүлэн авахыг оролдож байв.

1. Монгол Улсын Боловсролын Их Сургууль

2. Ойрад Монголын товч түүх. Дээд дэвтэр. Шинжаан., 2000. т.132

Баатар хунтайжийг нас барсаны дараа Сибирь дэх нөхцөлд өөрчлөлт гарч, Дээд Енисейн кыргызыудад Хотгойдын Алтан хан Лувсан тайж ноёрхлоо тогтоосоноор тэд Орос-Хотгойдын хоёрдмол албат болжээ. Үүний зэрэгцээ Ойрадын ноёд Орос улстай улс төр, эдийн засгийн хувьд бие даан харилцахын зэрэгцээ тэлэнгид нарыг элдвээр дарамтлан довтлох явдал гарч байв. Үүний улмаас 1661 оны орчимд Томск болон Кузнецк хотуудад 100 гаруй өрх буюу 600 орчим тэлэнгид нар очиж суурьшжээ.³ Гэвч Сэнгэ хунтайж тэдгээр тэлэнгид нартай харилцаатай хэвээр байсан ба тэднийг захирч байсан Кокэ ба Мачик ноён нарт элч илгээж, “Томск, Кузнецкийн ойр хүмүүс илгээж хэрүүл маргаан үүсгэхгүй”⁴ байхыг сануулж байжээ.

Харин Ойрадын дотоод байдал тогтворгүй болсон 1654-1662 он хүртэл Хошуудын Аблай тайш, Очирт сэцэн болон Сэнгээс бусад Ойрадын нөлөө бүхий ноёд Тара, Тюмень, Тобольск хотуудын захирагч нарт бараг жил алгасахгүй элч илгээж⁵, Оросын хаанд морь болон бүс, дурдан, эмээл, хазаар зэргийг бэлэг болгон илгээж байв. Ойрадын ноёдоос илгээсэн элч болгон Москвад очиж хаанд бараалхахыг Сибирийн захирагч нараас хүсдэг байсан ч тэр бүр тэдний элчийг Москвагийн засгийн газар хүлээн авдаггүй байв. Гэсэн хэдий ч Ойрадын ноёд, тэр дотроо Хошуудын Аблай, Очирт сэцэн нар Сибирийн захирагч нартай харилцан элч илгээж, харилцан худалдаа хийж, урьдын адил харилцаагаа үргэлжлүүлсэн хэвээр байв. Гэхдээ Сибирийн захирагч нараас Ойрад руу илгээгдэж буй тэдгээр элч нар хязгаарлагдмал эрхтэй байсан тул Москваг бүрэн төлөөлж чадахгүй байв.⁶

Ийнхүү Тобольск хот руу удаа дараа элч илгээж байсны дүнд 1662 онд Хошуудын Аблай тайшийн элч Ирки-муллаг Москвад хүлээн авчээ. Ийнхүү хүлээн авах болсон нь Оросын төр засаг Ойрадын дотоод байдлыг ихэд сонирхож байсны зэрэгцээ Сибирийн захирагч нараас авсан мэдээллээ бататгах зорилготой байсныг илтгэж байна.

Сэнгэ хунтайж дотоод дахь өөрийн байр сууриа бэхжүүлж авсаны дараа Орос улсад элч илгээснээр Ойрад-Оросын тэргүүн нарын хооронд тасраад байсан харилцаа дахин сэргэсэн байна. Судлаачид Сэнгэ хунтайжийн Орос руу элч илгээсэн он цагийг 1663⁷, 1664⁸, 1665⁹ гэж харилцан адилгүй үзсэн байдаг. Тэрээр 1663 онд өөрийн албан ёсны элчийг Томск хот руу илгээсэн нь сурвалжаас тодорхой байна.

Сурвалжаас үзэхэд Сэнгэ, Цөхүр увш нарын илгээсэн 2 дахь элчийн хамт Томск хотоос В.Литасов хэмээх анхны хариу элчийг илгээжээ. Тухайн үед Сэнгэ хунтайж орос элч В.Литасовтай уулзах үедээ “Урьд жилүүдэд ...халимагийн тайш миний овоо Хархул ба миний эцэг Баатар хунтайжид эзэн хаанаас, Москвагаас хааны хишиг ихийг илгээж байсан. Миний эцэг Баатар хунтайжаас хойш Сэнгэ надад эзэн хаанаас ч, улсын хотуудаас ч элч ирж байсангүй...”¹⁰ хэмээн хэлж байсан нь Оросын эзэн хааныг өөртэй нь Баатар хунтайжийн адил хандах, харилцахыг хүсэж, Орос улсаас элч ирэхийг битүүхэндээ хүлээж байсан бололтой. Дээрх элчид Сэнгэ хунтайж “Орос улстай сайн харилцаатай байх, Томск хотод худалдаа хийх” хүсэлтэй байгаагаа мэдэгдэж байв.

Оросын элч В.Литасовын дараа В.Бубенный, П.Кульвинский, В.Былин, М.Ржицкий

3. Материалы по истории русско-монгольских отношений. 1654-1685. Сборник документов. Сост. Г.И.Слесарчук. Отв.ред. Н.Ф.Демидова. М., 1996. с.220, 226

4. Мөнгэнд. с.108

5. Мөнгэнд. с.17-18, 21-24, 44-45, 49-54, 66-71, 75-78

6. Златкин И.Я. История Джунгарского ханства. М., 1983. с.140

7. Чимятдоржиев Ш.Б. Взаимоотношения Монголии и России XVII-XVIII вв. М., 1978. с.54

8. Златкин И.Я. История Джунгарского ханства. М., 1983. с.140

9. Далай Ч. Ойрад Монголын түүх. Тэргүүн боть. УБ., 2002. т.131

10. Материалы по истории русско-монгольских отношений. 1654-1685. Сборник документов. Сост. И.Слесарчук. Отв.ред. Н.Ф.Демидова. М., 1996. стр.108

гэсэн элч нар ээлж дараалан Сэнгэ хунтайжийн өргөөнд ирсэн юм. Тэдгээр элч нар Сэнгэ хунтайжийг ятган Оросын харъяат болгох зорилготой байв. Харин Сэнгэ хунтайж Сибирийн хотуудад нүүн очсон тэлэнгид нарыг өөрийн харъяат албат гэж үзэж, тэднийг эргүүлэн өгөхийг хатуу шаардаж байсан юм.

1665 онд Ойрадад ирсэн Оросын элч В.Бубенныйд Сэнгэ хунтайж *"Урьд манай аав Хунтайж ... Тарын барабинчуудыг довтлон... 700 барабинчуудыг олзлон авч байв... Эзэн хааны зарлигаар миний эцэг Хунтайж тэдгээр хүмүүсийг ... 700 хүнийг ... Тар хот руу илгээсэн... Эцэг хунтайжийн дараа түүний улсуудыг Сэнгэ би эзэмшин захирч байна. Сэнгийн албатууд хоол ундны дутмагаас болж Томск хот руу явсан ба тэдгээр ... тэлэнгид нар одоо Томскт амьдарч байна. Эзэн хааны захирагч нар тэднийг өгөхгүй байна. Миний элч нарыг Москва руу, эзэн хаан руу явуулахгүй байна... Урьд нь би элч В.Литасовыг буцахад тэлэнгидийн тухай асуудлаар элч илгээж байсан..."*¹¹ гэж гомдол мэдүүлж, тэлэнгид нарыг эргүүлэн өгөхийг дахин шаарджээ.

Баатар хунтайж тэрхүү татаруудыг Орос улсад буцаан өгсөнөөр Ойрад-Оросын харилцаа найрамдалтай болж байсныг дурдсан нь Оросын төр засаг үүний адил тэлэнгид нарыг өөрт нь буцаан өгч, хариу барих ёстойг сануулахын зэрэгцээ ингэж чадвал Баатар хунтайжийн үеийн адил хоёр улс найрсаг харилцаатай байх болно гэсэн хариу мэдэгдэж байв. Мөн *"Эцэг хунтайжийн дараа түүний улсуудыг Сэнгэ би эзэмшин захирч байна"* хэмээн хэлсэн нь зөвхөн Ойрадын газар нутгийг төдийгүй түүний харъяат байсан албат ардыг захирах болсон гэсэн санааг давхар илтгэсэн хэрэг юм.

Тухайн үед Сибирийн ард түмэн хэн хүчтэй байна түүнд сайн дураар даган орж, алба барьж, өөрийн гадаад аюулгүй хангахыг хичээж байсан үе юм. Гэвч Орос, Ойрад, Хотгойдын аль нь ч тэдний аюулгүй байдлыг бүрэн хангаж чаддаггүй байсан төдийгүй бүгд тэднээс алба авахыг хичээж, эцэстээ Ойрад, Хотгойд хоёр Сибирийн ард түмнээс Орос улсын алба авах явдлыг аргагүйн эрхэнд хүлээн зөвшөөрдөг байв. Ингэснээр тэдгээр жижиг овог аймгууд *"хоёр улсын албат, хоёр улсын харъяат"*, зарим тохиолдолд *"гурван улсын"*, *"дөрвөн ч улсын албат, харъяат"* болж байсан онцлогтой. Ингэхдээ хоёр улсын харъяат болвол Ойрад-Оросын, Хотгойд-Оросынх гэж болж байснаас бус Ойрад-Хотгойдын албат, харъяат болж байсан тохиолдол үгүй. Энэ нь Ойрад-Хотгойд хоёр хоорондоо байнгын дайн самуунтай байсанд оршино. Ийм замаар өмнөд Сибирьт үүсээд байсан хурцатмал байдал хэсэг хугацаанд намжиж байв.

Сэнгэ хунтайж тэлэнгид нарыг дипломат аргаар буцаан авах оролдлого нь амжилтанд хүрэхгүй байсан учир элчийг саатуулах, Оросын эзэн хаанд сүрдүүлсэн захиа илгээх, элч нарыг үл хүндэтгэх, хааны хишигт үл хүндэтгэл үзүүлэх зэргээр дарамт үзүүлж байсан. Тухайлбал элч В.Бубенныйг гэдрэг буцаалгүй жил орчим өөрийн нутагт саатуулжээ. Эцэст нь түүнийг явуулсан ба үүний шалтгааныг орос сурвалжид *"намайг (Сэнгэ хунтайж) Хотгойдын Лувсан хантай байлдахад Оросын эзэн хаанаас түүнд 2000 албаны хүмүүсээр тусална гэсэн мэдээ Монголоос ирлээ"* гэж хэлээд өөрийн элч Урянк, Галдангийн элч Тархан нарыг дагалдуулан түүнийг нутагт нь буцаасан байна.¹² Ямартаа ч Сэнгэ-Лувсан нарын тэмцэлд Орос улсаас Лувсан тайжид цэрэг илгээж тусалсан талаар баримт мэдээ байхгүй байгаа ба энэ нь өөрийн элчийг буцааж авах, Сэнгийг айлгах гэсэн Оросын зүгээс тараасан цуурхал ч байж магадгүй юм.

Сэнгэ хунтайж Оросын хаан Алексей Михайловичид *"...миний эцгийн үед ...Томск руу элч илгээхэд Томск хотын захирагч саатуулахгүйгээр эзэн хаан руу илгээж байсан. Харин Сэнгэ би урьд өөрийн элч нарыг эзэн хаан тань руу илгээсэн боловч Томск хотын захирагчаас миний элч нарыг тань руу явуулж байсангүй... Би Аблай тайш, Абла хан, Урдун хантай зөрчил*

11. Мөн тэнд, с.140-141

12. Материалы по истории русско-монгольских отношений. 1654-1685. Сборник документов. Сост. И.Слесарчук. Отв.ред. Н.Ф.Демидова. М.,1996, с.141

тэмцэлтэй байсан ч би тэд нартай найрамдсан. Иймд би тань руу өөрийн элчийг илгээж, ... мэдэгдэж байна. Томскт нутаглаж буй цагаан халимагуудыг (тэлэнгидийг-Н.Б.) Сэнгэ тайш надад өг... Таны зарлигаар буюу захирагч нар өөрсдийн хүслээр Томск хотоос казахуудыг илгээн цагаан халимагуудтай дайтаж байна... Бидний элчийг саатуулахгүй илгээнэ үү”¹³ гэсэн захидал илгээжээ. Энэ нь урьдын адил ойрадууд эвтэй, хүчтэй болсоныг Орос улсад мэдэгдэхийн зэрэгцээ тэлэнгид нарыг цэрэглэн довтолж байгаад дургуйцлээ илэрхийлсэн байна. Ийнхүү Оросын хаанд хандсан захиа илгээсэн учир В.Бубенный элчтэй хамт явсан Сэнгэ хунтайжийн элч Урянкийг Москвад анх удаа хүлээн авсан юм.

Удалгүй Ойрад-Оросын харилцаанд таагүй уур амьсгал бий болж эхэлсэн ба Сэнгэ, Цөхүр увш нар Оросын ээлжит элч П.Кульвинский, В.Былин, М.Ржицкий нарт хүндэтгэл үл үзүүлж, тэдэнтэй ширүүн харьцаж байв. Тэдгээр элч нар Сэнгэ, Цөхүр увш нарын тэлэнгидийг эргүүлэн авах хүслийг орхигдуулах зорилготой очиж байв. Тэдгээр элч бүр Сэнгэ болон Цөхүр увш нарыг “хааны амар мэндийг асуусангүй, хааны илгээсэн хишгийг босч авсангүй, өөрөө авсангүй” хэмээн гомдол мэдүүлж, Оросын их хааныг хүндэтгэхгүй байна гэж үзэж байв. Оросын элч нарт ийнхүү хандах, Москва болон Сибирийн захирагч нартай харьцаа муудах болсон нь Сэнгэ хунтайж, Цөхүр увш нар Дээд Енисейн кыргызчуудад ноёрхлоо тогтоосон Хотгойдын Алтан хан Лувсан тайжийг бут цохисонтой шууд холбоотой болно. Сурвалжийн мэдээгээр Сэнгэ хунтайж Лувсан тайжийг эгч, эхнэр, 3 хүүгийн хамт олзлон авчээ. Тэр үеэс хойш тэлэнгид нарыг түүнд буцаан өгөхгүй бол түүний эзэмшил Сибирийн хотуудыг уулгалан довтолох тухайгаа Оросын хаанд мэдэгдэж, сүрдүүлэх болсон байдаг. Энэ нь Сэнгэ хунтайж, Цөхүр увш нарын Оросын элч нарт хэлсэн үгнээс тодорхой харагдана.

1667 онд Ойрадын нутагт ирсэн Оросын элч П.Кульвинский эзэн хааны захиа ба хишгийг босч авах ёстой гэсэн шаардлага тавихад Цөхүр увш ихэд уурлан: “Урьдах тайшуудын үед ч, Цохур миний үед ч хаан эзний бэлэг ба захиаг авахдаа суухгүй босч зогсоод авсан жишээ ерөөсөө байхгүй. Түүний захиа ба бэлгийг хүлээн авахдаа өөрийнхөө нэр хүндээ алдаж түүнд ёслох би түүний харъяат уу? ... чи нөхдийнхөө хамт эзэн хааныхаа захиа ба бэлгийг авсанд миний нутгаас гарч Томск руугаа яв”¹⁴, “Хэрвээ эзэн хаан бидний харъяат тэлэнгидийг өгөхгүй, энэ асуудлыг түргэн шийдэхгүй хойшлуулсаар байхын бол Цохур убааш би эзэн хааны харъяат хот Томскийг довтолох болно” гээд дуугаа өндөрсгөн, гараа сунган “Намайг саадаг татаж, сэлмээр цавчиж, буудаж чадахгүй болсон гэж үзэж байна уу? ... чи надаас сонссоныгоо эзэн хаандаа хэлээрэй. Хоёр улсын хооронд хэрүүл маргаан ба дайн байсангүй. Дайн байдлаар сайн уу? Эсвэл энх тайван сайн уу?”¹⁵ гэж сүрдүүлэн хэлж байв.

Тухайн үед Сэнгэ хунтайж тэлэнгид нарыг буцааж өгөхийг Оросын хаанаас шаардсан хэвээр байв. Оросын элч В.Былинд хандан Сэнгэ хунтайж “хэрвээ эзэн хаан надад тэлэнгидийг өгвөл би эзэн хаанд ямар ч муу юм хийхгүй, эзэн хаантай өөрийн эцгийн адил найрамдалтай амьдарна. Би тэлэнгидийн тухай асуудлаар эзэн хаанд 6 удаа элч илгээсэн, эзэн хаан надад тэднийг өгөхгүй байна. ... Томск, Кузнецкийн шивээг довтолно”¹⁶ гэж сүрдүүлж байсан юм.

Үүнийг Оросын судлаач И.Я.Златкин “...Сэнгийг хүртэл тийм өнгөөр нэг ч удирдагч, нэг ч Монголын ноён ярьж байсангүй. Үүнийг хэрхэн тайлбарлах вэ” гээд “үүнийг зөвхөн Лувсан тайжийг бут цохисонтой холбох бус Сэнгийн хант улсын бэхжилттэй холбох нь эргэлзээгүй юм”¹⁷ гэж дүгнэжээ. Үнэхээр ч Сэнгэ дотоод байдлаа бэхжүүлж, нэгэн удирдлага дор оруулж

13. Мөн тэнд.с.134-135

14. Мөн тэнд.с.149

15. Материалы по истории русско-монгольских отношений. 1654-1685. Сборник документов. Сост. И.Слесарчук. Отв.ред. Н.Ф.Демидова. М.,1996. с.154

16. Мөн тэнд.с.188

17. Златкин И.Я. История Джунгарского ханства. М.,1983. с.145

чадсан учраас гадагш дайн хийж, ялсан явдал юм. Ийнхүү ойрадууд дахин хүчирхэгжиж ирэхэд Сэнгэ хунтайж ба Кыргызийн Ереняк ноён нарын хооронд Оросын улсын эсрэг цэрэг-улс төрийн холбоо тогтоосон юм. Үүнийг судлаач О.В.Боронин “Сэнгэ-Ереняк нарын хооронд бий болсон эзэн-албатын харилцаа нь удалгүй цэрэг-улс төрийн холбоо болсон ба үүнд ойрадууд ахлах, харин кыргызууд дагах байр суурьтай байжээ”¹⁸ гэж Сэнгэ-Ереняк нарын хоорондын харилцааны мөн чанарыг оновчтой тодорхойлжээ.

1668-1670 оныг хүртэл хугацаанд Ойрад-Оросын хооронд элч солилцсонгүй, хоёр талын харилцаа 2 жил түр завсарласан байна. 1670 онд Ойрадад ирсэн элч М.Ржицкийд Сэнгэ хунтайж “эцэг Хунтайж татар хүмүүсийг буцаан өгснөөр хоёр улсын хооронд хэрүүл маргаан гарч байгаагүй, өөрийн албат тэлэнгидийг буцаан өгөхгүй бол Томск хотыг довтлох” тухайгаа дахин сануулж, “...Харин би эзэн хаанд өөрийн хүмүүс цагаан халимагуудыг олон жил гуйж байгаа боловч эзэн хаан надад өгөхгүй байна. Үүнээс хойш надад миний хүмүүс цагаан халимагуудыг өгөхгүй тодийгүй Томскоос надад элч илгээхгүй байгаа тул Томск хотыг довтлох болно”¹⁹ гэсэн мэдээ нь хоёр талын харилцаа хэсэг хугацаанд тасарсаныг харуулж байна.

1670 оноос Сэнгэ, Цөхүр увш нар Тобольск хот руу элч илгээж, түүгээр дамжуулан Оросын төр засагтай харилцах болжээ. Энэ удаад Оросын хаан Цөхүр увш, түүний хүү Баахан Манж нарын элч нарыг хүлээн авахаа мэдэгдэж, харин Сэнгийн элчийг Тобольскоос Ойрад нутаг руу нь буцаажээ.²⁰ Оросын энэ үйлдэл нь Сэнгэ хунтайж, Цөхүр нарыг өөр хооронд нь эвдрэлцүүлэх, Сэнгийн хүч нөлөөг бууруулах, ингэснээрээ тэлэнгидийг тэдэнд өгөхгүй байх гэсэн оролдлого байв. Орос сурвалжид Сэнгийг “тайш” гэж бусад Ойрадын ноёдтой адилтган бичиж үлдээсэн байдаг. Сэнгэ хунтайж Тобольск хотын элчийг хүндэтгэн хүлээн авч, түүнд “тэлэнгид нарыг өгөхгүй бол Хятад руу явсан Оросын худалдаачдыг буцах замд нь саатуулах болно...”²¹ гэж хатуу мэдэгдсэн байна. Сэнгэ хунтайж өмнө нь тэлэнгидийг эргүүлэн өгвөл Хятадыг зорьж буй Оросын элч, худалдаачдыг уналга, хоол хүнс, газарчинаар хангаж туслахаа удаа дараа мэдэгдэж байсан билээ.

Дээд Енисейн кыргыз, тува нар Оросын хаанд алба төлөхөөс гатгалзаж, Сэнгэ хунтайжид алба төлж байгааг Сибирийн хотуудын захирагч нар эзэн хаандаа гомдоллон мэдээлж байв.²² Энэ байдал нь Сэнгэ хунтайжийг Орос улсаас өөрийн албат ардаа эргүүлэн авах бодлоготоо тууштай зогсоход нөлөө үзүүлж байв. Кыргыз, тува нар Баатар хунтайжид алба төлж, хариуд нь өөрсдийн гадаад аюулгүй байдлыг хангаж байсан Ойрадын хараат албат байв. Баатар хунтайжийн дараа Ойрадад өрнөсөн хямрал, Хотгойдын Лувсан тайжийн довтолгоон зэргээс шалтгаалан өөрсдийн гадаад аюулгүй байдлыг хангах үүднээс Оросын эзэн хааны ивээлд орсон боловч Орос улс тэднийг Хотгойдын Лувсан тайжаас хамгаалж чадаагүй юм. Иймд тэд Орос улсад алба төлөхөөс татгалзаж, Сэнгэ хунтайжийг түшиж, түүнд өөрсдийн дураар алба өгч байсныг “...Мөн тувачууд халимагийн хүмүүст итгэн ... их хаанд алба төлөхгүй байна...”²³ гэсэн баримтаас харж болно.

Кыргыз, тува нар өөрсдийн дураар, өөрсдийн гадаад аюулгүй байдлыг хангахын үүднээс Сэнгэ хунтайжид алба төлж байсныг Оросын судлаач Б.П.Гуревич “тэр (Сэнгэ) Орос улсад алба төлж байсан кыргызуудээс өөртөө мөн тийм алба төлөхийг албадаж байсныг орос

18. Боронин О.В. Двоеданичества в Сибири XVII-60-е гг. XIX в. Барнаул..2010. с.85

19. Материалы по истории русско-монгольских отношений. 1654-1685. Сборник документов. Сост. И.Слесарчук. Отв.ред. Н.Ф.Демидова. М.,1996.с.210-211

20. Мөн тэнд. с.220-221

21. Мөн тэнд. с.220

22. Материалы по истории русско-монгольских отношений. 1654-1685. Сборник документов. Сост. И.Слесарчук. Отв.ред. Н.Ф.Демидова. М.,1996. с.217-218

23. Мөн тэнд. с.218

сурвалжууд харуулж байна”²⁴ гэж ташаа дүгнэсэн байна.

Сэнгэ хунтайж Орос улстай албат ардаас болж ийнхүү дайсагнасан харилцаатай байсныг Ч.Далай “Хэдийгээр Сэнгэ Красноярскийн хавь, Халимаг, Киргизийн орчмоор газар нутаг, хүн ард булаацалдан, Оростой орон нутгийн чанартай дайн тулаан хийдэг байсан нь шударга бус үйлдэл мэт боловч нутаг дэвсгэрээ умард зүгт тэлэн өргөтгөж, Зүүнгарын хаант улс байгуулах гэсэн санаархлын эхлэл байсан гэлтэй”²⁵ гэж дүгнэсэн байна.

Орос сурвалж болон судалгааны зохиолуудад Сэнгийн үеийн Ойрад-Оросын харилцаа нэлээд ээдрээтэй, төвөгтэй байдалд хүрсэн явдал нь Оросын албат байсан тэлэнгид нарыг Сэнгэ хунтайж хүчээр авах гэсэн үйл ажиллагаатай холбоотой мэт ойлголт өгөхөөр бичиж, дүгнэсэн байдаг. Гэвч энэ асуудлыг хоёр талтай авч үзэх нь зүйтэй болов уу. Нэг талаас Сэнгэ хунтайж өөрийгөө Баатар хунтайжийг залгамжилсан учир түүний эзэмшил төдийгүй Ойрадын харъяат албат ардыг захирч, тэднээс алба авах ёстой хэмээн үзэж, Оросын улсыг өөртэй нь Баатар хунтайжийн адил хүндэтгэлтэй хандаж, харилцахыг шаардаж байсан. Гэтэл тухайн үеийн Ойрадын дотоод байдал тогтворгүй, ноёдын өөр хоорондын тэмцэл нь Сэнгийн байр суурийг ганхуулах, Орос улс түүнийг Баатар хунтайжийн адил үнэлэхгүй байхад нөлөө үзүүлжээ. Нөгөө талаас Москва Сэнгэ хунтайжийн элчийг хүлээн авахгүй байх, тэднийг саагуулах, тэлэнгид нарын асуудлаар ямар нэгэн хариулт өгөөгүй зэрэг нь хоёр улсын харилцаа муудахад нөлөө үзүүлжээ. Тэлэнгид нарыг буцаан авахын тулд Сэнгэ хунтайж Орос улсад буулт хийж, Оросын элч худалдаачдыг Хятад руу аюулгүй явах нөхцлөөр хангах зэрэг амлалт өгч байсан ч үр дүнд хүрээгүй юм. Мөн Сэнгийн Орос болон Сибирийн овог аймгуудын талаар баримталж буй байр суурийг нь ашиглан, Оросын эсрэг тэмцэлд болон өөрийн аюулгүй байдлыг хангах төдийгүй тува зэрэг урьдын албат ардаас урьдын адил татвар авах гэсэн Кыргызийн ноёдын санаархал Сэнгэ-Оросын зөрчлийг улам дэвэргэж байсан гэлтэй.

Огүүлэн буй үед монголчуудад Оросоос гадна Манж Чин улс аюул занал учруулж байсан юм. Иймд Сэнгэ хунтайж дотоод, гадаад нөхцөл байдлаа мэдрэн, Орос улстай уян хатан байдлаар харилцах улс төрийн бодлого баримтлах ёстой байв. Түүний эцэг Баатар хунтайж хоёр улсын харилцааг муутгахгүйн тулд Ойрадын нутагт зугтан ирсэн татаруудыг оросуудад буцаан өгч, киргиз, тува, татар зэрэг ард түмнийг Ойрад-Оросын харъяат (двоеподданство), хоёр улсад алба төлөгч (двоеданничество) хэмээн үзэж, Орос улстай үүссэн зөрчлийг ийнхүү шийдэх байсан юм. Харин Сэнгийн хувьд тэлэнгид, кыргыз, тува нарыг өөрийн албат хэмээн үзэж, лингаар ноёрхохыг илүүд үзсэн төдийгүй Оросын ноёрхолыг хүлээн зөвшөөрөхгүй байсан юм.

Сэнгэ хунтайж Оросын хаанд түүний албат Сибирийн захирагч нарын адил зүтгэх биш, харин Ойрад, Орос гэсэн хөрш улсын ёсоор харилцахыг эрхэмлэж байв. Тиймээс Орос улсаар Сибирьдэх Ойрадын ноёрхлыг дипломат арга, хүч хэрэглэн зөвшөөрүүлэхийг оролдож байсан гэж үзэх байна.

Сэнгэ хунтайж Орос улстай зөрчилдөх болсонд ойрадууд Хотгойдын Алтан хан Лувсан тайжийг бүрмөсөн дарсан явдал нөлөө үзүүлжээ. Өөрөөр хэлбэл Ойрадын ноёд Хотгойдын аюул хүчтэй байх үед Орос улсыг түшиж, түүнтэй харилцаагаа муутгахгүй байхыг гол болгож байсан бол Сэнгийн үед Орос улсыг түших гадаад шалтаан үгүй болсон юм. Гэвч Оросын төр засаг ойрадуудыг өөрийн хараат улс, албат хүмүүс мэтээр хандаж, харьцсан хэвээр байв.

Эцэст нь хэлэхэд Сэнгийн үед үүссэн Ойрад-Оросын таагүй харилцаа удаан үргэлжилсэнгүй, Галдан бошгот хааны үед хоёр улсын найрсаг харилцаа дахин сэргэсэн билээ.

24. Гуренич Б.П. Международные отношения в Центральной Азии в XVII-первой половине XIX в. М., 1983. с.35

25. Далай Ч. Ойрад Монголын түүх. Тэргүүн боть. УБ., 2002. т.131

MAIN ISSUES OF SENGE AND RUSSIAN RELATIONSHIP

After the death of Batur-khuntayshi, his eldest son Senge inherited his supreme authority among the Oirat. During the reign of Senge khuntayshi main issue of the Oirat-Russian diplomacy was tributary and subject status of the Siberian small nations, mainly of Telungut and Kyrgyz, which was claimed by both sides. Despite some compromise by Senge, the position of Oirats on them, was pretty strict and had corresponding reactions from Moscow.

We can characterize Oirat-Russian relationship into two stage:

1. 1663-1666: fairly normal relations between the two countries, despite the chronic problem of subjection of Telenguts, which were constantly claimed by Senge.

2. 1666-1670: the tense situation between the Oirat and Russian due to Telenguts and other small peoples of Siberia. Senge has deliberately humiliate Russian envoys, threaten Siberian governor, and attack merchants who were resulted the denial of his leading position in the Oiratia with by Moscow.

Soon after the death of Senge, his younger brother Galdan Boshgotu quickly restored normal relation between two countries.

БИЙ БИЕЛЭГИЙГ АМБИВАЛЕНТ ШИНЖЭЭР ТАЙЛБАРЛАХЫН УЧИР

Ч.Болдбаатар, Т.Цэцэгжаргал¹

[БИЙ БИЕЛЭГ] гэх ардын язгуур, нийлэг шинж бүхий зан үйлээс улбаалсан биеэр үйлдэгдэх өвөрмөц гарвал нь эдүгээ бүжгийн урлагийн бие даасан төрөл аймаг болтлоо хөгжжээ. Ийм төрөл аймагт багтах зүйлс Алтайн зах хязгаарын ястны дунд аморф шинжээ өвлөн хадгалж үлдсэнийг олон судлаачид дурьддаг. Аливаа бүжгийн үүсэл гарал, уламжлалыг мөшгөхдөө “урлаг” гэж ойлгохоос өмнөх баларлиг үеийн домог зүйн сэтгэлгээнээс үүтгэн тайлбарлах нь зүйд нийцнэ.

Хэрвээ бид тайлга тахилгыг хүний үйл хөдлөл хийгээд зан үйлийн утгад шилжсэн тэмдэг дохио шиг, бэлгэдэл зөн шиг хүлээж авбаас биелэх гэдгийг мэдэхгүй ямар ч ард түмэн байхгүй нь мэдээж. Нөгөө талаар ад зэтгэрийг даран гэтэлгэх дом шившлэг мэт, сэтгэл засах аргатай хамаатуулж үзвэл биеэр үйлдэгдэх занга дохио бүр аморф гарвалтай нь мэдэгдэнэ. Үүнээс бий биелэгийг амбивалент шинжтэй холбож үзэх хандлага нилээд сонирхол татдаг. Ялангуяа тайлга тахил өргөж, хэмнэл эргэлэгийн таарах таарахгүйг дохиож хэрэглэснийг зөвхөн зан үйлийн утгаар хязгаарлалгүй, бүжих алогик сэтгэмжийн язгуураар шинжин судлах шаардлага нэхэгдэж байгаа юм. Гэхдээ инстинктив (зөн) түлхэцээ гээхээрээ амьдралынхаа уг сурвалжийг алддаг гэж үздэг примитив төсөөллийг анхаарах хэрэгтэй. Түүхч Э.Гомбрихийн “pictures and statues, in other words are used to work magic”² хэмээсэн нь бидний таамаглалыг улам бататгаж байна. Учир юун гэвэл, угсаатны биеэр үйлдэх зан үйл нь эдээр шившихтэй адилдуу амьшиж байсныг онцолж үзэх шаардлага гарч ирнэ.

Иймээс бий биелэгийн морфогенезис гарвал нь тайлга тахилгын үйл холбогдлоос эхтэй тул яг бүжгийн хэлний тогтолцоогоор буюу утгад хөдөлгөөн хувилбарших галбир зохирлоор шууд тайлбарлах боломжгүй. Үүний оронд хүмүүний оршихуйд ихээхэн хамааралтай инстинктив хамгаалал, хүсэмжлэн дуурайх мистик шалтгаанд суурилан ойлговол илүү зохилтой. Яагаад гэвэл, хориг цээрт нуугдмал шинжтэй оршдог бибинар утгалбарт далд хүчийг (эзэн савдаг, сэтэрт амьтан) урьд урьдаас хэтийдэн оноох арга (мистификаци) илүүтэй агуулагддаг юм. Тэгээд ч муу, сайн ёр бэлгээр сэрэгдэх адилсал, зэрэгцэл бүхий ассоциацийн зарчмаар үүдэх мистик төсөөг илтгэх нэгэн зүйлд бидний нягтлаж буй бий биелэгийн амбивалент шинж яригдахад хүрсэн билээ. Тухайлбал, ан авын ёслолд үйлддэг чатга байна. Чатга тавина гэдэгт зөвхөн биелэх агсал шившлэг дангаар агуулагддаггүй, түүнд амьтны амьсунсийг авран гэтэлгэх болзолт тэмдэг хамтдаа үйлдэгдэх явдал бий. Энэ нь мистик сэтгэмжийн хувиар бол юм ба үйлдэл хоёрыг зэрэг цагжуулан ойлгох, улмаар [ЖИР ЗЭРЭГЦЭЛ-БИ БИНЕР] гэх давталтаас

1. Монгол Улсын Их Сургууль

2. Gombrich E.H. The story of Art-Strange Beginnings, W., 1996, p.18.

үүдэлтэй байх аж.

Үүнийг тайлбарлахын тулд, Льюсен Леви –Брюль хамтын ухамсарлахуйгаар дамжин сүсэг-зан үйлийг сүнстэй холбон тайх үйлдлийг ойлгох боломжтой, гэхдээ бинарчлал нь зөрчлийг үл харгалзах шинжтэйг анхааруулсныг үндэслэл болгох хэрэгтэй. Хамтын ухамсар гэдгийг баларлиг нийгмийн харилцаанд синкретикээр тайлбарладаг дүрс (дом), чимээ (шившлэг), үйлдэл (бий) мэтийн домгийн сэтгэлгээний адил нийтийг хамарсан зүйл гэж ойлгож болно. Ерөөс угсаатны зан заншлын бэлгэдэл тэмдэгтэд биеэр үйлдэх хөдөлгөөний хамтын шинж ихээхэн үүрэгтэй байсан учир баларлиг төрхөөрөө хувь хүн, ганц хүнд хамаатуулах зүйл үгүй байдаг нь хамгийн гол юм. Тэгэхлээр “юмыг” бэлгэдэнэ гэдэгт олшруулахын сацуу зэрэг зэрэг үйлдэх бинарчлал заавал яригдана гэсэн үг. Яг нийм парадокс нь “зэрэг цагжуулах” аморф үүдлийг тодотгох бөгөөд зөн совинтой шууд холбогдож, ухамсаргүй ба ухамсарт хоёрын хамаарлыг хамтад нь хэрэглэх нөхцлийг дагуулах явдлыг үүсгэдэг.

Домогт ч, биелэгийн дохио зангад ч яг дүрэм гэмээр тогтсон зүйл үгүй бөгөөд түүний оронд “хориг дүр” (табу) тэмдэгшдэг гэж ойлгож болох талтай. Энэ утгаараа биелэгийн хөдөлгөөний үндэст нэгж хэсгүүд бүхэл зүйлтэй адил байх буюу “*pars pro toto*” гэх синкретик зарчим үйлчилнэ. Эндээс Э.Кассирерийн ярьдаг домгийн орон, цаг, үйлдэлт төсөөлөл урган гарч тайлбарлагдах ёстой. Нэг ёсондоо онго хийгээд ид шидийг тайх ёсонд “амьдрал ба үхэл” гэсэн эсрэгцэл байдаггүй тул “ургамал”, “амьтан” тус тусын ялгамжгүй, харин ч идэш мэт сэтгэгддэг нь гайхалтай. Иймээс эртний зурлага сүгийн дом шившлэг бүхий үйлдлийг бибинар шинжтэй хэмээн үзэхээс өөр аргагүйд хүрсэн билээ.

Тухайн “бибинар” (зэрэг, зэрэг нөхөгдөх зарчим) зангилаанд хүмүүний удмын хэлхээс үл тасалдах тухай төсөөлөл нэвт шингэдэгээс гадна үхэл-төрөлтийн мөчлөг шиг залгавар зөрчлийг даван гэтэлгэх үйл явц хамтаар оршдог. Энд “юм” ба түүний “нөхцөл” огт яригдалгүй дан ганцхан хүн ба юм хоорондын харилцаан дахь саад тогтор хийгээд өнийн ерөөл л бий. Утгаа эрт баларын онч дохио гэдэг амь зуулгад чухал хэрэгцээтэй бодит үйлдэл байдгаараа онцлог. Тиймээс л эрт цагт хүмүүс зэрлэг араатнаас тодийгүй муу ёрын зүсэн зүйлийн сүнснээс айдас сүүдрээ аврах, ад зэтгэрээс ангижрах гэж дуу чимээгээр шившиж, занга гороо тавих болдог байж л дээ. Ингэх нь ч аргагүй юм. Эдгээр баримтыг зориуд дурдсаны шалтгаан нь үгээр хэлж эс болох зөвхөн биеэр үйлдэж гороолох бараг л пантомимо шиг сакраль дохио занга энд яригдах болсноос тэр. Бий биелэгийг утгачилах аргагүй аморф давхцалыг илэрхийлэх хамтын үл ухамсарлахуйн үүдэл, синкретик тогтолцоонд хамаатуулж ойлгож болох мэт санагдана. Тэгэхлээр тэс өөр хоёр зүйлийг төслөг шинжээр өөр хооронд нь зэрэгцүүлэн байршуулж, нэгийг нөгөөгийн орлуулга болгон сэтэрлэж буйг биеэлбэр үзэгдэл гэж ойлгож болох талтай. Үүнд Клод Леви-Стросын ярьдаг менталь бүтэц, Мишель Фукогийн тавьсан дискурсив боломж гэх ойлголт, Зигмунд Фройдын табугаас гадна бусад судлаачдын хөндсөн, ялангуяа баларлиг зан үйлийн амбивалент шинжийн тухай тайлбар нь бидний судалж буй асуудлыг нягталж мөшгөхөд онолын баттай үндэслэгээ болж өгөв.

Биеэлбэрийн дохио зангыг түүнд харгалзах амбивалент дүр буюу домогзүйн ухагдахуунаар тайлбарлууштай. Жишээ нь, ураг төрлийн (цусан) холбоог энгийн зурлага, биеэлбэрээр оноох явдал эртний зан үйлд элбэг байж. Үүний баримтыг хадан зурлагын тэмдэглэгээнээс ажиглаж болох байна. Нар сар, бүргэд шонхорыг дээдлэн эрхэмлэдэг ёс үйлдэлд тухайн амирлал зайлшгүй хүчин болдог нь ч учиртай. Түүгээр ч үл барам эрхсийн тэмдэг нь зөвхөн уул усны эздийг аргадах үйл зорилгоос шалтгаалан дотроо мөн олон янз болж байна. Адаглаад, үхэр сарын адаг, бар сарын эхэнд ад зэтгэрийг зайлуулахдаа заавал аливаа нэгэн амьтныг золигт гаргадаг ёс буй. Зурагдсан шувуун дүрс нь бөө мөргөлийн түлхүүр тэмдгээр бол нар, сүнс, өр (газар) элч гэсэн давхар давхар утга болой. Мөн шувуу, хүний дүрсээр өөрсдийн онго сүлдийг сахиулсан гэж тайлбарлах явдал ч байдаг. Тиймээс л сахиулсан зүйлсээ тахин шүтдэг шувуунд (бүргэд) давхар даатгасан³ гэж нь ч бий. Бидний мөшгөсөн баримтаар, солонгосын

3 Дорж Д. “Монголын хүрлийн үеийн хадны зураг”-Эртний судлал, угсаатны зүйн бүтээл, УБ., 1963, 9-р тал,

бөө мөргөлийн Сандэ Кү гэдэг багт бүжгийн төрөл болох Талчүм хэмээхэд бас л тийм дохио зангыг үйлдэн тойрон бүждэг. Энэхүү Талчүм жилд тогтмол өдөрт овог аймгийнхний төлөө, ус билчээрийн төлөө, муу муухайг зайлуулах үйлийн ёгтлол болж хэрэглэгддэг. Хамгийн сонирхууштай нь хөлөөр дэвсэн харайлж байгаа тэр хөдөлгөөн болно. Гараа дээш алдлан, хөлөөрөө газар дэвслэн тойрч шавах шиг хөдөлгөөн манай орны Их Тэнгэр болон бусад хадны зурлагад нэгэн адил байгаа нь анхаарагдана. Бүр хүрэл зэвсгийн дунд үед ийм шүтлэгийн хэлбэр манайд байсан бөгөөд хоёрдугаар сарын гурав дахь өдөр энэ ёс үйлийг гүйцэтгэдэг байж. Нөгөө талаар, хоёрдугаар сарын гурван гэдэг нь хуучны тооллоор өвлийн сүүл сарын 29-ний өдөр бололтой. Үхэр сарын сайн давсныг бэлгэдэхийн ерөөл нь жилийн өнгөнд ад зэтгэрийг даран арилгаж, угтах улирлын сайн сайхныг урин дуудахаас үүдэлтэй гэж үздэг ба ингэхдээ заавал үхрийг домносон сүг зурлагыг дагуулах юмуу, өргөдөг тал бий. Үүнээс үзвэл, бөө мөргөлд төдийгүй түүнээс өмнөх тайлга тахилгын дом шившлэгт гараа өргөн уухайлах, газар дэвсэн цамнах явдал байсныг гэрчилээд зогсохгүй МЭӨ 1200-700 жилийн тэртээ занга жатга тавих зан үйлийн бүжиг хэдийнээ байсныг давхар хэлэх мэт. Энэ нь хожмоо ураг тариг барилдах зан үйлийн бүжигт уламжлагдсаныг “Басганы их наадаан” бэлхнээ харуулна. Буриадын заншилд буй “Басганы их наадаан” нь гэрлэх зан үйл хийгээд дуут бүжиг наадааны цогц болохынхоо хувьд “...орон дэлхийн эзэд, овоо уулын савдаг, ус лусын эзэд, онгод тэнгэр нар хотлоор баясаж, хоймрын хор, хотны тогторыг тонилгож, залуусын хийморь цог золбоог бадраадаг”³ тул ийн үйлддэг аж. Ингэж дуулж бүжихийг хамтатган бөөлөх гэдэг тал ч бас бий ажээ.

Хаданд “хий сүг” босгох нэг хэрэг, харин түүнийг шившиж биеэр занга тавьж ёслох нь өөр зүйл гэж ойлгож огт болохгүй. Яагаад гэвэл, шившлэг үгүйгээр, сүг үгүйгээр бий [БИЕЛЭГ БИШ] болно. Биелэгийг амьшуулахад шившлэг, жатга, үйлдэл, занга оролцохгүй бол хоосон тэмдэг хэвээр үлдэнэ. Тахилч жатгачдын энд тэндгүй домнодог байсан шид хөгжөөх шинжтэй зан үйл дотор хар элгэтнийг төлөөлүүлэн сүг үйлдээд цээжийг нь нэвт сүлбэх юмуу, шатаах явдал бий. Ийм үйлдлээр хар элгэтнийг хороож, [ХОР ХӨНӨӨЛ] учруулаад зогсохгүй элгэтний санааг эргүүлж болно гэж үздэг байжээ. Хожмоо сор залах, золигт гаргах гээд бас л шатаадаг байсан. Манайхны заншлаас тэрхүү шатаан солидог ёсны ул мөр огт салалгүй бараг өдгөөтэй золгосон байх юм.

Мистик сэтгэлгээний нууцлиг орчин руу орох тусам [ШИДЭЭР ЗАСАХ] үйл юутай холбоотой, яагаад синкретикээр үйлдэгдэх ёстойг бага сага гадарлахад хүрдэг. Тухайлбал, ан авын олз омог нь болох ёстой байдалтайгаа заавал дүйх шаардлагатайгаас л оноох амьтдаа сүлбэж, урьдаас авахаар аргадан тохирвол (дүрслэвэл) цаад зүйлээ эрхэндээ орууллаа хэмээн балрын гөрөөчид ухамсарладаг байж л дээ. Одоо ч гэсэн дом [БИЙ БИЕЛЭГ] үйлдэн сүнсийг тахих явдал хаа нэгтээ байсаар буй. Судлаачдын тэмдэглэсэн⁴ Хүрээ хошууны болон Монголжины овог аймгийн дунд байдаг, бага залуу эмсийн өвчнийг засах [АНДАЙ ДЭВСЭЛ] хэмээх зан үйлийн бүжгийг энд жишээ тагаж болно. Дэвсэл бүжгийн талаархи мэдээллийг нягтлан үзвэл, эртнээс [УД МОД] тайх, галын ёслол буюу уул усны эзнээ аргадан хөгжөөж, бүл олноороо үйлдэхийн учир холбогдолтой зан үйлийн улбаа болох нь тодорч харагдана.

Чухамдаа бий биелэгт хүмүүний сүлд хийморийг даллаж дуудах, хөдлөл суудлыг болон зам мөрийг засаж гэтэлгэх, аливаа ад зэтгэрээс түр боловч ангижрах хүсэмжлэл дагалддаг. Бөө мөргөлийн ёсоор бол хүний сүлд зайлвал бүсийг нь тайлан, хэт цахиурыг цахиж бөөлөөд сүлдийг эргүүлэх ёстой. Энэчлэн сүлдээ тайж тахих уламжлалд онго тэргүүтнээ сүнс хэмээх ухагдахуунтай нэгтгэн холбож үздэг байна. Онго сүлдээ тайгчийг бөө буюу [БҮГҮ] хэмээнэ. Задалж тайлбарлавал, эртний түрэгийн [БҮГҮ] гэх үг “мэргэн төлөгч” гэсэн утга илэрхийлдэг бол, эртний түрэг хэлний [БҮ-ДИК] гэх үг шид хөөх буюу хөдөлгөөний хүч чадлаар золигт

3. Гантогтох Г. “Монгол зан үйлийн аман яруу найргийн уламжлал”, УБ., 2007, 69-р тал.

5. Дулам С. Монгол бэлгэдэл зүй III, УБ., 2007, 213-р тал.

гаргах ёслолыг заадаг. Харин бүдик гэх үгийн хувилбарыг Э.Севертяны этимологи толиноос⁶ нягтлан үзвэл хожмоо [БИЙ БИЕЛЭГ] хэмээн киргиз хэлнээ тогтож, улмаар манайхны хотон нарт уламжлагдан үлдсэн байх юм. Жишээлбэл, баруун монголд одоо хүртэл гараа хумиж, бүсэлхийг тойруулан, мөрөө хаялж, гараа сацлан биелэдэг нь үүний ул мөр бөгөөд гар хөлөө зөрүүлж хөдөлгөдөгт ч утга магад өгүүлэгдэнэ. Ийм цацал биелэг байгалиа төдийгүй овог бүлгийн сүр сүлдээ тайхаас эхтэйгээс дөрвөн тал, найман зовхистоо мөргөж заншжээ.

Эдгээр баримтаас үзвэл, амбивалент харилцаагаар орших давхацмал утгалбарын тайлал нь бий биелэгийн дохио зангын тэмдэглэлд нэгэн адил хамаатай байна. Үүнийг монгол бий биелэгт удамшсан моноэлементлиг шинж, дан хөдөлгөөн, алогик дохионоос дам үүсэлтэй мистик гарвал бүтцээс ажиглаж болно. Мистик шалтгаалцал байхгүйгээр үйл үйлдэл бүтэх ч үгүй, хэлмэрийн далд дохио шилжих ч үгүй юм. Давхацмал байрших юм ба үйлдлийн зэрэгцсэн утгалбар нь түүнтэй адил орших нөгөө юмыг заахын дээр бас үйлдэлшүүлдэг. Энэ мэтээр бибинар тэмдэг зөвхөн далд юмыг заах биш, амбивалент шинжээр илэрдэг гэдэг нь ойлгогдож байна.

АШИГЛАСАН МАТЕРИАЛ

1. Гантогтох Г. Монгол зан үйлийн аман яруу найргийн уламжлал, УБ., 2007.
2. Далай Ч. Монголын бөө мөргөлийн товч түүх-ШУАТХ, УБ., 2009.
3. Дорж Д. Монголын хүрлийн үеийн хадны зураг-Эртний судлал, угсаатны зүйн бүтээл. УБ., 1963.
4. Дулам С. Монгол бэлгэдэл зүй III, УБ., 2007, 213-р тал.
5. Сономцэрэн Л. Монголын эртний соёл урлаг, УБ., 1989.
6. Фрейзер Ж.Ж. Алтан гишүү, УБ., 2011.
7. Древнетюркский словарь. Л., «Наука», Ленинградское отделение. 1969.
8. Окладников А.П. О датировке Забайкальских писаниц-Записки БМНИИК. вып XVI.
9. Севертян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. М., 1978.
10. Gombrich E.H. The story of Art-Strange Beginnings. W., 1996.

RESUME

De l'explication du caractere ambivalent de la danse bi biyelgee

Dans le terme « ambivalent » il y a l'idée d'une opposition binaire qui n'apparaît pas réellement dans le texte. Par contre on pourrait parler de faisceau d'éléments gestuels, plastiques en relation avec une mystique non explicitement exprimée, mais qui renvoie à un contexte mythologique dans lequel s'exprime le chamanisme.

Ne pas oublier que, selon les anciens Grecs, les oiseaux ont pu être considérés comme des messagers des dieux. Il n'est donc pas anodin de danser des mouvements figuratifs du vol d'un oiseau. Dans le cas mongol, le vol de l'oiseau est à rapprocher de Garudi (Hangard) de la mythologie hindouiste et bouddhiste.

6. Севертян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. М., 1978. с 131-133

ЗАНАБАЗАРЫН УРЛАГ БА ДУНДАД ЗУУНЫ ХОЖУУ ҮЕИЙН МОНГОЛД
БҮДДИЙН ШАШИНТ УЛС БАЙГУУЛСАН НЬ

Ц.Уранчимэг¹

Анхдугаар Жавзундамба хутагт Өндөр Гэгээн Занабазар (1635-1723) нь Монголын Бурхан шашны түүхэнд онцгой байр суурь эзлэдэг төдийгүй Монголын улс төр, түүх, нийгэм, соёлын амьдралын чухал үеүдэд ул мөрөө үлдээж, монголчуудын хувьд шинэ эрин үеийн эхлэлийг тавьсан хүн билээ. Түүний бүтээл хэмээн бидний мэдэх бурхадын баримал нь бурхан дүрслэлийн дэг жаяг, төгс төгөлдөр уран нарийн хийцийг гайхамшигт сэтгэлгээтэй хослуулсны дээд илэрхийлэл юм.

Занабазарын амьд ахуйд түүний шавь эрдэмтэн Зая Бандид Лувсанпэрэнлэйн (1642-1715) бичсэн шаштир нь² Занабазарын намтруудаас үлдсэн хамгийн чухал бөгөөд үнэмшилтэй эх сурвалж гэж эрдэмтэд үздэг.³ Занабазар нь 1635 оны 9 дүгээр сарын 25-ны өлзий учрал бүрдсэн сайн өдрийн өглөө Түшээт Хан Гомбодоржийн (1594-1655) хоёрдугаар хүү болон мэндэлжээ хэмээн Лувсанпэрэнлэй бичжээ. Түүний эцэг Түшээт Хан Гомбодорж болон эх Ханджамц нар монголын их хаадын алтан ургийнхан бөгөөд Лувсанпэрэнлэй багшийнхаа намтраа Занабазарын сурвалжит удам угсааны хэлхээсээр эхлүүлсэн байдаг.

Занабазар хүүхэд ахуй цагаасаа олон төрлийн авъяастай нэгэн байжээ. 3 настайдаа Манзушир бурхны эртний судруудын нэг болох “Манзуширийн алдрыг өгүүлэхүй” (Manjusrinamasangiti), сударыг цээжээрээ уншиж чаддаг байсан гэнэ. Энэ судрыг Алтан Хааны /1507-1582/ ач Чойжамц 4 хэлээр хөрвүүлж 1502 онд хэвлүүлэн гаргасан гэдэг⁴. Тэрбээр 4 настайдаа Занабазар хэмээх (Төвдөөр: Yeshe rdo rje) номын нэртэй болж, Жамбалын Номын-Ханаас бурхны шашны анхан шатны зэрэг дэв болох гэнэн (Түвдөөр: dge bsnyen gyi sdom pa; Санскритаар: upasaka samvara) санваар хүртжээ. Түүнийг таван настай байхад нь III-рээт Цагаан нуур хэмээх газар Халх Монголын Бурхан шашны тэргүүнээр өргөмжлөн, сахил санваарын хэргэм зэрэг болох Лувсандамбийжалцан (Blo bzang bstan pa'i rgyal mtshan) хэмээх номын хоёр дахь нэр хүртээжээ.⁵

Занабазар эхний удаа 1649-1651 онд, дараа нь 1655-1656 онд хоёр удаа Түвдэд аялсан билээ. Тэр үед 5 дугаар Далай Лам /1617-1682/ болон 4 дүгээр Ванчин Богд /1569-1662/ нар

1. Монгол Улсын Их Сургууль

2. Зая Бандид Лувсанпэрэнлэй нь Монголын нэрт бурхны шашин судлаач эрдэмтэн байв. Түүний тухай хоёр судар байдаг бөгөөд нэгийг нь тэр өөрөө, хоёр дахийг нь түүний шавь Ганжуур Мэргэн Номын Хан бичсэн байдаг. Ш. Бира 1995: 5-6.

3. Н. Цүлтэм 1982а: 80-85.

4. Ш. Бира 1995:27.

5. Н. Цүлтэм Занабазар: Монголын уран барималч (Улаанбаатар 1982), Patricia Berger “Zanabazar” in Berger and Bartholomew 1995: 261-263.

Занабазарыг төрөхөөс нэг жилийн өмнө жанч халсан Жонанпа сургуулийн түүхч Дарнатын /1575-1634/ хувилгаан болохыг таниж мэдсэн тухай Монгол эх сурвалжуудад бичсэн байдаг⁶. Жавзундамба хутагт Гумбум болон Амдоогоор дамжин аялж, Түвдийн төв хэсэг болох Үй, Занд нэлээд хугацаагаар амьдрах үед Гэлүгва ёсын (dGe lugs) хийдүүдэд бараалхан шавилж байсан хэмээн шаштирт онцгойлон дурьдсан нь олонтой.

Занабазар нь Далай лам, Ванчин Богд нартай 1650 онд уулзсан гэдэг бөгөөд Гэлүгва ёсын дэг сургуультай ойр холбоотой байсан хэмээн намтруудад онцгойлсон нь анхаарал татна. 5-р Далай лам нь Жавзун Дарнатын /1575-1634/ хойт дүр нь болохыг тодруулсан гэлтэй. Гэвч энэ мэдээлэл Түвдийн эх сурвалжуудад байхгүй байгааг харгалзан монгол сурвалжууд дахь эдгээр мэдээллийг дахин харж үзэх шаардлага гарч ирж байна⁷. Занабазарын багш нь 4-р Ванчин Богд байсан бөгөөд түүнд Ямандагийн эрхийн ван олгож Важравали номыг заасан гэдэг⁸. Өөрийн сурсан номын бурхад нь Занабазарын уран бүтээлд огт байдаггүй бөгөөд чухамхүү ямар бурхадыг ямар байдлаар бүтээж байсан нь тайлбарлагдаагүй орхигдсоор ирсэн учир энэ ажилд шинжлэн үзсэн гол асуудлуудын нэг болсон юм.

Өндөр Гэгээн Монголдоо эргэж ирээд Бүддийн шашны сүм хийд барьж эхлэн урлагийн бүтээлээ хийх үйлд шамдан оржээ. Занабазар бага залуу наснаасаа урлаг сонирхох болж 1647 онд 13 настай байхдаа анхлан Баруун Хүрээг байгуулсанаар энэхүү хийд нь одоо хүртэл байршлаа өөрчлөөгүй үлдсэн гэдэг⁹. Тэрбээр зөвхөн өөрийн Рибогейай-гандан-шадувилан хийдэд зориулан бүтээлээ урладаг төдийгүй 1680-1686 онд Чин гүрний эзэн хаанд болон Богд Зонхавын Амдо дахь багш Дондовринчин цоржийн (Chos rje don 'grub rin chen) үүсгэн байгуулсан хийд зэрэг олон сүм хийдүүдэд зориулан бурхадыг бүтээн урлаж байжээ. Тэрбээр уран барилгач, уран барималч, зураач байсан гэдгийг шаштир түүх баталдаг.

Занабазар Чин гүрний эзэн хааныхантай холбоотой байсан төдийгүй Эвээр Засагч хаанд (1644-1662) өөрийн урласан бурхны хөргийг 1655 онд бэлэг болгон илгээж байсан түүхтэй. Дараа нь Энх-Амгалан хаантай (1662-1722) холбоо тогтоож, түүнд бэлэг илгээж байсны дотор зурмал танга зураг, Манзушрийн судрын Тонва Тондэн бурхан (mthong ba don ldan)¹⁰ болон Бурхан багш Шакьямүнийн “гурван алтан хөрөг” (уран баримлын бүтээл бололтой) зэрэг бүтээлүүд дурьдагддаг¹¹. Өндөр Гэгээн Занабазар нь соёмбо үсгийн цагаан толгой зохиосон нь Түвд хэлний нэр томъёог монголчлон буулгахад амар хялбар болгосон гэлтэй. Тэрбээр Халхын улс төр, бурхны шашны тэргүүнээр хүлээн зөвшөөрөгдөх болж 1691 онд Халх Монгол Манжийн Чин улсад дагаар орох түүхэн шийдвэрийг гаргасан хэмээн түүхчид үздэг хэдий ч үүнийг дахин

6 Энэ мэдээллийг зөвхөн монгол эх сурвалжаас олж болох боловч Дарнатийн өөрийн намтарг байхгүй. <http://www.jonangpa.com/node/1445> хаягаар Michalel Sheeshy „Taranatha's Travels in Mongolia” - ийг үзнэ үү. Занабазарыг Дарнатын хувилгаанаар тодруулсаныг

хэн, хэзээ, хэрхэн тодруулав гэдэг нь судалгаа шаардсаар байна. Мөн дараах зохиолыг үз: Miyawaki Junko „How Legends Developed about the First Jebtsundamba: In reference to the Khalkha Mongol Submission to The Manchus in the Seventeenth Century”, Memoirs of the Research Department of the Toyo Bunko (1994/52), 50-53.

7. Junko 1994.

8. Лувсанпэрэнлэй, 8-10, Позднеев 1898: 327.

9. Баруун Хүрээ хийд XIX зууны сүүл үе шахтал оршин тогтнож байв. Энэ тухай Алексей Позднеев 1898 онд тодорхой

тайлбарласан болно.

10. Тонгва Дондэн Tongwa Donden (Mthong ba don ldan), Keith Dowman, The Power – places of Central Tibet: The Pilgrim's Guide, (London: Routledge & Kegan Paul, 1988)

11. Л. Хүрэлбаатар Анхдугаар Богд (Улаанбаатар, 2001), 100, 108. Лувсанпэрэнлэй: 120-121. Түүнчилэн Лувсанпэрэнлэй.

133, н. 55 болон Позднеев 1898: 328.

эргэн харах хэрэгтэй аж. Энэхүү шийдвэрийг Галдан бошигтын байнгын довтолгооноос үүдсэн дотоод хямралын үр дүнд гаргасан хэмээн үздэг¹². Чин улсын Энх-Амгалан хаантай холбоогоо цаашдаа зузаатгаж, 1691 оноос түүний насан эцэс болох хүртэл багш нь байсан бөгөөд тэд хамтдаа 1697 онд Утайд мөргөл хийхээр аялж байсан гэдэг¹³.

Язгуурын Таван Бурхан

Өндөр Гэгээн Занабазар нь 1680-аад онд уран бүтээлийн оргилдоо хүрч Язгуурын Таван Бурханыг туурвижээ (зураг 1-5). Занабазарын нэрэмжит Дүрслэх урлагийн музейд Таван Бурханы 4 эх бүтээл нь хадгалагдаж буй. Тав дахь нь Раднасамбава (Ratnasambhava) буюу “Гайхамшигт төрөлт” Чойжин ламын сүм музейд бий. Таван Бурхан нь хэмжээний хувьд ижил ч чимэг зүүлт, титэм, дүр төрхөөрөө тус бүр ялгаатай¹⁴. Бурхан бүрийн дүр төрхийг хээ угалз, зүүлт чимэглэл зэргээр ялгаруулан тодотгожээ. Жишээ нь: Амогасиди (Amoghasiddhi) бурхны зүүлт нь түүний тэмдэг нацагдорж дүрстэй бол Акчоба бурхны гоёл нь түүний тэмдэг очир хэлбэр дүрстэй байна. Раднасамбава нь ялгуусан киртимух (kirtimukha) төрхт бүлтгэр чимэглэлээр бусад дөрвөөсөө ялгагдана. Ялгуусан төрхт амандаа сувдан зүйлт зууснаар дүрслэгддэг бол Өндөр Гэгээн өөр нэгэн энгийн байдлаар шийдсэн байна (зураг 3). Раднасамбава бурханы чимэглэлийг түүний тэмдэг радна (эрдэнэ) тодотгож байхад Амиитабагийн тэмдэг лянхуа цэцэг нь нөмрөг дээрхи түүний гол дүрслэл болж өгнө. Үсний сувдан чимэг нь бурхад ажилуулан сэргээх мэт нарийн тодотгол болно. Язгуурын таван Бурхад зайнаас харахад ялгаа нь мэдрэгдэх боловч ойртон шинжвээс үлэмж баялаг хийц нь улмаар тодрон гүнзгийрэх мэт сэтгэгдэл төрүүлж үзэгчдийг өөрийн эрхгүй татна.

Занабазар уран баримлаа бүтээхдээ овор хэмжээг анхаарахын сацуу, хүний биеийн дүрсээр илэрхийлж буй бурхад бие бялдын төгс сайхныг магтан дуулдаг нь мөн л бусдаас ялгарах онцлог билээ. Түвд бурхад адилаар Энэтхэгийн Гупта үеийн хийц маягийг баримтлан, уруул, хөмсөг зэрэг нь Энэтхэгийн Пала үеийн урлагийн нөлөөг илтгэх боловч урлаг судлаач Марилин Рийгийн үзэж байгаагаар Занабазарын уран бүтээл хүний биеийн галбирыг харуулсанаараа тухайн үеийн Түвд болон Хятадын уламжлалаас ялгарч байгаа ажээ¹⁵. Түвд ба Хятадын уран барималууд голдуу өмсгөлтэй, заримдаа бие галбир нь олон давхар нөмрөгийн доор далдлагдсан байдаг бол Занабазар биеийн эрүүл чийрэг эрч хүч, эрчимт хөдөлгөөнийг харуулахыг чухалчилдаг нь нэн сонин¹⁶. Түүний бүтээсэн бурхад нь тансаг ур хийц, нарийн чимэглэл, чимхлүүр ажиллагаа бүхий агаад хүний биеийн төгс галбир, тэнцвэрт байдлыг гоёмсог харуулдаг.

Бирузана нь (зураг 1) Язгуурын Таван бурхад төв хэсэгт байрлах бөгөөд түүний сүр жавхлант, гайхамшигт дүр төрх нь үнэхээрийн Бишрэл Төгс гэж хэлж болохоор. Бирузанагийн ээмэг, бугуйвч, бүс болон биеийн чимгүүд тод томруун дүрслэлтэй, энгэрийн зүүлт, нөмрөг зэргээр бусдаас ялгагдаж чимэггүй хэсэгт нь толигор арьстай, алтан шармал булчинлаг бие нь

12. Түшээт хан болон Занабазар нар Манжийн ордонд Галдангийн дайралтаас хамгаалах тусламж хайж явж байхдаа Манжийн

эзэн хаан Кангсид үнэнч байх танграг 1691 онд Долоон нуурт өргөсөн гэж Жунко үзжээ. op.cit.56.

13. Агван Лувсандондов, 56.

14. Язгуурын таван бурхад, David Snellgrove Indo-Tibetan Buddhism: Indian Buddhists and their Tibetan Successors (Boston, Shambhala Publications, 2002 [1987]), 189-198. Snellgrove язгуурын таван Бурханы эртний тариний ёсны

бясалгалын гол сургаал Sarvatathagatatattvasamgraha-д дүрсэлснээр тайлбарлажээ.

15. Монголын бурханы шашны тухай хурлын үеэр Марилин Рийгийн тавьсан илтгэл, Smith College, 2009 оны 3 дугаар сар.

16. Ibid.

маш хүчирхэг харагдана.

Язгуурын Таван Бурхан нь бурхадын ангилалын системд эртнээс төлөвшсөн язгуур бүлэг мөн. Бурхадыг эрэмбэ зэргийн дагуу ангилал тогтоох эртний оролдлого нь 7-р зууны Тан улсын үеийн (618-907) Дунхуаны хананы зургуудаас харагдах бөгөөд энэхүү Таван Бурхан нь хот мандалын цогц болон тарнийн бясалгалын үндэс болж өгнө. Ригсумгомбо буюу Лянхуа, Очир ба Будда зэргийн Язгуурын Гурван Бурхадын бүлэг (*kula*) дээр хожим Радна ба Нацагдоржийн бүлэгээр өргөжин тав болж Монголын урлагт эдгээрийг хот мандалын цогц хэлбэрээр зөвхөн Занабазар анхлан бүтээсэн нь тохиолдлын зүйл бусаа. Өндөр Гэгээн Язгуурын Таван Бурхан бүтээж Их хүрээнд Ригсумгомбо хийд байрлуулснаар тэрбээр Халх нутагтаа Очирт хөлгөний үндсийг тавьж тарнийн бясалгалыг хөгжүүлэх, үүгээрээ Бүддийн шашны урьд өмнө Монголд нэвтрүүлж байсан байдлуудыг харьцуулахуйд Бурхан багшийн сургаалийг Монгол орноо үндэс суурьтай хөгжих нөхцөлийг бүрдүүлэхэд их анхаарч байсан нь байна. Ийм зохион байгуулалттай хандлага нь Түвдэд ба Чин улсын үеийн Хятадад бүддийн шашны зохиол бүтээлүүдийг системчлэх аргуудтай төстэй. Тухайлбал, Бутон Ринчендовын (*Bu ston Rin chen Grub* 1290-1364) Буддын уран зохиолыг эмхэлж Тарнийн ёсыг 4 ангилалд хуваан тогтоосон бол Чин улсын Энх-Амгалан хаан бурхадын зураг чимэглэл бүхий Ганжуурыг монгол хэлээр Бээжинд 1717-1720 онд хэвлэн гаргасан нь шашны мэдлэгийг системчилэн олон түмэнд хүргэх чухал арга замууд байлаа. Эдгээрийн адилаар Өндөр Гэгээн маань ч гэсэн Халх Монголд дахь Бүддийн шашны хожуу үеийн дэлгэрэлтийг ийнхүү үндэс суурьтай, нарийн зохион байгуулалттайгаар нэвтрүүлэхийг зорьсон бололтой. Бурхан багшийн номыг үндэс суурьтай нэвтрүүлэхдээ язгууртан дээдсийн хүрээнд дэлгэрүүлэхээс гадна жирийн энгийн ардууд ч мөн сурах, хамтаар болон хувиар мөргөлийн зан үйлийг дагах үүдийг нээж өгсөн билээ.

Тогоонтөмөр Хаан нь 1345 онд Бээжин хотын ойролцоо Жуйон хаалган дээр сийлсэн хот мандалын төвд Бирузанабурханыг залсны нэгэн адилаар¹⁷ Занабазар Очирын (*Aksobhya*) бүлгийг (*kula*) бус Татхагатын бүлгийг хот мандалын төвд залснаар Монголын Их гүрний өнгөрсөн үеийн уламжлалыг санагдуулах хэдий ч Занабазарын Бирузана нь Бодь Агри (*bodhi agro mudra*) буюу дээд гэгээрлийн барилаар мутраа чагжаалснаар Очир Язгууртны (*Vajradhatu*) Бирузана болох нь тодорхой. Үүгээр “Хамаг Бурхдын мөн чанарын хураангуй” (*Sarvatathagatatattvasamgraha*) хэмээх эртний тарнийн сургаалийг Монголд нэвтрүүлснийг тодорхой харуулж байна¹⁸. Занабазар Бүддийн шашны номыг Монголд дахин дэлгэрүүлэхдээ ямар нэгэн дэг сургууль гэхээс илүү бүхий л ёсны дундаас Тарнийн ёсны сургалт болон бясалгалын үндэс болдог “Хамаг Бурхдын мөн чанарын хураангуй” (*Sarvatathagatatattvasamgraha*) сургаалийг голчилж байсан болохыг Таван Бурхадыг бүтээсэн түүний байдал илт нотлоно. “Хамаг Бурхдын мөн чанарын хураангуй” (*Sarvatathagatatattvasamgraha*) нь Бурхан багш Шакьяамунийн номлосон эртний сургаал болой.

Хэрэв Занабазар түүний урьд дүр болох Дарнатын уламжлалыг хадгалж Жонанпа урсгалд үнэнч байсан бол энэхүү урсгалын гол шүтээн болох Дуйнхор (*Kalacakra*) бурханы дүрийг бүтээх нь гарцаагүй. Хэрвээ Далай лам болон Ванчин богд нар Занабазарыг Гэлэгва ёсны суурь онолд сургасан аваас¹⁹ Сандуйн (*Гухьясамажа Guhyasamaja*) ёсны дагуу хот мандалын төвд Акчоба (*Aksobhya*) буюу Очир бүлгийг залах байсан. Иймд Занабазар Бутон Ринпүче Тарнийн

17. Бергер, 2003: 56.

18. Snellgrove, 120-121; 197-198. Steven Weinberger *Sarvatathagatatattvasamgraha* гэсэн гарчигийг өөрөөр “Зарчмуудын

чуулга” гэж орчуулжээ. Steven Neal Weinberger, “Significance of Yoga Tantra and the Compendium of Principles (*Tattvasa graha*) within

Tantric Buddhism in India and Tibet” (Ph.D. Dissertation, University of Virginia, 2003). “Хамаг тэгчлэн ирэгсдийн мөн буюу чанарыг уряасан” гэж орчуулжээ

19. Позднеев 1898:328.

номыг 4 ангилсны Yoga ангилалын бясалгалын үндсэн язгуур судрыг сонгон авсан нь чухал учир утгатай бөгөөд алс ирээдүйг бодолцсон хандлагыг илтгэнэ.

Хорин нэгэн Дар Эх

Хорин нэгэн Дар Эх нь Занабазарын нийт уран бүтээлд гол байр суурь эзэлдэг (зураг 6). Занабазар 1706 онд Хорин нэгэн Дар Эхийг бүтээсэн болон Их хүрээнд Дар Эхийн сүм барьсан гэж Өндөр Гэгээний намтрыг 20-р зууны эхэнд бичсэн Дагважанцан дурджээ²⁰. Патрисия Бёргерийн үзэж буйгаар гайхамшигт Цагаан Дар Эхийн эх бүтээлийг анх Эрдэнэ Зуу хийдэд байрлуулж байгаад Их Хүрээний Дар Эхийн сүмд шилжүүлэн авчирчээ.²¹

Түүхээс харахад Ногоон Дар Эхийг гол шүтээнээр залж өөрсдийн амжилтыг түүнтэй холбон шүтэж байсан Зуу Атиша (Jowo Atiśa 982-1054) болон Анхдугаар Далай лам Гэндэндэв (Dge 'dun grub 1391-1475) нарын адилаар Занабазар 21 Дар Эхийг шүтэх болсон хэмээн Дагважанцан тайлбарласан байдаг²². Түвдэд Дар Эхийг өргөнөөр шүтэж байсан бөгөөд Дар Эхтэй холбоотой Түвдийн янз бүрийн үеийн эрдэмтдийн бичсэн олон тооны ном судар байсан талаар Дагважанцан бичсэн боловч Дарнатыг дурсаагүй хэрнээ харин Атиша, түүний шавь Дромтон (Brom ston 1005-1064), Богд Зонхова нарыг онцлон тэмдэглэсэн нь Гаадамба болон Гэлэгва сургуулийн үүднээс түүхийг бичсэнийг харуулна. Занабазар Их хүрээн дэх Дар Эхийн гол хийдүүдийг бүтээсэн бөгөөд бурхадын хийц маягийг шинжлэн үзэхэд зөвхөн Гэлэгва үзлийн дагуу тайлбарлаж болохгүй байгаа юм²³.

Хорин нэгэн Дар-Эх нь XI зууны сүүлээр Түвд хэлэнд орчуулагдсан Дар Эхийн судруудын хамгийн чухал нэгэн болох “Хорин нэгэн ерөөлийн магтаал” хэмээх зохиолоос гаралтай, үүнийг Түвдийн эрдэмтэд, ялангуяа Сажийн ёсны нэрт эрдэмтэн Дагважалцан (Grags pa rgyal mtshan, 1147-1216) нар судалж, дэлгэрэнгүй тайлбар бичсэн нь олонтой²⁴. 21 Дар-Эхийг бүтээхэд Суряагупта, Нагаржунай ба Атиша, Нингмагийн гэсэн гурван гол арга барилаар бүтээдэг уламжлалтай²⁵.

Занабазар нь эдгээр дүрслэлийн гурван арга барилтай Жонан Пунцаглин (Jo nang phun tshogs gling) хийдэд танилцсан байж болзошгүй боловч түүнийг Пунцаглинд очиход 21 Дар Эхийн бүтээл байсан эсэх, 1651 онд Занабазар Түвдээс буцаж ирэхдээ 21 Дар Эхийн бүтээл болон судар авч ирсэн эсэх нь тодорхойгүй байна.²⁶ Занабазар Түвдэд байх үедээ, мөн хожим 1690-ээд онд Түвдээс Данжуурын номыг Монголд залж авчирсан хойно ч Дар Эхийн тухай тайлбарыг

20. Дагважанцан Тийн Удирдагч Жавзундамбын их эрдэнийн намтар магтаалийн үг сайн хувьтны сүсэгийг сэргээгч оршвой (1912), Орчуулсан Ш. Сонинбаяр, Ш. Бира, Өндөр Гэгээний намтрууд оршвой, (Улаанбаатар, 1995), 41.

21. Хүрэлбаатар 2001: 174-175.

22. Дагважанцан, 40, Позднеев 1898: 337.

23. Martin Willson, In Praise of Tara: Songs to The Savoiress (London: Wisdom 1986), 289-299. Дарь Эх эртний Махаяна Mahayana

судруудад Manjusri-mula-kalpa болон Mahavairocana-tantra их хөлгөний сургаалд Жанрайсигтай холбоотой гардаг. Тарний ёсны гол сургаал “Бүх зан үйлийн сурвалжийн тухай” - д Дар Эх нь бүх Татхагатагийн эх гэжээ Энэхүү сургаалаас гадна Түвдийн судруудад Дар Эхийг Найман айдсаас ангижруулагч гэж сургадаг, Арьявал Дар Эхийн эрхэм хүндтэй 108 нэр болон хүндэтгэлийн 21 магтаал, Вилсон 1986.

24. Martin Willson, 1996 [1986], 107-166.

25. Beyer, S. (1996) Magic and Ritual In Tibet: The Cult of Tara (Delhi Matilal Banarsidas Publishers), 469-70, n.11. Willson, M. (1996 [1986]) In Praise of Tara: Songs to the Saviouress, (Boston, Wisdom Publications, 1986), 118-119.

26. Хүрэлбаатар 2001:65, Позднеев 1898: 327

Данжуураас олж мэдсэн байх магадлалтай.²⁷

Занабазар 21 Дар Эхээ бүтээхдээ Нагаржунай ба Атиша нарын уламжлалыг баримталж бүх бурхад нь баруун мутартаа бумба атгасан байдлаар дүрсэлжээ. Нагаржунай болон Атишагийн уламжлалд 6 улаан, 5 цагаан, 7 улбар шар (алтлаг) болон 3 хар нийт 21 Дар-Эх байдаг бол Занабазарын бүтээлүүд бүгд алтадсан баримал тул өөр хоорондоо их төстэй харагддаг²⁸. Ногоон ба Цагаан Дар Эх нь тусгай бүтээлүүд бөгөөд (зураг 7.8) Ногоон Дар Эхийг Экажати (Ekajati) болон Маричи (зураг 8) хэмээх 2 дагалдагчтай нь хамтаар бүтээсэн тул нийтдээ 25 Дар Эхийн дүрийг бүтээсэн болно.

Хэрвээ үнэн зөв тогтоосон бол Занабазарын эрэгтэй дүр төрхтэй Маричи нь ("Od ser can ma) тун сонирхолтой²⁹ бөгөөд 5 дэлбээт титэмтэй аж. Ногоон Дар Эхийн дагалдагчийн хувьд түүний баруун талд байрлуулж³⁰ зүүн мутраар сайн үйлс дэлгэрхийг бэлэгдэн (varada mudra), баруун мутраар ном хаялцахыг бэлэгдэн (vitarka mudra) бадамлянхуа цэцгийг атгасан байдлаар дүрсэлжээ.

Фредерик Банс Маричигийн олон хэлбэрийн нэгийг "Бие даасан эмэгтэй дүрт бодисатва" хэмээн тодорхойлсон³¹ хэдий ч энэ дүр нь Жанрайсигийг (Avalokitesvara) ихээхэн санагдуулж буй. Ийм мөрөндөө гөрөөсний арьс нөмөрсөн эр бие бялдартай Маричи нь Монгол болон Түвдэд ер тааралддаггүй. АНУ-ын Нью-Йорк хотын Рубины музейд хадгалагдаж буй Маричи бол Занабазарын жинхэнэ бүтээл байж болзошгүй тул Богд Хааны Сүм-музейд байгаа Маричи нь нэр усны хувьд мөн эсэхийг дахин нягтлах шаардлага гарч ирж байна (зураг 9).

Балбын хийцийн онцлог нь Занабазар уран барималд давамгайлдаг талаар зураачид дурдсан нь олонтой. Ам дамжиж ирсэн монголчуудын түүх, ярианаас үзэхэд монголчууд Балба, Кашмирийн төмөр хийцийг хамгийн сайнд гооцдог байж.³² Тиймээс Занабазар нь Балбачуудын урлах арга ухааныг Түвдээр дамжуулан авчирсан бус монголчуудын дунд болон Төв Азид аль хэдийнээ хамгийн шилдэг хэмээн алдаршсан уламжлалыг л халж Монголдoo дахин бүтээхийн өөрийн үүрэг гэж үзсэн бололтой.

Түүний өвөг дээдэс болох Хувилай хаан нь Балбын уран дархан Анигег (Anige, 1245 – 1306) ихэд таашаан дэргэдээ ажиллуулдаг байсныг ч гэрбээр сайн мэдэж байсан нь ойлгомжтой. Өөрөөр хэлбэл, Занабазар өөрийн өвөг дээдсийн үед биширч байсан хэв загварыг сэргээн өнгөрсөн үеийг дахин амилуулан цогцлуулах үүднээс Балбын Невар хийцийг сонирхсон хэмээн дүгнэж болох юм. "Бүх Буддийн үнэний талаар цэц булаалдахуй" хэмээх (Sarvatathagat atattvasamgraha) судар нь Балба дахь буддын шашны гол сургаал мөн. Занабазар Балбын Невар хийцийн хамт Неварын онолын үндсийг хүлээн зөвшөөрсөн хэмээн үзэж болно. Урлаг судлаач

27. Занабазар Түвдөөс 1683 онд захиалсан Ганжуурын хүрэл эх хувиас ганжуурын хоёр бүтэн хуулбарыг бүтээжээ (Ш. Бира 1995: Лувсанпэрэнлэй). Занабазар Дэсэр Санжаа жамцаас (Sde srid Sangs rgyas rgya mtsho) (1653-1705) Данжуурын бүрэн 225 боть захиалж авад, өөрийн 470 шавийн хамт хуулбарлан бүтээжээ. Ш. Бира 1995: Давгажанцан.

26. Хүндэтгэлийн 21 магтаал хэмээх бүтээлийн Вилсоны орчууллага. Гэтэл С. Бэнэр хорин нэгэн Дар Эхийн дүрийг өөр өнгөтэй гэж тодорхойлдог. Түүний үзэж буйгаар хорин нэгэн Дар Эх нь 4 улаан, 6 цагаан, 3 шар, 4 улбар шар, 2 улаан хар, 2 хар Дар Эх байгаа болно.

28. Хүндэтгэлийн 21 магтаал хэмээх бүтээлийн Вилсоны орчууллага. Гэтэл С. Бэнэр хорин нэгэн Дар Эхийн дүрийг өөр өнгөтэй гэж тодорхойлдог. Түүний үзэж буйгаар хорин нэгэн Дар Эх нь 4 улаан, 6 цагаан, 3 шар, 4 улбар шар, 2 улаан хар, 2 хар Дар Эх байгаа болно.

29. Үүнд эргэлзэж байгаа тул дахин судлах хэрэгтэй хэмээн үзэж байна. Энэхүү уран барималын тухай анхны хэвлэл нь Н. Цүлтэм, "Занабазар Монголын гайхамшигтай уран барималч" номонд түвд нэрээр нь "Od ser can ma, эрэгтэй төрхт бурхан гэж тэмдэглэсэн бол (Улаанбаатар, 1982). Бёргер бас энэ бурханы эрэгтэй болохыг дурджээ. Бёргер 1995: 292.

30. Ногоон Дар Эхийн гурвалыг буруу байрлуулсныг (зураг 13) Н.Цүлтэм 1982 онд анх нийтэлжээ.

31. Bunce 1998: 156.

32. Ц.Дамдинсүрэн Монголын зохиолын дээж 100 билиг оршвой (Улаанбаатар, 1959), 109.

Патрисия Бёргерийн хэлсэнчлэн³³ Неварийн дархчууд Өндөр Гэгээнийн хамт Монголдоо буцаж ирэхэд нь Түвдээс дагалдан ирсэн байж болох боловч Балба Неварын уран дархны хийц болон Монголын Их хаадын тэмдэг болсон хээ угалзыг (зураг 13) Монголынхоо эртний уламжлал хэмээн үзэж ийнхүү өөрийн уран бүтээлдээ эрхэмлэсэн байж ч болно.

Занабазарын Цагаан болон Ногоон Дар Эх нь монгол төрхтэй, нүдэнд дулаан тул өөрийн сэтгэлтэй бүсгүйг харж бүтээсэн хэмээх домог ч хүртэл үүсэхэд хүргэсэн боловч батлах баримт байхгүй аж. Түүний Цагаан болон Ногоон Дар Эх нь аль аль нь нүд рүү эгцлэн харахгүй (*darsana*) боловч дотны холбоо мэдрэмж төрүүлдгээр онцлогтой бөгөөд гайхамшигтай³⁴. Занабазар эхнэртэй байсан эсэхийг нотлох баримт байхгүй хэдий ч бурханы шашинтай, шашингүй хүмүүст нэгэн адилаар гүнзгий сэтгэгдэл төрүүлэх Цагаан Ногоон Дар Эхийн онцгой дүр нь үе үеийн монголчуудын сэтгэлд ойр байсаар иржээ.

Очирдарь ба Базарсад

Занабазарын Очирдарь (зураг 10) ба Базарсад (зураг 11) бүтээл нь хутагтын хамгийн том баримлуудын нэг мөн. Түүний шавь Лувсанпэрэнлэйн баталж буйгаар Очирдарь бурхныг багш нь 1683 онд “өөрийн мутраараа” урласан³⁵ гээд харин Базарсадын талаар ямарваа нэг зүйл дурдаагүй байна. Лувсанпэрэнлэйн өгүүлснээр Очирдарь нь Хүрээний амин зүрх болсон Очирдарийн хийдэд³⁶ хутагтийг жанч халснаас хойш нэлээд хугацаанд байрлаж байгаад ХХ зууны эхээр сүм хийдийг харамсалтайгаар устгасны дараа 1940-өөд онд Ганданд зөөж авсагсан нь эдүгэ Их хүрээнээс эвдэрч гэмтэлгүй орчин цагийг хүрсэн цөөн дурсгалуудын нэг болж үлджээ. Занабазар нь Очирдарийн эрхийн ван хүртсэн гэх бөгөөд хожуу үеийн намтарт дурьдснаар Дувтавжажам (*Sgrub thabs brgya rgyam*) болон Дувтавринченжунай (*Grub thabs rin chen hbyung gnas*) нарын олон лам нараас Очирдарийн номыг сурчээ хэмээн намтарт дурьдсан байна.³⁷

Очирдарь бурхан нь Очир хөлгөний хүрээнд хамгийн дээд байр суурь эзэлдэг агаад нийт “Буддийн шашны Очир хөлгөний оройн дээд” хэмээгдэх тул³⁸ энэхүү гайхамшигт хоёр бурханыг Халх Монголын хойморт залснаар Өндөр Гэгээн Занабазар Очир хөлгөний бие даасан уламжлалыг Монголчуудын дунд дахин бий болгох зорилготой байсныг илэрхийлж буй. Түвдийн Гажидва (*bKa brgyud*) дэг сургуулийнхан Очирдарь бурхныг оройн дээд гэж үздэгийн³⁹ адилаар Занабазар ийнхүү Очирдарь бурхныг залж үүгээр Жавзундамба хутагтууд ч дээд түвшинд залрах үүд нээгдсэн хэмээн үзэж болох юм. Алтан ургийн гаралтай тул дээд язгууртны эрх мэдлийг эдлэж, Очирдарь бурханаа дээд шүтээнээр тахиснаар шашны эрх мэдлийг эзэгнэх боломж нээгдсэн.

Занабазарын Очирдарь нь маш нарийн хийцтэй, гайхамшигтай тансаг уран баримал юм. Занабазарын хийцийн онцлог болох лянхуа цэцэг хүрээлсэн суурин дээр очир суудлаар залж, очир болон хонхыг хоёр мутартаа атгаж арга билгийг бэлэгдэн (*vajra-humkara mudra*) цээжиндээ зөрүүлсэн байдаг. Бурхадаа маш чимхлүүр хийцтэй зүүлт, хээ угалз зэргээр чимж

33. Бёргер 1995: 289.

34. Буддийн шашинтай аялагч Don Croner өөрийн номондоо Цагаан Дар Эхийг харсан тухайгаа бичихдээ: “Би Цагаан Дар Эхийн дэргэд маш хувийн ойр дотно холбоо мэдэрсэн” гэжээ. “Guide to Locales Connected With The Life of Zanabazar: First Bogd Gegeen of Mongolia (Book Surge LLC, North Charleston, 2006).

35. Ш. Бира 1995.

36. Л. Хүрэлбаатар 2001: 171-176.

37. Ш. Бира 1995.

38. Jeff Watt, 2008.

39. Гажидва ёсын Тарлун (*stag lung*) болон Дригун (*'bri gung*) сургуулийн зургуудыг үз. Тухайлбал, Jane Casey Singer, Steven Kossak eds., *Sacred Visions: Early Paintings from Central Tibet* (New York, 1998)

бүтээдгийн нэгэн адил Очирдарийг урласан бөгөөд янз бүрийн чимэг зүүлт, сувдан хэлхээсээр бурханыг чимэглэжээ. Гар хөлийн бугуйвчийг хоёр эгнээ болгон хээ угалз гарган туйлын хичээнгүйлэн бүтээсэн байна. Энэхүү уран баримал нь хэд хэдэн давхар хүзүүний зүүлт, унжлагаар чимэглэгдсэн нь Очирдарь бурханы төгс жаргалангийн биеийг (sambhogakaya) үзэмж төгөлдөр, хараа булаам болгоно. Очирдарь болон Базарсад бурхад нь гаднах үзэмж, хээ угалзын зохимжоор онц ялгарч Занабазарын хамгийн гайхамшигтай, содон бүтээлд тооцогддог. Энэхүү хоёр бурхан хоорондоо салшгүй холбоотой нь тэдний титэмийн хийцээс харагдана. Таван дэлбээт Очирдарийн титэм нь Язгуурын Таван Бурханы дүрийг агуулж Базарсадын титэмийн таван дэлбээнд Язгуурын Таван Бурханы маани (dharani) үсгийг сийлснээр хоёр бурхан холбоотой гэдгийг ийнхүү ойлгомжтой болгожээ.

Өөрийн гэсэн ийм хандлага нь Монголын Их Эзэнт Гүрний үед Сажийнхны оруулж ирсэн туйлын догшин дүрт Жигжид (Vajrabhairava), Гүргомбо (Gur gyi mgon po)⁴⁰ гэх зэрэг бурхад шүтэх номтой адилгүй юм. Монголын Их болон Бага хаадын үед Буддийн шашны дэлгэрэлт зөвхөн язгууртнуудын хүрээнд хязгаарлагдаж байсан бол Занабазар Хүрээ хийдээ Халхын Монголын мөргөлийн төв газар болгохыг хүсч байв. Тэрбээр өөрийн сүм хийдэд байрлуулсан бурхад дүр төрхийг өөрийнхөөрөө сонгон догшин дүртэй бурхад түүний уран бүтээлд байдаггүй нь ийнхүү учиртай юмсанж.

Нүүдэлчдийг нэгтгэх, дотоод хямралыг зогсоож энх амгалант амьдралыг бий болгох, мөн түүнчлэн шашин шүтлэийг хувь хүнд үйлчилхээс гадна нийтийн тусын төлөө болгохын тулд тэрбээр бүтээлээ хийж бурхад дүрээ сонгож байжээ. Хүрээнд Өндөр Гэгээний бүтээсэн найман мөнгөн суварга нь (эдүгэ үрэгдсэн) бурхан багшийн онцгой найман үйлдлийг Их Хүрээнд бэлэгдэн хамааруулж, үүгээрээ Бурхан багшийн мөнхөд орших онцгой хийдийн орчинг бий болгож байлаа. Нөгөөтэйгүүр, Майдар эргэх, гахих ёслол нь ирээдүйн сайн сайхныг бэлэгдэх бөгөөд Аюуш (Amitayus) бурхан нь (зураг 12) ард олон урт удаан наслахыг ерөөн бэлэгдэх учиртай. Хутагтын зааснаар түүний бүтээсэн Аюуш бурхны дүрсэнд Жанлавцогзол зохиолын (Цаг лугаа зохилдуулсан, Адистэдын дээдийг хайрлагч залбирал - Dus bstun gsol 'debs byin glabs mchom stsol ma bzhuugs so) хадаж хавсаргасан гэдэг⁴¹. Ард түмэндээ амар амгалан, энхийг билэгдсэн энэхүү зохиолдоо Занабазар:

Асар дэлгэр номын хурдийг эргүүлэхийг дуртигамуй.

Аугаа орчлон хичнээн үргэлжилтэл эгнэгт бат оршихыг залбирмуй.

Аяа үүгээр жишэн хамаг бүяны цогцыг

Алимад гурван цагийн бодисатва нарын огоот ерөөсөнчлөн.

Амьтан бүхний булай мунхагийн харанхуй бүхнийг арилгаж.

Ашдын хамгийг айлгагч билгийн гэгээг дэлгэрүүлэхэд зориулмуй гэж бичжээ.

Занабазарын бүтээсэн бурхад нь түүний хэлсэнчлэн "Амьтан бүхний булай мунхагийн харанхуй бүхнийг арилгаж, Ашдын хамгийг айлгагч билгийн гэгээг дэлгэрүүлэхэд зориулмуй" хэмээнээр Монгол оронд бурхны шашны хөгжлийн үрийг суулган дэлгэрүүлж, Жавзундамбын удирдлага дор ард түмнийг нэгтгэх, улс төрийн энх нэгдлийг тогтоох үйлсэд бурхны шашны түүхийг зохируулах эрхэм дээд зорилгыг агуулж байв.

Занабазарын олон бүтээлээс Язгуурын Таван Бурхад дүр ард түмэн цэвэрлэгээнд өртөөлгүй

40. Бёреп 1995; 2003: 23-25. Heather Stoddard "A Stone Sculpture of mGur mGonpo.

Mahakala of the Tent, Dated 1292" in Oriental Art, n.s., 31, nr 3 (1985) 278-282. Махагал Гүр Гомбо нь XIV зуунд Монголын Их гүрний гол бурхад нэг байжээ. Монголын эзэн хаад, тухайлбал Хувилай хаан тулалдааны үеэр Махагал Гүр Гомбыг урьдаа залснаар дайсныг түргэн ялна хэмээн шүтэж байсан мэдээ байдаг тухай Аннин Жин бичсэн байдаг. Хожим нь Гүр Гомбыг Эрдэнэ Зуу, Төвхөн зэрэг хийдүүдэд шүтэх болсон нь нарийн учиртай юм.

41. Эрдэнэ зуугийн түүх болон Өндөр Гэгээний намтар, Гар бичмэл, 18 дахь хуудас. Монгол Улсын Номын Сан.

авран үлджээ. Түүний ном зохиолоос энх амгалангийн мөргөл буюу Жанлавцогзолыг монголчууд хадгалж үлдсэн нь мөн тохиолдлын зүйл бишээ. Эдгээр бүтээл зохиолууд нь Өндөр Гэгээн өөрийн үүргээ амжилттай гүйцэлдүүлснийг илтгэж байна. Сүсэг бишрэлийн үндэс түгэн тархаж, ард түмнээ нэгтгэх түүний хүсэл ийнхүү биелэгдэж, тэр ч байтугай орчин үед ч ард түмэн нь түүний бүтээлийг өөрийн үндэсний бэлэг тэмдэг, эв нэгдэл, аюулгүй байдлын гол бэлэгдэл хэмээн биширсээр ажгуу.

ABSTRACT

The article "Zanabazar's art and the Building of Buddhist State in Late Medieval Mongolia" examines art of an eminent Mongolian Buddhist artist and scholar Zanabazar (1635-1723) who also was the First Jeftsundamba reincarnate ruler of Mongolia. While some scholars have discussed Zanabazar's art based on stylistic analysis (Tsultem 1982, Berger 1995), the issues of production and the choice of specific forms of deities have remained unclear. The article aims at illuminating Zanabazar's artistic work within his mission of establishing a new Buddhist state in late Medieval Mongolia. Based on his surviving sculptures, his writings, and hagiographies, the article argues that Zanabazar did not consider any sectarian affiliations in his production; rather, he aimed at establishing a foundation for Vajrayana practice with Yoga Tantra deities for propagating Buddhism beyond nobility among broader masses for security and unity of his peoples.

1. Бирузана
2. Акчоба
3. Раднасамбава
4. Амогасидхи
5. Авид
6. 21 Дар Эх
7. Цагаах Дар Эх
8. Ногоон Дар Эх Экажати ба Маричи хоёр дагалдагчийн хамт
9. Рубины Мүзейн дахь Маричи
- 10. Очирдар
11. Базарсад
12. Аюуш
13. Алтан ордоос олдсон аяга

Зураг 1

Зураг 2

Зураг 3

Зураг 4

Зураг 5

Зураг 6

Зураг 7

Зураг 8

Зураг 9

Зураг 10

Зураг 11

Зураг 12

Зураг 13

МОНГОЛ ӨРХ /ГЭР/ БҮЛИЙН ТҮҮХ СУДЛАЛЫН АСУУДАЛД

Т.Намжил¹

“Орчин үеийн нийгмийг ойлгохын тулд... гэр бүлийн нөхцөл байдлыг сайн мэдэх хэрэгтэй бөгөөд тэгвэл хуучны гэр бүлийг ойлгож баймааж нь орчин үеийн гэр бүлийг сайн мэдэж болно”

ЦУКИШИМА
КЕНЗО.

- Өрх гэрийн түүх судлалын үүсэл
- Монгол Өрх гэр /бүл/-ийн үүсэл
- Монгол Өрх гэрийн түүх судлал

ӨРХ ГЭРИЙН ТҮҮХ СУДЛАЛЫН ҮҮСЭЛ

Өрх гэр бүл бол юуны өмнө нийгмийн түүхэн үзэгдэл. Нийгмийн үзэгдэл болохын хувьд Өрх бүл нь хүй нэгдлийн нийгэмд үүсчээ.

XIX зууны сүүлийн хагасаас нийгэм судлаачид /И.Я. Бахофен, Швецари : Дж.Мах-Леннан Их Британи; Э.Вестермарк, Финлянди : Л.Г.Морган, АНУ : М.Ковалевский, Орос гэх мэт/ гэр бүл, өрх бүлийг нийгмийн байгуулал, соёлтой холбон үзэх болжээ.

Дэлхий дахинаа Өрх гэрийн түүх судлах явдал Бахофены “Эхийн эрхт ёс” гэдэг ном хэвлэгдэн гарсан 1861 оноос эхэлжээ.

Бахофен /Bachofen/, Иоган Якоб /1815-1887/
Швецарын нэрт түүхч, хууль цаазын мэргэжилтэн.

Бахофен зохиолдоо Өрх гэрийн үечлэлийг :

1. Анх эхлээд хүмүүс эр эмийн ямарч хязгааргүй харилцаатай /үүнийгээ “завхайрал” гэсэн оновчгүй үгээр илэрхийлсэн байдаг/

2. Уг гарлыг зөвхөн эмэгтэйчүүдийн шугамаар, эхийн эрхт ёсны дагуу тогтоож болох байв – гэж үзсэн нь Өрх гэрийн түүхийн үечлэлийг тогтоох эхлэлийг тавьсаны ач холбогдол болжээ.

Гэхдээ Бахофен “завхайрлаас” моногам /ганц эхнэртэй юм уу нэг эртэй байх/ ёсонд буюу эхийн эрхт ёсноос эцгийн эрхт ёсонд шилжин хөгжсөнг Грекчүүдийн жишээн дээр авч үзэхдээ “хуучин үзлийн илэрхийлэгч бурхан тэнгэрүүдийн уламжлалт хэсгийн дотор шинэ үзлийн

1. Монгол Улсын Их Сургууль

төлөөлөгчид болсон шинэ бурхад бий болж хуучин бурхад улам бүр шахагдан буурсны улмаас” болсон, өөрөөр хэлбэл шашны ойлголтын цаашдын улмаас гэм шашны нөлөөтэй холбосон байна.

Гэхдээ Бахофен Өрх гэрийн судлалд шинэ зам нээсэн судлагч гэгдэх гавьяатай хүн юм. “Бахофен эр эмийн замбараагүй харилцаатай үл мэдэгдэх балар эртний байдлын тухай хоосон ярианы оронд Грекүүд ба Азийн ард түмнүүдийн дотор ганц эхнэртэй /эртэй/ байх ёс тогтохоос өмнө ёс заншилыг өчүүхэн ч гажуудуулалгүйгээр эрэгтэй хүн хэд хэдэн эмэгтэйтэй эр эмийн харилцаатай байсан төдийгүй бас эмэгтэй хүн хэд хэдэн эрэгтэй хүнтэй үнэхээр бэлгийн харилцаатай байсныг нотлох нотолгоо эртний үеийн сонгодог зохиолд олон байгааг анх удаа батлан харуулжээ.”² Бахофены ойрын залгамжлагч нь Ж.Ф.Мак-Леннон байжээ. Тэрээр Шотландын хөрөнгөтний хууль цаазны мэргэжилтэн, шүүхч юм. Гэрлэлт, гэр бүлийн талаар нэлээд ном бичжээ.

Мак-Леннон /1827-1881/-ы нэг гавьяа бол экзогам /овог дотроо гэрлэх явдал нь хориотой/ гэж өөрийнхөө нэрлэсэн тэр зүйлийг газар сайгүй дэлгэрч, их учир холбогдолтой байсныг заан тэмдэглэсэн, өөр нэг гавьяа эхийн эрхт ёсны дагуу уг гарлыг тоолох журмыг анхны журам гэж зөвшөөрсөн явдал юм.

Мак-Леннаныг Өрх гэрийн түүхийн үндсийг тавигч, энэ талаар хамгийн их мэддэг хүн гэж үздэг болжээ.

XIX зууны ховор зохиолуудын нэг “Эртний нийгэм” /1877 он/ бүтээлийг Лоюис Генри Морган бичжээ.

Морган /Morgan/, Льюис Генри /1818-1881/

Амеркийн нэрт эрдэмтэн, анхны хүй нэгдлийн нийгмийн түүхч,
аяндаа гарсан материалист.

Морганы гавьяа, нээлтийн ач холбогдлыг дурдах нь илүүц зүйл гэж үзээд түүний Өрх гэрийн түүхийн судлалд оруулсан хувь нэмэр юу вэ? гэдгийг анхаарах ёстой. Тухайлбал, Морган эхийн эрхт ёсны дагуу зохион байгуулагдсан Индианчуудын омог нь анхдагч хэлбэр байсан ба тэр омгоос эцгийн эрхт ёсны дагуу зохион байгуулагдсан нилээд хожмын омог хөгжиж гарсан хэлбэрийг нээжээ.

Эцгийн эрхт ёсон дээр үндэслэсэн омгийн урьдах шат болсон эхийн эрхт ёсон дээр үндэслэсэн анхны омог байсан явдал юм.

Чухам эндээс балар эртний Өрх гэрийн түүх судлалын шинэ үндэс эхэлсэн гэж үзэж болно. Өрх гэрийн түүх судлалд Морганы оруулсан систем гол чухал үндэслэл болсоор байна. Ф.Энгельс Морганы нээлтийн ач холбогдлыг дүгнэхдээ “Эхийн эрхт ёсон дээр үндэслэсэн омог энэ бүх л шинжлэх ухааны гол иш үндэс болов. Энэ омог нээгдсэн цагаас хойш ямар чиглэлээр юуг судлах, олж авсан үр дүнгээ хэрхэн яаж ангилах ёстой нь ойлгомжтой болов.”³ гэжээ.

Морганы зарим нэг таамаглал эргэлзээтэй болсон буюу няцаагдах явдал гарсан ч, түүний гол чухал үндэслэлүүд хэвээр. Балар эртний өрх гэрийн түүх судлалд Морганы оруулсан систем гол шинж байдлаа хадгалсаар байна.

Ф.Энгельсийн “Өрх гэр, хувийн эмч, төрийн үүсэл” зохиол нь Өрх гэр бүл, нийгэм-эдийн засгийн харьцаа, холбоо шүтэлцээг нарийвчлан задлан шинжилжээ.

Өрх гэрийн түүх судлалд гол байр эзэлсээр ирсэн зохиол бол 1884 онд Ф.Энгельсийн бичсэн “Өрх гэр, өмч хөрөнгө, төрийн үүсэл” зохиол юм. Энэ зохиолд Энгельс өөртөө байсан баримт,

2. Ф.Энгельс. Өрх гэр, хувийн өмч, төрийн үүсэл. /К.Марко, Ф.Энгельс. Түүвэр зохиол. III. УБ., 1971.232 дахь тал/

3. Ф.Энгельс. Дурьдсан зохиол. 239 дэх тал.

Морганы номонд орсон зарим дүгнэлт, материал дээр үндэслэн нийгэм-эдийн засгийн янз бүрийн байгууллын үеийн гэр бүлийн харилцааны хөгжлийн үе шат, онцлог, нийгэм, эдийн засгийн харьцаа, холбоо шүтэлцээг нарийвчлан задлан шинжилжээ.

Квалевский /1851-1916/ Оросын эрдэмтэн, улс төрийн зүтгэлтэн, хөрөнгөтний либерал, анхын хүй нэгдлийн байгууллын түүхийн талаар олон шинжилгээ судалгаа хийжээ.

Өрнөдөд XX зууны эхэн үеэс Өрх бүлийн судалгаа идэвхижжээ. Өрх бүлийн социологийн судалгааны үндэс тавигдсан байна. Тухайлбал, Н.Фрут, Р.Мейерзен нар Өрх бүлийн социологи /The Family Sociology/ Ле-Плейээс Өрхийн төсвийг судлахаас эхэлсэн. Ф.Энгельс орлого нэмэгдэхийн хэрээр хээнцэр тансаг зүйлст зарцуулах зарлага ихэсч, зайлшгүй хэрэгцээтэй зүйлсийг худалдаж авахад зарцуулах зарлага буурч байдгийг тогтоосон байхад, Э.Дюр-Кгейль нэг өрхөд багтах ам бүлийн тоо улам багасах хуулийг томъёолжээ.

Өрх бүлийн социологич Ч.Кул/Америк/"Нийгмийн зохион байгуулалт"/1909 он/ номондоо Өрх бүлийг бусад анхдагч болон хоёрдогч бүлгүүдтэй харилцан үйлчилж буй "онцгой анхдагч бүлэг" гэж үзсэн нь чухал нөлөө үзүүлсэн байна. Тухайлбал "Анхдагч бүлэг" болохын хувьд Өрх бүл нь хоёрдогч бүлгүүдээс дараахи 2 шинжээр ялгаатай ажээ. Үүнд :

1. Өрх гэр бүл нь хүнд бүх талаар нөлөөлөх нөлөөллөөрөө цаг хугацаа хийгээд агуулгын хувьд хамгийн анхдагч нь бөгөөд бие хүнийг бүхэлд нь төлөвшүүлдэг. Тэгвэл хоёрдогч бүлгүүд /нийгмийн харилцаа/ нь түүнд зөвхөн тодорхой хүрээнд л нөлөө үзүүлдэг.

2. Өрх бүл бол "өөрөө өөрийгөө нөхөн үйлдвэрлэдэг" хүмүүсийн хамгийн дотно "холбоо". "хоршоо" юм гэжээ.

Амеркийн социологич Дж.П.Мэрдок "Нийгмийн бүтэц" /1949 он/ хэмээх номондоо эхнэр, нөхөр хоёр болон тэдний насанд хүрээгүй хүүхдээс буй болсон өрх бүл /"цомхон өрх бүл" буюу "өрх бүлийн цөм"/ бол анхны хүй нэгдлээс өнөөдрийг хүртэлх хүн төрөлхтний бүх нийгэмд хаа сайгүй тохиолдож байгаа элемент мөн гэсэн дүгнэлт хийсэн байна. Р. Хиллийн Өрх бүлийн тогтолцоо /система/ хэмээн тайлбарласан онол өдгөө өргөн түгэн дэлгэрчээ. Ийнхүү Өрх бүлийн түүх судлах нийгмийн сэтгэл судлалын үндэс суурь, үзэл баримтлал бүрэлдэн тогтсон байна.

"Өрх гэрийн түүх судлах явдал Бахофены «Эхийн эрхт ёс» гэдэг ном хэвлэгдсэн 1861 оноос эхэлжээ"

Ф.Энгельс

Одоогоос 150-иад жилийн тэртээх үеэс Өрх гэрийн түүхийг шинжлэх ухааны үндэслэлтэй судлах эхлэл тавигдаж, нэрт судлаачид бий болжээ.

Өрх гэрийн түүхийн гол зохиолууд гарсан үеэс хойшхи хугацаанд өрх гэрийн судлалын талаархи материал, баримт баяжигдаж, хүн судлал, эдийн засаг гээд олон талын судалгаа хийгдэж зохиол бүтээлүүд олонтаа гарч 100 гаруй жилийн үеэс дэвшигдэж байсан зарим таамаглал эргэлзээтэй болсон буюу няцаагдсан авч Н.Я.Бахофон, Л.Г.Морган, Ф.Энгельс, М.М.Ковалевский гээд судлаачдын дэвшүүлсэн гол чухал үндэслэлүүд хэвээр, улам баяжигдсаар байна.

МОНГОЛ ӨРХ ГЭР /БҮЛ/-ИЙН ҮҮСЭЛ

Монгол гэрийн үүсэл, хөгжлийн тухай дотоод, гадаадын эрдэмтэд судлаачид, ялангуяа Монгол Улсын эрдэмтэдээс багагүй судлагаа хийгдсэн авч, нүүдэлч Монголчуудын Өрх гэр /Гэр бүл/ чухам хэзээнээс үүсэлтэй болохыг тухайлан анхаарсангүй. Өрх гэрийн үүсэл, хөгжил нь нийгмийн түүхийн нарийн төвөгтэй үзэгдлүүдийн нэг мөн. Бид нүүдэлч Монголчуудын Өрх гэрийн үүслийн түүхийг төв Азид амьдарч байсан эртний өвөг дээдсийн хөдөлмөр, оюунаар

бүтсэн эд өлгийн биет хэрэглэгдэхүүнд тулгуурлан судлах зорилгыг тавьж байгаа юм.

Зохиогч Монголчуудын Өрх гэр /Гэр бүл/-ийн үүслийн талаар “Монгол гэр бүл” цуврал бүтээлийн хүрээнд “Монгол гэр бүлийн ёс, уламжлал”, “Монгол гэр бүлийн сурган хүмүүжүүлэх зүй” номнуудад давтан бичсэн тул энэ удаад товч авч үзэх нь зүйтэй гэж үзэв.

Эртний өвөг дээдсийн оромж сууцнаас гадна хадны зураг сүг, булш, хүн чулуу зэрэг түүх, соёлын дурсгал нь бичигдэл бус үеийн Өрх гэрийн түүхийг тодруулах хэрэглэгдэхүүн болж өгч байна.

Хадны сүг зураг

Эртний урлагийн гайхамшигт дурсгалын нэг болох хадны сүг зураг нь тэр үеийн хүний, гэр бүлийн аж амьдрал, хөгжлийг, ертөнцийг үзэх үзлийг ойлгон мэдэхэд тэргүүн зэргийн ач холбогдол бүхий чухал сурвалжийн нэг юм. Энэхүү дурсгалыг “хадны бичиг” гэж өвөг дээдсийн үеэс уламжлан нэрлэсэн байдаг нь ч учиртай хэрэг. Ер нь дэлхийн аль ч улс оронд хад чулуунаа зурж дүрсэлж, урлан үлдээсэн зураг сүгүүд нь “түүх бичлэг” болсоор бидний үеийг хүрсэн түүхтэй. Хүн амын дунд “Бичигтийн ус”, “Бичигтийн толгой”, “Бичигт хад” гэх зэргээр нэрлэж ирсэн газраас янз бүрийн дүрс бүхий олон зуун зураг сүг олдсоор байгаа нь судлаачдын анхаарлыг татсаар байгаа юм.

Хадны зураг сүг нь Монголчуудын эртний Өрх гэрийн, хүний амьдралын үйл явдлыг нүдэнд буухуйцаар тусгасан байдгаараа Монгол Гэр бүлийн нэгэнт өнгөрсөн түүхийн, соёлыг сэргээн ойлгох боломжийг хойч үедээ уламжлуулан үлдээсэн бүхэл бүтэн түүхэн шастир юм. Монголчуудын нутаг дэвсгэрээс олдсоор байгаа хадны зураг нь ялангуяа гэр бүлийн үүсэл, бүтэц, өөрчлөлт, ураг төрөл, эрхлэх аж ахуй, үр хүүхдийн сурган хүмүүжил гээд олон асуудалд аль нэг хэмжээгээр Монгол гэр бүлийн холын үүсэл, хөгжлийн зүй тогтлыг тодруулахад зохих хариу өгч чаддагт түүний ач холбогдол оршдог.

Ер нь хадны зурагт Өрх бүл, Гэр бүлийн гол шинж төрхийг олж харуулсан байдаг онцлогтой. Зургийг ажиглахад ямар зүйлийг илэрхийлсэн болох нь илтэд мэдрэгддэг. Баянхонгор аймгийн Баянлиг сумын нутаг Их баян уулын “Бичигтийн ам”-д доктор Н.Сэр-Оджав /1972 он/ илрүүлсэн зургаас үзвэл :

- Үржихийн билэгдэл болсон эрэгтэй, эмэгтэй хоёр хүний

- Гараа тэлэн хэвтэж байгаа эмэгтэй хүний /хоёр хөлний нь хооронд дугараг тэмдэг гаргасан нь төрж байгаа хүнийг мэдэгдүүлэх гэсэн бололтой гэж судлаачид үздэг/ зураг

- Хуруугаа сарвайлган, хоёр гараа сунган хөлөө тэлж хэвтсэн /төрж байгаа хүнийг харуулсан бололтой/ зураг

- Хэвтэж байгаа эрэгтэй, эмэгтэй /эрэгтэй нь ташаа тулан хөлөө агийлгасан, эмэгтэй нь хоср хөлөө тэлэх гараа өвдөгтөө хүргэсэн/ хоёр хүний /эр. Эмийн ажил хийж байгаа бололтой. Т.Н/ зураг

- Хоёр хөлөө тэлсэн хүний доор хөлөө нугалан хэвтэж байгаа хүний зураг дүрсэлжээ.

Доктор Н.Сэр-Оджав Баянлигийн хадны зургийн түрүү үеийнх нь хүрлийн сүүл үед хамаарагдах ба хожуу үе нь МЭ I мянган жилд холбогдмоор байна гэж /1957 он/ үзжээ.

Академич А.П.Окладников Улаанбаатар хотын өмнө орших Богд уулын ар бэл Их тэнгэрийн ам ба Туул гол руу цутгах гачууртын амны зосон зургуудын дөрвөлжин хашлага доторхи олон цэгийг тэр үеийн овог аймгийн гишүүдийн тоог төлөөлсөн⁴ гэсэн утга санааг, Академич Д.Дорж мал сүрэг өсөн үржиж нэмэгдээсэй гэсэн тухайн овог, аймгийнхны хүсэл эрмэлзэл бөгөөд энэ

4. А.П.Окладников. Древнемонгольский портрет, надписи и рисунки на скале у подножья горы Богд-Ула /Монгольский археологический сборник. М., 1962/. С.69

эрмэлзлэлээ мал сүргээ харгалзуулан өөрсдийн онгон болгож, тахин шүтдэг бүргэдэд давхар “даатгасан”⁵ гэж тайлбарласан байна.

Доктор Д.Цэвээндорж хашлага хүрэн дотор олон цэг, хэдэн хүн дүрсэлсэн буй нь хамтарч тариагаа боловсруулж байгаа буюу тариалангийн баяр ёслолыг тусгасан, шувуу бүргэд бол тухайн овгийг аюулаас хамгаалах гэсэн санаа⁶ гэж тайлбарлажээ.

Юутай ч овог аймгийн гишүүдийг тэнгэр эрхсээс ивээн тэтгэгч ер бусын ид шидтэй онго-нар, сар, од гаригийн биет төлөөлөгч шувууг шүтэж, уул ус бүхий тахилгат нутаг, овгийн гишүүдийг зураглан үлдээсэн байж гэж үзэж болох талтай.

Тэгэхээр ер нь ийм сэдэвтэй зураг овог аймгийн биеэ даасан байдлыг илэрхийлсэн утгатай юм. Түүхийн ухааны доктор Д.Гонгор “Халх товчоон” бүтээлдээ Монгол овгийн үндсэн шинжийн нэгийг :

- Сүлд туг, онгон шүтээнтэй. Жишээ нь: хиад боржигин овог цагаан шонхор шувуун онго /сүлд/ -той байсныг тэмдэглэжээ.

Их тэнгэрийн ам, Гачууртын ам, Хөвсгөл аймгийн Баянзүрх сумын нутагт орших зосон зургуудад тураг шувуун онготой овгийн гишүүд, хил хязгаарыг сахин хамгаалах сэдэвтэй, овгуудын биеэ даасан байдлыг илэрхийлсэн нь гол онцлог тал нь болж байна.

Ингэснээрээ хадны зураг нь эртний нүүдэлчдийн оюуны соёлын гайхамшигтай бүтээл мөний хувьд тухайн үеийн Өрх гэрийн үүсэл, амьдрал, аж төрөх ёс, зан заншил, овог, хүмүүсийн харилцааг ямар нэгэн хэмжээгээр сэргээн мэдэхэд чухал сурвалж юм.

Улаан зосоор зурагдсан зургийг Манай тооллын өмнөх III-II мянган жилийн үед хамааруулж байгаа нь одоогоос 6-5 мянган тэртээ овгийн байгуулал тогтсон байсныг нотолж байгаа юм.

Судлаач Т.Санжмятав “Монголын хадны зураг” /1995 он/ номондоо Архангай аймгийн Тариат сумын нутаг Суман галын хадны зураг /Зураг 1/-ийг “Олон хүнийг бүжиглэж байгаагаар дүрсэлсний дотор нэг хүнийг бусдаас онцгойлон том толгойтой, махлаг, их гэдэстэй дүрсэлсэн нь түүний овгийн гишүүдийн дунд үзэх байр суурийг тодорхойлосон бололтой” гэж үзжээ.

Зураг. 1

Архангай аймаг, Тулын булан. Бүлгээрээ явж байгаа олон хүмүүсийг зуржээ. Тэдний олонхи нь эмэгтэй хүн байх агаад жирэмсэн, төрж байгаа эх, зарим эрэгтэй хүн хоёр гараа дээш өргөн тэнгэрээс ивээн энэрэл хүссэн гэлтэй. Зарим хүмүүсийг толгой, бөгсөөр нь холбож зурсан зэрэг нь цусан төрлийн гэр бүлийн амьдралыг илэрхийлсэн бололтой.⁷⁶

Хадны зургуудад овог аймгийн доторхи гэр бүлийн ураг төрөл хүмүүсийг харуулсан, эх үрсийн холбоо цөөн биш дүрслэгджээ.

Зураг 2. Хангай ба говийн зарим нутгийн хаданд эх хүнийг жирэмсэн гэж мэдэгдэхээр тод зураг, эмэгтэй хүний хөхийг онцлон үзүүлж, хүүгээ, хүүхдээ дагуулж яваагаар сийлж урлажээ. Хүнийг дүрсэлсэн хадны зурагт хүний аарцаг /хоёр хөлийн хооронд/ -ны дор бэлэг тус газар цэг /толбо/-ийг тавьсан нь хүүхэд төрхийг билэгдсэн гэж судлаачдаас үзэж байна. Хүмүүс өөрсдөө хүн болох, хөл тавьж амьдрах нөхцлийн нэгэнд үржих олшрохын билэгдэл зураг болох хүйс

5. Д.Дорж. Монголын хад чулуун дээрх зураг сүгийн зүйл. Түүхийн судлал. Т.VIII.1962.11 дэх тал.

6. Д.Цэвээндорж. Хадны сийлмэл зургийн шинэ дурсгалууд. Этнографын судлал. Т-V, Ф-5, УБ., 1977. зэрэг.

7. Т.Санжмятав. Монголын хадны зураг. УБ., 1995. 24 дэх тал.

ялгах тэмдгийг хэр томоор дүрслэн оруулжээ.

Хадны зураг дотор эрэгтэй, эмэгтэй хүний энгэр зөрүүлж байгааг янз бүрийн хэлбэрээр үзүүлсэн байдаг нь өнгөц харахад зугаа цэнгэлийн сэдэвтэй мэт боловч уг утгаараа үр хүүхэд бэлэгдэж удам угсаагаа залгамжлах, цусан төрлөө эрхэмлэсэн бололтой.

Зураг. 2

Хоёр хүнийг бэлгээр нь холбож зурсан нь нилээд байдаг нь сексийн амьдрал, гэр бүлийн аль ч хэлбэрийн үеүдэд анхаарал татдаг байсныг гэрчилнэ. Арга ч үгүй. Тухайн гэр бүлийн амьдралын тогтвортой байхын нэг нөхцөл сексийн харилцаа байсаар ирсэнтэй холбоотой.

Эх үрсийн сэдэвтэй холбогдох өөр нэг сонин зураг бол Өвөрхангай аймгийн нутаг Тэвш уулын хаданд том хүний цээж ба умайн тус газар хоёр хүүхдийн дүрс, Өмнөговь аймгийн нутаг Далан уулын нэгэн бяцхан толгойн хаданд том хүний цээжинд хоёр хүүхдийн дүрсийг сийлж урлажаа. Ийм агуулга бүхий зургуудтай төстэй зураг тус орны зэргэлдээх нутгуудаас олддог байна.

Эртний хүмүүсийн хооронд зурагт ажилагснаар эрчүүдийн хооронд эмэгтэй хүнийг /харамлах/ булаалдах явдал байжээ.

Зураг. 3

Овог түүний нутаг дэвсгэртэй салшгүй холбоотой асуудлын нэг нь орон байр юм. Эрт үеийн хүмүүсийн орон байр ямар хэлбэр, онцлогтой байсныг хадны зураг сүгийн дотор байгаа зарим дүрсээс мэдэх боломжийг эрхбиш олгож байна. Орон гэрийн үүслийг харуулахуйц нэг хэлбэр нь модны /шургааг/ оройн зөрүүлэн холбосон оромж- сууц юм.

Архелогич Ц.Доржсүрэн Говь-Алтай аймгийн Цагаан голын хадны зургуудын дотор байгаа гэрийн зургийн талаар бичихдээ тэр үеийн айлууд хэд хэдээрээ нэг дор айл буудаг байсан бололтой.

Зураг.4 “Цагаан хадны зураг”

Цагаан голын хадны зурагт модтой жижиг уулын хажуу бэлд их, бага хоёр гэр байгааг дүрслэн үзүүлжээ гээд дурсгалуудыг МЭӨ VII-V зуунаас наашхи мянгаад жилд холбогдуулан үзсэн байдаг. Орон гэрийн өөр нэг хэлбэр нүүдэлчдийн эсгий гэртэй төстэй зураг олдсоор байна.

Судалгаанаас үзэхэд эсгий гэртэй болохын өмнө гурван модны үзүүрийг зөрүүлэн холбож, доод талыг дэлгэн газарт шигтгэж, арьсан бүрээс нөмөргөн барьсан “овоохой” /урц/ орон, мөн мод зангидан барьсан сууц байсан нь гэр ба байшин хэлбэртэй байжээ.

Ер нь анхлан эртний хүмүүс газар гэртэй байсныг Монголын дорно зүгт олдсон газар /малтмал- эрүкэн сууц/ гэр харуулж байна.

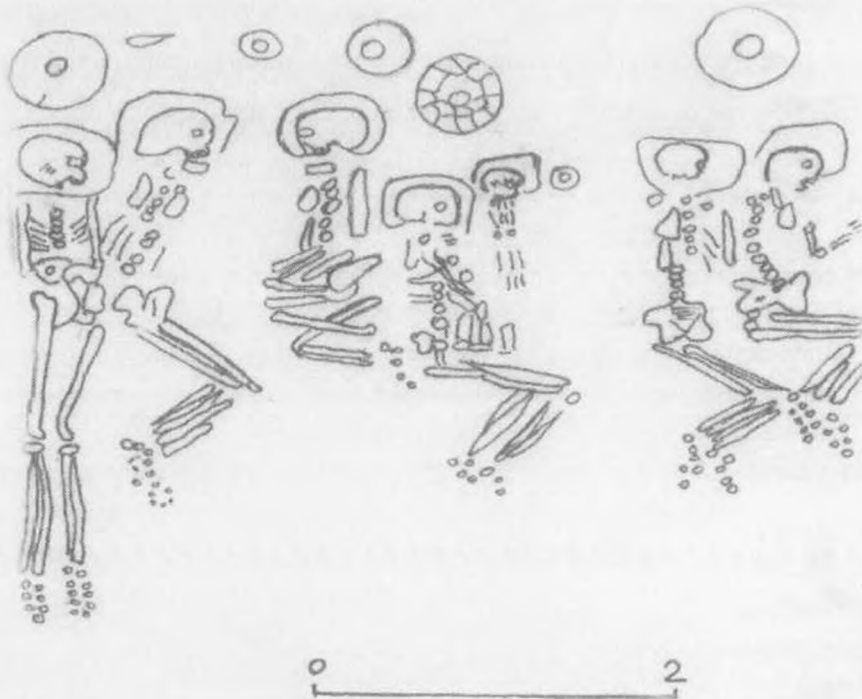
Хүрэл зэвсгийн үед холбогдох хадан дээр зурагдсан орон сууцны дүрсүүд неолийн үеэс улбаатай болох нь судалгаанаас харагддаг. Хосолмол гэр бүл ханат гэр бий болгох эхлэлийг тавьсан нь зайлшгүй. Өөрөөр хэлбэл ханат гэрийн үүсэл нь хосолмол гэр бүлийн зайлшгүй үр дүн мөн.

Монгол нутгаас илрүүлсэн хадны зураг сүгт нүүдэлч Монголчуудын нутагт эрт цагаас бүлгээрээ гэр бүл бололцох ёсноос Хос бүлийн амьдралын, Өрх гэрийн өөрчлөл хувирлын урт замыг харуулсан онцлогтой байна.

Монгол орны газар бүрээс олдсоор байгаа хадны зураг сүг нь төв Ази – Монгол нутагт хүн гэр орноо үүсгэн амьдарч, аж ахуй, соёлоо хөгжүүлж, гэр бүлийн хөгжилд ихээхэн өөрчлөлт гарсаар ирснийг гэрчилэх түүх, угсаатны зүйн сурвалж, судлагааны хэрэглэгдэхүүн болж өгч байгаа юм.

Булш

- Увс аймгийн Чандмана уулнаас эрэгтэй, эмэгтэй хүнийг хүүхэдтэй нь, эрэгтэй эмэгтэй хамтад нь оршуулсан булш олджээ.⁸

Зураг.5 “Чандмана уулын булш”

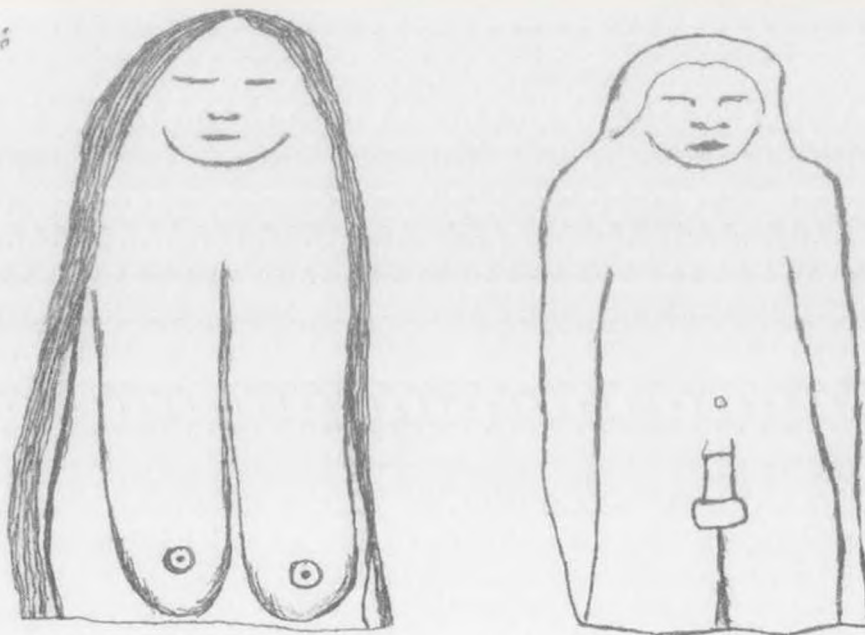
8. Түүхийн шинжлэх ухааны доктор, профессор Д.Цэвээндорж “Чандманы соёл” номондоо уг малтлагын талаар дэлгэрэнгүй бичсэн болно.

- Энд оршуулгын эмэгтэйчүүд гол төлөв 25-30, 35 насны, эрчүүд нь 35-45 орчим насны байжээ гэж эрдэмтэн Э.А.Новгородова тодорхойлжээ. Хамтад нь оршуулсан эрэгтэй, эмэгтэй хүний насны зөрүү ихэнхидээ 10-15 жил байгаа нь анхаарлыг татдаг.

- Археологич, Түүхийн ухааны дэд доктор Д.Навааны малтсан Хүннүгийн нэгэн булшнаас 25 орчим насны эрэгтэй хүний оршуулга олджээ. Уг хүний зүүн талын өвдөг дээр нэг, духан дээр нэг алтан ээмэг тавьсан байжээ. Үүнийг эмэгтэй /эхнэр/ нь харамсалаа илэрхийлсэн зан үйл гэж үзжээ.

Хүн чулуу

- Монгол Улсын нутагт байгаа Манай тооллын VI – VIII, XIII – XIV зууны үеийн зарим нэг чулуунд эмэгтэй хүний цээжин биеийг огт хувцасгүй нүцгэн байдлаар нүүр, үс гээг, хөх, эр хүний бэлэг эрхтний тэмдэг сийлэн өөд өөдөөс нь харуулан хүний хөлнөөс зайдуу газарт босгосон⁹ нь Монголчуудын гэр бүлийн хөгжлийг тодорхойлох нэгэн чухал хэрэглэгдэхүүн болох төдийгүй хос гэр бүл байсны илэрхийлэл болох юм.

Зураг.6 “Хос хүн чулууны хуулбар”

- Та бүгд мэдэж байгаа даа. Сүхбаатар аймгийн Дарьганга сумын нутагт байгаа Манай тооллын XIII – XIV зууны үед эхнэр, нөхөр буюу “ноён”, “хатан”-ы хөргийг дүрслэн эцэг “ноён”-ы талд хүүгий нь, харин эхнэр “хатан”-ы талд зүүн хойно нь бэр /эмэгтэй/-г хүүхэд барьсан байдалтайгаар харуулсан байдаг.

Хүн чулуу судлаач, Монголын эрдэмтэн Т.Баяр:

“... тэгэхдээ заавал эрэгтэй, эмэгтэй хоёр хүний хөшөө нэг дор байгаа нь нэн сонирхолтой” гээд үүний баримт гэвэл Сүхбаатар аймгийн Эрдэнэцагаан сумын Сэнжмандал, Дорноговь аймгийн Саригхайрхан уул, Төв аймгийн Баян, Баянцагаан сумдын зааг Хүүхэнхонгор зэрэг газруудад буй хос хөргүүд бөгөөд эдгээр нь бидний бодлоор нэг гэрийн эр, эм хоёр буюу хаан,

9. Энэ тухай Говь-Алтай аймгаас УБДС-ийн түүхийн ангийг төгсгөсөн нэгэн шавь 1997 онд мэдээлсэн.

хатан хоёрын хөрөг бололтой”¹⁰ гэж тэмдэглэсэн байна.

МОНГОЛ ӨРХ ГЭРИЙН ТҮҮХ СУДЛАЛ

Төв Ази түүний дотор Монгол нутагт оршин амьдарч байсан хүний түүхийн ул мөр хүн төрөлхтний түүхэн хөгжлийн анхны шат болох хуучин чулуун зэвсгийн үеэс эхлэн урагшилан хөгжиж байсан нь тодорхой болсоор байна.

Сүүлийн үеийн судалгаагаар 800 000 мянган жилийн тэртээгээс Монгол оронд хүн тасралтгүй нутаглан аж төрсөөр иржээ. МЭӨ III мянган жил буюу шинэ чулууны үед төв Азид олон овог аймаг оршин байсан мэдээ эртний түүх сударт байгааг эрдэмтэд тэмдэглэж байна.

Монголчууд Өрх гэр нь төв Азийн нутаг, эдүгээгийн бидний өвөг дээдэс тулгын гурван чулуугаа тулан нэн эрт цагаас эх авсан арвин баялаг түүхтэй. Өнө эртний түүхтэй нүүдэлч Монголчуудын Өрх гэр нь Монгол хүний хөгжлийн оршин байх, амьдрахуйн өлгий болсоор иржээ.

Нийгмийн болоод хүний хөгжлийг гэр бүлийн хэлбэр, хэв маяг, оршин байхуйн уг чанартай холбон судлах гэсэн судлаач, түүхч, эрдэмтдийн бүтээл, оролдлого, түүхэн цаг үеийн огтлолцол бүрт үр дүнгээ өгч байсан байна.

Монгол Улсын хувьд:

• Монгол гэр бүлийг шинжлэх ухааны үүднээс цогц судалсан дорвитой бүтээл 1990-ээд он болтол бараг гараагүй байна. Түүхийн ухааны доктор Д.Гонгор гуай “Халх товчоон” /1974, 1978 он/ цуврал бүтээлдээ Халхчуудын VIII – XIV зууны тэргүүн хагасын үеийн өвөг дээдсийн түүхийг, түүний дотор “Монголын овог, ураг төрөл”, “Өрх гэр, гэрлэлт”-ийн ёс, уламжлалаас 2 бүлэг болгон оруулжээ. Энэхүү Монгол эрдэмтний бүтээл нь Монгол Өрх гэрийн түүх судлалын эхлэл болжээ. Уг судалгаа нь түүхийн үүднээс хийгдсэн болох тул Өрх гэрийн түүх судлалын арга зүйн үүднээс хандсангүй. Энэ нь ч зүйн хэрэг. “халх товчоон” бүтээлд нь манай тооллын VIII зуунаас өмнөх үеийн Өрх гэрийн түүхийн асуудал хөндөгдөөгүй байна.

• Академич Ш.Нацагдорж “Монгол феодализмын үндсэн замнал” гэдэг зохиолдоо : “Монголын феодализмын үүслийг зөвхөн XIII зууны үеэс огцом авч үзэлгүй, харин Монголын нутаг дэвсгэр дээр нүүдлийн аймгуудын улс төр оршин тогтнож, тэдгээрийн дунд их, бага ямар нэгэн хэмжээгээр үүсэн бүрэлдэж байсны зүй ёсны үргэлжлэл хэмээн үзсэн”¹¹ байна.

Энэ бүтээлд Нүүдэлчдийн хүйн үүсэл, онцлогийн асуудал хөндөгдсөн нь овгийн байгуулал /эцгийн эрхт ёсны/-ын үеийн Өрх гэрийн түүхийн судлалд ач холбогдолтой болсон байна. Түүхэн үйл явцын тухай эд өлгийн болон бичгийн дурсгал нь эртний Өрх гэрийн түүхийг танин мэдэхэд чухал ач холбогдолтой байдаг. Монголын археологчид, тухайлбал Х.Пэрлээ, Н.Сэр-Оджав, Д.Дорж, Ц.Доржсүрэн, Д.Наваан, Д.Цэвээндорж нарын эрдэмтэд, судлаачид үнэлж баршгүй олдворуудыг илрүүлсэн, нээсээр байгаа нь Монголчуудын Өрх гэрийн эртний түүхийг улируулан судлахад үнэт хэрэглэгдэхүүн болж байгааг тэмдэглэх нь зүйтэй.

• “Монголын нууц товчоо”-ноос бид Монголчуудын Өрх гэрийн үүсэл, хөгжлийн талаар үнэж баршгүй мэдээ, бодит баримтыг олсоор байна. Нууц товчоог чухам Өрх гэрийн түүх судлалын үүднээс судлах ажил зохих ёсоор бараг эхлээгүй байна.

Цаашилбал Монгол Өрх гэрийн түүхийг судлахад Монголчуудын өөрсдийн нь хууль, тогтоомж, тухайлбал эхээрээ олдоогүй Монголын “Их засаг” болон “Монгол Ойрадын цаазын бичиг” /1640 он/, “Халх журам” зэргийг онцлон дурьдах хэрэгтэй.

10. Т.Баяр. Монголын чулуун хөрөг. УБ., 1996.486 дахь тал.

11. Ш.Нацагдорж. Монголын феодализмын үндсэн замнал. УБ., 1978.3 дахь тал.

“Алтан товч”, “Шар тууж” зэрэг нь Монгол Өрх гэрийн түүхийг судлахад чухал мэдээ баримтыг өгдөг.

Монгол Өрх гэрийн түүхийг судлахад юуны урьд Монгол сурвалж бичиг, зохиол тэргүүн зэргийн ач холбогдолтой.

- Эрдэмтэн Ч.Далай, Х.Пэрлээ, Х.Сампилдэндэв, Г.Сүхбаатар, Д.Цэрэнханд, А.Очир нарын эрдэмтдээс Монголын нүүдэлчид болон феодализмын үеийн судлалаар гаргасан бүтээлүүддээ овог, ураг төрөл, өрх гэр /айл, хот айл зэрэг/ язгуур асуудлыг анхаарч байсныг тэмдэглэх хэрэгтэй. Монголын түүх, Монголын угсаатны зүйн бүтээлүүд Монгол ёс заншилын их тайлбар толиудад овгийн байгуулал, өрх гэр, зан заншилын уламжлалаас тусгагдсан байна. Дээрхи зохиол, бүтээлүүд нь Монголчуудын өрх гэрийн түүхийг гэр бүл судлал, түүх, угсаатны болон угсаатны сурган хүмүүжүүлэх зүйн үүднээс судлах баазыг өргөтгөх ач холбогдолтой юм.

- Эдийн засгийн судлалаар академич Т.Намжил, доктор Г.Цэрэндагва болон судлаач Д.Төмөртоогоо нараас гаргасан зохиол бүтээлүүдэд Өрх гэрийн аж ахуйг хөндсөн байна. Эдийн засагчид Монголчуудын эртний өрх гэрийн түүхийн судлагааг тухайлан анхаарагдаагүй байгааг буруутгах аргагүй.

- Академич Б.Ренчин, Ц.Дамдинсүрэн, Х.Сампилдэндэв, доктор Ц.Шагдарсүрэн гээд хэл судлаачид, Ч.Жүгдэр, Х.Нямбуу, Н.Хавх нарын философийн олон эрдэмтэд ураг төрөл, нүүдэлчдийн соёл иргэншлийн олон чухал асуудлыг авч үзжээ.

- Их гэр бүлд төвлөрсөн бүхэл бүтэн тогтолцоо болж боловсорсон Монгол гэр бүлийн сурган хүмүүжлийн өвөөс Э.Вандуй, Д.Данжамц, Ж.Лувсандорж, Ц.Санжжав, Ш.Гаадамба, Б.Бор, Ш.Сүхээ, Г.Эрдэнэ-Очир, Ч.Жачин, Ц.Няндаг, Ш.Шагдар, Д.Баттогтох, С.Шагдартовуу, Х.Ховд-Абай гээд эрдэмтэд судалж олон тооны өгүүлэл, товхицоос эхлээд нэг сэдэвт зохиол туурвиж нийтийн хүртээл болгосон байна.

- Доктор Д.Майдар, судлаач Л.Дарьсүрэн нар “Гэр” зохиолыг бичсэнг дурдах хэрэгтэй. Монгол гэр бүлийн хосломол хийгээд хос гэр бүлийн үүсэл нь ханат гэрийг бий болгох шалтгааныг бий болгосон нь Гэр бүл – Ханат гэрийн хөгжил нягт уялдаатай байсныг гэрчилнэ.

- Монголын Нүүдэлчдийн түүхийн судалгааг XVIII зууны үеэс эхэлжээ гэж эрдэмтэд үздэг. Нүүдэл ёс, Монголын нүүдэлчдийн нийгмийн аж төрөх ёсны талаар олон ном, зохиол байдаг авч эдгээрийн дотор яг тухайлан Монгол Өрх гэр /Гэр бүл/-ийг түүх - угсаатны зүйн, гэр бүл судлалын үүднээс судалсан нь үгүй байна.

- Өрх гэрийн түүхийг Өрх гэр бий болж бүрэлдсэн түүхэн тодорхой нөхцөл байдалтай нь нягт холбож, тэдгээрийг харилцан шүтэлцээ, холбоо, хөгжил хөдөлгөөнд нь иж бүрнээр цогцтой судлан үнэлэх нь Өрх гэрийн түүх судлалын судалгааны ажлын арга зүйн онолын гол зарчим болж байх ёстой.

Гадаад орны хувьд:

Нүүдэлч Монголчуудын аж байдал, ёс заншил, зан үйл, амьдралын талаар түүний дотор гэрлэх ёс, өрх гэр, үр хүүхдээ хүмүүжүүлэх зэрэг уламжлалаас гадаад орны зарим аялан жуулчлагчид үлдээсэн нь бидний судлагаанд үнэт хэрэглэгдэхүүн болж байна. Энд онцлон Жиованни Дель Плано Картини “Монголчуудын түүх” /1245-1255 он/, Гильом Де Рубрук “Дорно этгээдэд зорчсон минь” /1253-1255 он/ зэрэг тэмдэглэл, Рашид Ад Дины “Судрын чуулган” зэрэг түүхэн сурвалжуудыг нэрлэж болно.

Гадаад орны эрдэмтдийн дотор нүүдэл ёс, монголын феодализм хийгээд нүүдэлчдийн нийгмийн аж төрөх ёсны талаар үнэтэй чухал зохиол туурвисан эрдэмтэд цөөнгүй байна.

Тэдгээрийн дотор Оросын эрдэмтэн Н.Я.Бичурин¹² төв Азийн ард түмний соёлын өвөрмөц байдал, академич Б.Я.Владимирцов¹³ нүүдэлчдийн нийгмийн байгууллыг шинжлэх ухааныг анх удаа судалсан байна. Г.И.Рамстед¹⁴, Ш.Ивамура¹⁵, Ц.Д.Номинханов¹⁶ зэрэг ураг /урук/-ийг нилээд судлажээ.

Гадаадын эрдэмтэдээс гаргасан Монголын түүх, хэл, соёлын талаархи олон талын зохиол бүтээлүүдэд тухайлан нүүдэлч Монголчуудын Өрх гэрийн эрт үеийн түүхийг гэр бүл судлал, түүх, угсаатны зүйн үүднээс судалсан нь төдийлөн үгүй байна. Монголчуудын Өрх гэрийн зан заншил, хүмүүжлийн уламжлалын асуудлаар сүүлийн хориод жилд, тухайлбал :

- Зөвлөлтийн /хуучин нэрээр/ Кон зэрэг судлаач эрдэмтэд Монголчуудын хүмүүжлийн уламжлалт арга, хэлбэрээс судалж

- Оросын Холбооны Улсын Чуваш, Буриад Монгол, Якут /Саха/, Тува, Киргиз, Халимаг, Хакасия Монгол ардын сурган хүмүүжлийн асуудлаар судалгаа хийгдэж, угсаатны сурган хүмүүжүүлэх зүй /этнопедагогика/-н суурь тавьж

- БНХАУ-ын ӨвөрМонголын өөртөө засах оронд малчин ардын сургах ёсны уламжлал, ардын сурган хүмүүжүүлэх арга ухааны асуудлаар

- БНСУ, Япон зэрэг улсад угсаатны болон гэр бүлийн сурган хүмүүжүүлэх чиглэлээр нилээд бүтээлүүд гаргасан байна. хийгдсэн зарим судалгаа, нийтлэгдсэн ном, бүтээлүүд нь Монголчуудын Өрх гэрийн түүхийн талаархи судалгааны баазыг ямар нэгэн хэмжээгээр өргөтгөхөд тус болж байна.

Монгол Улсад өрнөсөн ардчилал өөрчлөлийн жилүүдэд Монгол Өрх гэрийн ёс заншил, уламжлал, орчин үеийн асуудлыг гадаад орнуудад тухайлбал, Орос, Япон, БНСУ, Герман, Польш, Франц, АНУ зэрэг олон улсад улам илүү сонирхох боллоо. Дээрхи улсаас Монгол гэр бүл судлалаар магистарын зэрэг хамгаалсан байна.

Япон улсад Монголч нэрт эрдэмтэн Шиниши Койбучи өөрийн санаачлага, оролцоотойгоор Монголчуудын гэр бүлийн уламжлал, шинэчлэлийн асуудлаар 3 удаа эрдэм шинжилгээний хурал хийлгэжээ.

Ойрын 10-15 жилд Монгол Улсад төдийгүй Ази тив, дэлхий дахинаа Гэр бүлийн асуудал улам нарийсан, төвөгтэй болох төвөгтэй болж байна. Ийм таамаглал Монголын болоод Ази, Европ, Америкын гэр бүлийн уялдаа холбоог судлах тусам гарч байгаа юм.

Бидний судлагааны явцад Монголчуудын Өрх гэр /Гэр бүл/-ийн уламжлал нь Азийн хийгээд Европын орнуудынхтай харилцан нөлөөтэй байсан нь харагддаг.

“Монгол орны нүүдэлчид өрнө, дорно дахины иргэншлийн уулзвар нутагт оршиж”¹⁷, “Монгол орон түүхийн олон үе цагийг дамжин урт замыг туулахдаа ЕвроАзийн олон улс оронтой аль нэгэн талаар харилцаа холбоотой”¹⁸ байжээ.

Тэгэхээр биднээс Монгол Өрх гэрийн түүхийн судалгааг, үйл ажиллагаа дэлхийн суёал орнуудынхтай ямар нэгэн хэмжээгээр холбогдож байх учиртай болж байгаа юм. Ямар нэгэн ард түмний аж төрөх ёсын хөдөлмөрийн хүйсийн хуваарь, гэр бүл, өрх бүлийн харилцаа, ёс заншил зэргийг харгалзан үзэхгүйгээр судалж болохгүй юм. Эдгээрийг судалдаггүй байгалийн, нийгмийн болон хүмүүнлэгийн ухааны нэг ч салбар үгүй гэхэд хилсдэхгүй. Угсаатны зүй, нийгэм судлал, хүн ам зүй, эртний судлал, түүхийн ухаан, утга зохиол судлал, аман зохиол

11. Н.Я.Бичурин. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. М –Л. 1950-1953.

13. Б.Я.Владимирцов. Общественный строй Монголов /Монгольский кочевой феодализм/. Л. 1934.

14. G.I.Ramstedt6 Kalmukischen wörterbuch. Helsinki. 1935.

15. Ш.Ивамура.“Монгол шакой кэйзай ши кэнкю” /Монголын нийгэм — эдийн засгийн судалгаа/. Киото.

16. Ц.Д.Номинханов. Материалы к изучению истории Калмыцкого языка. М., 1975.

17. Г.Сүхбаатар. Монгол Нирун Улс. УБ., 1992. 234 дэх тал.

18. Н.Сэр-Оджав. Монголын эртний түүх. УБ., 1977. 4 дэх тал.

судлал, хэл шинжлэл гээд цөм л өрх гэр, гэр бүлийн тодорхой хэсгийг хөндөж байдаг.

Өрх гэрийн түүх судлал нь Гэр бүл судлалын онолын асуудлуудад тулгуурлаж нийгмийн түүх судлалын хүрээнд хөгжиж буй мэдлэг дундын салбар хэмээн үзэж болно.

Энэ нь Өрх гэрийн түүх судлалын судлах зүйл, зорилтоос урган гарч байгаа юм. Монголчуудын Өрх гэрийн түүх судлалын цаашдын чухал зорилтын нэг бол Монголын байгаль, нийгэм, хүмүүнлэгийн шинжлэх ухааны салбартай хягт ажиллах явдал юм. Монголчуудын угсаа гарвалын судлагаанд зохих хувь нэмэр болсон доктор Ж.Батсуурийн судалгаа¹⁹ нь Монголын байгалийн шинжлэх ухааны эрдэмтэд Монголын Өрх гэрийн түүхийн судалыг хөгжүүлэхэд өргөн боломж байгааг харууллаа.

Угсаа гарвалын судлал нь хүн, удам угсаа, овог, төрөл садан, айл өрх гээд олон асуудлыг олон талаас нь судлахад ач холбогдлоо өгч байна.

Гэр бүлийн судлал, түүний дотор Өрх гэрийн түүхийн судлал түүхэн угсаатны зүйн улмаар нийгмийн түүхийн шинжлэх ухаантай нягт хөгжих болж байгаа нь бидний анхаарлыг зүй ёсоор татаж байгаа болно.

Жишээлбэл : “Өрх бүл” гэх нийгэм, түүхэн ойлголт гэхэд л их агууламжтай. “Өрх гэр” гэсэн ухагдахуунаас нийгэм, түүх, овог /эхийн болон эцгийн эрхт ёс/-ийн байгуулал, хүн, ураг төрлийн холбоо, гэрлэлт, ёс заншил гээд олон ойлголтууд гарч ирж байгаа юм. Тэгэхлээр Өрх гэр бүл цогцолбор, динамик шинжтэй ойлголт юм. Чухам ингэж хандах юм бол Өрх гэрийн өөрийн нь мөн чанарыг гаргаж чадна. Өрх гэр өөрөө зохион байгуулагдсан систем мөн.

Сүүлийн үед Гэр бүл судлалын шинжлэлд арга зүйн шинэ хандлага гарч байгаа нь Монголын Өрх гэрийн эртний түүхийн судалгааг хөгжүүлэхэд ач холбогдолтой юм.

Өрх гэрийн түүх судлалыг түүхэн хүн судлалын хандлагатай болгохыг анхаарах шаардлагатай болж байна. Систем арга нь Өрх гэрийн түүх судлалын арга зүй болох учиртай.

Нэгэн Өрх гэр гэхэд эцэг /нөхөр/, эх /эхнэр/, үр хүүхдүүд, цөм хоорондоо харилцаар, амьдарч ажиллахдаа харилцан дэм болсоор, садан болсоор байдаг нь зохион байгуулагдсан хүмүүсийн систем нийлбэр болдог. Нийгмийн ухааны онол, арга зүйн шинэ хандлага нь Монгол Өрх гэрийн түүхийн судлалд шинэ боломжийг нээж өгнө.

А.Я.Гуревич /Франц/ түүхийн судлагааг овог, аймаг, хүй, гэр бүл, нөхөр мэтийн тухай бичил түүхийн судалгаа болгох талаар санал дэвшүүлсэн байна.²⁰

Нүүдэлчдийн түүхийг судлахдаа Академич Ш.Нацагдорж гуайн онцлон тэмдэглэснээр “тэдгээрийг дотор нь ялгаж салгаж үзэхгүй, нийтэд нь хавтгайруулдагаас нүүдэлчдийн энэ тэр хэсгийн нийгмийн хөгжлийн товшинг тодорхойлохдоо алдаатай дүгнэлтэд хүрэх явдал цөөнгүй байна”²¹. Ингэж хандсанаас эртний өрх гэр, түүний үүсэл, бүтэц, хэлбэр, онцлог, хөгжлийн онцлогийг хайхрахгүй ерөнхийлөн «овгийн байгуулал» хэмээн бичих нь олонтаа болжээ.

Австрийн Вена дахь Нийгмийн түүх, эдийн засгийн институтын эрдэм шинжилгээний ажилтан, гэр бүлийн түүх судлаач Райнхард Зидер Нийгмийн түүхийн салбарт “Гэр бүлийн түүх судалгаа”-г нэг гол чиглэл болгохын төлөө олон жил ажилласны дүнд Баруун, Төв Европын сүүлийн хоёр зуу гаруй жилийн гэр бүлийн нийгмийн түүхийн асуудлаар туурвисан бүтээлдээ гэр бүлийн хөгжлийн түүхэн гол /гэрийн хөдөлмөр, эцгийн эрхт ёс, нийгэм, гэр бүлийн тогтолцоон дахь хувьсал, гэр бүлийн эзлэх байр суурь, гэрлэлтийн зан үйл, үх хүүхэд

19. Ж.Батсуурь. Монголчуудын өлгий нутаг, гарал үүслийг генетикийн судлагаагаар мөшгөсөн нь, - Дорно дахины судлалын асуудал. 1988, №1(18). 8-9 –р тал.

20. А.Гуревич. Историческая наука “Историческая антропология, Социальная история” историческая наука, Вопросы философии. 1988, №1, 1990, №4

21. Ш.Нацагдорж. Монголын феодализмын үндсэн замнал. УБ., 1978.18 дахь тал.

ахмадын харилцаа, бэлгийн харьцаа зэрэг/ асуудлыг бичжээ.²²

Р.Зидерийн Гэр бүлийн нийгмийн түүхийн талаар хийсэн судлагаа нь ЕвроАзийн Гэр бүлийн түүхийн судлалд шинжлэх ухааны арга зүйн ач холбогдолтой юм. Зарим эрдэмтэдийн дунд нүүдэлчдийн нийгмийн байгууллын бүтцийг хэдэн мянган жилийн турш огт өөрчлөгдөхгүй уламжлан ирсэн гэж тайлбарладаг тал байна. Тийм биш юм. Тухайн нэг орноос, түүхийн тодорхой эрин үеийн хүмүүсийн оршин сууж байгаа нийгмийн ёс журам нь нэгэн талаар Өрх гэрийн хөгжлийн шатаар нөхцөлдөж байдаг.

Нийгмийн хөгжлийн үе шат бүхэнд Өрх гэр нь хөгжин хувьсаж байдагийн зэрэгцээ нийгмийн харилцааны тусгал болж байдаг. Тийм учраас Өрх гэрийн хөгжил, хувьслыг цаг хугацааны дэвсгэр дээр ангилан үзэх нь Өрх гэрийн түүх болдог.

“Нэг орны, түүхийн тодорхой эрин үеийн хүмүүсийн оршин сууж байгаа нийгмийн ёс журам нь нэг талаар өрх гэрийн хөгжлийн шатаар нөхцөлдөж байдаг.

Ф.Энгельс

Монголчуудын Өрх гэр нь олон зууны туршид хувьсан өөрчилөгдөж ирсэн түүхтэй болх учраас түүний түүхэн хөгжлийн шатыг үечлэн тус тусад нь судлах нь шинжлэх ухааны ач холбогдолтой.

Г.Морган эцгийн эрхт ёсон дээр үндэслэн омгийн урьдах шат нь эхийн эрхт ёсон дээр үндэслэсэн анхны омог байсныг нээсэнг Ф.Энгельс балар эртний түүхэнд нэн чухал болохыг тэмдэглэсэн байдаг.

Өрх гэрийн түүхийн судлалын үндсийг тавигчдын онол арга, зүйд тулгуурлан Монголчуудын эртний Өрх гэрийн түүхэн хөгжлийг :

- Эхийн эрхт ёсны үе дэх Өрх гэр /нэн эртнээс хүрлийн үе/
- Эцгийн эрхт ёсны үе дэх Өрх гэр, гэр бүл /хүрлийн үеэс манай тооллын XII зуун/ гэж үечилэн судлах нь зүйтэй гэж үзэв. Ингэж үечлэн судлах ч боломжтой. Учир нь :

Нэгдүгээрт: Балар эртний Өрх бүлийнхний байдалтай зэрэгцүүлэхэд овгийн байгуулал (эхийн болон эцгийн эрхт ёс тогтож байсан, феодалын харилцаа үүссэн) нь нүүдэлч Монголчуудад хөгжлийн шинэ хэлбэрүүдийг авчирч өгсөн байна Энэ үеүдэд нүүдэлчид урагшилан, ялангуяа Өрх бүл, өрх гэрийн харилцаанд томхон өөрчлөлтүүд гарсан онцлогтой.

Хоёрдугаарт: МЭ XII зуунаас өмнөх үе бол Нүүдэлч Монголчуудын түүхэнд эргэлт гарч, Монголд овгийн байгуулал задарч эцгийн эрхт ёсны /хос гэр бүл/ үе тогтож, феодализмд дэвшин шилжих, феодалын харилцаа тогтож эхэлсэн түүхэн чухал үе юм.

Гуравдугаарт: Монголд феодализмын харилцаа XIII зуунаас өмнө Хүннү улсын үеэс үүсч, хөгжиж байжээ гэж Монголын түүх бичлэгт тэмдэглэгдэх болсон байна. “Түүхийг үечлэх нь түүний үе тус бүрийн онцлог шинжүүдийг нээн гаргаж, танин мэдэж, түүгээрээ дамжуулан судалж байгаа болон танин мэдэх гэж буй зүйлийн мөн чанарт нэвтрэн орох нэгэн боломжийг бүрдүүлдэг байна”.²³

“Түүхийг үечлэх нь түүний үе тус бүрийн онцлог шинжүүдийг нээн гаргаж, танин мэдэж, түүгээрээ дамжуулан судлаж байгаа болон танин мэдэх гэж буй зүйлийн мөн чанарт нэвтрэн орох нэгэн боломжийг бүрдүүлдэг байна.”

22. Р.Зидер. Социальная история семьи Западной и Центральной Европе /конец XVIII-XX вв/. Пер.с нем. Л.А.Овчинцевой. М., 1997.

23. Монгол Улсын түүх. МУИС. УБ., 2006.

МОНГОЛ ӨРХ /ГЭР/ БҮЛИЙН СУДЛАЛ- ОРЧИН ҮЕ

Өрх гэр нийгэм доод шатнаас дээд шатанд дэвшин хөгжихийн хирээр доод хэлбэрээс дээд хэлбэрт шилжиж байдаг.

Өрх гэрийн талаар гарсан дэвшилтийг тусгаж, өрх гэр эрс өөр болсны дараа төрөл садангийн систем эрс өөрчлөгддөг жамтай. Чухам энэ үүднээс үзвэл Монгол оронд нийгмийн өргөн хүрээнд гүнзгий, эрч өөрчлөлт явагдаж байна.

Гэр бүлүүдэд эрс өөрчлөлт гарах эхлэл тавигдаж байна. Тэгэхээр ураг төрлийн холбоонд үндэслэгдсэн садан-төрөл-хамаатны систем хэрхэн өөрчлөгдөх нь вэ? гэж хүлээлгүй хариуг өгөх ёстой. Үе үеийнхний хөндийрөл нэмэгдэх хандлага бий боллоо.

Ойрын ирээдүйд /15-20жилд/ эмэгтэйчүүд болон эрэгтэйчүүдийн шинэ үе бий боллоо.

XXI зуунд эр, эмийн харилцааны хэлбэрийн тухай бидний таамаглан бодож болох зүйл, хөгжлийн хандлага ямар чиглэлтэй байж болох вэ?

Юуны өмнө эмэгтэйчүүдийг мөнгөөр буюу нийгмийн эрх мэдлийн хэрэгслээр худалдаж авахгүй болох эрэгтэйчүүдийн шинэ үе, нөгөөтэйгүүр жинхэнэ дурлалаас өөр ямар нэгэн түлхээсээр эр хүнтэй бие нийлэхгүй, эдийн засгийн үр дагавраас /эмэгтэйчүүд эдийн засгийн талаар дарлагдаж ирсний үр дүн нь эр, эм хоёрын эрхийн тэгш бус байдал байсан/ айж дурласан эрэгтэй хүнийгээ ойр дотно байхаас татгалзахгүй болох эмэгтэйчүүдийн шинэ үе эхлэнэ. Эдгээр шинэ үеийнхэн яавал зохицоо өөрснөө мэдэх болно. Энэ үндсэн дээр ямар саналтай байхаа Ф.Энгельсийн хэлснээр боловсруулах болно.

Морганы бичснээр Соёлжилтийн үед хөгжсөн нийгмийн байгууллагуудыг түүхийн үүднээс судлах явдал номын хүрээнээс халина.

Өрх гэрийн цаашдын хөгжлийн шинэ үе эрэгтэйчүүд, эмэгтэйчүүд бүрэн тэгш эрхтэй болох явдлаар эхлэнэ.

• Глобаль хөгжлийн орчин дахь монгол гэр бүлийн хөгжил, төлөвшлийн асуудал нь өөрөө манай нийгмийн хөгжлийн нэг зангилаа асуудал болон тавигдаж байгаа юм.

Гэр бүлийн нийгмийн үүрэг өсөн нэмэгдэхийн хэрээр түүний хөгжлийн зүй тогтол, нөлөөлөгч гадаад ба дотоод хүчин зүйлүүдийн судалгаанд өгөх ач холбогдол ч мөн нэгэн адил өсч байна.

• Монгол өрх гэрийн түүх судлалын асуудлыг Төв Ази тухайлбал Монгол орноор хязгаарлан үзэж болохгүй нь мэдээж бөгөөд тэд нартай Евразийн суурьшил ба нүүдэл олон овог аймаг их, бага аль нэг хэмжээгээр холбоотой тул зөвхөн үе цагийн хувьд бус мөн газар нутгийн хувьд өргөн цартай авч үзэх хэрэгтэй болно. Ийм учраас харилцан хэлхээ холбоотой байж, бие биедээ соёлынхоо нөлөөг аль нэг хэмжээгээр тусгаж байгаа эртний овог, аймгийн эдийн засаг, нийгмийн байгуулал, соёл, ушсаа гарвалын асуудлыг судлахын тулд нэгэн сэдэв, нэгдсэн төлөвлөгөөтэй судалгааг Монгол, Өрнө, дорнын орнуудад хийх нь шинжлэх ухаанд илүү ач холбогдолтой.

Нүүдэлч Монголчуудын балар эртний Өрх гэрийн судлалыг гүнзгийрүүлэхэд хүн судлагчид, эртний нийгмийн мэргэжлийн түүхчид, эрх судлагчид нэгдэн нэмэгдээсэй.

Гэвч тус зохиол Монгол оронд олон зуун жилээр шргэншин суусан нүүдэлчдийн ээдрээтэй урт түүхэн замд хөгжиж ирсэн Эртний Өрх гэрийн түүхийг бүхэлд нь нягтлан судлаж чадаагүй нь мэдээж бөгөөд зохиогч тийм зорилго тавиагүй, тэр нь нэг хүний гүйцэтгэх ажил ч бус юм.

Баримт бичиг, эрдэмтдийн судалгаанаас үзвэл Монгол улсад Монгол гэр бүл судлал үүсч, хөгжихийн эхлэл тавигдаж байгаа ч, Монгол өрх гэрийн түүх судлалын суурийг хяналтын идэвхи хүчээр баттай тавих шаардлагатай болох нь харагдаж байна.

Зохиогч “Монгол Өрх гэрийн түүх” хэмээх бүтээлдээ XII зуунаас өмнөх буюу балар эртний үеийн нүүдэлч Монголын эхийн эрхт болон эцгийн эрхт ёсны үе дэх Өрх гэр /гэр бүл/-ийн асуудлыг авч үзэх анхны оролдлогыг хийлээ.

Монгол Өрх гэрийн хөгжил, хувьсал, өөрчлөлтийг он цагийн хувьд наашулируулан “XII-XVII зууны үе”, “XVII-XX зууны эхэн үе”, “Социализмын үе”-ийн гэх шатаар судлах шаардлагатай юм.

Чухам ингэж чадваас хойч үедээ “Монгол Өрх гэр” гэсэн түүхтэй боллоо гэж омог бардам хэлэх юмтай болно.

Монгол Өрх гэр тэгэж үүсч, хувьсан өөрчлөгдөж иржээ гэдгийг мэдэх нэг хэрэг. Харин энэ нь Өрх гэрийн цаашдын хандлагад практикийн төдийгүй шинжлэх ухааны ямар ач холбогдолтой вэ? гэсэн асуулт зүй ёсоор гарч ирж байгаа юм.

Г.Морган хэрэв өрх гэр дөрвөн хэлбэрийг дараалан туулаад тав дахь хэлбэртэй байгаа тэр баримтыг зөвшөөрөн хүлээвэл, энэ хэлбэр цаашдаа удаан хугацаагаар үргэлжлэн байх уу? гэдэг асуултыг өөртөө одоогоос 140-өөд жилийн өмнө XIX зуунд тавьсан байдаг.

Тэгвэл хүн төрөлхтөн даяараа XXI зуунд орж нийгэм өөрчлөгдөн хөгжсөөр. Морганы тавьсан асуултанд XXI зууны нийгмийн хөгжлийн хандлагыг баримжаалан өрх гэрийн өнөөгийн бүтэц, хэлбэрүүд нийгмийн хэрэгцээг хангаж чадах уу, ямар шүү чиг баримжаатай байх вэ? гэдэг үүднээс хариулах ёстой.

Зохиогч “Монгол гэр бүлийн ёс, уламжлал”, “Монгол гэр бүлийн сурган хүмүүжүүлэх зүй”, “Монгол Өрх гэрийн түүх” гэсэн бүтээлүүдийг түмэн олондоо өргөн барьлаа. Гэхдээ нийгмийн түүх үргэлжилсээр, өөрчлөгдсөөр, хөгжсөөр л...

Дэлхийн улс түмнүүдийн адил Монголын ард түмэн шинэ эрчтэй хөгжил, эрч шинэчлэл өөрчлөлтийн үе – XXI зуунд шилжин орж байгаа үед өрх гэрүүд маань мөн л өөрийн хөгжлийн эгзэгтэй шатанд нэгэнтээ орлоо.

Учир иймээс Монгол Өрх гэрийг анхаардаг эрдэмтэд, миний гэр бүл судлалаар бэлтгэгдсэн шавь нар дотроос Монгол гэр бүлийн өөрчлөлт, хувьсалт, төлвийг үргэлжлүүлэн улам өргөн хүрээтэйгээр “Өнгөрсөн –Одоо –Ирээдүй” гурван цагийн холбоонд нь судлаж, тулгамдсан асуудлуудад хариу өгсөөр байна гэдэгт гэр бүл судлаач эрдэмтний хувьд бат итгэлтэй байна.

Өрх гэр нь нийгэм хөгжихийн хирээр хөгжиж, нийгэм өөрчлөгдөхийн хирээр өөрчлөгдөж байх жамтай. Яагаад вэ? гэвэл Өрх гэр /гэр бүл/ нь “нийгмийн тодорхой системийн бүтээгдэхүүн мөн учраас түүний хөгжлийн байдлыг тусгаж байх болно”²⁴

Өрх гэр хэзээ ч өөрчлөлтгүй байдаггүй.

*Монголчуудын маань удам эрүүл, ухаан саруул,
ажил үйлс нь өрнүүн бадарч байх болтугай.*

ЭШИЛЭН ХЭРЭГЛЭСЭН БҮТЭЭЛИЙН НОМ ЗҮЙ

Нэг. Монгол хэлээр:

1. Ж.Батсуурь. Монголчуудын өлгий нутаг, гарал үүслийг генетикийн судалгаагаар мөшгөсөн нь.

- Дорнодахины судлалын асуудал. 1988, №1 (18)

2. Д. Баяр. Монголын чулуун хөрөг. УБ., 1996.

3. Д.Дорж. Монголын хад чулуун дээрх зураг сүгийн зүйл.

24. Ф.Энгельс. Өрх гэр, хувийн өмч, төрийн үүсэл. /К.Маркс, Ф.Энгельс. Түүвэр зохиол. III. УБ., 1971. 305 дахь тал.

Түүхийн судлал. Т.8. 1962

4. Монгол Улсын түүх. МУИС УБ., 2006.

5. Ш.Нацагдорж. Монголын феодализмын үндсэн замнал. УБ., 1978.

6. Т.Санжмятав. Монголын Хадны зураг. УБ., 1995.

7. Г.Сүхбаатар. Монгол Нирун улс. УБ., 1992.

8. Н.Сэд-Оджав. Монголын Эртний түүх. УБ., 1977.

9. Д.Цэвээндорж. Хадны сийлмэл зургийн шинэ дурсгалууд.

Этнографын судлал. Т.V. ф.5. УБ., 1977.

10. Ф.Энгельс. Өрх гэр, хувийн өмч, төрийн үүсэл. /К.Маркс,

Ф.Энгельс. Түүвэр зохиол./ III. УБ., 1971.

Хоёр. Гадаад хэлээр:

11. М.Я. Бичурин. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней

Азии в древние времена. М-Л. 1950-1953.

12. Б.Я.Владимирцов. Общественная строй монголов. Монгольский

кочевой феодализм. Л. 1934.

13. А.Гуревич. Историческая наука и историческая антропология;

Социальная история и историческая наука, - Вопросы философии. 1988.№1. 1990. №4.

10. Зидер. Социальная история семьи Западной и Центральной Европе /конец XVIII- XX вв/.

Пер.с.немец. Л.А.Овчинцевой.М., 1997

11. Ш.Ивамура. Монголын нийгэм эдийн засгийн түүхийн судалгаа

(Монгол шакой кэйзай ши кэнкю). Киото.

12.Ц.Д.Номинханов. Материалы к изучению истории Калмыцкого языка.

М., 1975.

14.А.П.Окладников. Древнемонгольский портрет, наджим и рисунки на

сколе у подножья норы Богдо Ула. /Монгольский археологический сборник/. М. 1962.

14. G.I.Ramstedt.Kalmükischen wörterbuch. Helsinki. 1935.

15. PETROGLYPHS IN THE WULANCHABI GRASSLAND. Gai shanlin. Beijing. 1989

HISTORY OF MONGOLIAN FAMILY

The issue of Mongolian family has been written incidentally in works and studies of Mongolian researchers and studiers. The reason to write this book is lack of works and studies about history of Mongolian family in Mongolia.

The origin of family and its change as well as relative structure and its feature of the period of nomadic Mongolian clan structure /both of matriarchal and patriarchal systems/ are written in this book from family, historical and ethnic point of view based on the archeological findings.

I have tried to determine the similarities between nomadic Mongolian and Eastern/Westerns families' tradition and customs in the book.

The book includes the defining dictionary of words related to the study of history of Mongolian family.

The book is for researches and studiers /students, masters and doctorates/ who study and interested in nomadic Mongolian culture and civilization.

SINO-MONGOLIAN TRADITIONAL HISTORICAL RELATIONS REGARDING MUSIC AND SONGS

L.Odontuya¹

Historically, despite some twists and turns in their relations over the past years, neighborliness and friendship have always remained the mainstream of Sino-Mongolian relations; therefore, their cultural relations have involved various forms and broad aspects of culture.

When the historic review of Mongolian-Chinese relations is undertaken, it appears that research has mainly been focused on political and economic relations, particularly, on trade relations between the two countries, leaving out cultural relations. That is why the present paper aims to touch upon, however briefly, the traditional relevance in music and songs of the two countries, which are one of the components of cultural relations of our countries during the period from the establishment of the first Mongolian Empire to the beginning of the 20th century, i.e. the end of the Chin Empire.

The topic should be studied extensively and probably, can become a basis for further research work in this field.

The folk songs and music are invaluable cultural heritage passed to us by our Mongolian and Chinese ancestors: it can be compared to treasure or a pearl that is impossible to be ever found. The contents of folk songs are full of melodious tunes that reflect the social life of a particular time: struggle, dreams, real events that left everlasting effects in history, homesickness for motherland, parents and family, tuneful happy descriptions of their livelihood as well as metaphoric expressions of love.

In fact, the masterpieces of an unknown writer, poet or musician are turned into a folk song and it passes from generation to generation over time. From the historical point of view, folk songs serve as considerable and rare materials for the cultural, political and religious studies of a particular country. There have been times when it was predominantly considered that nomadic culture of Mongolians has been strongly affected by the sedentary culture of Chinese. From my point of view, the facts which demonstrate that the cultures of the two countries have been mutually affecting each other are not deniable as cultural relations of any nations have always had two sides.

This time we studied the ways how the ancient Mongolian musical culture was introduced in China as well as some Chinese and Tibetan words that have been used in Mongolian folk songs of the later period. A research was carried out on works of J. Dorjdagva, a state honoured famous singer of the 20th century, art researchers J. Badraa and U. Zagdsuren as well as the lyrics of 522 Mongolian folk songs compiled by U. Naranbat and D. Rinchen and published in two volumes of 1858 pages in 1979 for the first time by the People's Printing House of Inner Mongolia.

a. Historical clue of the links between Mongolian and Chinese songs and music

Links between Mongolian and Chinese songs and music are examined starting from the ancient

Huns (Xiongnu) era. It is said that Huns, who were Mongolian first state rulers, used to sing long (drawling) songs. A resource mentions that in the 121 BC, when Xoingnus' lost their territory - Qilian-shan mountains and Yanchji mountains range - to the western Han dynasty (202BC-220AD), they grieved and sang a long drawling song. The song consisted of sad lyrics, such as "after we lost Qilian mountains, our six kinds of livestock stopped growing, after we lost Yanchji mountains, our ladies were unable to use their rouge". The Huns used to entertain themselves playing the pipe, flute, horse fiddle, a tongue musical organ and singing songs during the evening. A Chinese courier, who was seized by the Huns around 80 BC, wrote down: "When I lived among the Huns, it was unable to sleep during the night because of their pipe music sounds together with their horses neighing and cows mooing". (History of Mongolian State, 2003, first volume, p.240)

When links between Mongolian and Chinese songs and music are examined starting from the ancient Huns era, there are some facts stating that Chinese noblemen liked the Huns songs and music. In the first century BC, the Huns emperor Modu Shanyu sent a captured Chinese military leader Li Ling to the former Chinese envoy Sun Ug who was exiled to the territory near the lake Baikal and organized a feast for him with music and songs. There is evidence that the Lindy king of the Eastern Han state /168-190/ liked the Huns' clothes, their traditional dwelling-ger, tambourine, flute and dances. /Fan Ye. The history of the Eastern Han State. Shanghai, 1894. Volume 23, p. 108. G. Sukhbaatar. 'Ancient ancestors of Mongols' Pp.131-132/.

The above mentioned facts may clearly demonstrate that the music sounds of the Huns attracted Chinese people's interest. In addition, some sources indicate that a Chinese writer even wrote lyrics for the music of the Huns. In 96 AD, southern Xiongnu captured poetess Cai Wenji when they invaded China. 'Eighteen verses of tunes of Nomad's flute', the lyrics she wrote and tuned into the musical melody of the Huns made her very popular among public. (I.S. Lisevich. 'Ancient Chinese poetry and folk songs' Moscow 1969, Pp. 115-118)

Such as this, the Huns folksongs and music have influenced China and many other countries. The folksongs and music were also highly regarded by the states such as Xian bei, Muyun and Toba, which existed on the territory of Mongolia after Hunnu (Xiong-nu). The lyrics of the two songs sung by them reached the present time in ancient Chinese translation. The lyric of a song sung by nomad herdsmen translated from Chinese into Mongolian is as follows:

'On the foot of Yin Mountain,
In the basin of Qi lian river
There are yurts of the Nomads
Covering the infinite prairie
The sky looks blue as spring grass
Boundless steppe outspread horizon less
Grass twirls in the blowing wind
Cattle and sheep are grazing'

The other song is connected with the names of the brothers Muyun Gun khan and Tugukhuni prince. The song describes how the elderly brother Tugukhuni prince left his younger brother, took his clans to Huhnuur and lived there, because they had a disagreement over their horse fighting. Although Muyun Gun sought apologies and asked his brother to return, his brother refused to come back; consequently, feeling sad Muyun Gun composed a song called "Brothers". The lyric translated from Chinese into Mongolian is as follows:

Brother left me, but didn't return
It is easy to separate a soul from life
But difficult to join them again
Horses grapple, but men don't

People can be antagonistic to each other
Horses, too can be hostile to one another
You left me for Baigal Mountain (belongs to the Kun lun mountain ranges)
You separated from me for long distance
Lun Mountain is high (the outflow of Bei River between Shaanxi and Gansu province)
Yinshan Mountain is cold
Here I miss my brother
With a broken heart.

These facts demonstrate that ancient Mongolian songs and music did have notable impacts on Chinese culture. However, I will not go so far to exaggerate that only Mongolian music played a dominant role in the Sino- Mongolian cultural relations.

The noblemen of the Uigur Kingdom, who dominated in Mongolian steppes in the VIII-IX centuries, had the musical instruments for palace ceremonies brought from China /N. Ya. Bichurin. 'Collection of information about people that resided in Middle Asia in ancient times' Volume 1, p. 223/.

During the Khitan Empire resided in the territory of modern Mongolia in the IX-XII centuries, musical education developed greatly; there appeared Masters of the tambourine and the pipes along with groups of dancers and singers in the King's palace and some Chinese musical works were played by them. / The history of MPR. Ulaanbaatar, 1966. Volume 1, p. 162/. According to some sources, the King's palace had an orchestra with 80 different kinds of musical instruments. The Khitans adopted special regulations for songs and music to be played during the events such as army mobilization, hunting as well as different palace ceremonies.

During the Great Mongolian Empire, songs and music were regarded highly in the first place during the ceremonies, tunes of songs and music of clans were developed into the new stages and the rules for playing music were improved: A source states that there was an orchestra in Kings' Palace, which involved 350 musicians in it.

According to a journalist S.Badarch and doctor S.Dulam "When Chingis khan returned in the palace after he completed the entire morning ceremony and greeted Oulen mother on the first day of white month of 1207, he was welcomed with respect by his hundred noblemen, who bowed to him three times in his palace where there was played ceremonial music and burnt ten incenses emitting fragrance".

Then Chingis Khan said: "These gestures, ceremonies and music altogether belong to the culture of Jin Dynasty. It may be applied everywhere, but we have to consider some negative effects of it, because it seems to raise arrogance and haughtiness which is considered a kind of sins. These rules and rhythm of the ceremonial music tend to be threatening and shocking; therefore, it is not appropriate on our land." All ministers and noblemen agreed with him and declared: "The Decree shall be a message for a thousand generations."

This highlights how Chingis Khan greatly valued songs and music. Besides, as he stated, music should not copy the melodies of other nations; it should reflect the features of Mongolian culture and tradition. The significance of his teaching is still valid these days. During the Great Empire of Mongols, Chingis Khan's Decree on Music had been effective; as a result, the distinctions between long drawling and popular songs were clearly defined and the songs were richened with various genres during this period.

As G.Rinchinsambuu, an art researcher defined "....."Ancient (Charm) Excellence" (Ertnii saiha), Khalha Mongolian drawling song served as the national anthem of the Great Mongolian Empire." The translation of a verse is as follows:

"With ancient excellent blessings

On this Mongolian land
Lord Chingis Khan arrived
Predestined to worship heaven (eternal blue sky)
With equal five kinds of wisdom..." The song symbolized Chingis Khan as the great state icon.

In the humid climate environment of southern land of Yuan Dynasty, which was part of Great Mongolian Empire occupied with sword of great Mongolians, the strings and leather part of a horse fiddle would become loose and lost its tone and rhythms. Then Mongolian kings and noblemen had to choose musical instruments suitable in the climate of the country in order to play the state ceremonial music. A source states that in the 1260s Khublai Khan established "Ministry of Great Music" and founded the Great Orchestra with 550 musicians. (U.Zagdsuren, A short survey of Mongolian folk songs, UB, 1975. p.4)

Many noblemen, state persons, princes, bureaucrats and intellectuals from lower social classes composed their songs in Chinese language because majority of citizens of Yuan Dynasty were Chinese. According to a survey conducted by Inner Mongolian researchers, there were around 230 Mongolians who would write their works in Chinese and of them, hundreds works were found. (Mongolica an international annual of mongol studies; vol (42) 2008.59). However, there are few songs left which were studied.

Having regard to the time periods, Chinese words adopted in Mongolian folk songs are related to the periods from the 13th century to the Ming and Chin dynasties, i.e. up to the beginning of the 20th century.

The following section will review the Chinese words preserved in some Mongolian folksongs, which are considered an anthology of folklore.

6. Folk songs consisted of Chinese words

Mongolians were attracted and influenced by cultural achievements of the countries they invaded; for instance, they were interested in some Chinese vocabulary and adopted them in their lyrics, thus, expanding their repertory of lyrics. I can mention here the lyrics of "Full moon on the 15th", the most popular folksong among Mongolians.

- "The full moon on the 15th
Looks like deng-lu on the sky
15 year- old shao nu is
Deng lu for her parents". "Deng lu" is used in its original form in these lyrics, but "shao nu" was transliterated into Mongolian with a bit of diverted pronunciation.

You can encounter a number of girl nicknames with a Chinese word 'Huar', such as "Yalin huar", "Ulen Huar" and "Heyen huar", which Mongolians preferred to choose for their beautiful growing daughters instead of the Mongolian version 'tsetseg' (flower). For example, the lyrics of "Ulen Huar", the Barga folksong states:

Climbed on the west hill
The younger Ulen huar
The Younger Ulen huar looks

The most beautiful girl among others. Once a foreign word, adopted and preserved in the second language, even becomes part of a person's name, it indicates that the word must have been used over a long period of time by the nation.

Let's examine the lyrics of "Qing Hai", another folksong:

The salt of Qing Hai Lake is

Like Sha tang and fine sugar
Beautifully born Qin Sai hua looks

Like the moon and the sun. In this way, some Chinese words were adapted and adjusted to a new land and were gradually transformed into Mongolian words. For example: He huar (compound word)

"Fine sandalwood table" is one of the songs with mixed Mongolian and Chinese words the lyrics of which express a deep meaning with rhymed melodious and metaphoric verses; yet, it includes few words which makes the song easy to memorize. It describes the Mongolian life style very skillfully:

There are ocean white yurts
There is Xian cai preserved in the salt
Double cored Bai cais are
Growing one after one

A folksong about wine states:
Frog, frog has a mouth,
Four legs and two eyes
It might jump into a zun zi
Who will drink wine in zun zi, then?

An Inner Mongolian humorous song describes a physician monk's (maam) visit to a beautiful lady:

Dear beloved Ban lin
I (maam) have set off to visit you
I have carried thirty two
Shao bing and mahua
Passing through the forest
I've lost sixteen of it.

There are over 50 folksongs that contain Chinese words indicating mountains, rivers, plants, urban establishments, commodities, foodstuff, people's names, work positions, official ranks as well as weapons. (the names of some folksongs are attached)

A number of Mongolian folksongs consisted of Chinese words are not included in the collection of the five hundred Inner Mongolian songs.

Of them, the following two songs are examined:

The fly on the chuang hu (window)
Appears to be loathing
As it is frightened and flies away

The Chinese word "chuang hu" in the lyrics describes a window in a house through which sunlight enters. Besides, the word has some figurative meaning in Mongolian which means the period when classes get cancelled in schools and universities. Thus, the meaning of some Chinese words used in the lyrics has been changed creating figurative meaning in the Mongolian language.

The next song is called 'Steel iron':

Gang (steel) is not that hard
It becomes soft in a fire
Sick at heart is not that painful
It listens to comforting words

The Chinese word "gang" mentioned in the song means very hard iron in Mongolian, "stali"

in Russian and "steel" in English. This is evidence of how the imported words from Chinese have become a common use in Mongolian language.

Mongolian folksongs contain far more Chinese words than Russian words even though Mongolia has had closer relations with Russia for the last hundred years (during the XX century) in economic, cultural and political spheres. However, direct contact and interaction with sedentary China go back to ancient times and this explains why Mongolian folksongs include so many Chinese words.

Once some Mongolian intellectuals suggested to russianize Chinese words, which were commonly used in Mongolian language. For example, they suggested replacing the Chinese word 'Deng lu' by Russian word 'Pinar'. Then B. Rinchin, the outstanding scholar of Mongolian language and literature refuted that suggestion and asked: 'How does it sound if we sing like:

The full moon on the 15th

Looks like (deng lu) 'pinar' in the sky?

The dominance of Chinese words in Mongolian folksongs compared to Russian words can undeniably be connected with their abundant historical relations through many centuries, even though the two countries waged many wars.

Culture of every country is inevitably connected with the history and development of that nation and folklore and music is inseparable part of that culture. Folksongs represent culture, common sense, mentality as well as ethics of the society and reflect values and morals of that nation. They represent different attitudes to a phenomenon such as respect, honor, sarcasm and humiliation etc.

CONCLUSION

The historical tradition of cultural relations between Mongolian and Chinese people is viewed on the ground of below mentioned reasons:

- Since the ancient times the geographical position of Mongolia and China implied a common border, so trade, economic, cultural relations developed a long time ago;

- In over two hundred years of oppression by the Chin empire the Mongolian and Chinese people developed friendly ties and shared their joys and sorrows;

- A fact that groups of Chinese people resided in a sparsely-populated Mongolia, marrying Mongolian, living for their entire lives in the country, having children created conditions for introduction of Chinese words into Mongolian folk songs;

- Mongols went with caravans to China to engage in trade;

- The frame of mutual relations has expanded even further at present;

- Existence of Chinese words in Mongolian folk songs is not related to poor vocabulary or lack of words for common use, but rather indicates that Mongolian were intellectually capable of enriching their vocabulary with foreign words. I hope that the issue of Mongolian Chinese relations in the field of culture and music, raised in this paper, will contribute, even if in a small measure, to further harmonization of cultural relations of our countries. If researchers pay attention to further careful study of the links between Mongolian and Chinese folk songs from theoretical and historical point of view, enriching it with new facts and evidence, developing and determining its future, the tradition of Mongolian-Chinese cultural relations will become even more comprehensible.

REFERENCES

- 1.U. Naranbat and D. Rinchen, "Mongolian folk songs", I, II volumes, The People's Printing House of Inner Mongolia, 1979, p.1858.
- 2."History of Mongolian State", 2003, first volume, p.240.
- 3.Fan Ye."The history of the Eastern Han State", Shanhai.1894. Volume 23, p. 108.
- 4.G. Sukhbaatar. "Ancient ancestors of Mongols" Pp.131-132.
- 5.I.S. Lisevich. "Ancient Chinese poetry and folk songs".Moscow 1969, Pp. 115-118.
- 6.N. Ya. Bichurin. "Collection of information about people that resided in Middle Asia in ancient times", Volume 1, p.223.
- 7."The history of MPR", Ulaanbaatar,1966. Volume 1, p.162.
- 8.U.Zagdsuren, "A short survey of Mongolian folk songs". UB. 1975. p.4.
- 9."Mongolica an international annual of mongol studies", vol (42) 2008.59.

ТОВЧ АГУУЛГА

Түүхэн урт үеийн турш хөрш зэргэлдээ оршдогийн хувьд аль нэгэн үед хэн нэгийгээ хялайн үздэг удаа гардаг байсан ч өөр нэгэн үед бие биедээ тусалж, хамтран ажиллах зэргээр хүн төрөлхтөнд байдаг жам жишгээр хөгжиж ирсэн Монгол, Хятадын соёлын харилцааны түүх нь олон талтай, өргөн хүрээний асуудлыг хамаатгадаг.

Улс гүрнүүдийн хооронд харилцан ойлголцох, хэлэлцэн тохиролцох зарчмаар дайн, энхийн асуудал нааштай шийдвэрлэгдэж, худалдаа, эдийн засаг, соёлын харилцаа даяаршил өргөжин тэлж байгаа эрэн үед бид аж төрж байна.

Соёл урлаг бол улс орнуудын нөхөрлөл, итгэлцлийг бэхжүүлэх чухал хүчин зүйлийн нэг юм.

Монгол, Хятадын ард түмэн эрт дээр үеэс урлаг соёлоор харилцан уялдаатай явж ирсэн түүхэн уламжлалыг дор дурдсан үндэслэлтэй холбон үзэж байна. Үүнд:

- Монгол, Хятад орон газар зүйн байрлалаараа олон зууны тэртээгээс хил залгаа оршин сууж, өнө эртнээс худалдаа эдийн засаг, соёлын харилцаатай болсон:
- Чин гүрний дарлалд Монгол, Хятад иргэд хоёр зуу гаруй жил ноёрхуулах хугацаанд өөр хоорондоо харилцан нөхөрлөж, жаргал, зовлонгоо хуваалцаж байсан:
- Цөөн хүн амтай монгол оронд хятад иргэд хэсэг бүлгээр оршин сууж, монголчуудтай гэр бүл болж, насан турш амьдарч үр удмаа үлдээсэн зэрэг нөхцлүүд нь хятад үг Монгол ардын дуунд орох боломжийг бүрдүүлсэн:
- Монголчууд, хятад газар аян жин тээж, худалдаа арилжаа хийж ирсэн:
- Одоо талуудын хоорондын харилцааны хүрээ өргөжин тэлсэн:
- Монгол ардын дуунд хятад үг олон байгаа нь монгол хэлний үгийн сан ядмаг хэрэглээний үг дутагдсандаа бус, харин ч монголчууд оюунлаг, үгсийн сангаа ямар ч цаг үед оньч мэргэнээр баяжуулах чадамжтай болохыг харуулсанд оршино.

Монгол, Хятадын дуу хөгжмийн уламжлалт харилцааг энэ удаа хөндсөн нь тус хоёр орны соёл урлагийн харилцааны түүхийг цаашид төгөлдөржүүлэхэд бага боловч тус дэм болно хэмээн үзэж байна. Монгол, Хятадын ардын дууны харилцан шүтэлцээг цаашид онол, түүхийн үүднээс ултай шинжилж, шинэ шинэ баримт хэрэглэгдэхүүнээр баяжуулах, сэргээх, хөгжүүлэх, ирээдүйг нь зөв тодорхойлоход эрдэмтэд анхаарлаа хандуулвал Монгол, Хятадын урлагийн харилцааны уламжлал улам тод болно.

ДОЛИНА СУХОГО ТРУПА – ОЧЕРК ПРЕДВАРИТЕЛЬНЫХ АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ
И ЭТНОЛОГИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ¹.

С. В. Дмитриев

Ю. Холотова Шинек¹

Долина *Ганьши-гоу* 干尸溝 (Долина Сухого трупа)^b расположена на северо-западе Синьцзян-Уйгурского автономного района КНР (исторический регион Восточный Туркестан), в 460 км к западу от г. Урумчи, столицы автономного района, в автономном монгольском округе Боро-тала (*Бо-эр та-ли мэngu цзы-чжи чжоу* 博爾塔拉蒙古自治州). Эта местность, находящаяся в 60 км от границы с Казахстаном, является южной оконечностью важного для истории кочевых народов региона Семиречье (Жетысу), простирающегося от озера Балхаш на севере до Тяньшаня на юге и ныне разделенного между Казахстаном, Китаем и Киргизией. В течение многих столетий эти места были своего рода мостом между монгольскими и джунгарскими степями на востоке и казахскими – на западе.

Долина находится в 8,5 км к северо-западу от озера Сайрам-нор (Сайлиму-ху 塞里木湖, некитайское население называет озеро Селим). В долину легче всего попасть через города Болэ (博樂市, по-монгольски - Боро-тала, административный центр одноимённого автономного округа; находится в 85 км к северо-востоку от долины) и Вэньцюань (溫泉, некитайское население пользуется казахским вариантом названия – Аршан; в. 22 км к северу). Долина расположена на высоте 2100 м над уровнем моря, ориентирована с северо-запада на юго-восток, достигает 5 км в длину и около 1 км в ширину; со всех сторон она окружена горами (являющимися частью хребта Боро-хоро в составе Тяньшаня), чья средняя высота ок. 2450 м над уровнем моря. Горы к югу от долины в чаще всего покрыты лесом, хвойным или смешанным; вершины, ограждающие долину с севера, в основном растительности лишены. В западной и северо-западной части долины протекает небольшая, но непересыхающая даже в жаркие месяцы река Отоксар (местное монгольское население называет долину по названию реки, уйгуры же используют тюркский вариант китайского названия), в которую весной впадает множество ручейков и протоков, стекающих с гор и пересыхающих к лету. Руслa ручьев пересекают долину во многих местах, они, помимо прочего, играют значительную роль в складывании рельефа местности, вымывая со склонов гор камни разных размеров и усеивая ими поверхность долины. В целом, благодаря тому, что долина хорошо защищена от зимних ветров и неплохо орошается, она в течение всего лета сохраняет травяной покров и считается среди местных кочевников хорошим зимним пастбищем. Вероятно, так было и много веков назад. В то же время, растительность в долине не слишком пышная (и, видимо, на протяжении столетий в основном съедается скотом), что, вкпе с выветриванием, обеспечивает крайне

1. Оросын монгол судлаач

незначительный прирост культурного слоя.

Историческую важность этих мест отмечал уже Поль Пеллио, который полагал, что к югу или к юго-востоку от Сайрам-нора во времена первых наследников Чингис-хана находился город Болод или Болок (Bolod, Boloc) (см. [10, p. 141-142]) где Гийом Рубрук во время своего путешествия встретил многочисленную колонию немецких (*Teutonici*) рабов, захваченных во время похода монголов в Европу и принадлежавших Бури, внуку Чагатая. Здесь они добывали золото и изготавливали для своего господина оружие (см. [12, p. 224-225]).

В августе-сентябре 2006 года было осуществлено осмотри предварительное картографирование археологических памятников долины, а также опрос информантов^с. Возможностей проведения даже выборочной археологической разведки, к сожалению, не было. Судя по всему, долина никогда не привлекала интереса учёных^д, несмотря на то, что в её пределах на небольшой территории находится большое число весьма разнообразных археологических памятников.

Археологические памятники, представляющие собой хорошо заметные на поверхности захоронения^е, в обилии фиксируются на территории долины; при этом ни одно из них не отмечено за её пределами. Захоронения концентрируются в трёх хорошо отделяемых друг от друга зонах, обозначенных нами как А, В и С (рис. 1). Самая западная из них (А) расположена по обеим берегам реки Отоксар; две других, В и С, расположены в восточном конце долины и разделены небольшим, но заметным на в целом плоской долине вытянутым холмом.

Основываясь на наших наблюдениях, мы постарались разработать предварительную классификацию памятников. Её основным принципом стало разделение памятников на несколько типов по их внешнему виду: форме, размерам и материалам, использованным при их сооружении. Разумеется, точная датировка захоронений невозможна без проведения хотя бы выборочного археологического изучения памятников, но даже анализ их внешнего вида может, как нам кажется, привести исследователя к ряду интересных выводов:

Первая группа (тип I) памятников по предложенной нами классификации объединяет крупные объекты кольцеобразной формы, достигающие 30 м в диаметре (рис. 2). В центре такой конструкции обычно находится каменная насыпь диаметром около 4 м; обычно для этого использованы необработанные камни среднего размера, от 20 до 40 см в поперечнике. Вокруг центральной насыпи возведено двойное кольцо из камней, в средних имеющих 20-30 см в диаметре (рис. 3). Подобные сооружения отмечены только в зоне В, где зафиксировано три захоронения этого типа, причём одно из них выделяется из общей массы своей центральной насыпью, достигающей 8 м в диаметре^ф; к тому же на северо-западной стороне каменного кольца вертикально установлены два плоских камня высотой в 50-60 см, которые формируют своеобразные ворота; на участке между ними (около 1 м) кольцо разорвано.

Некоторые памятники меньших размеров, как кажется, являются сопутствующими сооружениями и тяготеют к описанным крупным объектам. К ним, например, вероятно, относятся небольшие каменные круги диаметром в 1,5 – 2 м, сложенные из вытянутых по форме камней 30-50 см в длину, наклонённых к центру круга (рис. 4). Несколько таких колец найдено в зоне В, в непосредственной близости от крупных памятников первого типа.

Возможно, не будет слишком рискованным провести параллель между захоронениями первого типа и т.н. *херексурами* (*керексурами*), которые в основном датируются бронзовым веком^г - сооружениями, в значительном количестве встречающимися в центральной и западной Монголии, Забайкалье и на юго-востоке Казахстана (т.е., в непосредственной близости от рассматриваемого района). *Херексуры* весьма разнообразны, но сохраняют сходство основных черт: центральная каменная насыпь, окружённая кольцеобразной или прямоугольной оградой, сложенной из небольших камней. Если наше предположение верно, то памятники

Долины Сухого трупа, с их двойными кольцами, видимо, представляют локальный вариант, встречающийся, кажется, только на территории китайского Восточного Туркестана (см. [3, с. 62-102, илл. на с. 66, 76]).

Большинство изученных *херексуров* находятся на территории Монголии и Забайкалья, археологические раскопки показали, что эти сооружения чаще всего были захоронениями (см. [6, с. 83-84]). Почти всегда они окружены разнообразными сопроводительными сооружениями, например, выложенными из камней небольшими кругами, в каждом из которых находят погребенное приношение – например, голову лошади (см. [4, pp.547-563]). Вокруг одного *херексура* может быть сосредоточено несколько сотен таких мелких объектов, возможно, расположенных в строгом порядке, пока неизвестном исследователям. В Монголии в орбите *херексуров* нередко находят и т.н. «оленные камни»^h.

К классу Ia нам кажется верным отнести каменные кольца разной степени правильности и сохранности, диаметром от 4 до 8 м, которые встречаются во всех трёх зонах долины (рис. 5). При этом в зоне В, как кажется, они могут входить в число памятников, сопровождающих захоронения типа I, но, с другой стороны, в зонах А и С они также довольно многочисленны, хотя памятников первого типа там нет. Таким образом, это могут быть и совершенно независимые памятники. Судя по всему, на этот вопрос можно будет ответить только после археологического изучения сооружений.

Ко второму классу (тип II) памятников мы отнесли самые многочисленные сооружения долины: линзовидные каменные засыпки диаметром от 6 до 10 м. В зоне А эти памятники объединены в группы по два или три памятника (рис. 6), заметно их наличие, несмотря на обилие сооружений других типов, и в зоне В. Памятники этого типа представляют собой круги, чья поверхность достаточно равномерно замощена камнями разного размера, от средних (10 см в диаметре) до более крупных (30-40 см в диаметре), причём центр обычно засыпан более мелкими камнями (границы круга иногда отмечены крупными валунами, достигающими в размере 50-60 см). Вероятно, эти объекты можно ассоциировать с захоронениями железного века, принадлежащими скифам или сакам, населявшим регион с VIII в. до н.э. по II в. н.э. (см. [9]).

Среди сооружений зоны А встречаются небольшие каменные кольца диаметром в 4-5 м, сложенные из крупных необработанных валунов, в центре которых лежат плашмя более крупные плоские камни размером до 1 м (рис. 7). Трудно сказать, сопровождают ли эти сооружения захоронения типа II, или их стоит выделить в отдельный тип.

К третьей категории (тип III) мы отнесли три своеобразных памятника, сосредоточенных в зоне А. Эти сооружения представляют собой прямоугольные ограды, сложенные из крупных необработанных камней 30-50 см в длину (рис. 8). Все сооружения расположены рядом и ориентированы по направлению восток-запад. Два из объектов имеют размер 2 на 3 м, третье несколько меньше – 1,5 на 2,5 м. Неподалёку от оград обнаруживаются довольно длинные (длиной до 5-6 м) ряды камней, незамыкающиеся в ограды. Камни, из которых сложены эти ряды, или стенки, напоминают по размеру и внешнему виду те, из которых сложены ограды. Исходя из морфологических особенностей, памятники этого типа, возможно, могут быть соотнесены с т.н. «плиточными могилами» (см. [2, с. 247-354]). Однако эти могилы до сих пор находили только в Забайкалье, в центральной и западной Монголии и Внутренней Монголии, чаще всего они встречаются в тех же местах, что и *херексуры*, образуя с ними обширные ансамбли. Многочисленные исследования культуры плиточных могил в России, Монголии и Китае позволяют отнести её к концу бронзового - началу железного века. В инвентаре этих могил встречается как бронзовое, так и железное оружие, а также металлическая упряжь.

Однако, исходя из характерной группировки трёх сооружений, а также наличие отдельных незамкнутых рядов, не исключено, что в Ганьши-гоу мы имеем дело скорее с памятными *оградками* тюркской эпохи (V-VIII вв. н.э.), напоминающих те, что были обнаружены в ряде районов Алтая посредством археологических раскопок и спутниковой съемки местности (см. [5]).

Судя по предварительному анализу, все описанные памятники построены из местных материалов. И сейчас, благодаря сильной эрозии и деятельности сезонных водных потоков, размывающих окружающие горы, в долине нет недостатка в камнях разной формы и размера. Как кажется, использованные камни обычно не подвергались обработке, хотя в ряде случаев, возможно, строителями и были приложены некоторые усилия, чтобы придать им желаемую форму, но таких случаев немного и правильная форма камней может быть и естественного происхождения.

Как мы упоминали, долина обладает благоприятным микроклиматом: благодаря защищающим её горам здесь более долгое лето и малоснежная зима, достаточно воды и хватает травы - всё это крайне важно для кочевого скотоводства, особенно в этом суровом краю. Кажется возможным, что все эти природные преимущества могли и должны были сделать долину популярной среди кочевников не только в настоящем, но и в прошлом. Судя по анализу археологических памятников, находящихся в долине, можно предположить, что долина входила в ареал обитания многих культур, которые, используя отдельные районы живописной долины в качестве некрополя, сменяли друг друга на протяжении столетий, если не тысячелетий. Конечно, для подтверждения этой гипотезы нужны более тщательные археологические исследования, предложенная классификация ни в коей мере не может претендовать на роль окончательной. Изучение Долины Сухого трупа могло бы многое добавить к нашим знаниям об истории региона, начиная с бронзового века и кончая эпохой господства ещё не исламизированных тюрков. Кажется большой удачей для исследователя, что памятники столь хорошо сохранились, не были разрушены или закрыты более поздними культурными напластованиями. Мы искренне надеемся, что шанс этот не будет упущен.

Рассматриваемый регион крайне интересен и сложен с точки зрения этнического состава. Хотя в последние десятилетия за счёт мигрантов разной степени добровольности значительно вырос процент китайцев, в сельских районах они по-прежнему не слишком заметны. Лицо местного населения в основном определяют монголы, которые, в свою очередь, делятся на две чётко разделенные группы. К первой из них относятся торгоуты, потомки калмыков, в конце XVIII в. бежавших из Российской империи и после долгого и изнурительного марша, сопровождавшегося огромными потерями, вернувшихся в китайские пределы; где они были расселены вдоль границ в северном Синьцзяне (Семиречье и Джунгарии), земли которого опустели после разгрома маньчжурами Джунгарского ханства. Нынешние торгоуты сохранили родной язык и память о бегстве из России. Вторую группу, которая, как кажется, традиционно считается более уважаемой, чем торгоуты, формируют чахары. Они тоже не являются автохтонными насельниками этих мест и прибыли сюда лишь немногим раньше, чем торгоуты, в середине XVIII в. Как известно, исконные кочевья чахар находились в северной части современной провинции Хэбэй, неподалёку от Пекина, однако их хан Лигден, последний чингизидский великий хан, выступил против растущего маньчжурского государства и в 1634 г. был разбит, а его племя подчинено. В начале правления императора Цяньлуна (1711-1799 гг., правил с 1736 по 1795 гг.) часть чахаров была переселена на новую границу, с целью охранять её от казахских набегов. Видимо, положение представителей центральной власти,

принадлежность к «знаменным» войскам предавали чахарам особый статус, следы которого заметны и сейчас. Они редко смешиваются с представителями других народов, в том числе с торгоутами, сохраняют родной язык. Кажется, средний уровень образованности среди чахаров тоже выше, чем среди их соседей (кроме китайцев).

Значительную часть населения региона составляют казахи, причём среди них довольно чётко различаются потомки тех семей, которые жили в регионе издавна (таких меньшинство), и остальные, чьи предки (числом около трёхсот тысяч) перешли границу в 30-е годы XX в., пытаясь спастись от страшного голода — результата сталинской политики насильственной седентаризации и загона казахов в колхозы. От голода и репрессий погибло около 1,5 миллионов казахов, неудивительно, что многие бежали из родных мест, тем более, что в тот момент Китаю, раздираемому гражданской войной и японской агрессией, было совсем не до своих западных окраин. Через некоторое время, когда НОАК ликвидировала т.н. Вторую Восточно-Туркестанскую республику (1944-1949), где значительную роль играли казахи, часть жителей снова бежала, на этот раз в Советский Союз, но процент казахов в регионе остался значительным.

Современные казахи сохраняют определённую неприязнь к чахарам, на почве которой часто регулярно происходят столкновения и даже массовые драки с применением оружия. Эта неприязнь, с одной стороны, коренится в более чем вековой истории взаимных набегов (не будем забывать, что чахары были поселены здесь именно для того, чтобы противостоять казахским набегам), с другой — в том, что казахи, прибывшие в 30-е годы, стали претендовать на часть пастбищ, что вызвало отпор у традиционных насельников региона. Интересно, что религиозные разногласия, как кажется, играют наименьшую роль в этих трениях. Более того, казахи очевидно находятся под сильным культурным влиянием чахаров: почти все из них говорят по-монгольски (монгольский вообще является *lingua franca* данного региона, единственным языком, на котором говорят все, в том числе китайцы), нередки случаи принятия буддизма. Да и мусульмане этих мест, в отличие от жителей сравнительно близко расположенной уйгурской Кульджи (Инин), одного из основных центров исламского фундаментализма и борьбы за независимость Восточного Туркестана сегодня, как кажется, не слишком разбираются в тонкостях своей религии и в ритуальной практике зачастую следуют буддистам (поклоняются *обо*, приносят к почитаемым местам бутылки с водкой и т.п., что, конечно, совершенно невозможно в каноническом исламе).

Уйгуры, довольно многочисленные как среди городского населения, так и среди кочевников, судя по всему, поселились в регионе сравнительно недавно и находятся под сильным влиянием монголов, хотя в крупных конфликтах обычно поддерживают единоверцев-казахов. Уйгуры и казахи обычно беднее и менее образованы, чем монголы, особенно чахары.

Опрос местного населения не позволил собрать много информации о памятниках Долины Сухого трупа. Судя по всему, эти сооружения не относятся к особо почитаемым (из трёх *обо*, возведённых в долине, лишь одно отмечает захоронение из перечисленных), вблизи них ставят юрты и пасут скот, кажется, их не слишком замечают и мало отличают от рельефа. Казахи в основном рассказывают, что это — могилы казахских *батыров*, которые погибли во время страшной битвы с монголами и были, ввиду огромного числа трупов, похоронены прямо на поле битвы. О датировке битвы говорится, что это было во времена Чингис-хана, который и командовал монголами в этой битве, и было это «лет двести назад». Впрочем, как мы уже отмечали, никакого особенного почтения к могилами казахи не выказывают, что заставляет склоняться к мысли, что вряд ли в них действительно погребены их герои-предки.

Чахары либо ничего не знают о захоронениях, либо полагают, что это могилы «монгольских

героев эпохи Троецарствия» (т.е. III в. н.э., в этой датировке явно заметно влияние китайского образования). В любом случае, все информанты-монголы уверены, что могилы эти очень древние, потому что в течение многих веков, после принятия буддизма, монголы не практикуют погребения своих покойников, в основном оставляя трупы в степи для диких птиц и зверей. Сейчас эта практика запрещена, но, судя по ряду наших наблюдений, кочевые монголы всё равно не отступают от неё. При этом монголы яростно отрицают предположение, что эти могилы могут принадлежать казахским героям, на основании того, что «у этих казахов никогда не было и не могло быть ни одного героя».

Интересно, что чахары тоже помнят про битву, бывшую в этой долине. По их словам, это было около середины XIX в., когда крупный отряд казахов вторгся на территорию Боро-тала. Казахи угнали множество скота и пытались увести его к себе, но в этой долине были настигнуты чахарами и уничтожены.

К этой битве, возможно, имеет отношение интересный объект локального почитания, который, как кажется, имеет большую ценность для этнолога. Это - давшая название долине мумия. Она сохраняется в небольшом гроте, или, скорее, трещине в северном склоне одной из скал к югу от долины, фактически под открытым небом. Деревья вдоль дороги, а также сам грот обильно украшены кусками красной и белой ткани (рис. 9). Рядом с гротом укреплено большое (примерно 3 м на 3 м) белое полотно, почти сплошь покрытое надписями на монгольском, казахском, уйгурском и китайском языках. В большинстве случаев, это молитвы, обращенные к мумии, с просьбой защитить семью просящего, вылечить больного и т.п. Подобными же надписями заполнена школьная тетрадь с привязанной шариковой ручкой, лежащая рядом с гротом, а также все прочие пригодные для этого поверхности. Самая старая датированная надпись относится к 2004 году, что говорит скорее не о молодости культа, а об активном посещении места верующими, которые быстро заполняют своими просьбами все подходящие носители.

Перед гротом, судя по всему, недавно, установлена гранитная стела высотой около 1 м. На ней изображён золотой полумесяц, арабское посвящение «Аллаху, милостивому, милосердному», после чего по-казахски в современной («джадидской») орфографии и арабской графике указано, что здесь упокоился Султан-бек, сын (или потомок) Мурат-бека, сообщены его даты жизни (1839-1860), причём использованы европейские цифры, но дата рождения написана справа, а смерти – слева. Указано, что стела поставлена Кенже-хаджи, сыном Нурсагата' (видимо, это человек, вокруг которого объединяются почитающие мумию мусульмане).

Судя по стеле, покойный должен быть почитаем среди мусульман, однако всё указывает, что круг верующих гораздо шире, да и само место говорит о том, что культ мумии синкретический и церемониал гораздо ближе к буддийскому, чем к мусульманскому: у грота стоят подставки для курения благовоний, в обилии встречаются поднесенные молящимися деньги, бутылки водки и пища; небольшая долина под гротом, судя по лежащим там законченным котлам и чайникам, является местом регулярных трапез верующих. Местное буддийское духовенство также почитает мумию и время от времени проводит у грота молебны. Всё это хорошо демонстрирует крайний религиозный синкретизм, характерный для региона.

Сама мумия (естественно, речь идёт о естественной мумификации, примеры которой нередки в сухом климате Восточного Туркестана) представляет собой скелет, покрытый высохшей плотью желтоватого цвета, очень хорошей сохранности (рис. 10). Без дополнительных исследований трудно сказать, каким был этот человек при жизни, но, судя по хорошему состоянию зубов, он был сравнительно молод.

Труп лежит на правом боку, с лицом, обращенным к юго-западу (т.е., по объяснению

информантов-мусульман, в сторону Мекки). Левая нога мумии сильно повреждена, кусок плоти ниже колена отделен и видна кость. Мумия частично укрыта большим куском белого шелка.

Обилие буддийских элементов в культе, равно как и исключительный объект поклонения (насколько нам известно, ни в одном из известных *мазаров* предметом культа не является мумия), как кажется, несколько выделяет объект из основного числа *мазаров*, центров локальных культов, широко распространённых в Центральной Азии, и особенно в Восточном Туркестане. Многие *мазары* представляют собой настоящие мавзолеи над могилами чтимых мусульманских святых, некоторые очевидно являются святилищами доисламских культов (это могут быть, например, камни странной формы, старые деревья), воспринятыми новой религией. Такие объекты часто находятся вдалеке от жилья, нередко их украшают лентами и кусками ткани, у многих *мазаров* устраиваются угощения и съезды местного населения, что совпадает с описанным нами объектом (см. [8, p. 125; 1, с. 180-181]).

Нами собрано несколько историй, объясняющих появление мумии. Наиболее проработанная из них популярна среди казахов и уйгуров. Она гласит, что это Султан-бек, молодой казахский полководец, который был смертельно ранен в битве с монголами, о которой мы говорили выше. Истекая кровью, он нашёл этот грот, чтобы умереть в нём. Перед смертью он отпустил своего боевого коня, написал на седле своё имя, подложил его под голову, и, повернувшись к Мекке, умер. Через год его конь, сумевший вернуться домой, привел к месту последнего упокоения своего хозяина его старшего брата, который обнаружил, что тело брата нетленно, а сам он, судя по тому, что нашел в себе силы перед смертью повернуться к Мекке, умер как *шахид*.

Монголы не разделяют этой версии. Как мы уже отмечали, в монгольской топонимике (в отличие от китайской, казахской и уйгурской) мумия никак не отражена. Информанты-чахары предположили, что это мумия какого-то несчастного казахского бродяги, который забрел в долину и умер тут от голода. Впрочем, они были явно поставлены в тупик вопросом, почему же, в таком случае, монголы почитают мумию ничуть не меньше казахов. После недолгого размышления, они предложили версию, что это, видимо, какой-то монгольский герой или святой, которого «эти казахи присвоили, как и наши пастбища». Судя по всему, у монголов нет развитой версии происхождения мумии и они почитают нетленное тело как чудесный феномен и показатель святости его обладателя, не слишком задумываясь о том, кем был этот человек.

Конечно, чтобы точно датировать мумию, необходимы лабораторные исследования. Надо сказать, что её нахождение в гроте представляет собой настоящее чудо для современного Синьцзяна, где поиск мумий стал своего рода местным спортом, поскольку каждый музей хочет обладать таким завидным экспонатом для привлечения посетителей. Как кажется, это ещё один довод в пользу нашего предположения, что Долина Сухого трупа ещё никогда не становилась объектом внимания ученых.

ПРИМЕЧАНИЯ

1. Сокращенный вариант данной статьи был опубликован во Францин, см. [7]. На русском языке результаты исследований публикуются впервые.
2. Географические координаты: 44° 46' 183" северной широты, 81° 01' 871" западной долготы.
3. Все полевые данные были собраны С. В. Дмитриевым летом 2006 года. Им же сделаны все фотографии.
4. В одной из обзорных статей об археологических памятниках региона отмечен объект Аныгэликесян, в пояснении сказано, что там находятся «древние могилы». Это место расположено вблизи северо-западного берега Сайрам-нора, т.е., возможно, поблизости от Ганьши-гоу (плохое качество и небольшой масштаб карты не позволяют определить место точнее) (см. [3, с. 100]). Нам ничего не известно о раскопках этого объекта. Отсутствие же интереса ученых к Долине Сухого трупа подтверждается как тем, что на местности не заметно каких бы то ни было следов археологического изучения объектов, так и тем, что местное население, в жизни которого крайне мало событий, о приезде учёных ничего не сообщает.
5. Естественно, с уверенностью утверждать, что мы имеем дело именно с захоронениями, без проведения археологических раскопок, трудно и даже нелепо. Однако, учитывая сходство осмотренных объектов с захоронениями, хорошо изученными археологами в Монголии и Сибири (об этом см. ниже), нам кажется вполне оправданным предположить именно такое предназначение описываемых памятников.
6. В центре этого скопления насыпано небольшое позднейшее обо, знак почитания могилы современными насельниками долины. Так называют груды камней, которые возводятся монголами на горных вершинах, перекрестках дорог, в почитаемых местах. Каждый проходящий мимо обо должен добавить к нему ещё камень в качестве приношения духу места. Почитаемые обо достигают внушительных размеров, украшаются лентами, хадаками и молельными флагами, привязываемыми к палкам и жердям, воткнутым между камнями: прохожие приносят к обо алкоголь и пищу. Культ обо, без сомнения, очень древний и коренится в монгольских традиционных верованиях, однако сейчас он полностью абсорбирован буддизмом, у многих обо регулярно проводятся буддийские молебны. В местах, о которых идёт речь, роль монголов традиционно велика, и обо почитаются как китайцами, так и уйгурами и казахами, исповедующими ислам.
7. Разные авторы предлагают очень различные датировки херексуров, от III тыс. до н.э. до VI в. н.э. Разброс мнений говорит о том, что вопрос этот ещё рано считать решённым. См. [6, p. 80-81].
8. Оленные камни на протяжении нескольких десятилетий были объектом многих исследований советских (позже — российских) и монгольских ученых. Сравнительно недавно раскопки, проведенные экспедицией Смитсониевского института (США), дали возможность получить радиоуглеродные датировки нескольких камней, результаты находятся в пределах с 1200 до 900 гг. до н.э. (см. [11]).
9. Авторы благодарят за перевод текста стелы В. Н. Настича.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Чвырь Л. А. Обряды и верования уйгуров в XIX-XX веках. Очерки народного ислама в Туркестане. Москва, 2006.
2. Членова Н. Л. Культура плиточных могил // Степная полоса азиатской части СССР в скифо-сарматское время. М., 1992.
3. Синьцзян вэньу пуча баньгун-ши, Бо-чжоу вэньу пуча-дуй (Синьцзянская контора исследований культурных памятников, группа исследований культурных памятников округа Боро-тала). Боэргала Мэнгу цзычжи-чжоу вэньу пуча цзыляо (Источники для исследования культурных памятников автономного монгольского округа Боро-тала) // Синьцзян вэньу (Культурные памятники Синьцзяна), 1990, № 1.
4. Allard F., Erdenebaatar D. Khirigsuurs, ritual and mobility in the Bronze Age of Mongolia // *Antiquity*. Vol. 79, 2005.
5. Bourgeois J., Gheyle W. The Frozen Tombs of the Altai Mountains. Gent, 2005.
6. Cybiktarov A.D. Central Asia in the Bronze and Early Iron Ages. (Problems of Ethno-Cultural History of Mongolia and the Southern Trans-Baikal Region in the Middle 2nd – Early 1st Millennia BC // «Archaeology, Ethnology & Anthropology of Eurasia», 2003, 13, 1.
7. Dmitriev S., Holotova-Szinec J. La vallée de Ganshigou : note sur une enquête archéologique et ethnographique // *Arts Asiatiques* ; Tome 62-2007.
8. Hoppe, T. Die ethnischen Gruppen Xinjiangs: Kulturunterschiede und interethnische Beziehungen. Hamburg, 1998.
9. Les Saka du Xinjiang avant les Han (206 av. – 220 ap. J.-C.) : Critères d'identification. // Nomades et sédentaires en Asie Centrale. / Ed. Debaine-Francfort C. Paris, 1990.
10. Pelliot, P. Recherches sur des chrétiens d'Asie Centrale et d'Extrême-Orient. Paris, Fondation Singer-Polignac, 1973.
11. The Deer Stone Project : Anthropological Studies in Northern Mongolia 2002-2004 / Eds. Fitzhugh W. W., Bayarsaikhan J., Marsh P. K. Arctic Studies Center, National Museum of Natural History, Smithsonian Institution and National Museum of Mongolian History. Washington, 2005.
12. Wyngaert, Anastasius van den. Sinica Franciscana, vol. I: Itinera et Relationes Fratrum Minorum Saeculi XIII et XIV. Quaracchi-Firenze, Collegium Sancti Bonaventurae, 1929.

THE EVOLUTION TYPES OF MONGOLIAN GEOGRAPHICAL NAMES

E. Ravdan¹

On the basis of the name research, which was included in the *Монгол газар нутгийн нэрийн хувьслын толь* (Dictionary of Mongolian Geographical Name Evolution) (Ravdan.E. and Narangarav. J. UB.,2011, p. 588) that was compiled by the Onomastics Centre of NUM, the evolution types of Mongolian geographical names were defined. The dictionary was created by selectively collecting and mutually comparing the information with 260 geographical names of all provinces, regions, banners, ecclesiastical estates, watch posts, relay-services during the period of Manchu and the Autonomous Monarchy (Given as an appendix in the dictionary), 316 geographical names, which were published in the scale of 1:200 000 between 1942-1956 in the former Soviet Union (Given as an appendix in the dictionary), 1173 geographical names in the scale of 1:100 000 (Given as an appendix in the dictionary) and 30 geographical names, which were published in the scale of 1: 500 000 by the "Cartography" Co Ltd in 2003 (Given as an appendix in the dictionary). In Mongolia, this type of dictionary was not previously published in any form, so it needs to be emphasized that since the dictionary is the first one, there could be many things in the feature of the experiment.

The evolution types of Mongolian Geographical Names were defined by keeping the following principles and considering the unique features of Mongolian historical maps of three generations. In this respect:

-The geographical names, which were included in the map, were adjusted accordingly to the following. That is to say: The evolution of Mongolian geographical names were determined by comparing the map of the Autonomous Monarchy to the map in the scale of 1:200 000 and respectively making a comparison of the maps in the scales of 1:500 000 and 1:100 000 with the map in the scale of 1: 2 000 000. There is no numerical data of longitude and latitude in the map of the period of Manchu and the Autonomous Monarchy like the modern map has. Therefore, we compared all the possible statistics amongst each other namely: the signs of the mountain and other high places, the names of the river and the names of the natural and physical features of whose names were not changed. Thus, it is worth to say that there was a risk of occurring some errors in the name comparison. However, we hope that there can be little risk of the error occurrence, since the later maps have sufficient numerical indicators. The map in the scale of 1: 2 000 000 was made by the foreigners so a lot of names were mistaken. Therefore, the research workers of the Institute of Geography in the Academy of Science corrected the mistakes on the map by using their hand writings a good many years later. We used the corrected version of the map. However, we considered both the first Russian version and corrected Mongolian version and used the signs of the Russian version as before when we made our dictionary.

1. Монгол Улсын Их Сургууль

-Geographical names are changed reasonably slowly or constantly in comparison with the name of personal proper nouns so we chose the geographical maps among the research sources which can be used for studying. However, this source cannot be considered as being absolutely true and reliable, because the geographical names in the map were implemented by certain individuals. Therefore, some mistakes can be found. For example: Many spelling mistakes, which were occurred because of the clerks' skills, can be found in the map of the Autonomous Monarchy. Also many spelling mistakes, which were made by foreigners who did not know Mongolian, can be seen in the map of the scale 1:200 000. Furthermore, there is still no set standard of recording Mongolian geographical names in the map, so recording a geographical feature by using many names should be emphasized. Therefore, we followed our chosen research sources and considered other "possibilities" as "the evolution". For example: a geographical item can still have several name versions now so we considered all the versions in the different maps as "the evolution". In other words, we would like to give reasons that the notion of "the evolution" is widely used in the dictionary.

-Another thing, which should be emphasized, is that both spoken and written versions of the geographical name reflected to the map similar to each other. Mentioning a single example: The version of *Halh gol* \ *Halhyn gol* is still equally used in the usage of Mongolians. Basically, if there was or there was a natural or another certain feature, which was named "*Halh*", or it was forgotten, it is not wrong to name it "*halhyn*" by adding a possessive suffix. If there was not a feature like that, the last version "*halhyn*" must be considered wrong. Similar to this, there are a lot of names namely: *Selbe gol* \ *Selbiin gol*, *Tuul gol* \ *Tuulyn gol*. In these cases, we considered these names as "the evolution". However, "all the evolution" that is included in our dictionary should not be seen as "hesitating". The above-mentioned example is only one of the subsidiary parts in "the evolution types" of Mongolian geographical names

-We did not take each symbol of the Mongolian geography names, which was written wrong by the clerks and foreigners, who were mentioned previously, to extremes of saying "the evolution". However, we would like to emphasize that some of them were essentially needed in the dictionary, so we included them as they are.

-In our previous thematic dictionaries, we wrote proper nouns in upper case and base nouns in lower case and made a suggestion and uniform of not reducing a vowel when these both nouns are written based on opinions of Mongo lists. According to the opinions, we unified all the geographical names which were published in two different scaled maps.

- In the dictionary, the location of the changed feature is definitively given according to its longitude, latitude, length, the location of the administrative unit and the map number.

Now I would like to discuss the evolution types of Mongolian geographical names(MGN) briefly later. However, firstly the structure of MGN should be said in a few words. From our point of views, every proper noun consists of both the base and proper nouns in each language of the world. However, it is common that the base noun is abbreviated in many cases since the nominative nouns, noun endings, suffixes are clear or the communicating people understand what or whom is being talked about.² Although the base nouns are used as an independent noun not as a method of grammar, they can be omitted among people's speech the same as other languages and culture. I'll take an example. In our spoken and written language, it is not necessary to say *hot* when we talk about Ulaanbaatar

2. It is widely explained in many different language examples in Монгол газар нутгийн нэрийн хэлбэр-утгазүйн судалгаа (The Research of Mongolian Geographical Name Morphology and Semantics by E.Ravdan) (UB., 2004, 2004, page 322). Moreover, please refer to МГНН-ийн судалгааны онолын суурь зарчмууд (The Theoretic Basic Principles of MGN by E.Ravdan) "МУИС, ГХСС-ийн Эрдэм шинжилгээний бичиг" 2007 №283 (11), pages 35-50).

since everybody knows about it. However, it is needed, the base noun is reused. For example: there is a real requirement for writing the base name in the geographical map. Personal proper nouns are also considered alike the previous one. Therefore, it is proper to separately talk about the evolution of base and proper nouns when the evolution of MGN is discussed.

If Mongolian geographical names are compared with the geographical names of many civilized countries in the world, each characteristic of the natural feature is clearly separated and named by Mongolian nomads, who are intimately connected to nature, and the naming is very unique and rich.³ This can be minimally proved by approximately 500 base nouns, which are included in the three-stranded dictionaries of Mongolian geographical names, that were compiled by us. In comparison with the proper nouns, the base nouns do not evolve easily and they are included in the nominative part of speech in their own languages. The types and reasons of the evolution are not many and various. The main reason can be connected to the consequences of the disappearance that was resulted by the natural and other factors. For example: some lakes, springs, salt-marsh, rivers, and streams are dried up and they became to be called *shal*, *hudag*, *aman uus* and etc. Moreover, some monasteries, temples, banner offices, administrative units and composite teams of herdsmen became ruins.

However, the evolution types of proper nouns are various and the consequences of the changes are so many that are impossible to be defined. We classified proper nouns under the three indicators, namely:

1. Phonetics and pronunciation
2. Types
3. Semantics

Now I'll show the mentioned above types in details by the use of a few examples

§ 1. The evolution of phonetics and pronunciation of the proper nouns. We classified them within the framework of phonetics and outside the framework of phonetics:

1. The evolution of Mongolian geographical proper nouns within the framework of phonetics are very common in Mongolian language :

- the type of the phoneme alteration.
- the reduction and addition of the phoneme and syllable.
- the phonetic word.
- the stress of the phoneme

These were conducted as the main indication by the research. The specific examples are given in order to prove the previously mentioned occurrences. In this respect:

1.1. The phonetic alteration of proper nouns is the common type of the Mongolian language phonetic law. One specific feature of the phonetic alteration is that there is no big meaning difference between the two names when the phoneme is changed. When the meaning is changed, it is not very common to be outside the same meaning framework. On the other hand, not only a single alteration in a couple name but also 2-3 changes of the phonemes can occur. For example: In the case of *Arabjiryn-Aravjuurn- Aravjuul*, the alteration of *a/uu*, *l/r* is observed. Also, in the name of *Darhin-Dargint*, the alteration of *h/g* and *t* phoneme is added. Now we would like to show the common types of the vowel and consonant alteration in Mongolian geographical names by demonstrating several

3. Please refer to *Монгол газар нутгийн нэрзүй* (Mongolian Geographical Name Toponymy) in which the epidemiology and frequencies of the most common 300 in Mongolian all provinces and administrative units. We defined the most common ones by the use of many Mongolian language explanatory dictionaries.

examples. In this respect:

The alteration of the vowel:

- a/e* : *Üneged Tsagaan nuur – Tsegeen nuur*;
- a/ya* : *Hangi uul – Hyanga uul* ;
- a/o* : *Angarhain davaa – Ongorhoin davaa*;
- a/i* : *Hargist uul – Hirgist uul* ;
- aa/a* : *Daatsyn hōndii – Datsyn hōndii*;
- au/iu* : *Tarau – Tariu – Tariugiin gol* ;
- o/u* : *Omboin govi – Umbyn hōndii*;
- oo/oi* : *Togtoo uul – Tohtoi uul*;
- oi/o* : *Hoidoin Bor Ōndör uhaa – Hoidoin Baruun Bor uhaa*;
- u/o* : *Hul bulag – Hol bulag*;
- u/i* : *Sulan uul (Sulangiin Tahilagat ovoo) – Sulin Heeriin hōndii*;
- u/ü* : *Hunh uul, Hūnh uul – Hunt uul*;
- uu/aa* : *Zaluugiin gol- Zalaagiin gol*;
- uu/a* : *Jalhuu – Jalba uul*;
- uu/a* : *Guutain gol – Ih Gutain gol*;
- uu/ui* : *Luugiin uul – Luin Huren uul*;
- e/a* : *Herh gol – Harh gol* ;
- e/a* : *Melzei uul - Melzii*;
- ō/ū* : *Bōhōg gol- Būheg gol*;
- ō/o* : *Ōvör Bōmbōgōriin tal – Ōvör Bombogoryn tal*;
- ōō/ō* : *Ōrtōōnii hudag – Ōrtōn hudag*;
- ō/a* : *Bōht miruu – Shar Baht uul*;
- ū/u* : *Būilen uul - Builan* ;
- ū/i* : *Muhar Hūngūi – Hūngiin gol*;
- ū/ō* : *Sūrtiin Magnai uul – Sōrtiin Magnai uul* ;
- ū/o* : *Hūrhree gol – Horhroo gol*;
- ūū/ōō* : *Bōglūū us – Bōglōō hudag*;
- ūū/uu* : *Airag Shūūishin uul – Shuushin uul*;
- i/o* : *Ōvör Hishigt- Ōvör Hoshigt, Ōvör Hoshigtyn gol*
- i/u* : *Jiremtai uul – Juramtain Ziūn Davaa sav*;
- i/e* : *Buregtii – Buregtein am* ;
- i/iu* : *Tsahiryn tal – Tsahiurt tal*;

The alteration of the consonant:

- g/h* : *Asgat – Ashatyn uul*;
- ch/ts* : *Ih, Baga Choiyan – Tsuyan bulag*;
- h/g* : *Hatsavch, Gatssavch uul, Ōvör Gatsavchiin eh, Ōvör gatsavch*;
- n/m* : *Ōrtōnt – Ōrtōmt gol*;
- j/ch* : *Javtsag bulag – Chavchan bulag*;

g/n: *Shorvog nuur – Shorvon nuur*;
 s/sh :*Sharyn gol – Saryn gol*;
 s/ts : *Baidan us – Baidas uu – Baidtsangiin hudag*;
 g/m : *Adarmag -Adarman* ;
 t/d : *Yamaat hoshuu – Yamaadyn hoshuu*;
 ch/j : *Bachig – Bajig uul* ;
 ts/z : *Ogtsom uul - Ogzom* ;
 sh/t : *Shovgor uul – Zamyn Tovgor uul* ;
 ts/s : *Tsairyn hudag – Sairyn hudag* ;
 ts/d : *Baga Margats uul – Baga Margad uul* .

Many more examples of the vowel and consonant alteration and also the rare ones can be found easily in our dictionary.

1.2. The reduction and addition of the phoneme and syllable is very common in Mongolian geographical names. This phenomenon is similar to the name alteration caused by the people's usage for many years. The reduction and addition is the certain phenomenon so without any explanation we would like to focus on the facts which were encountered in the geographical complex map of Mongolian three generations. In the dictionary the other phonetic phenomena such as: metatheses are included. For example: **Airag** (Feire(), ZHA, Erdene bishrelt zasagt hany hoshuu (1922); **Bayan aarag** $\varphi=45^{\circ}20'-46^{\circ}00'$, $\lambda=97^{\circ}00'-98^{\circ}00'$ (L-47-XX) (1952), **Ar Öñörsh gol**, $\varphi=48^{\circ}40'-49^{\circ}20'$, $\lambda=112^{\circ}00'-113^{\circ}00'$ (M-49-XXIX); **Ar Öñöriin gol**, (M-49-Б,Г), DOA, Bayan-Uul, **Argait us** (Feregido), ZHA, Yost Beisiin hoshuu (1922); **Yargaityn gol**, $\varphi=45^{\circ}20'-46^{\circ}00'$, $\lambda=96^{\circ}00'-97^{\circ}00'$ (L-47-XIX) (1952), **Baga Art uul** (bE)T FerdO fegola), SeHA, Erh Zasgiin Hoshuu (1847); **Baga Bart uul**, (bE)T bErdO fegola), SeHA, Erh Zasgiin Hoshuu (1866); **Baga Bart** (bE)T bErdO), Erh Zasgiin Hoshuu (1907), **Badamsh hudag**(bEdemsl Hooedo()), SeHA, Jün van Dorjpalamyn hoshuu (1890); **Badamyn tolgoi**, $\varphi=46^{\circ}40'-47^{\circ}20'$, $\lambda=116^{\circ}00'-117^{\circ}00'$ (L-50-IX) (1947-1950), **Badar davaa**, $\varphi=50^{\circ}00'-50^{\circ}40'$, $\lambda=101^{\circ}00'-102^{\circ}00'$ (M-47-XVIII); **Badarga davaa**, (M-47-Б), HÖA, Erdenebulgan etc..

The phonetic word. This is a very unique phenomenon of deriving a phonetic word by the use of two or more roots and morphemes. For the first time, it is formed in the spoken language and during the course of the time period it is become established into the written or literary language. For example:

Arsai, $\varphi=49^{\circ}20'-50^{\circ}00'$, $\lambda=91^{\circ}00'-92^{\circ}00'$ (M-46-XX); **Ar Sair gol**, (M-46-A, B), UWA, Ulaangom; **Or: Ashini uul, Mo: Arashnai uul**, 2082, $\varphi=45^{\circ}20'-46^{\circ}00'$, $\lambda=101^{\circ}00'-102^{\circ}00'$ (L-47-XXIV); **Ar Ashnai uul**, 2082, (L-47-G), ÖWA, Nariintel; **Bor Huts** (BrO Hoca), SNHA, Jonon Beis Purevjavyn hoshuu (1904); **Borots**(Broca), SNHA, Jonon Beis Purevjavyn hoshuu (1921) : **Bor Heer uul**, 765, $\varphi=48^{\circ}00'-48^{\circ}40'$, $\lambda=115^{\circ}00'-116^{\circ}00'$ (M-50-XXII); **Bürheeriin ovoo**, 764, (M-50-A, B), DOA, Bayantümen; **Or: Darhan Lamyn Ovoo uul, Mo: Darhiin ovoo**, 1937, $\varphi=48^{\circ}40'-49^{\circ}20'$, $\lambda=99^{\circ}00'-100^{\circ}00'$ (M-47-XXVIII); **Dari-Eh Ovoo uul**, 1937, (M-47-G, HÖA, Galt; **Or: Züün Üürtiin uul, Mo: Züün Üürt uul**, 1473, $\varphi=44^{\circ}40'-45^{\circ}20'$, $\lambda=103^{\circ}00'-104^{\circ}00'$ (L-48-XXVI); **Zügnüürt uul**, 1473, (L-48-B), ÖBA, Tögrög ; **Or: Han Darhad uul, Mo: Handarhat uul**, 3075, $\varphi=47^{\circ}20'-48^{\circ}00'$, $\lambda=99^{\circ}00'-100^{\circ}00'$ (L-47-IV); **Han Darhad uul**, 3077, (L-47-B), ARA, Hangai; **Hantairgat** (HeehdeUrgedO), SNHA, Dalai Choinhor vangiin hoshuu (1907, 1912, 1921, no year); **Handarahat** (Han Darhad . E. R.), $\varphi=47^{\circ}20'-48^{\circ}00'$, $\lambda=99^{\circ}00'-100^{\circ}00'$ (L-47-IV) (1951) ; **Har Shar Uul** (He*T Ze* Fegola), SeHA, Bishrelt zasgiin hoshuu(1836); **Galshar Uul ovoo**, $\varphi=46^{\circ}00'-46^{\circ}40'$, $\lambda=110^{\circ}00'-111^{\circ}00'$ (L- 49-XV) (1943-1944); **Huren Han ovoo**, 1165, $\varphi=49^{\circ}20'-50^{\circ}00'$, $\lambda=113^{\circ}00'-114^{\circ}00'$ (M-49-XXIV); **Huramhan uul**, 1166, (M-49-B,Г), DOA, Bayandun etc..

1.3. The stress and alteration of the phoneme can be considered as a typical phenomenon of the spoken language. In a few cases, it can become a standard of written or literary language. For example: **Or: Bayan Han ovoo, Mo: Bayan hangai ovoo**, 1570, $\varphi=48^{\circ}00'-48^{\circ}40'$, $\lambda=104^{\circ}00'-105^{\circ}00'$ (M-48-XXXIII); **Bayan Haan Ovoo uul**, 1570, (M-48-B), BUA, Būreghangai; **Darhan Han uul**, 1708, $\varphi=48^{\circ}00'-48^{\circ}40'$, $\lambda=103^{\circ}00'-104^{\circ}00'$ (M-48-XXXII); **Darhan Haan uul**, 1708, (M-48-B), BUA, Hishig-Öndör; **Lutyn Alag uul**, 2165, $\varphi=46^{\circ}00'-46^{\circ}40'$, $\lambda=92^{\circ}00'-93^{\circ}00'$ (L-46-XV); **Luutyn Alag uul**, 2165, (L-46-A), HOA, Üyench;

II. The evolution of Mongolian geographical name proper nouns is a phenomenon that the phoneme and morpheme of the name are changed outside the framework of the phonetic law. This type of the evolution is common among the framework of 2-3 name meanings in comparison with the phonetic evolution which occurs in one name meaning. The alteration of the phonetic unit and morpheme can be caused not by the quality of being voiced-voiceless, soft-hard and having other qualities of the phoneme, but by mainly communicating people or social consequences. However, there is a similarity of the pronunciation and phonetics between the evolving names, so it will be focused on here. For example:

Doloon uul-Dulaan uul have totally different meanings and the alteration of o/a, oo/aa should be considered as not the result of the unit pronunciation but as the result of the people's minds. Also the more examples namely: Dulaan har uul- Dulaan han uul, Baruun Tögs uul- Būren Tögs uul can make our previous conclusion more assured.

The evolution of Mongolian geographical name proper noun members outside the framework of the phonetics is a very broad phenomenon. The reason of the name changing can be various. Many facts that are included in our dictionary are proving that there can be the special function of the people's attitude and evaluation changes towards the land and water, worshipping them and avoiding saying their names as the honorable taboo. Therefore, the similarity of the name pronouncing alteration cannot be negated as having the quality of abstract and casual.

There is no opportunity for defining the reason of each alteration so in this case we tried to set up the foundation start of the research and made a previous suggestion in order to assist the later researchers. We will take a few examples. In this respect:

Or: Abchin Zurh uul, Mo: Achit Zurh uul, 2036, $\varphi=50^{\circ}00'-50^{\circ}40'$, $\lambda=100^{\circ}00'-101^{\circ}00'$ (M-47-XVII); **Atsats Zurh uul**, 2036, (M-47-B), HÖA, Chandmani-Öndör; **Adagiin nuur**, $\varphi=46^{\circ}40'-47^{\circ}20'$, $\lambda=109^{\circ}00'-110^{\circ}00'$ (L-49-VIII); **Algain nuur**, (L-49-A), HEA; **Bayanmönh**, 1445, $\varphi=45^{\circ}20'-46^{\circ}00'$, $\lambda=104^{\circ}00'-105^{\circ}00'$ (L-48-XXI); **Ambaga uul**, 1445, (L-48-B), DUA, Erdenedalai; **Ar Hünjig gol**, $\varphi=48^{\circ}40'-49^{\circ}20'$, $\lambda=107^{\circ}00'-108^{\circ}00'$ (M-48-XXX); **Ar Hönjiliin gol**, (M-48-B,G), TÖA and Erdeene etc.

§ 2. In several cases the evolution of proper members is followed by the name meaning change. This was discussed in details in our publication. (E.Ravdan, 2004) Therefore, the common types of the proper member form evolution are here defined and enriched by certain examples. In this respect:

$N_1 - N_2$: *Gyalaan gol* → *Gyalaany gol*;

$N_1 - N_n$: *Hangai uul* → *Hangain uul* ;

$N_1 - N_4$: *Ovoo nuur* → *Ovoot nuur* ;

$N_2 - N_1$: *Tsagduulyn Gozgor uul* → *Tsagduul uul* ;

$N_2 - N_{-ryn}$: *Tasyn Har uul* → *Tastyn Har uul* ;

$N_2 - N_4$: *Tsagaan Asgyn gol* → *Tsagaan Asgat gol*;

$N_2 - N_n$: *Shandyn Har uul* → *Shandan Har uul* ;

$N_{-1} - N_{-1yn}$: *Aguit gol* → *Aguityn gol*;
 $N_{-1} - N_1$: *Angirt davaa* → *Angir davaa*
 $N_{-1} - N_2$: *Shiveet nuruu* → *Shiveenii nuruu*;
 $N_{-1} - N_{-n}$: *Bumbat tolgoi* → *Bumban tolgoi*;
 $N_{-1} - N_{-tain}$: *Uliast gol* → *Uliastain gol*;

$N_{-1yn} - N_{-tain}$: *Balintyn nuruu* → *Balinttain nuruu*;
 $N_{-tain} - N_{-1}$: *Uyertiin gol* → *Uyert gol*;
 $N_{-1yn} - N_1$: *Tsahiurtyн bulag* → *Tsahiurt bulag*;
 $N_{-tain} - N_{-n}$: *Eregtiin hudag* → *Ergen hudag*;
 $N_{-tain} - N_2$: *Urd Shivertiin gol* → *Urd Shiveriin gol*;

$N_{-1ai} - N_{-1}$: *Narstai uul* → *Narst uul*;
 $N_{-1ai} - N_{-tain}$: *Shavagtai bulag* → *Shavagtain bulag*;

$N_{-n} - N_1$: *Huurain hudag* → *Huurai hudag*;
 $N_{-n} - N_{-1}$: *Bumban uhaa* → *Bumbat uhaa* ;
 $N_{-n} - N_2$: *Zeeren hudag* → *Zeerengiin hudag etc.*

By observing the evolution of proper member forms, a complete meaning difference occurs in the structure types formed by the genitive case and possessive suffix. In the example of Tsagduulyn Gozgor uul and Hangain uul, the base nouns namely: Tsagduulyn and Hangain are the inflected proper nouns for other natural features and they are used for naming the second features by being used for orientating and connecting. Then in the other types of the name structure, the previous difference does not take place. The difference between them tends to be in the form of attributing the characteristic of the natural feature, which is expressed by the base noun. For example: Ovoo nuur → Ovoot nuur, Narstai uul → Narst uul etc. This evolution can be almost found in each single page of the dictionary, so anyone who is interested in it is able to see the plenty of examples in the dictionary. Therefore, such certain examples are not given here.

§ 3. According to the result of the research, the meaning of the Mongolian geographical name proper members, the alteration is made by four main types. In this respect:

- the semantic widening,
- the semantic narrowing,
- the alteration of the proper element,
- the alteration of the semantics.

3.1. The semantic widening is an especially wide spread phenomenon in Mongolian geographical names. This is mainly expressed by the addition of the proper members. The additive elements:

- the new name with the meaning of the symbol such as: *hayan*, *hairhan*, *bogd*, *haan* (*han*, *huyant*, *ölziit* and *tahilgat*);

- attributive names that connect the location of the geographical feature to the other certain feature by the use of the direction, the colour, the size and the genitive case of the other name, for example: *ar-övä*, *baruun-züün*, *urd-hoid*, *deed-dood*, *ulaan*, *har*, *shar*, *ih-haga*, *öndör-nam*, *urt-bogino*, *talyn*, *hyaryn* and *hondoin*;

- a few examples of using the base noun one after another to form a geographical name are observed. For example: *ovoo*, *teeg*, *us* and *oroi*.

When this type of the name is wholly observed, there is a high probability of being the same name version. The certain examples of this can be shown the names of Otgontenger and Bogd uul have the

several name versions in the maps. It is clear for us there are some versions of the names for our holy mountains which have been worshipped for many years. We choose the exact name for naming them among the versions based on who we are, where we are and what purpose we have. Therefore, it is not necessary to understand the widening and narrowing of the proper members to the extreme of not using the old one and changing it to the new one. However, it will be considered as another extreme, if each mountain has the different version of the names. Defining the previous difference should be the purpose of the later research. In order to prove the above-mentioned, a few examples are taken. In this respect:

Or: **Avzaga Hairhan uul**, Mo: **Ih Avzaga Hairhan uul**, 2227, $\varphi=46^{\circ}00'-46^{\circ}40'$, $\lambda=102^{\circ}00'-103^{\circ}00'$ (L-48-XIII); **Ih Avzaga Hairhan uul**, 2228, (L-48-A), ÖBA, Taragt; **Aguityn uul**, 3267, $\varphi=48^{\circ}40'-49^{\circ}20'$, $\lambda=89^{\circ}00'-90^{\circ}00'$ (M-45-XXX); **Ih Aguit uul**, 3267, (M-45-G, L-45-B), BÖA, Ulaanhust; **Aguityn höndii**, $\varphi=47^{\circ}20'-48^{\circ}00'$, $\lambda=113^{\circ}00'-114^{\circ}00'$ (L-49-VI), **Gurvan Aguityn höndii**, (L-49-B), DOA, Bulgan; Or: **Agt Ovoo uul**, Mo: **Tsagaan Agt uul**, 1798, $\varphi=48^{\circ}40'-49^{\circ}20'$, $\lambda=102^{\circ}00'-103^{\circ}00'$ (M-48-XXV); **Bayan Tsagaan Agt ovoo**, 1798, (M-48-B), BUA, Bayan-Agt etc.

3.2.1. The semantic narrowing is the opposite phenomenon of the semantic widening in Mongolian geographical names. It is clearly seen from the facts that attributive names that connect the location of the geographical feature to the other certain feature by the use of the direction, the colour, the size and the genitive case of the other name apart from the worshipping symbolized names are omitted. However, many additive base nouns, which were encountered in the semantics widening, are widely reduced and left here. In our opinion, a number of the omission of the base nouns can be explained by the correction of certain mistakes of the additive base nouns, which were especially in Mongolian geographical complex map in the 1940's. For example:

Temeen Chuluuuny Hyar uul – Temeen Chuluut uul

Dood Husht Nuruu uul – Dood Husht uul

Ovootyn Hötöl davaa – Davaa

Bayanzurh Ovoo uul – Bayanzurh uul

Alag Yan uul – Alag uul

Bayan Hoshuu Yavar uul – Bayan Hoshuu uul

- A few attributions of the name combinations such as: *shand bulag*, *us hudag (hudag us)* and *bulag hudag* are commonly reduced. For example:

Namyn Amny Us bulag – Namyn Amny bulag

Ar Bulag hudag – Ar bulag

Bayan Shireegiin Shand bulag – Shireegiin bulag etc.

The reduction of one of the parallel attributions from the semantics narrowing names under the third section is widely observed. For example:

Tugal Ünee uul – Tugal uul

Togoo Jargalant uul – Togoo uul

Holboo Tsagaan Öndör uul – Ih holboo uul

Ih Shar Dov hudag – Shar Dovyn hudag etc..

This phenomenon is very common in Mongolian geographical names so we are limiting the number of certain examples given.

3.3. It is very typical that one of the proper names is altered by the other name for changing the meaning in Mongolian geographical names. This case was observed in two or more proper names.

The following typical phenomenon was seen. In this respect:

- In several names the exchanging elements are related to each other in terms of the meaning. For example: Baruun huts uul – Baruun Argalant uul; Hanan Ulaan uul – Havtgai Ulaan uul; Engen Chuluuny Bulag – Avhain bulag; Hatan Hairhan uul (Eej hairhan) – Eej uul – Eej Hairhan uul; Muhar bulag – Bitüügiin bulag; Buural Haaishan uul – Tarlan Hairhan uul; Talyн Shovgor uul – Talyн Shovon uul etc.

It is also common to alter one meaning of the adjective for another meaning of the adjective. In this respect:

-Ulaan Hövөө uul- Yagaan Hövөө uul; Gyalgaryн Tovon uul – Gyalgaryн Shovon uul; Jargailtain Har uzuur – Jargailtai Huren uzuur; Öндөр Ulaan uul-Ih Ulaan uul; Gezgen Hairhan uul-Gedreg Hairhan uul; Ulaan Burgas bulag-Ulaan Buraany bulaguud; Bayan Ölzii uul – Sain Ölzii uul etc.

A few examples of altering the proper element for relating to the other feature were observed. In this respect:

-Saihan Ovoony uurhai- Saihan Nüürsnii uurhai; Urt Guyayн höndii – Zuun Urtyn höndii; Haruulyn Ovoo uul(Suul Haruul uul) –Suul haruul; Shagshuurgatain burd- Zegest burd; Yasny Öндөр uul-Shar Öндөр uul; Möröngiin Ulaan nuur- Ih Ulaan nuur etc

3.2. According to our experiment and research, we anticipate the phenomenon of proper element changes in Mongolian geographical names could be reasonably well encountered. If the semantic widening, narrowing and exchanging of the proper names are connected to one of the proper nouns, the proper noun is completely replaced. Therefore, if we chase the exchange of the proper noun meaning according to the map recording, there might be some risks related to the map scale. We mentioned this previously. In order to avoid this, we strictly followed the numerical data of longitude, latitude and length of the location of the geographical feature. On the other hand, please pay attention to the name possibility of being a version of the natural feature or a part of the complex name. Could you possibly judge this in your mind? Let's take some examples. In this respect:

Or: Avzaga sum, Mo: Hishig-Öндөр sum. $\varphi=48^{\circ}00'-48^{\circ}40'$, $\lambda=103^{\circ}00'-104^{\circ}00'$ (M-48-XXXII), **Hishig-Öндөр sum**, (M-48-B), BUA, Hishig-Öндөр; **Agart uul.** 1751, $\varphi=49^{\circ}20'-50^{\circ}00'$, $\lambda=95^{\circ}00'-96^{\circ}00'$ (M-46-XXIV); **Öндөр Haruult uul.** 1752, (M-46-B, G), UBA, Baruunturuun; **Or: Ak Chake, Mo: Ak Shoh.** 3042, $\varphi=48^{\circ}40'-49^{\circ}20'$, $\lambda=88^{\circ}00'-89^{\circ}00'$ (M-45-XXIX); **Tsagaan Shovh uul.** 3042, (M-45-G, L-45-B), BOA, Ulaanhust; **Alag uul.** 1745, $\varphi=44^{\circ}40'-45^{\circ}20'$, $\lambda=94^{\circ}00'-95^{\circ}00'$ (L-46-XXIX); **Shovon uul.** 1745, (L-46-G), GOA, Bugat; **Altan Bogoch uul.** 2761, $\varphi=47^{\circ}20'-48^{\circ}00'$, $\lambda=97^{\circ}00'-98^{\circ}00'$ (L-47-II); **Hets uul.** 2761, (L-47- A), ZAA, Otgon; **Altan Emeel uul.** 1325, $\varphi=48^{\circ}00'-48^{\circ}40'$, $\lambda=112^{\circ}00'-113^{\circ}00'$ (M-49-XXXV); **Buural uul.** 1325, (M-49-B,G), HEA, Norovlin; **Angirtyn Öндөр Har.** 2096, $\varphi=48^{\circ}00'-48^{\circ}40'$, $\lambda=94^{\circ}00'-95^{\circ}00'$ (M-46-XXXV); **Serten uul.** 2096, (M-46-B,G), ZAA, Zavhanmandal; **Or: Ar dayan Huree Nuruu, Mo: Baga Tayangyn nuruu.** $\varphi=45^{\circ}20'-46^{\circ}00'$, $\lambda=95^{\circ}00'-96^{\circ}00'$ (L-46-XXIV); **Sumangiin nuruu.** (L-46-B), GOA, Tseel; **Ar Terget uul.** 2755, $\varphi=47^{\circ}20'-48^{\circ}00'$, $\lambda=91^{\circ}00'-92^{\circ}00'$ (L-46-II); **Hun Chuluut uul.** 2756, (L-46-A), HOA, Buyant; **Or: Ar uul: Mo: Toonot uulТоонот уул.** 2948, $\varphi=47^{\circ}20'-48^{\circ}00'$, $\lambda=97^{\circ}00'-98^{\circ}00'$ (L-47-II); **Zurgaadaй uul.** 2948, (L-47-A), ZAA, Otgon etc.

Thus, it is clear that the notion of the name evolution is a many-sided and very broad issue according to the evolution types of Mongolian geographical names. If certain cases are checked on the spot by asking the native people, we are sure a number of versions can be the same as our dictionary definitions. However, there is a disadvantage that there is the possibility of there being different name versions for one geographical feature being mistaken as "the evolution". Therefore, there will be a requirement for refining and studying precisely the definition since our dictionary is the first effort. This should be considered by the later researchers!

МОНГОЛ ХЭЛНИЙ ОЙРОЛЦОО УТГЫН
ТОГТОЛЦООГ СУДЛАХУЙ

Ж.Бат-Ирээдүй¹

Ерөнхий зүйл. Аливаа хэлний ойролцоо утга гэдэг бол нэг талаас хэлний хамгийн чухал судлагдахуун, нөгөө талаас бас хамгийн хэрэгцээтэй хэрэглэгдэхүүн байдаг. Монгол хэлний хувьд хэлний онолын талаас судалж байсан, хэрэглээний талаас ойролцоо утгатай үг хэллэгийн сан бүрдүүлж байсан их эртнийх биш ч хуучин уламжлал бий. Монгол хэлний ойролцоо утгын судалгаа 1990-ээд оны дунд хүртэл дайвар шинжтэй байсан бол сүүлийн жилүүдэд судлаачид энэ тал руу анхааран нэг сэдэвт зохиолын хэмжээнд хүртэл дорвитой судалгаа хийсээр хэд хэдэн нэг сэдэв зохиол туурвисан байна.

Монгол хэлний ойролцоо утгын судалгааг ажиглавал дотоодын болон гадаадын монголч эрдэмтэн олон хүн судлан шинжилсний дотор, академич Ш.Лувсанвандан, М.Гаадамба, Т.Пагва, С.Лувсанвандан, Б.Сумьяабаатар, Ц.Өлзийхутаг, Ж.Төмөрцэрэн, Н.Б.Дугаров, П.Бямбасан, Д.Отгонсүрэн, Б.Пүрэв-Очир, М.Базаррагчаа, Ц.Сүхбаатар, Ц.Өнөрбаян, Д.Бадамдорж, Ж.Бат-Ирээдүй, Ж.Баянсан, Б.Мөнгөнцэцэг, Б.Идэрбаяр тэргүүтэн хэлбичиг, хэлшинжлэлийн талаас, Ц.Хасбаатар, С.Дулам, Д.Галбаатар, Г.Галбаяр тэргүүтэн утга зохиол шинжлэлийн талаас тус тус туурвиж бичсэн байна.

Гадаад дотоодын эрдэмтэдийн судалгааны бүтээл ном сурах бичиг гарын авлага тэргүүтнийг нийтэд нь ажиглавал нэр томъёоны хувьд нэгдэн тогтоогүй, ойролцоо утгатай үг хэллэгийн судалгаа бусдаасаа түлхүү, бусад нэгжийн ойролцоо утгын судалгаа хоцорсон байдалтай. •ойролцоо үг, хэллэгийн утгын бүрэлдэхүүн тооны хувьд янз бүр, утгын ангилалыг бүтцийн ангилалтай хольж хутгасан байх зэрэг олон учир дутагдал ажиглагдаж байна.

Аль ч хэлийг задлаг байдлаар судлана гэвэл шүтэн барилдаж бүтсэн бүх юм үзэгдэл тэдгээрийг төлөөлсөн хэлний дохио бүхнийг дотоод орчин буюу хэсгүүдийг нь гэж гадаад орчин буюу гаднах хэсгүүдийг нь авч гадагш харьцуулбал бодитой, тусгай хэсэг зүйл болж, гадаад орчин буюу хэсгүүдийг нь дотогш нь харьцуулбал хийсвэр ерөнхий бүхэл зүйл болно гэсэн үг. Өөрөөр хэлбэл хэлний бүх л нэгжүүд бүтээвэр, үг, холбоо үг, өгүүлбэр ч бодитой бас хийсвэр, тусгай бас ерөнхий, хэсэг ба бүхэл зүйл болно гэж хэлж болно.

Үгийн утга бол үг, нэрлэсэн юм, илрэх ухагдахуун гурвын диалектик нэгдэл болж байдаг. Ингэж үг, утгын хоорондын бүтцийн харьцаанаас үндэслэн үгийн сангийн хамгийн чухал гурван хэв шинж буюу харьцаа болох ойролцоо, эсрэг, ижил гэсэн гурван ойлголт гардаг бөгөөд ойролцоо утга нь аль ч хэлний үгийн сангийн хамгийн чухал хэсэг байдаг билээ.

Хэл шинжлэлийн онолд хүн төрөлхтөний хэл бол ерөнхийдөө үгийн хэл гэж тодорхойлсон нийтлэг үзэл баримтлал байдаг учраас хэлний үндсэн нэгжийг үг гэж үздэг. Үнэхээр аль хэлэнд үг онцгой байр суурьтай байдаг. Үг нь хэлний харилцаанд гүйцэтгэж байгаа үүрэг шинж чанараараа хэлний аль ч нэгжээс давуу чанартай бөгөөд үгийн сан, хэлзүйн утгыг

1. Монгол Улсын Их Сургууль

нээж өгүүлбэрийн үндсэн хэрэглэгдэхүүн болж тэр ч байтугай харилцааны тодорхой нөхцөлд өгүүлбэрийн үүрэг гүйцэтгэж мэдээллийг дамжуулж чаддаг “ид шид”-тэй нэгж билээ. Гэхдээ энэ өгүүлэлд бид гагц ойролцоо утгат үг, хэллэгийн тухай биш хэлний нийт нэгжийн тухай ойролцоо утгын тогтолцооны тухай авч үзэх билээ.

Энэ ойролцоо утга гэдэг ойлголт зөвхөн үгийн сангийн төвшинд биш хэлний их бага нэгжийн бүх төвшинд яригдах өргөн асуудал юм. Үгийн сангийн төвшинд үг, хэллэгийн ойролцоо утгын тухай яригддаг байсан энэ ойлголт одоо хэлний бага нэгжээс их нэгж хүртэл яригдах хэмжээнд судлагдаж байна гэсэн үг билээ. Монгол хэл бол ойролцоо утгын тогтолцоотой хэл бөгөөд монгол хэлний бүх төвшинд энэ ойлголтыг ярьж болно.

Профессор Б.Пүрэв-Очир, “Монгол хэлний үгийн язгуур ба дагаварт ойролцоо утга байдгаас үгийн сангийн салангид үгс-нэрлэлтүүд ойролцоо утгатай болдог байна. Бас хэлзүйн утгатай морфемууд ойролцоо утгатай байж болдог учраас бүтэц өгүүлбэрийн дотор харьцаанд орсон буюу эсвэл харьцаанд ороход бэлтгэгдсэн хэлзүйжсэн үг буюу хэлбэржсэн үгэнд ойролцоо утга гардаг байна. Нэгэнт хэлбэржсэн үг (өгүүлбэрзүйн үг) ойролцоо утгатай байж болдгоос үүдэж, нийлмэл үг, хоршоо үг, хэвшмэл хэлц, тэрчлэн чөлөөт бус холбоо үгс ч өөр хоорондоо ойролцоо утгатай байж болох зүй тогтол гарна. Эдгээр нь цаашлаад өгүүлбэрүүдийн хооронд, улмаар цогцолборын ба “эх”-үүдийн хооронд ойролцоо утга үүсэх нөхцөлийг бүрдүүлдэг байна.”² гэж монгол хэлний ойролцоо утгын тогтолцооны учир холбогдолыг нэгтгэн дүгнэжээ.

Профессор П.Бямбасан, “Синоним гэгч нь утга ойролцоо янз бүрийн аймгийн үг байдаг бөгөөд синоним гэдэг нэр нь дэлхий нийтэд ихэд дэлгэрсэн учир энэ нарийг нь хэрэглэвэл ашигтай мэт санагдана”³ гэж үзэж байсан бол ер нь synonym гэдэг нэр томъёог юуны өмнө ойролцоо нэр гэж орчуулж, толилож ирсэн боловч ойролцоо утга илэрхийлдэг хэлний аливаа арга хэрэглүүр болох ойролцоо утгатай язгуур, үндэс, дагавар, нөхцөл, үг, хэллэг, өгүүлбэр, эх цогцолборыг багтааж байгаа учраас ойролцоо утгын тогтолцоо гэдэг нэр томъёон дор хэрэглэх учиртай гэж үзэж байна. Үе үеийн эрдэмтэн судлаачид ч энэ талаар өөр өөрийн бодол дүгнэлт санаа оноотой байсан билээ.

Энэ тухай монгол хэлний найруулга зүй судлаач Д.Отгонсүрэн, “Синоним гэсэн үг хэлшинжлэлийн утга зохиолд үндсэн хоёр утгаар хэрэглэгдэж байна. ... зөвхөн ойролцоо утгатай үг төдийгүй ойролцоо утга илэрхийлдэг хэлний аливаа арга хэрэглүүр болох ойролцоо утгатай өгүүлбэр, хэвшмэл хэлц, дагавар нөхцөл зэргийг багтааж байгаа тул ойролцоо утгатай үгээс маш өргөн утгаар хэрэглэгдэж байна. Үүнийг хэлний зүйн арга хэрэглүүрийн ойролцоо утга буюу ойролцоо утгат арга хэрэглүүр гэж ойлгоод, ойролцоо утгат үг, ойролцоо утгаг өгүүлбэр, ойролцоо утгат дагавар нөхцөл гэх мэтээр нэрлэж болох...”⁴ гээд Монгол ардын дуу “Сүнжидмаа”-гаар жишээ авч бичжээ. Тэр дууны эхний бадагт байгаа “ арвуулаа болоод хориулаа” гэсэн тоо сүүлийнхэд нь байгаа “ хориулаа болоод гучуулаа” гэсэн тооноос бодит утгаараа ялгаатай боловч энэ дуунд олуулаа гэсэн нэг л утга илэрхийлсэн бол хоёр бадагт байгаа арван хэд хонолоо, хорин хэд хонолоо гэсэн хэллэг ч олон хоног хүлээсэн гэсэн ойролцоо утга бүхий эх сэдвийн синоним болно.” гэжээ.

Судлаач, проф. Н.Нансалмаа, “Үгийн сангийн нэгжүүд хувилбартай байх хоёр дах төрлийн харьцаа нь үгийн сангийн нэгжүүдийн хооронд илрэх ойролцоо утгын харьцаа юм. Энэ харьцааны үед үгийн дотоод хэлбэр – утгалбар харьцангуй тогтвортой байхад энэ утгын илэрхийлэгч үгийн гадаад хэлбэр буюу үглэвэр хувилбартай байна.”⁵ гэжээ.

2. Б.Пүрэв-Очир, 2000, “Орчин цагийн монгол хэлний өгүүлбэр зүй” 2, 166 дах тал

3. П.Бямбасан, 1982, “Орчин цагийн монгол хэлний синоним”, [Монгол хэлний онол, бүтцийн асуудалд] Уб., 360-67 дах тал

4. Д.Отгонсүрэн, 1998, “Ойролцоо утгат үгийн найруулгын үүрэг”, [Монгол хэлний үгийн сангийн найруулга зүй], Уб., 37 дах тал

5. Н.Нансалмаа, 2005, “Үгийн гадаад хэлбэр хувилбартай байх нь”, [Үгийн сан судлал], Уб., 96-100 дах тал

Ойролцоо утгат бүтээврийн тухай. Монгол хэлэнд хэлзүйн язгуур, нөхцөл, дагавар бүх бүтээврүүд ойролцоо утгатай байж болно. Үүнийг олон эрдэмтэн судалгааны бүтээлдээ хүлээн зөвшөөрдөг. Профессор Ц.Өнөрбаян, "...би, миний – гэсэн хэлзүйн хоёр үгийн бүтэц дэх би, ми- хоёр нь хэлбэр, байраараа бие биеэ үгүйсгэвч, гүйцэтгэх үүргээрээ (нэгдүгээр биеийг төлөөлөн) бие биеэ нөхөж байгаа тул нэг язгуурын хоёр хувилбар ... болох жишээтэй. Нөхөх байрлалд байгаа хоёр бүтээвэр нь нэг бүтээврийн хувилбарууд болно." гэснээс үүдэж эдгээр бүтээвэр ойролцоо утгатай учраас хэлний нэг бүтээврийн хувилбарууд болж байна гэж үзэж болох юм.

Профессор М.Базаррагчаа, "хэлний нэгжүүдийн хоорондох харьцаа"-г ойролцоо, эсрэг, төсөөт, зүйлчилсэн гэж 4 хуваагаад "ойролцоо бүтээвэр (утгалвар, утгат хэсэг) –дал, -ц (-dal, -ca) яв-дал, яв-ц, суу-дал, суу-ц, бай-дал, бай-ц, (байр байц), буу-дал, буу-ц, гүй-дэл, гүй-ц, -дал, -аас, (dal, la-su): оё-дол, оё-оос, зур-дал, зур-аас,"⁶ гэж жишээ авсан байна.

Судлаач, Б.Бямбадорж, "Нэг бүтээврийн утга нөгөө бүтээврийн утгатай ойролцоо байх нь язгуур, дагавар, нөхцөл бүтээврийн алинд ч хамаатай байна."⁷ гээд монгол хэлний язгуур (ца-цан, цас, цаас, цавь, цавьдар, цагаа, цагаагч, цагаан, цал, цахиур, цагаавтар; хя- хяруу, хярам, хяраа, хялай, хялман, хярмаг, хиурс), дагавар (-дол, -оос, -оо: оёдол, оёос, оёо), нөхцөл (-магц¹, -нгуут¹, -саар¹) бүтээвэр, сул үг буюу өгүүлбэрийн нөхцөл (уу, үү, бэ, вэ)-ийн ойролцоо утгыг жишээгээр батлаж бичжээ.

Ойролцоо утгат дагавар, нөхцөлийн тухай. Монгол хэлний хувилбар бүхий бүх нөхцлийг ойролцоо утгатай гэж үзэж болно гэж дээр дурдсан. Энэ өгүүлэлийг урт болгохгүйн тулд товчлон авч үзье. Үүнд хувилбар бүхий тийн ялгалын нөхцлүүд (-ы, -ий, -н, -ын, -ийн, -аар¹, -аас¹, -г, -ийг, -ыг, -той³, -лугаа², -руу²) тухай тухайн тийн ялгалдаа ойролцоо утга бүхий хувилбартай байна. Мөн ерөнхийлөн хамаатуулахын -аа⁴ нөхцөл ойролцоо утгатай. Олон тооны нөхцлүүд (-ууд¹, -уул², -д, -нар², -с, -чууд², -чуул²) хэдийгээр бие биеийн байранд тохиолдохгүй ч ойролцоо утгын үүрэг гүйцэтгэнэ. Тэмдэг нэрийн утга эрчимжүүлэх болон бууруулах дагаварууд (-втар¹, -дуу², -нгий², -хан¹,), тооны нэрийн дагаврууд (-дугаар², -дах²; -аад¹, -орчим; удаа, дахин;), үйл үгийн хэвийн нөхцлүүд (-уул², -лга¹, -га, -аа¹, -гд, -д, -т, -лд, -лц,), үйл үгийн байдлын айн нөхцлүүд (-чих, -ч, -ж орхи-, ; -схий, -зна¹;), үйл үгийн тодотгон холбох нөхцлүүд (-лаа¹, -сан¹, -в; -), үйл үгийн нөхцөлдүүлэн холбох нөхцлүүд (-ж, -ч, -аад¹, -н,), угсруулан холбох нөхцлүүд (-магц¹, -тал¹, -хлаар¹, -вал¹, -бал¹; -сан юм бол, -нгаа¹, -х зуур, -х замдаа, -нгуут², -магц¹, -уут², -сан дор, -хлаар¹, -саны дараа,), үйл үгийн цагаар төгсгөх нөхцлүүдийн нийлэг ба задлаг хэлбэр (-на¹, -ж байна; -жээ², -лаа¹, -в;), биеэр төгсгөх нөхцлүүд (-я¹, -муй², -мү², -на¹, -на¹ уу²; -гтун², -тугай², -уузай², -ж болохгүй, -аасай¹, -даг¹ болоосой, -хыг хүсэж байна; -аач¹, -аарай¹;) төлөөний үгс (би, ми-, на-; чи, та, өөрөө; өд, өчнөөн, төд, төчнөөн, өчнөөн төчнөөн; энэ, үүн; тэр, түү-; аль, ямар; яагаад, хэрхэн; хэд, хэчнээн; бүх, цом, булт, бүгд, бүх, хамаг, даяар, хотол, ; өөр, бусад, нөгөө;), холбох үгс (ба, буюу, бөгөөд, болон, болоод, өөрөөр хэлбэл, ; гэтэл, гэвч, гэлээ ч, гэсэн ч, тэгтэл, тэглээ ч гэсэн, харин, авч, атал, нэг бол, эсвэл; бас, мөн, үүнчлэн, тэрчлэн, түүнчлэн, мөн түүнчлэн, түүгээр барахгүй, төдийгүй, тэр байтугай, түүгээр үл барам, ; иймээс, иймийн тул, ингэхлээр, ингээд, тиймээс, тийм учраас, тиймийн тул, ; учраас, улмаас, -ын дагуу, -зэрэгцээ,) чимэх үгс (эрчимжүүлэх утгат: маш, нэн, тун, улам, час, цоо, пиг, пад, ;дүрслэх утгат: хага, хуга, бут, бяц, няц, дэлбэ, огло, гуд,... батлах утгат: шүү, даа, даг, юм, мөн, лав, барагцаалах утгат: биз, шив, бий, маягтай, асуух утгат: вэ, бэ, уу, үү, юу, юү, үгүйсгэх утгат: бүү, битгий, хэрэггүй, ёсгүй: үл, эс, биш, үгүй, бус, онцлох утгат: ч, л,) бүгд ойролцоо утгатай байж болно гэж үзэж болох юм. Эдгээр үгс нь ерөнхий утгын хувьд л ойролцоо утгатай байхаас бус утгын нарийн ялгамж, нэмэлт утга, баймж утгын хувьд бие биеэсээ бага боловч ялгарч байдаг.

6. М.Базаррагчаа, 2005, "Монгол хэлний өгүүлбэр судлал", Уб., 56 дах тал

7. Б.Бямбадорж, 2011, "Орчин цагийн монгол хэлний хэлбэр судлал", 28 дах тал

Монгол хэлний ойролцоо утгатай нөхцлүүдийн хөгжлийн тухай д-р Ц.Өнөрбаян, “үйлийн нөхцөлдүүлэн холбох зарим нөхцлүүд нөгөө нөхцөлтэйгээ ойролцоо утгатай болж аль нэг нь хэрэглээнээс шахагдаж идэвхигүй болсон тохиолдол ажиглагдаж байна. Тухайлбал, -бал, -хлаар хоёр, -нгуут, -магц хоёр тус бүр ижил утга, үүрэгтэй болсон байна. Үүнээс үзвэл үйлийн нөхцөлдүүлэн холбох нөхцөлүүдийн тоо цөөрч, зарим нөхцөлүүдийн хэрэглээ хязгаарлагдаж, зарим нь утга үүргээрээ идэвхжиж байгаа зүй тогтол ажиглагдаж байна” гэж тайлбарлажээ. Мөн “Академич Ш.Лувсанвандан бээр, “Хэлний дохио хэлбэр нь хэвээрээ байвч утга нь янз бүр болох, хэлбэр нь янз бүр боловч утга нь хэвээрээ байх удаа арвин тохиолдоно.”⁸ гэжээ.

Эдгээр нөхцлүүд нь яагаад ойролцоо утгатай вэ гэдгийг онолын үүднээс тайлбарлахад хэлний нөхөх, үл нөхөх зарчмын онлыг ашиглаж болно. Энэ тухай дурдаж тайлбарласан эрдэмтэд ч байдаг. Тухайлбал проф. Ц.Өнөрбаян, “Хэлний хоёр өөр хэлбэртэй утгат хэсгийг нэг бүтээврийн хоёр хувилбар уу, эсвэл тус тусдаа бие даасан хоёр өөр бүтээвэр үү гэдгийг тогтоох хэд хэдэн шалгуур байдаг. Үүнд, адил утгатай (ойролцоо утга ЖБ) эсэхээр нь ялгаж болно. Хэрэв адил утгатай байвал нэг бүтээврийн хоёр хувилбар, өөр өөр утгатай байвал хоёр бие даасан бүтээвэр болно. Жишээлбэл, -аар, -ээр гэсэн хоёр хэлбэр нь нэр үндсэнд орохоороо үйлдэхийн утга илтгэж, голдуу нэр, үйлийн харьцаа заах тул нэг бүтээврийн хувилбар болно.”⁹ гэж үзсэн бөгөөд энд дурдагдаж байгаа “нэг бүтээврийн хувилбарууд”-ыг бүгд ойролцоо утгатай байж болно гэж үзэж болох юм. Энэ бол хэлний аливаа үзэгдэл тэр дундаа ойролцоо утгатай эсэхийг хэлний нөхөх, үл нөхөх байрлалын зарчмаар ч ялгаж болно гэсэн үг юм.

Академич Ш.Лувсанвандан, энэ тухай аль 70-аад оны сүүлээр дэлгэрэнгүй дурдсан бий. Тэрбээр, “Байрлал хэлшинжлэл нь нэг адил фонем буюу морфемын янз бүрийн хувилбар болох уу, эсвэл тус тусдаа биеэ даасан өөр өөр фонем буюу морфем болохыг зохих фонем, морфемын байрлалаар тогтоох аргыг боловсруулсан байна. Энэ аргын ёсоор бол ямарваа хоёр авиа нэгийгнээ тохиолдох байранд нөгөө нь тохиолдохгүй байвал тэр хоёр авиа нэг фонемын хоёр хувилбар байж, тэгж тохиолдож байвал тус тусдаа биеэ даасан хоёр фонем болох ёстой ажээ. Биеэ даасан тус тусдаа морфем буюу нэг морфемын янз бүрийн хувилбар болохыг мөн аргаар ялган тогтоох болсон байна.” гэж бичсэн бөгөөд “Хоёр элемент нь хэлбэр, байрын талаар харилцан бие биеэ үгүйсгэвч гүйцэтгэх үүргийн талаар харилцан бие биеэ нөхөж, нөхөх байрлалд, дан хэлбэр, дан байр, эсвэл хэлбэр, байр хоёроороо бие биеэ үгүйсгэвч гүйцэтгэх үүргийгнээ талаар харилцан нөхөхгүй байвал үл нөхөх байрлал”¹⁰ гэх бөгөөд үүгээр үзвэл нөхцлийн хувилбарууд бол хэлбэр байр хоёроороо бие биеэсээ ялгардаг билээ. “Хэлний аливаа хоёр элемент нь байрын талаар харилцан бие биеэ үгүйсгэвч нэг нь нөгөөгүйгээр байж болохгүй, нэг бүхэл зүйлийн хоёр тал болж харилцан бие биеэ нөхөж байвал тэр хоёр элемент нь заавал нэг ерөнхий дундаж утга, үүрэгтэй байдаг байна.” гэдэг онолын дагуу монгол хэлний нөхцөл ойролцоо утгатай байж болно хэмээн тодорхойлж байна.

Монгол хэлний нөхцөл, дагавар ойролцоо утгатай байж болох тухай монгол судлаач эрдэмтэд ажиглаж тэмдэглэж ирсэн бөгөөд тухайлбал, монгол хэлний өгүүлбэрзүй судлаач эрдэмтэн Б.Пүрэв-Очир үүнийг мөн ажиглаж “Монгол хэлний нэр үг, бас үйл үгийн холбох ба төгсгөх нөхцлийн анги бүлэгт ойролцоо утгатай нөхцөл бас олон бий. Жишээ нь Намайг хэлтэл ойлголоо, намайг хэлмэгц ойлголоо гэдгийн –тэл, –мэгц хоёр тун ойролцоо утгатай байгаа, бас намайг хэлэнгүүт ойлголоо, намайг хэлэхтэй зэрэг ойлголоо гэхэд –нгүүт нөхцөлд, зэрэг гэдэг задлаг холбох хэрэглүүртэй маш ойролцоо утга илтгэж байгаа юм. Харьяалах тийн ялгалын –ийн, –ын, хувилбарын утгатай, дах, дэх гэдэг задлаг хэлбэрийн утга нь бараг дүйдэг. Жишээ

8. Ш.Лувсанвандан, 1980, “Хэл түүний нэгжүүдийн хувирах тогтох тухай асуудал”, [Монгол хэл шинжлэлийн асуудлууд] Уб., 16-17 дах тал

9. Ц.Өнөрбаян, 2004, “Орчин цагийн монгол хэлний үг зүй”, Уб., 93-94 дэх тал

10. Ш.Лувсанвандан, 1969, “Хэлний нөхөх, үл нөхөх байрлалын тухай асуудал”, [2010. Хэлшинжлэлийн онолын асуудлууд, Уб., 128-137 дах тал]

нь: энгэрийн одон, энгэр дэх одон, тал дах ганц айл, талын ганц айл гм.”¹¹ хэмээн бичжээ.

Орчин цагийн монгол хэлний олон тоо заах залгаварууд нь утгын хувьд хоорондоо ойролцоо утгатай гэж өмнө бичсэн. Хэдийгээр энэ залгаварууд хэлзүйн тогтолцооны үүднээс нэг нь нөгөөгийн байранд тохиолдох, эс тохиолдох хоёр байдалтай боловч олонх тохиолдолд бие биеийхээ байранд эс тохиолдох бөгөөд олон тооны утга илтгэх тэр утгаараа хоорондоо ойролцоо утга илэрхийлж болно гэж үзэж байна. Үүнд, -ууд, нар, -д, -чууд, -чуул, -уул, -с, зэрэг залгаварууд багтана. Тухайлбал уул гэдэг үгийн хувьд уулс, уулууд гэдэг хоёр тохиолдол байж болох боловч бусад нөхцлүүд олны утга заах үүргээрээ тохиолдох боломжгүй юм. Харин тооны айн залгаварыг үг бүтээх дагавар уу, эсвэл үг хувилгах нөхцөл үү гэдэг дээр зөрөөтэй саналууд бий. Профессор Ц.Өнөрбаян, “... хэлний хэлбэрүүдийн тоо олшрох тутам хэлний тогтолцоонд эвдрэл буюу эрэмбэгүйдэл үүсч дээд цэгтээ хүрч эргээд тоо нь аяндаа цөөрч тодорхой нэг хэлбэр нь утга, үүргээрээ давамгайлан өөрөө цэгцэрдэг хууль үйлчилдэг байна. Орчин цагийн монгол хэлэнд олон тооны нөхцөлүүдийн тоо, утга үүрэгт эрэмбэгүйдэл (хаос) үүсч эргээд цэгцрэх шатандаа орж байгаа байдал ажиглагдаж байна. Ялангуяа –ууд², нар нөхцөлүүд бусад хэлбэрээ шахааж байгаа баримт түгээмэл тохиолдож байна.”¹² гэжээ.

“Бүтэц өгүүлбэрийн дотор харьцаанд орсон хэлбэржсэн үгэнд ч синоним (ойролцоо утга, солин найруулах боломж) гардаг. Жишээ нь: Би, тантай уулзахаар (уулзах гэж) ирлээ гм. Энэ бол хэлзүйн синоним юм. Тэгэхлээр хэлбэржсэн үгэнд ойролцоо утга байдаг.”¹³ гэж мөн үзэж болно.

Ойролцоо утгатай гадаад дотоод холбоос буюу баймж үгийн ойролцоо утгын цувааг авч үзвэл: (ойролцоо утгатай холбоосуудыг ; цэгтэй таслалаар зааглав) ба, бөгөөд, агаад, хийгээд, боловч, ийн, ийнхүү, тийн, тийнхүү, үүнээс уламлан, мөн түүнчлэн, түүнчлэн, үүний хамт, үүний зэрэгцээ, үүний зэрэгцээ(гээр), ; ийм учраас, ингээд, иймийн тул(д), үүний тул, тийм учраас, тийм ч учраас, тийм дээрээс, тийм учир дээрээс, тиймийн тул; мөн, мөнхүү, бас, басхүү, мөнхүү, түүнээс гадна, харин бас, цаашилбал, ; харин, гэхдээ, гэтэл, гэсэн ч, гэлээ гэхдээ, гэлээ гэсэн ч, гэлээ ч, -лаа¹ ч, ; хэрэв, хэрвээ, хэрэвзээ, хэрэв тэгвэл, тэгэхэд хүрвэл, тийм бол, тийм юм бол, ; ялангуяа, тэр тусмаа, ; байтугай, учир нь, юу гэвэл; тэр ч байтугай, төдийгүй, түүгээр үл барам, үүнээс гадна, үүнээс өөр, -аар¹ бүл барам, -аар¹ зогсохгүй, ; аль эсвэл, эсвэл, эсхүл, нэг бол, үгүй бол ; энэ мэт, энэ мэтчилэн(гээр), ; нөгөө талаар, түүнээс гадна, өөрөөр хэлбэл, буюу, ондоогоор хэлбэл, нэг үгээр хэлбэл, нөгөө үгээр хэлбэл, нөгөөгөөр хэлбэл, өөр утгаар хэлбэл, нөгөө утгаар хэлбэл, ; нэн ялангуяа, даа ялангуяа, ; -ын ёсоор, -ын дагуу, ; харин ч, тэгж ярьвал, -ын даваан дээр, -ын толгой дээр, -х үед, -ын алдад, ; тэгээд ч, ; -ын цагт, - хаа тулбал, ; үнэхээр, үнэндээ, үнэн хэрэг дээрээ, үнэн хэрэгтээ, үнэнийг хэлэхэд, үнэнхүү, хэрэг дээрээ, үндсэндээ, угтаа, аргагүй, нээрээ, ; гэх мэтээр хэлний хөгжлийн явцад цөөрч, задарч, нийлж хөгжих боломж бий.

Хэлний дотоод гадаад холбох үгсийн ойролцоо утгын тухай профессор Б.Пүрэв-Очир, “... монгол хэлний өөрөөр хэлбэл гэдэг нийлэмжийг үүсмэл, нийлмэл бүтэцтэй, гол нь тодосгогч-тодосгуулагч хоёрыг онцлох, тайлбарлах утгатай, ондоогоор хэлбэл, нэг үгээр хэлбэл, нөгөө үгээр хэлбэл, нөгөөгөөр хэлбэл, өөр утгаар хэлбэл, нөгөө утгаар хэлбэл гэх мэт солин найруулах боломжтой хэд хэдэн хувилбартай, оруулбар нэгжийн байдалтай хэрэглэгддэг, тайлбарлах утга бүхий холбох үг гэж үзэж байна.”¹⁴ гэсэн тодорхойлолтод байгаа солин найруулах боломж гэдгийг бол утга тэнцүү буюу ойролцоо гэсэн үг, хэд хэдэн хувилбар гэдгийг ойролцоо утгатай хэд хэдэн хувилбар гэсэн үг, гэж ойлгож болох юм.

11. Б.Пүрэв-Очир, 1998, “Монгол хэлний өгүүлбэрзүй 2”, Уб., 151 дэх тал

12. Ц.Өнөрбаян, 2004, “Тооны ай”, [Орчин цагийн Монгол хэлний үг зүй], Уб., 186-96 дах тал

13. Б.Пүрэв-Очир, 1998, “Монгол хэлний өгүүлбэрзүй 2”, Уб., 151 дэх тал

14. Б.Пүрэв-Очир, 2005, “Монгол хэлний өөрөөр хэлбэл гэдэг холбох үгийн бүтэц, утга, үүрэг, хэрэглээ”, [Acta Mongolica], Уб., 57-59 дэх тал

Үг бүтээх дагавар, хэлзүйн нөхцөл ойролцоо утгатай байж болно гэдгийг эрдэмтэд хүлээн зөвшөөрсөөр буй. Монгол хэлний өгүүлбэрийн холбоосыг бүртгэн судалсан эрдэмтэн Б.Пүрэв-Очир, “Монгол хэлний гөжүүн, гөжүүд гэх мэт тэмдэг нэрийн –үүн, –үүд дагавар синоним дагавар болно. Энэ мэт дагаврын анги бүлэгт ойролцоо утгатай бүтээвэр өдий төдийгөөрөө бий.”¹⁵ гэжээ.

Монгол хэлний ойролцоо утгатай дагавар, нөхцлүүдийн хөгжил нь хэлний хөгжлийн хуультай зайлшгүй холбоотой. Хэл бол байнга хөгжиж өөрчлөгдөж байдаг хөдөлгөөнтэй зүйл учраас нэг дагавар нөхцөл шахагдан үгүй болоход нөгөө дагавар нөхцөл түүнийг орлон үүсч байдаг билээ. Тэр орлон үүсч байгаа дагавар нь ойролцоо утгат хувилбар байдаг гэж хэлж болно. Монгол хэлний нөхцлийн гарал хувьсал, өөрчлөлтийг судалсан эрдэмтэн М.Саруул-Эрдэнэ бээр, “Ер нь аль ч хэл хувьслынхаа явцад улам илүү хөгжиж байгаа бөгөөд “хөгжил” гэдэгт зөвхөн хэлний хэмнэл, авиа гээгдэх, өгүүлбэрийн гишүүн хураагдах ёсыг авч үзэх нь учир дутагдалтай юм. Зарим нөхцөлийн үүргийг задлаг хэрэглүүрүүд гүйцэтгэж буй болон авиа нэмэгдэх зэрэг дээрхийн эсрэг үзэгдэл ч мөн хэлийг боловсронгуй болгож байгаа билээ.”¹⁶ гэжээ. Тэрбээр цааш нь нөхцөл бүтээврийн тухай дурдахдаа, “Нөхцөл бүтээвэр үндсэндээ шингэх. Энэ нь бараг бүх нөхцөлдүүлэн холбох нөхцөлүүдэд тохиолдож буй хувьсал бөгөөд царцан хэвшсэн ихэнх үг нь холбох үгс байна. Монгол хэлний үйлийг үйлтэй холбох үндсэн үүрэг бүхий дээрх нөхцлүүд нь цаашид задлаг хэлбэрүүдэд байраа алдах, хэрэглээнээс шахагдах хандлагатай байна. Тухайлбал, -саар = -аад л, -ж л, -ж –ж, -вал = бол, болбол, -вч = боловч, ч гэсэн, гэхдээ, гэвч, -тал = хүртэл, болтол, -нгаа = -х зуураа, -х замдаа, -нгуут, -магц = -хтай зэрэг, -сан дороо, -хаар = -х гэж, -хын тулд зэрэг задлаг-нийлэг-задлаг гэсэн дарааллаар хөгжих хэлний эволюци хувьслын үл сарних хэлбэлзлийн дагуух үзэгдэл юм.” гэжээ.

Монгол хэлний баймж үг ойролцоо утгатай байж болно. Монголч эрдэмтэн Г.Ц.Пюрбеев, “Объектив хэлхээ холбоог тусгасан баймж чанарын нэг төрөл зүйл нь бодит баймж утга юм. Энэ нь цаг заах төлөвийн хэлбэр болон нээрээ, үнэхээр, үнэнээр, үнэн хэрэг дээрээ, чухам, чухамдаа ... зэрэг ойролцоо утга бүхий үг, холбоо үгийн илтгэлцүүдээр илэрдэг.”¹⁷ гэжээ. Ийнхүү монгол хэлэнд ойролцоо утгатай баймж үг хөгжих боломжтойг доорх жишээнээс харж болно. Үүнд, хэн хүнгүй, хэн янгүй, хэн ч, хүн бүр, бүгд, бүх хүн, ямар ч хүн, дурын хүн, аливаа хүн, ямарваа хүн : хэзээ хэзээгүй, мөд, мөдхөн, хэзээ язаагүй, даруй, : хэзээнээсээ, хуучны, бүр дээрээс, хэзээ боловч, хэзээ ч, хэзээд, байнга, үргэлж, ямагт, дандаа, : хэрхэвч, яавч, яасан ч, ерөөсөө, : үнэхээр, үнэндээ, үнэн хэрэгтээ, үнэнийг хэлэхэд, үнэнхүү, хэрэг дээрээ, үндсэндээ, аргагүй, нээрээ, мэдээж, мэдээжээр, мэдээж хэрэг, мэдээжийн, мэдээжийн хэрэг, : чухам, чухамдаа, чухамхүү, : ер, ер нь, ер нь л, ер нь ч, ерөөс, ерөөсөө, ерөөсөө л, ердөө ч, ердөө л, ерөнхийд нь, ерөнхийдөө, ерөнхийдөө л, : уг нь, уг нь л, угаасаа, угаасаа л, угаасаа ч, уул нь, зүй нь, угтаа ч, уг чанартай, уул шугамандаа, уул ухаандаа, мөн чанартай, заавал, заавал ч үгүй, зайлшгүй, зайлбаргүй, гарцаагүй, яав ч, яав чиг, : эрхгүй, өөрийн эрхгүй, өөрийн мэдэлгүй, : зохино, зохилтой, зохистой, хэрэгтэй, : ядахдаа, үгүй ядахдаа, ядаж, ядахнаа, гэх мэт асар өргөн боломж бий.

Монгол хэлний баймжийн айг судлаач д-р Ю.Мөнх-Амгалан монгол хэлний баймж үгийг судалгаа хийх явцдаа “Ер нь янз бүрийн баймж утга бүхий монгол өгүүбэрүүд нь хувиргалын харьцаанд оршдог.. тул бид хэлэхүйн болон харилцааны түвшинд солин хэрэглэж болох хувилбар хэлбэрүүдийг дор бүр нь дурдаж гаргахыг оролдов.”¹⁸ гээд тухай тухайн баймж үгсийн ойролцоо утгыг нэлээд нэмж, утгыг тодруулан тусгайлан зааж, жишээ баримт хадаж

15. Б.Пүрэв-Очир, 1998, “Монгол хэлний өгүүлбэрзүй 2”, Уб., 151 дэх тал

16. М.Саруул-Эрдэнэ, 2007, “Монгол хэлний нөхцөл бүтээврийн үгзүйн түүхэн хувьсал”, Уб., 7 дах тал

17. Г.Ц.Пюрбеев, 1981, “Категория модальности и средства её выражения в монгольских языках”, Москва., №5, 25-30 дах тал

18. Ю.Мөнх-Амгалан, 1998, “Орчин цагийн монгол хэлний баймжийн ай”, 85-86 дах тал

өгсөн байдаг. Тухайлбал, асуух төлөөний үгийн судалгаандаа, “Хэн хүн гэдэг нь өгүүлбэрт тодорхойгүй төлөөний үгийн үүргээр орж хүн болгон, захын хүн, тэр болгон хүн, хүн тэр болгон, хэн хүнгүй, хэн янгүй, хэн хүнгүй ... зэрэг хам бүтцээр солин хэрэглэж болдог байна. ... Хэн хэнгүй, хэн хүнгүй, хэн янгүй, хэн ч гэсэн зэрэг хэлбэр нь хүн бүр, бүгдээр(ээ), аливаа хүн, ямарваа хүн, ямар ч хүн гэсэн гэх мэт ойролцоо утга илэрхийлдэг.”¹⁹ гэж чухам ямар ямар ойролцоо утгаар сольж хэрэглэж болох боломжтойг зааж өгчээ.

Монгол хэлний үг, хэллэг ойролцоо утгатай байж болно. Ерөнхий хэл шинжлэлд “дуудлагаараа өөр боловч утгаараа төсөөтэй буюу нэн ойр үгсийг ойролцоо үгс гэнэ” гэж нэрлэдэг бөгөөд бид “бичлэг дуудлагаараа ялгаатай боловч утга илэрхийлэх шинжээрээ ойролцоо үг хэллэгийг ойролцоо утгат үг хэллэг гэнэ” гэж тодорхойлдог. Жишээлбэл, авирах, мацах, асах, өгсөх, бэлдэх, зэхэх, төхөөрөх, дэлхий, ертөнц, хорвоо, орчлон, мэдэх, ойлгох, ухах, таних, ойх, унтах, нойрсох, хажуулах, хөгшин, буурай, өтөл, настан, өвгөн, төгцөг, зөнөг, хурдан, бушуу, түргэн, үтэр, шалав, эцэх, цуцах, чилэх, алжаах, ядрах, зүдрэх, зовох гэх мэт.

Хэл хөгжихөд нэг ухагдахуун утга санааг зүйл бүрээр илэрхийлэх арга боловсрох сацуу үгийн санд утга сүлбээт үүр үгс бий болдог. Энэ нь туйлын буюу яг тэнцүү чанарт хоёр буюу хэд хэдэн үг нэг хэлэнд байдаггүй, тийм хэрэгцээ шаардлага ч гарах боломжгүй гэсэн үг юм. Тийм учраас утгаараа бүрэн ба бүрэн бус нийлж байгаа үгс бол ойролцоо утгат үг болох юм. Бас нөгөө талаас нь эхийн утгыг өөрчлөхгүйгээр харилцан бие биеийг орлуулж болдог үгсийг ойролцоо утгат үг гэнэ гэж тодорхойлж болно.

Аль ч хэлний үгийн сангийн бүх үгс ойролцоо утгыг бүрдүүлдэггүй. Харин ихэнхи нь үйлийн утга заасан, чанар тэмдгийг илэрхийлсэн байх бөгөөд бусад хэлэнд ч адилхан байдаг. “Монгол хэлний ойролцоо утгатай үгийн санг авч үзвэл ихэнхи нь ойролцоо утгатай үйл үг байдаг бөгөөд монгол хэлний ойролцоо утгат үйл үгсийн тухай асуудал нь үгийн сан, утга судлалтай нягт холбоотойгоос гадна найруулга зүй, утга зохиолын онолтой хүртэл холбогдох өргөн дэлгэр ойлголт юм.”²⁰ Ойролцоо утгат үг хэллэг нь үүргийн хувьд маш нарийн утгыг товойлгох, үйл явц, байдлыг илэрхийлдэг бол найруулгын хувьд маш олон өнгө аясыг илэрхийлдэг сэтгэхүйтэй нарийн холбоотой юм. “Монгол хэлэнд үгийн сангийн ба эх сэдвийн ойролцоо утгатай үгс үлэмж олон, маш сонин зүй тогтолтой. Эдгээр нь үгийн сан, найруулга зүй хоёрыг холбон нөхцөлдүүлж байдаг. Жишээ нь: аажим-алгуур-удаан-тайван-уужуу гм. Энэ үгс нь найруулгад ялгамжтай утга гаргаж хэрэглэгддэг.”²¹ байна.

Монгол хэлний ойролцоо зэргэдийг дагнан судалсан судлаач д-р Б.Мөнгөнцэцэг, ойролцоо үг гэдэг нэр томъёог барин монголч эрдэмтэдийн хэлийг агуулга ба хэлбэр, зогсонги ба хөдлөнгө талаас нь судалсан судалгааг түшиглэн мэдэгдэхүүн, мэдэхүүн, хэлэхүүн, хэлэгдэхүүний хүрээнд туйлын, оновчтой, оновчтой бус, хуурмаг ойролцоо үг гэж ангилан судалж, мэдэгдэхүүний талаас нь бодит утга бүхий туйлын ойролцоо үг, бодит утга бүхий оновчтой ойролцоо үг, хэлэгдэхүүний талаас хийсвэр утга бүхий туйлын ойролцоо үг, хийсвэр утга бүхий оновчтой ойролцоо үг, хэлэхүүний талаас хийсвэр утга бүхий оновчтой бус ойролцоо үг, хийсвэр утга бүхий хуурмаг ойролцоо үг, мэдэхүүний талаас бодит утга бүхий оновчтой бус ойролцоо үг, бодит утга бүхий хуурмаг ойролцоо үг”²² гэж утгыг тус тус маш нарийн ялган үзсэн нь монгол хэлний ойролцоо үгийг утгын хувьд ангилсан судалгааны шинэ үр дүн гэж үзэж болно. Мөн монгол хэлний холбоо үг, нийлмэл үг, хоршоо үг бие даасан утга илэрхийлэх тохиолдолд хэлний

19. Ю.Мөнх-Амгалан, 2007, “Монгол хэлний хэ- язгуурт асуух төлөөний үгийн үүрэг-утгазүйн онцлог”, [МУИС-ийн Монгол судлал ЭШБичиг, №27 (285)] 56-69 дэх тал

20. С.Энхжаргал, 2007, “Монгол хэлний ойролцоо утгат үйл үгийн тухай”, [Монгол хэлшинжлэл], №10 (32), ШУА, ХЗХ, Уб., 91 дэх тал

21. Б.Пүрэв-Очир, 1998, “Монгол хэлний өгүүлбэрзүй 2”, Уб., 151 дэх тал

22. Б.Мөнгөнцэцэг, 2012, “Монгол хэлний ойролцоо үг, түүний утгын ангилал”, [“Монгол хэлний ойролцоо зэргэд”], Уб., 40-74 дэх тал

бусад нэгжтэй ойролцоо утгатай байж болно. Энэ тухай Б.Пүрэв-Очир, “Монгол хэлний чөлөөт холбоо үг болон угсарсан нийлмэл үг, хоршсон нийлмэл үгэнд ч ойролцоо утга олон байдаг. Жишээ нь: загас барих, загас гөхийдөх, загас дэгээдэх, загас гохдох; нутаг ус, нутаг орон; харилцаа холбоо, шуудан харилцаа; хөнгөн тэрэг, суудлын тэрэг гм.”²³ гэж бичжээ.

Ойролцоо үг үүсэх эх үндэс нь юунаас болдог тухай асуудал бол хэлшинжлэлийн сонирхолтой асуудал бөгөөд “Монгол хэлний ойролцоо үг үүсэх эх сурвалжийг нэг талаас бодит юм үзэгдэлтэй шууд холбоо бүхий юмжуулах харьцаанд, нөгөө талаас, юм үзэгдэлтэй шууд холбоогүй, харин юмын шинж чанар, хөдөлгөөнтэй холбоотой дохиожуулах харьцаанд үндэслэдэг гэж үзэж болно.”²⁴

Монгол хэлний ойролцоо үгийг судалж, түүний толь бичгийг хийж байх явцад монгол хэлний төрөл бүрийн нэгж хэлбэрүүд ойролцоо утгатай байх бөгөөд тухайлбал, орон заах нэрс ойролцоо утгатай байж болно. Жишээ нь: гадар, гадна, ; хойно, ард, урд, өмнө, урагш; дээр, дээд; гэх мэт. Мөн монгол хэлний чимэх үгс ойролцоо утгатай байж болно. Тухайлбал, утга эрчимжүүлэх үүрэгтэй, маш, нэн, тун, улам, үлэмж, тас, цоо, цав, шив, нов, их гэх мэт үгс ойролцоо утгатай гэж үзэж байна. Энэ тухай өмнө хэсэг дэлгэрэнгүй дурдсан билээ.

Ойролцоо утгыг ярихад төсөөт үгсийг мөн хамт ярьж энэ хоёрыг тодорхой ялгаж салгаж ойлгох хэрэг гардаг. Учир нь ойролцоо утгат үг, төсөөт үг хоёрт төсөөтэй зүйл байдаг учраас зарим судлаачид ялгахгүй байдаг. Гэтэл бас ялгаатай зүйл байдаг учраас ойролцоо үг, ойролцоо утга бүхий төсөөт үг хоёрыг ялгах хэрэгтэй гэж д-р Б.Идэрбаяр нар үздэг. Тухайлбал, гэд “ойролцоо үг нь тэмдэглэхүүн нь өөр өөр, тэмдэглэгдэхүүн нь ойр, бас өөр өөр язгуурт үгс байдаг бол төсөөт үг нь тэмдэглэхүүн, тэмдэглэгдэхүүн хоёр нь хоёулаа ойр буюу ойролцоо, нэг язгуураас эхтэй байдаг, ойролцоо үгсийн үүр нь олон үгээс бүтдэг бол ойролцоо төсөөт үгсийн үүр цөөн үгээс бүрддэг, ойролцоо үгс нь утга ойролцоо дагавраар ялгардаг бол ойролцоо төсөөт үг нь нэмэлт дагавраар ялгардаг” –аараа өөр бол “нэг үгсийн аймагт багтдагаараа, өмнөх үгээ захирах чадвараараа, чөлөөт ба чөлөөт бус найруулгын ялгааг илтгэдэгээрээ ижил”²⁵ гэж тодорхойлжээ.

Ойролцоо үг бол тус тусдаа эгнээ үүсгэдэгээрээ үгийн сангийн бусад нэгжээс ялгаатай. Тэр тусмаа хоёроос дээш хэдэн ч үгийн үүр үүсгэж болдог онцлогтой бөгөөд гол утга хадгалсан үг нь цөм болж цөм буюу гол үгээсээ холдох тусам нэгэн цуваанд орсон үгийн утга нь гол утгаасаа улам холдон холдсоор явцуурах хандлагатай болдог бас нэг онцлогтой.

Монгол хэлний үгийн аймгийн үүднээс үзвэл бүх үгс ойролцоо утгатай байх боломжтой юм. Үүнд жинхэнэ нэр, тэмдэг нэр, тооны нэр, туслах үгс, аялга үгс, төлөөний үгс, зэрэг багтана.

Ойролцоо утгат үгийн бүрэлдэхүүний хувьд бид ойролцоо утгат үг хэллэгийн бүтэц, утга, үүргийн судалгааны нэг сэдэвт зохиолд монгол хэлний хоршоо үг, өвөрмөц хэлц, хэвшмэл хэллэгийг мөн багтааж үзсэн билээ. Тийм учраас бид үг - үгийн харьцаанд, үг – хоршоо үгийн харьцаанд, үг – өвөрмөц хэлцийн харьцаанд, үг – хэвшмэл хэлцийн харьцаанд, эдгээр нь эргээд бүх бүтцийн харьцаанд ойролцоо утгатай байж болно гэж тус тус ангилсан билээ. Үүнээс хоршоо үг, өвөрмөц хэлц, хэвшмэл хэллэгийн хэлбэр нь ойролцоо утгат хэллэгийн асуудал болох юм. Дээрх харьцааг хоёрын тогтолцоонд авч үзвэл дараах байдалтай байна. Үүнд: үг - үгийн ойролцоо утгын харьцаа нь хэлэнд хамгийн их хэмжээгээр байх бөгөөд тухайн үгийн үүрийн хувьд хязгааргүй юм. Тухайлбал, (инээх – мишээх, хөхрөх, толгой- тэргүүн, тархи, баруун-өрнө, хойд-умард, зүүн-дорно,) үг – хоршоо үгийн ойролцоо утгын харьцаа (хайрлах – санах сарвайх, мэнд – энх мэнд, мэнд амар, энх тунх, эсэн мэнд, амар мэнд, гм.) үг – өвөрмөц хэлцийн ойролцоо утгын харьцаа (айх – зүрх үхэх, сүлд зайлах, сүнс халирах, сүүлээ хавчих,

23. Б.Пүрэв-Очир, 1998, “Монгол хэлний өгүүлбэрзүй 2”, Уб., 151 дэх тал

24. Б.Мөнгөнцэцэг, 2012, “Монгол хэлний ойролцоо зэргэд”, Уб., 52 дах тал

25. Б.Идэрбаяр, 2005, “Монгол хэлний төсөөт үг”, Уб., 18-19 дэх тал

толгойн үс босох, таван ухаан зайлах гм.) үг – хэвшмэл хэллэгийн ойролцоо утгын харьцаа (даврах – гар бариад бугуй барих, малгай тавиад манайх гэх гм.)

Монгол хэлний өгүүлбэр ойролцоо утгатай байж болно. Үүнийг нэг талаас тайлбарлавал “ойролцоо өгүүлбэр” гэгч нь илэрхийлж байгаа утга санаагаар ойролцоо утгатай болохоос биш түүний бүрэлдэхүүнд оролцсон үг хэллэг нь заавал ойролцоо утгатай байх эсэх тухай асуудал биш билээ. Олон эрдэмтэн ойролцоо утгат өгүүлбэрийг хэлний шууд ба шууд бус нэрлэлттэй холбон тайлбарладаг юм. Гэтэл нөгөө талаас үзвэл ойролцоо өгүүлбэр бүтээх гол хэрэглэгдэхүүн нь ойролцоо утга үг хэллэг байж болно.

Тухайлбал, профессор Б.Пүрэв-Очир, “Өгүүлбэрийг шууд ба шууд бус нэрлэлтийн утгатай гэж ангилж байгаа нь өгүүлбэрийн утгын бүтэц, нэрлэх шинж, хэлэхүйн талтай холбоотой. Шууд ба шууд бус нэрлэлтийн утгатай өгүүлбэрийн харьцаа нь ойролцоо утгатай өгүүлбэрийн асуудалтай холбоотой юм.”²⁶ хэмээн шууд ба шууд бус утгат үг хэллэгтэй холбон тэмдэглэжээ. Үнэхээр хэлэнд шууд ба шууд бус нэрлэлтийн асуудал ойролцоо өгүүлбэр бүтээх нэг арга мөн боловч ойролцоо өгүүлбэр заавал нэг нь шууд нэрлэлтийнх, нөгөө нь шууд бус нэрлэлтийн байна гэсэн үг биш юм. Харин ойролцоо зэргэд бол голдуу нэг эх буюу цогцолборт тохиолдож болох бөгөөд нэг үйл явдлын тухай, эсвэл үйл явдал нь өөр ч утга санаа нь ойролцоо байхад тулгуурлаж бий болдог зүйл учраас нэг дор тохиолдож болдог.

Ойролцоо өгүүлбэрийн тухай ярихад хувилбар болон бүтэц өгүүлбэр гэдэг ойлголт заавал дагаж яригддаг. Монгол хэлний ойролцоо өгүүлбэрийг хэлний ондооших бас ижилсэх ёсны үүднээс М.Базаррагчаа тайлбарлаж “Ойролцоо өгүүлбэр нь агуулга хэлбэр хоёрыг хослуулан байж бүтэх ба тухайн өгүүлбэрийн хувилбар буюу салаа санаа нь холдон холдсоор ойролцоо өгүүлбэр бий болохын зэрэгцээ, өөр өөр өгүүлбэр ойролцоо санаатай болох ч бий. Үүний эхнийхийг ондооших, сүүлчийнхийг ижилсэх ёс гэж болно.”²⁷ гэжээ. Мөн М.Базаррагчаа, хэлэхүүний талаас нь монгол хэлний ойролцоо өгүүлбэр бүтэхийг задлан шинжилж “ерөнхий санааг тодорхой, тодорхой санааг ерөнхий санаагаар тус тус давтвал ойролцоо өгүүлбэр бүтнэ, тухайн зэрэгцсэн өгүүлбэрийн хоёроос дээш гишүүд нь ойролцоо үгээр ялгарсан бол ойролцоо өгүүлбэр бүтнэ, хоёулаа нэг санаа илтгэж далд адилтгалаар буюу тойрууллаар бүтнэ, нэг санааг гаргахын тулд тухайн санааг өөр санаатай ил адилтган ойролцоо өгүүлбэр бүтээнэ.”²⁸ хэмээн тодорхойлжээ. Судлаач Б.Мөнгөнцэцэг, “... өөр өөр өгүүлбэрүүд ижилсэх (конвергенция) буюу нийлэх замаар үүсэн бол ойролцоо өгүүлбэр, нэг өгүүлбэрээс ондооших (дивергенция) буюу салаалах замаар үүссэн бол хувилбар өгүүлбэр болно.”²⁹ гэж үзжээ.

Монгол хэлэнд ойролцоо утгат эх (цогцолбор) байж болно. Профессор Д.Отгонсүрэн, “Найруулга зүйн синонимын хамгийн өвөрмөц хэлбэр нь эх сэдвийн синоним юм. ... Үгийн сангийн бодит утгаараа адил биш боловч эх сэдэвтээ гүйцэтгэх үүргээрээ ойролцоо үг хэллэгийг, хэллэгээр илэрсэн эх сэдвийн синоним гэж ялгаж болно.”³⁰ гэж ойролцоо эхийн тухай асуудлыг эхэд байгаа ойролцоо утгат үг хэллэгт хамруулсан байна.

Профессор Б.Пүрэв-Очир, харин “Төрөл бүрийн найруулга дээр ажиглалт хийхэд бичил “эх”-үүд ч ойролцоо утгатай байж болох тохиолдол бишгүй байна. Тухайлбал, монгол ардын “эвтэй дөрвөн амьтан”-ы үлгэрийн бичил эх өгүүлэмж, санааны бүтцийг оросын нэрт зохиолч И.А.Крыловын “Хун, хавчаахай, цурхай гурав”-ын үлгэрийн өгүүлэмж, санааны бүтэцтэй

26. Б.Пүрэв-Очир, 1998, “Монгол хэлний өгүүлбэрзүй 2”, Уб., 155 дах тал

27. М.Базаррагчаа, “Монгол хэлний ойролцоо нэгжийг судлах асуудал”, [Б.Мөнгөнцэцэг, “Монгол хэлний ойролцоо зэргэд, Уб., 2012] 3-16 дах тал

28. М.Базаррагчаа, 2007, “Монгол хэл 9”, Уб., 32 дах тал

29. Б.Мөнгөнцэцэг, 2012, “Монгол хэлний ойролцоо зэргэд, түүний утгын ангилал”, [Монгол хэлний ойролцоо зэргэд], Уб., 89-93 дах тал

30. Д.Отгонсүрэн, 1998, “Ойролцоо утгат үгийн найруулгын үүрэг”, [Монгол хэлний үгийн сангийн найруулга зүй], Уб., 45 дах тал

харьцуулахад нэг дөрөв нь зохилдон эвлэрч, эв эеэ олсноороо, нөгөө гурав нь эс зохилдон эв эеэ ололгүй, хэрэг явдал нь бүтээгүйгээрээ шийдэл нь өөр боловч “эх”-ийн бүтэц, өгүүлэмж, санааны байдлаараа “утга ойролцоо эх”-ийн нэгэн сонин жишээ болж байна.”³¹ гэжээ. Ойролцоо утгатай эхийн хувьд монгол ардын дуу, монгол аман зохиолын эхүүд маш тохиромжтой жишээ болдог гэдгийг энд дурдалтай.

Ойролцоо утгат үгийн найруулга зүйн асуудал бол ойролцоо утгын судалгааны салшгүй нэгэн бүрдэл хэсэг мөн. Аливаа эхийн найруулга гэдэг бол хэлний үй олон үзэгдэлийн хамгийн төгс сонголтын үр дүн байдаг гэж хэлж болно. Ойролцоо утгат үгийн найруулгын асуудал бол эх-ийн болон хэрэглээний асуудалтай шууд холбогдоно. Монгол хэл судалсан үе үеийн найруулга зүйч судлаачид энэ асуудалд бас их анхаарч судалж бичиж байлаа. Тухайлбал, С.Лувсанвандан нарын “Монгол хэлний ойролцоо үгийн товч толь”-д “Эр эм ямарваа нэг хүнд эрдэм гэгч нандин чимэг болдогийн адил энэ дэлхийн ямар ч хэлний хосгүй чимэг нь түүний ойролцоо үгс байдаг. Хүн тэр үгсээр санасан санаа, хүссэн хүсэл, бодол эрмэлзлээ гүн гүнзгий, хол тусгалт, нарийн оновчтой, яруу сайхан гаргаж хэлдэг учиртай юм.”³² гэж ойролцоо үгийн хэрэглээний чухал болохыг заажээ.

Ойролцоо утгат үг хэллэгийн найруулга судлалын асуудал бол ойролцоо утгын хамгийн чухал асуудал билээ. Проф. Д.Отгонсүрэн, “Найруулга зүйн үндсэн асуудлын нэг нь ойролцоо утгатай үгийн найруулгын үүрэг юм”³³ гэжээ.

Найруулга зүйд ойролцоо утгат үгийг хэд хэдэн төрөлд хуваадаг. Тухайлбал, д-р Д.Отгонсүрэн, “Ойролцоо утгат арга хэрэглүүрийг ярианы, найруулга дундын, уран зохиолын гэж үндэн гурван төрлөөр ангилсан ангилал монгол хэлний найруулга зүйн синонимын тухайд ч нэн тохиромжтой байна.”³⁴ гээд монгол хэлний синонимын найруулгын төрөл, өнгө аясын ялгааг хосоор нь эсрэгцүүлэн ангилжээ.

Д.Нацагдоржийн өгүүллэгийн өгүүлбэрийн найруулгын онцлогийг судалсан профессор М.Базаррагчаа, “өмнөх мөчлөгүүдийн санааг дүгнэсэн байдалтай хоёр өгүүлбэр-мөчлөг нь хэдийгээр алслан салаавчилж орсон боловч бүтцээрээ ойролцоо байна. Жишээ нь, “Хөлд орохоос аваад үс цайхыг хүртэл нэг голыг өгсөн уруудан нүүж, нэг худгийг эргэн тойрон нутагласаар, энэхүү ертөнцийг эцэслэнэ” гэсэн мөчлөг-өгүүлбэрийг “Гагцхүү өглөө бурханд залбирч, үдэш тэнгэрт мөргөсөөр нэг нас барна” гэсэнтэй харьцуулбал, ... өгүүлэхүүнд зэрэгцэж ба угсарч захирагдсан ижил бүтэц давтагдан дотоод гинжин холбоо үүсэх ба нэг... нэг, өгсөн уруудан, эргэн тойрон, өглөө... үдэш, бурхан...тэнгэр, нүү... нутагла-, залбир-, мөргө-..., ертөнцийг эцэслэнэ... нэг нас барна гэх мэтээр нэг үгийг ахих давтах, ойролцоо ба эсрэг үгийг харьцуулан гадаад гинжин холбоо үүсгэн тухайн мөчлөгүүдээр илрэх санааг баяжуулдаг байна.”³⁵ гэж ойролцоо, эсрэг, ижил үг утгын харьцааг уран зохиолд уранаар ашиглахын бодит жишээг анзааран ийнхүү судалж үзжээ.

Д-р Э.Пүрэвжав, “Эх хэлнийхээ шавхагдашгүй өргөн бололцоо, үгийн сангийн арвин баялгийг бүрэн дүүрэн ашиглаж, ардынхаа уран цэцэн үг хэллэгээс суралцах, эх хэлээ цэвэр байлгахын төлөө байнгад санагалзаж, хэлзүйнхээ дүрэм, ёс горимыг гүнзгий ойлгож мэдэх явдал бол монгол утга зохиолын хэлийг улам боловсронгуй болгоход шийдвэрлэх ач холбогдолтой”³⁶

31. Б.Пүрэв-Очир, 1998, “Монгол хэлний өгүүлбэрзүй 2”, Уб., 151 дэх тал

32. С.Лувсанвандан нар, 1966, “Монгол хэлний ойролцоо үгийн товч толь”, Уб., 5-6 дах тал

33. Д.Отгонсүрэн, 1998, “Ойролцоо утгат үгийн найруулгын үүрэг”, [Монгол хэлний үгийн сангийн найруулга зүй], Уб., 36-56 дах тал

34. Д.Отгонсүрэн, 1998, “Ойролцоо утгат үгийн найруулгын үүрэг”, [Монгол хэлний үгийн сангийн найруулга зүй], Уб., 49 дах тал

35. М.Базаррагчаа, 2002, “Д.Нацагдоржийн өгүүллэгийн өгүүлбэрийн найруулгын онцлог”, [Утгын чуулган] Уб., 95-96 дах тал

36. Э.Пүрэвжав, 1996, “Монгол хэлний хэм хэмжээ”, Уб., 13 дах тал

хэмээн бичиж байна. Үүнд монгол хэлний ойролцоо үг хэллэгийн мэдлэг, ашиглах хэрэглэх ур чадвар чухал холбогдолтой юм.

Д-р Б.Магсаржав, “Монгол хэлний ойролцоо утгатай үгс найруулгын янз бүрийн түвшинд хэрэглэгддэг. Албан бичгийн найруулгад бүдүүлэг үг буюу этгээд хэллэг хэрэглэхийг хориглох гэх мэт. Энэ мэтчилэн ахуйн хэрэглээний үгс, цэргийн хэргийн хэллэг, нутгийн аялгууны үгс, шинжлэх ухааны хэллэг гэх мэтээр цааш нь ярьж болно. Иргэдийн хэл ярианы соёлыг сайжруулах үүднээс олон хэлний толь болон монгол хэлний тайлбар тольд үгсийг оруулахдаа амьдрал ахуйн чухам ямар салбарт хэрэглэдэгийг заавал тусган өгч байх хэрэгтэй байна.”³⁷ хэмээн монгол хэлний үг хэллэгийн нийгмийн хэрэглээний практик ач холбогдлын чухал болохыг дурджээ.

Ийнхүү дээрх баримтуудаас үзвэл монгол хэлний бага нэгжээс их нэгж хүртэл ойролцоо утгын бүхэл бүтэн тогтолцоо байж болох бөгөөд энэхүү ойролцоо утгыг харьцааг хэлний бусад нэгжүүдтэй харьцуулан авч үзэх юм бол хэлний бүх нэгж байж болдогоороо бусдаас ялгарах нэг онцлогтой судлагдахуун гэдэг нь харагдаж байна. Ийм учраас ойролцоо утгат харьцааны асуудал бол хэлний бүх тогтолцоонд цогцоор нь авч үзэх ёстой онол, практикийн маш өргөн тархсан, чухал ойлголт байна гэдэг нь мөн харагдаж байна.

НОМЗҮЙ

Монгол хэлээр:

Базаррагчаа.М1996, “Ажнай”, Уб.,

Базаррагчаа.М, 2000, “Монгол хэл”, Уб.,

Базаррагчаа.М, 2002, “Утгын чуулган”, Уб.,

Базаррагчаа.М, 2005, “Монгол хэлний өгүүлбэр судлал”, Уб.,

Бат-Ирээдүй.Ж, 1998, “Монгол хэлний ойролцоо утгат үг, хэллэгийн бүтэц, утга үүргийн судалгаа”, Ph.D зэрэг горилсон бүтээл, Уб.,

Бат-Ирээдүй.Ж, 2006, “Монгол хэлний ойролцоо, эсрэг утгат үг хэллэгийн толь бичиг”, Уб.,

Бат-Ирээдүй.Ж нар, 2007, “Монгол хэлний ойролцоо, эсрэг утгат хэлц үгийн сан”, Уб.,

Бат-Ирээдүй.Ж., 2009, “Монгол хэлний хэлзүйн дагавар, нөхцөл, баймж үгийн сан”, Уб.,

Бат-Ирээдүй.Ж, 2010, “Монгол хэлзүйн сан”, Уб.,

Бямбадорж.Б, 2011, “Орчин цагийн монгол хэлний хэлбэр судлал”, Уб.,

Бямбасан.П, 2006, “Монгол хэлний онол, бүтцийн асуудалд”, Уб.,

Головин.Б.Н., 2012, “Хэл шинжлэлийн удиртгал”, Уб.,

Гэрэлмаа. Г., 2012, “Хэрэглээний хэл шинжлэл”, Уб.,

Жамбалсүрэн.Г., 1987, “Монгол хэлшинжлэлийн онолын зарим асуудал”, Уб.,

Идэрбаяр.Б, 2005, “Монгол хэлний төсөөт үг”, Уб.,

Китамура. А, 2001, “Орчин цагийн монгол хэлний ойролцоо утгат үгийн толь бичиг”, Уб.,

Лувсанвандан.С нар, 1966 “Монгол хэлний ойролцоо үгийн товч толь”, Уб.,

Лувсанвандан.Ш, 1981, “Монгол хэлшинжлэлийн асуудлууд”, Уб.,

Лувсанвандан.Ш, 2010, “Хэлшинжлэлийн онолын асуудлууд”, IX боть, Уб.,

Лувсанжав.Чой, 1964, “Нэр томьёо” (Хэлшинжлэл), ШУА, Уб.,

37. Б.Магсаржав, 2011, “Даяаршлын үеийн монгол хэл бичиг”, Уб., 12 дах тал

Ж.Баг-Ирээдүй

- Б.Магсаржав, 2011, “Даяаршлын эриний монгол хэлбичиг”, Уб..
- Мөнгөнцэцэг.Б, 2012, “Монгол хэлний ойролцоо зэргэд”, Уб.,
- Мөнх-Амгалан.Б, 1998, “Орчин цагийн монгол хэлний баймжийн ай”, Уб..
- Нансалмаа.Н, 2005, “Үгийн сан судлал”, Уб..
- Нансалмаа.Н, 2011, “Үг: утга, хэрэглээ”, Уб..
- Одонтөр.Ш нар, 1995, “Хэл шинжлэлийн нэр томъёоны зүйлчилсэн тайлбар толь”. Уб..
- Отгонсүрэн.Д, 1998, “Монгол хэлний үгийн сангийн найруулга зүй”. Уб.,
- Өнөрбаян.Ц, 2004, “Орчин цагийн монгол хэлний үг зүй”. Уб.,
- Пүрэвжав.Э, 1996, “Монгол хэлний хэм хэмжээ”, Уб., ШУА
- Пүрэвжанцан.А нар, 2012, “Монгол хэлний ойролцоо үгийн товч толь” Уб.,
- Пүрэв-Очир.Б, 1998, “Монгол хэлний өгүүлбэрзүй 2”, Уб.,
- Пүрэв-Очир.Б, 2001, “Орчин цагийн монгол хэлний өгүүлбэрзүй 1”. Уб.,
- Самбуудорж.О, 2011, “Хэлний соёлын тулгамдсан асуудал”, №4. Уб..
- Саруул-Эрдэнэ.М, 2002, “Монгол хэлний нөхцөл бүтээврийн үгзүйн түүхэн хувьсал” (Аяндаа цэгцрэх тогтолцооны онол болон эволюцийн сургаалаар). Уб.,
- Сүхбаатар.Ц, 2003, “Монгол хэлний найруулгазүйн нэр томъёоны тайлбар толь”. Уб.,
- Сүхбаатар.Ц, 2009, “Монгол хэлний найруулгазүй”, Уб.,
- Сүхбат.Г, 2007, “Найруулах эрдэм хэл ярианы соёл”. Уб.,
- Шагдарсүрэн.Ц, 2010, “Эх хэлээ эвдэхгүй юм сан”, Уб.,
- Энхжаргал.С, 2007, “Монгол хэлний ойролцоо утгат үйл үгийн тухай”, Уб.,
- Шинэбаяр.О, 2012, “Монгол хэлний хэрэглээ, найруулга, уран сайхны эхийн шинжлэл”, Уб.,
- Янжиндулам.В нар, 2012, “Ойролцоо хэлцийн толь”, Уб.,

Англи хэлээр:

- Bat-Ireedui.J., 1998, “The Structure, Meaning and Function of Mongolian Synonyms (words and phrases)”
- Juha A. Janhunen. 2012, “Mongolian” John Benjamins Publishing Company.

Орос хэлээр:

- Бат-Ирээдүй.Ж, 2004, “Система синонимов в современном монгольском языке”. Москва.
- Хэлшинжлэлийн Ухааны доктор (Sc.Dr) хамгаалсан диссертаци.
- “Синонимы русского языка и их особенности”. 1972. Ленинград.

ОРЧИН ЦАГИЙН МОНГОЛ ХЭЛЭНД ХҮНИЙ НЭР БҮТЭЭЖ БУЙ
ХЭЛЗҮЙН АРГУУД

Ж.Сэржээ¹

Монгол хүний нэр болон хэрэглэгдэж байгаа үгсийг утга зүйн талаас нь урьд өмнө судалсан бүтээлүүдэд тэдгээр үгийн зөвхөн үгийн сангийн утгыг нь анхааран үзэж, ан амьтны нэрээр нэрлэсэн, ургамлын нэрээр нэрлэсэн, од гаригийн нэрээр нэрлэсэн, гэр ахуйн эдлэл хэрэглэлийн нэрээр нэрлэсэн нэр гэх буюу эсвэл, амар амгалан эрүүл энхийг хүссэн утгатай, аз жаргал баяр баясгалантай явахыг хүсэн ерөөсөн утгатай, элбэг баян урт удаан наслахыг ерөөсөн утгатай нэр гэх мэтчилэн ангилсаар өнөө хүрч байна. Тэгвэл оноосон нэрийн судалгааг хэлний янз бүрийн төвшинд хийж болдгийг өнөөгийн нэр зүйн судалгааны ололтууд харуулж эхлэв. Зөвлөлтийн нэр зүйч эрдэмтэн, доктор, профессор А. В. Суперанская «Оноосон нэрийн судалгааг авиазүйн төвшинөөс эхлээд авиаалбар зүй, үг зүй, үгийн сан, бүр өгүүлбэр зүйн төвшин хүртэл хэлний янз бүрийн төвшинд хийж болно» / А. В. Суперанская. 1969. 11-р тал/ гээд өөрөө энэ талаар багагүй судалгаа хийж «Оноосон нэрийн бүтэц» (авиа зүй ба үг зүй) гэдэг ном бичжээ. А. В. Суперанскаягийн энэхүү онолын үндсэн дээр орчин цагийн монгол хүний нэрийн 70% гаруйг эзэлж байгаа нийлмэл нэрийн бүтцийг үг зүй-өгүүлбэр зүйн талаас нь нарийвчлан үзсэн юм. Өөрөөр хэлбэл монгол хүний нийлмэл нэрийн бүрэлдэхүүнд орж байгаа үгс нь өөр хоорондоо ямар харьцаатай, хэл зүйн ямар утга илэрхийлдэгийг нь тодорхойлохыг зорьсон юм.

Орчин үеийн хэл шинжлэл дэх “хэл зүйн утга гэдэг нь тухайн үгийн үгийн сангийн утгад нэмэлт болж, янз бүрийн харьцааг (бусад үг, холбоо үг, өгүүлбэрт харьцах харьцаа, үйл явдлыг үйлдэгчид болон бусад бие харьцах харьцаа хийгээд яригч мэдээлэгч хоёрын харьцаа гэх мэт) илэрхийлдэг утга юм” /Д.Э.Розенталь, М.А Теленкова 1986. 59-р тал/ Хэл зүйн утга нь үг зүйн болон өгүүлбэр зүйн аргаар хэлэнд илэрдэг. Монгол хэлний хувьд хэл зүйн утга ихэвчлэн холбоо үг, өгүүлбэр дэх үгсийн байр, үгийн хэлбэрээр илэрдэг. Орчин үеийн монгол хүний N+N бүтэцтэй нийлмэл нэрийг бүрэлдүүлж буй гишүүдийнх нь хоорондох харьцааг үндэслэн утга зүйн талаас нь 1. зэрэгцүүлсэн холбоостой нийлмэл нэр; 2. захируулсан холбоостой нийлмэл нэр гэсэн үндсэн хоёр хэсэгт хуваан үзэж болно. /Ж.Сэржээ, 1992. 26-27-р тал/

1. Зэрэгцүүлсэн холбоостой нийлмэл нэр

Зэрэгцүүлсэн холбоостой нийлмэл нэрийн бүрэлдэхүүнд орж байгаа хоёр үг нь бие биеэ захираагүй, бие биеэсээ хараат бус шинжтэй байх бөгөөд ихэвчлэн үгийн нэгэн аймгийн үг байдаг. Жишээлбэл: Ганболд (хоёулаа бодит нэр), Буянхишиг (хоёулаа хийсвэр нэр), Байгальдэлхий (хоёулаа бодит нэр) гэх мэт. Эдгээр нийлмэл нэрийн бүрэлдэхүүнд орж байгаа үгс нэг нь нөгөөдөө захирагдаагүй тэгш эрхтэй учир байрыг нь солиход ч тэдгээрийн хоорондох

1. Монгол Улсын Их Сургууль

харьцааны утга өөрчлөгддөггүй. Жишээлбэл: Батбэх, Бэхбат, Амармэнд, Мэнд-Амар, Батмөнх, Мөнхбат, Буян-Өлзий, Өлзийбуян, Тэгшбүрэн Бүрэнтэгш гэх мэт.

2. Захируулсан холбоостой нийлмэл нэр

Нийлмэл нэрийн бүрэлдэхүүнд орж байгаа үгсийн аль нэг нь голлох үүрэгтэй байж, нөгөөгөө эрхшээн захирсан байх бөгөөд нөгөө нь түүндээ захирагдаж, утга санааг нь дэлгэрүүлэн тодотгосон байдаг нэрийг захируулсан холбоостой нийлмэл нэр гэж нэрлэв. Захируулсан холбоостой нийлмэл нэрийг дотор нь 1. тодотгол тодотгуулагчийн харьцаатай; 2. эзэн үйлийн харьцаатай гэж ангилан үзэж болно.

2.1. Тодотгол, тодотгуулагчийн харьцаатай нэр

Монгол хүний нэрийн санд тодотгол тодотгуулагчийн (атрибутив) харьцаатай нийлмэл нэр өргөн хэрэглэгдэж байгаа бөгөөд монгол хэлний холбоо үг бүтээх хамжуулах арга, найруулах аргаар бүтсэн байдаг. Нийлмэл нэрийн бүрэлдэхүүнд орж байгаа хоёр үгийг хэл зүйн ямар ч нөхцөл, дагавар хэрэглэлгүй зөвхөн тогтмол байршлын аргаар хооронд нь холбон үүсгэсэн нэрийг хамжуулах аргаар бүтсэн, тодотгол тодотгуулагчийн харьцаатай нэр гэж үзлээ. Эдгээр нэр ихэвчлэн тэмдэг нэр + нэр үг, тооны нэр + нэр үг, үйл үг + нэр үг гэсэн бүтэцтэй байгаа бөгөөд нийлмэл нэрийн эхний хэсэгт орсон үгс нь II хэсэгт орж байгаа нэр үгээ тодотгон, түүний өнгө зүс, чанар, байдал, тоо хэмжээг илэрхийлсэн утгатай байна. Жишээлбэл: Алтанчимэг, Борбаатар, Гүндалай, Анхбаяр, Дэлгэрэхцэг, Малчинхүү, Мөнгөнтуяа, Түмэннасан, Бат-Амьдрал гэх мэтийн олон нэрийг дурдаж болно. Эдгээр нэрийг хэлзүйн талаас нарийн ажиглавал эхний үг нь дараах үгээ тодотгосон тодотголын үүрэгтэй байгаа нь төвөггүй мэдэгдэнэ. Өөрөөр хэлбэл: "Алтан чимэг, Бор баатар, Гүн далай, Анх баяр, Дэлгэрэх цэцэг, Малчин хүү, Мөнгөн туяа, Түмэн насан, Бат амьдрал гэх мэт. Тодотгол тодотгуулагчийн харьцаатай нийлмэл нэрийг захирагдсан үгэнд нь ямар нэгэн нөхцөл, дагавар залгаж тухайн хоёр үгийн хоорондох хэл зүйн харьцааны утга санааг илэрхийлдэг, найруулах аргаар бүтээж бас болдог байна. Үүнд:

а) Захирагдсан үгэнд нь харьяалахын тийн ялгалын **-ын, -ийн, -н, -ны, -ний** нөхцөл залгаж дараах үгэнд нь тодотгол болгосон шинжтэйгээр нийлмэл нэр үүсгэдэг байна. Жишээ нь: *Анхныбаяр* (анх+ны+баяр), *Үүрийнтүяа* (үүр + ийн + туяа), *Үүрийнцэцэг* (үүр + ийн + цэцэг), *Хилийнбаатар* (хил + ийн + баатар), *Шинийннэгэн* (шинэ + ийн + нэгэн), *Алсындоваа* (алс + ын + даваа), *Хадны-Өвгөн* (хад + ны + өвгөн), *Огторгуйндалай* (огторгуй + н + далай), *Ойинчимэг* (ой + н + чимэг), *Ойинбаяр* (ой + н + баяр), *Ханийнжаргал* (хань + ийн + жаргал), *Шөнийн* (шөнө + ийн + дүү), *Шинийнсар* (шинэ + ийн + сар), *Үүрийнцолмон* (үүр + ийн + цолмон), *Үдийннаран* (үд + ийн + наран), *Түмнийманлай* (түмэн + ий + манлай), *Ирээдүйнбаяр* (ирээдүй + н + баяр), *Хангайннуруу* (хангай + н + нуруу), *Цэргийнхүү* (цэрэг + ийн + хүү), *Анхнытуяа* (анх + ны + туяа), *Талынцэцэг* (тал + ын + цэцэг), *Хилийнцэцэг* (хил + ийн + цэцэг), *Анхнысүвд* (анх + ны + сүвд), *Талынбаатар* (тал + ын + баатар), *Ургацындалай* (ургац + ын + далай), *Хүнийхүү* (хүн + ий + хүү), *Эрдмийндалай* (эрдэм + ийн + далай), *Говийнбаатар* (говь + ийн + баатар), *Говийнцэцэг* (говь + ийн + цэцэг), *Далайнцэцэг* (далай + н + цэцэг), *Минийнаран* (би + ний + наран), *Минийхүү* (би + ний + хүү), *Номынбаясгалан* (ном + ын + баясгалан), *Огторгуйнтүяа* (огторгуй + н + туяа), *Өдрийн-од* (өдөр + ийн + од), *Сарныгэрэл* (сар + ны + гэрэл), *Үүрийнжаргал* (үүр + ийн + жаргал), *Үүрийнсаран* (үүр + ийн + саран), *Алтайн-Эрдэнэ* (Алтай + н + эрдэнэ), *Алтайнхүү* (Алтай + н + хүү), *Анхныжаргал* (анх + ны + жаргал), *Анхныцас* (анх + ны + цас), *Анхнызулцэцэг* (анх + ны + зул + цэцэг), *Анхныгалцэцэг* (анх + ны + гал + цэцэг), *Ардынжаргал* (ард + ын + жаргал), *Байнгынжаргал* (байнга + ын + жаргал), *Баярынмэнд* (баяр + ын + мэнд), *Билгийндалай* (билиг + ийн + далай), *Гэрийнчимэг* (гэр + ийн + чимэг), *Говийнчулуун* (говь

+ ийн + чулуун), *Далайнхүү* (далай + н + хүү), *Лусынхүү* (лус + ын + хүү), *Жаргалынтуяа* (жаргал + ын + туяа), *Эхорнынэгөглөө* (эх + орон + ы + нэг + өглөө) гэх мэт.

б) Өмнөх үгэнд нь үг бүтээх -т, -тай, -тэй хэмээх дагавар залган тодотгол тодотгуулагчийн харьцаатай нийлмэл нэр бүтээдэг. Жишээ нь: *Цогтбаяр* (цог + т + баяр), *Гэрэлт-Од* (гэрэл + т + Од), *Зоригтбаатар* (зориг + т + баатар), *Хүчитбаатар* (хүч + т + баатар), *Азтайбаяр* (аз + тай + баяр), *Гэрэлт-Од* (гэрэл + т + од), *Гэрэлттагтаа* (гэрэл + т + тагтаа), *Гэрэлттор* (гэрэл + т + төр), *Галтболд* (гал + т + болд), *Цогтгэрэл* (цог + т + гэрэл), *Алдартбаатар* (алдар + т + баатар), *Алдартхүү* (алдар + т + хүү), *Хишигтхүү* (хишиг + т + хүү), *Хүндэтбаатар* (хүндэт + т + баатар), *Энэрэлтхүү* (энэрэл + т + хүү), *Түүхтбаяр* (түүх + т + баяр), *Азтайхүү* (аз + тай + хүү), *Бадралттор* (бадрал + т + төр), *Баяртцэцэг* (баяр + т + цэцэг), *Баярт- Ирээдүй* (баяр + т + ирээдүй), *Гэрэлт-Ирээдүй* (гэрэл + т + ирээдүй), *Баясгалант-Амьдрал* (баясгалан + т + амьдрал), *Галтайхүү* (гал + тай + хүү), *Жаргалтайбаатар* (жаргал + тай + баатар), *Ивээлтнаран* (ивээл + т + наран), *Баяртайхүү* (баяр + тай + хүү), *Гантайхүү* (ган + тай + хүү) гэх мэт.

в) Өмнөх үгэнд нь үгүйсгэх утгатай «-гүй» бүтээвэр залган мөн энэ төрлийн нийлмэл нэр үүсгэсэн байна. Жишээ нь: *Аймшиггүйбаатар* (аймшиг + гүй + баатар), *Алзахгүйбаатар* (алзах + гүй + баатар), *Осолгүйгэрэл* (осол + гүй + гэрэл), *Олдошгүйбаяр* (олдош + гүй + баяр), *Нэргүйцэцэг* (нэр + гүй + цэцэг), *Нэргүйхүү* (нэр + гүй + хүү), *Гандашгүйцэцэг* (гандах + гүй + цэцэг), *Аюулгүймөнх* (аюул + гүй + мөнх), *Ажрахгүйбаатар* (ажрах + гүй + баатар), *Айлтгүйхүү* (айлт + гүй + хүү), *Мартагдашгүй-Эрдэнэ* (мартагдах + гүй + эрдэнэ), *Олдошгүй-Эрдэнэ* (олдох + гүй + эрдэнэ) гэх мэт. Ийнхүү нөхцөл, дагаврын тусламжтайгаар үүссэн нийлмэл нэрийн бүрэлдэхүүнд байгаа хоёр үгийн эхнийх нь дагавар нөхцөлийнхөө хамт ихэнх тохиолдолд хүний нэр болж чаддаггүй, зөвхөн дараагийнхаа үгтэй нийлж, түүний тодотголын шинжийг агуулан нийлмэл нэр бүтээдгээрээ хамжуулах аргаар бүтсэн нийлмэл нэрийн эхний гишүүнээс ялгагдана. Жишээлбэл: *Анхныбаяр* (Анх + харьяалахын тийн ялгалын нөхцөл + баяр), *Үүрийнтуяа* (үүр + ийн + туяа), *Үүрийнцэцэг* (үүр + ийн + цэцэг) *Гэрэлт-Од* (Гэрэл + т + Од), *Зоригтбаатар* (Зоригт + т + баатар), *Цогтбаяр* (Цог + т + баяр), *Гэрэлт-тагтаа* (Гэрэл + т + тагтаа), *Цогтгэрэл* (цог + т + гэрэл) гэх мэт.

2.2. Эзэн үйлийн (предикатив) харьцаатай нэр

Монгол хүний нийлмэл нэрийн доторхи гишүүдийн хоорондох харьцааны утгыг нарийвчлан үзвэл үйлийн эзэн, үйлийн харьцаатай буюу өгүүлбэрийн өгүүлэгдэхүүн, өгүүлэхүүн шинжийг хадгалсан нэр цөөнгүй байна. Эдгээр нэрийг өгүүлэхүүн (предикат)-ий шинжтэй үйл үгийн хэлбэржилтийн нь байдлаар бүрэн хэлбэржсэн нэр, бүрэн бус хэлбэржсэн нэр гэж ангилан үзэж болно. Бүрэн хэлбэржсэн нэрийн өгүүлэхүүний шинжтэй үйл үг нь хэл зүйн айн талаар бүрэн хэлбэржиж өгүүлбэр төгсгөсөн шинжтэй байна. Жишээлбэл:

а) хүүрнэх өгүүлбэрийн шинжтэй нэр: *Гэрэлгарав* (Гэрэл гарав), *Майгарав* (Май гарав), *Бидялав* (Бид ялав), *Одгарав* (Од гарав), *Одонгарав* (Одон гарав), *Одгийв* (Од гийв), *Наргийв* (нар гийв) /Энэхүү Одгийв, Наргийв гэсэн хоёр нэр бол нэг айлын ихэр хүүхдүүдийн нэр юм./, *Баярбүтэв* (Баяр бүтэв), *Нарангарав* (Наран гарав), *Наргарав* (нар гарав), *Очгялбав* (Оч гялбав), *Батзорив* (Бат зорив), *Баяргарав* (Баяр гарав), *Наранмандав* (Наран мандав), *Цаннүдэв* (Цан нүдэв), *Цоггарав* (Цог гарав), *Цолмонгарав* (Цолмон гарав), *Охингарав* (охин гарав), *Туяатусав* (туяа тусав) *Эсмэдэв* (эс мэдэв), *Оюу гарав* (оюу гарав), *Шинэгарав* (шинэ гарав), *Гэрэлцацрав* (гэрэл цацрав) гэх мэтээр нийлмэл нэрийн сүүлчийн гишүүн нь үйл үгийн өнгөрсөн цагийн -в нөхцөлөөр хэлбэржсэн нэр их байгаагийн дотор *Мягмарбадрав* (Мягмар бадров), *Мягмаржаргав* (Мягмар жаргав) гэх мэтчилэн үйлийн эзэн нь төвд нэрээс бүтсэн нэр ч тохиолдож байна. Түүнчлэн *Наранмандлаа* (Наран мандлаа), *Биирлээ* (Би ирлээ), *Хэнмэдлээ*

(хэн мэдлээ), *Хишигхүргий* (Хишиг хүргэе), *Бимэдэхгүй* (Би мэдэхгүй), *Наваан-Айсуй* (Наваан айсуй) гэх мэтээр сүүлчийн гишүүн нь янз бүрээр хэлбэржиж бас болдог байна.

б). Асуух өгүүлбэрийн шинжтэй нэр: *Хэнбээ* (хэн бэ?), *Хэнбилээ* (хэн билээ?), *Тэрхэнбээ* (тэр хэнбэ?), *Юувээ* (Юу вэ?), *Юубилээ* (юу билээ?), *Амарсайнуу* (амар сайн уу?), *Амарбайнуу* (амар байна уу?), *Хэнмэдэхэв* (Хэн мэдэх вэ?), *Хэнбилээ* (Хэн билээ?), *Нэрхэнбээ* (нэр хэн бэ?), *Юүгэв* (юу гэв?), *Хэнчюмбэ* (Хэн ч юм бэ?), *Мэндүү* (Мэнд үү?), *Отгонбиз* (Отгон биз) гэх мэтээр ихэвчлэн асуух сул үг оролцон бүтсэн байдаг.

в). Захирах хүсэх өгүүлбэрийн шинжтэй нэр: *Баярсонсго* (баяр сонсго), *Мөнхжарга* (мөнх жарга), *Мөнхнасал* (мөнх насал), *Бат-орш* (бат орш), *Мөнх-оршиг* (мөнх оршиг), *Төвшинжарга* (төвшин жарга), *Энхжарга* (энх жарга), *Эрдэнэдүүр* (эрдэнэ дүүр), *Нарангий* (наран гий), *Одбарь* (од барь), *Дүүдагуул* (дүү дагуул), *Буяндагуул* (буян дагуул), *Төрмандуул* (төр мандуул), *Мөнхмандуул* (мөнх мандуул), *Наранмандуул* (наран мандуул), *Өлзийбүрд* (Өлзий бүрд), *Өлзийбүт* (Өлзий бүт), *Буянирэг* (буян ирэг), *Мөнхзогс* (Мөнх зогс), *Цогбадар* (Цог бадар), *Цэрэгбайя* (Цэрэг байя), *Хүнд-Өргүүл* (Хүнд өргүүл), *Маамаагээрэй* (маамаа гээрэй), *Большүү*, *Большоль* гэх мэтээр нийлмэл нэрийн сүүлчийн гишүүн (үйл) нь үйл үгийн захирах хүсэх хэлбэрийн нөхцөлөөр хэлбэржсэн байдаг.

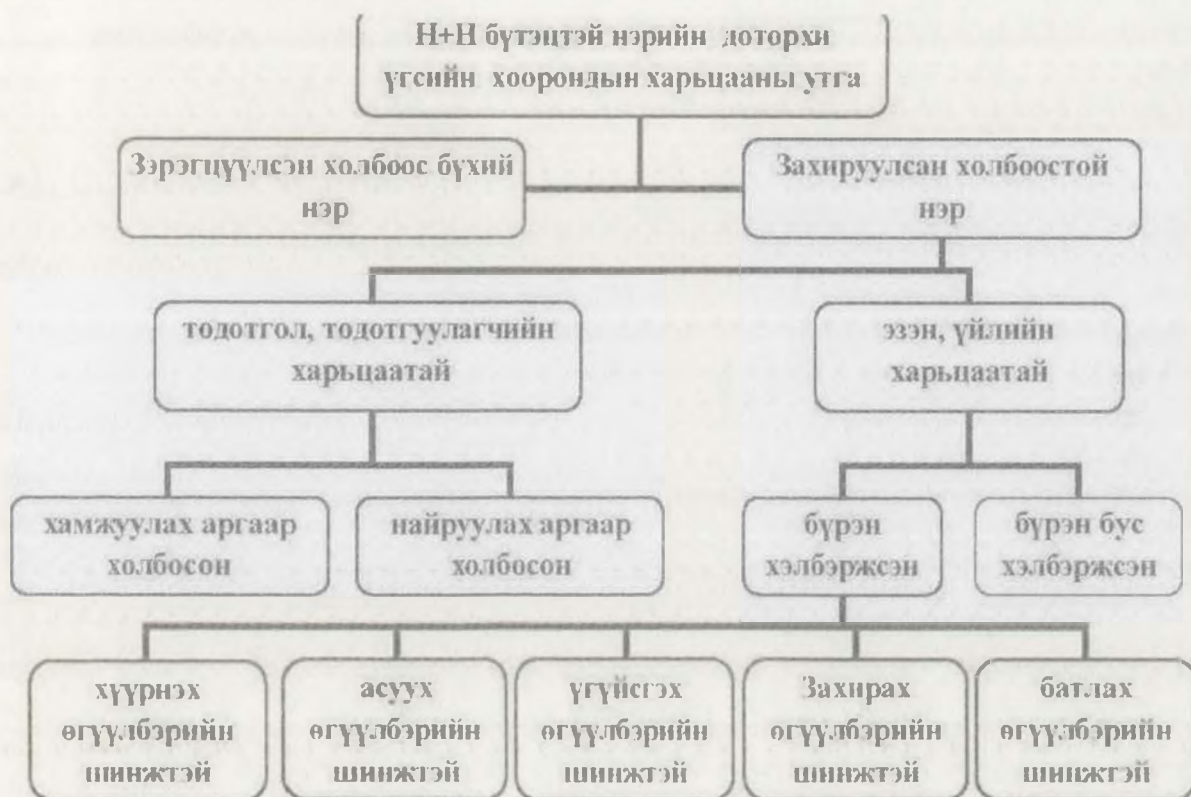
г). Үгүйсгэх өгүүлбэрийн шинжтэй нэр: *Хэнчиш* (хэн ч биш), *Бибишхорлоо* (Би биш хорлоо), *Бишээхүү* (Бишээ хүү), *Урьдынбиш* (урьдынх биш), *Хэнчмэдэхгүй* (хэн ч мэдэхгүй), *Огтбиш* (Огт биш), *Огтмэдэхгүй* (огт мэдэхгүй), *Нэрбайхгүй* (нэр байхгүй), *Бимэдэхгүй* (би мэдэхгүй), *Алинчиш* (аль нь ч биш), *Басалбиш* (бас л биш) гэх мэтээр үгүйсгэх сул үг оролцуулан бүтсэн байдаг.

Энэбиш, *Тэрбиш*, *Басбиш*, *Бибиш*, *Чибиш*, *Тиймбиш* (тийм биш), *Цэцэгбиш* (цэцэг биш), *Хүнбиш* гэх мэтийн нэрийг ихэвчлэн хүүхэд нь тогтоогүй айл түрүүчийн үрэгдсэн хүүхэд биш, өөр юм гэсэн санаагаар, эсвэл хүү хүсдэг айлд охин төрөх, охин хүсдэг айлд хүү төрөх зэрэг тохиолдолд үгүйсгэсэн утгаар өгдөг байна. Иймд эдгээр нэрийг бүтээж буй үгс нь ямар нэгэн юм биш, өөр юм гэсэн утга хадгалсан заримдаг өгүүлбэрийн шинжийг хадгалж байна гэж үзэж болно. Эдгээр нэрэнд нэг юмыг үгүйсгээд оронд нь юу болохыг нь хэлээгүй (0 хэлбэртэй байгаа) боловч лав л өөр юм байна гэдэг нь мэдэгдэж байна. Тэгвэл *Энэбишчулуун*, *Хүнбишгөлөг* зэргийн нэрэнд түрүүчийнхийг нь үгүйсгээд оронд нь юу болохыг нь хэлсэн учир утга бүрэн төгссөн өгүүлбэрийн шинжийг хадгалсан нь тодорхой харагдаж байна.

д). Батлах өгүүлбэрийн шинжтэй нэр: *Наранмөн* (Наран мөн), *Мядагмөн* (Мядаг мөн), *Мөнхбайна* (Мөнх байна), *Цоожбат* (цоож бат), *Мөнбайна* (Мөн байна), *Хийморьсайн* (хийморь сайн) гэх мэтээр батлах сул үг болон мөн, байна гэдэг үйл үгийг оролцуулан бүтсэн байхаас гадна үйл үгээс өөр аймгийн үгээр бүтсэн ч гэсэн утгын хувьд батлах, нотлох санаа илэрхийлж буй олон нэрийг энэ хэсэгт хамааруулан үзэж болох юм. Жишээ нь: *Жаргалсайхан* (Жаргал сайхан), *Баярсайхан* (Баяр сайхан), *Цэцэгсайхан* (Цэцэг сайхан), *Хүнсайхан* (хүн сайхан), *Амьдралсайхан* (амьдрал сайхан), гэх мэт. Энд дурдсан *Баярсайхан*, *Жаргалсайхан*, *Хишигбат*, *Төрмөнх* гэх мэтийн олон нэрийг бүтээж буй үгс нь хоорондоо өгүүлэгдэхүүн, өгүүлэхүүний харьцаатай байж, нэрлэсэн өгүүлбэрийн шинж чанарыг хадгалж байна. Харин эдгээр нэрэнд үгсийн байрыг *Сайханжаргал*, *Батхишиг*, *Мөнхтөр*, *Сайханбаяр* гэж соливол тодотгол тодотгуулагчийн харьцаатай холбоо үг болж өөрчлөгдөнө. Бүрэн бус хэлбэржсэн өгүүлэгдэхүүн, өгүүлэхүүний шинжтэй нийлмэл нэр нь *дор дурдсан хоёр үндсэн онцлогтой байна*.

1. Нийлмэл нэрийн II хэсэгт өгүүлэхүүний үүргээр орж буй үйл үг нь зөвхөн үйлт нэрийн «х» дагавартай хэрэглэгдэх бөгөөд бүрэн утга төгссөн өгүүлбэрийн утгыг илэрхийлж чаддаггүй. Жишээ нь *Зоригбадрах* (Зориг бадрах), *Баяртогтох* (Баяр тогтох), *Буян-Арвижих* (Буян арвижих), *Галмандах* (Гал мандах), *Цогнэмэх* (Цог нэмэх) гэх мэт.

2. Нийлмэл нэрийн II хэсэгт өгүүлэхүүний үүргээр орсон нэр нь үйл үгээс бусад аймгийн үгсээр, тухайлбал тэмдэг нэрээр бүтсэн байдаг, Жишээ нь: *Нарантунгалаг* (Наран тунгалаг), *Цэцэгдэлгэр* (Цэцэг дэлгэр), *Оюундэлгэр* (Оюун дэлгэр) гэх мэт. Эдгээр нэрийн доторхи үгсийн байрыг соливол тодотгол тодотгуулагчийн харьцаатай болж утга нь өөрчлөгдөнө. Жишээ нь: *Бадрахзориг* (бадрах зориг), *Тогтохбаяр* (тогтох баяр), *Арвижихбуян* (арвижих буян), *Тунгалагнаран* (тунгалаг наран), *Дэлгэрцэцэг* (дэлгэр цэцэг), *Дэлгэр-Оюун* (дэлгэр оюун) гэх мэтийн нэр болон өөрчлөгдөнө. Энэ бүхнийг бүдүүвчээр үзүүлбэл:

Эдгээр баримтаас үзвэл :

1. Нэгэн хүнийг нэрлэн заах дохио болгон хэрэглэж байгаа хүний нэрийн үгийн сангийн үндсэн утга нь хүмүүсийн харилцааны хүрээнд ямар нэг үүрэггүй боловч түүнийг бүтээж буй материал болох үг, холбоо үг нь тухайн хэлнийхээ хэл зүй, утга зүйн шинж чанарыг бүрэн хадгалж байна.

2. Монгол хэлний үгээс нийлмэл нэр үүсэхдээ холбоо үг бүтэх хуулийн дагуу үүсдэг бөгөөд тэдгээрийн гишүүд хоорондоо атрибутив (тодотгол тодотгуулагч), предикатив (өгүүлэгдэхүүн, өгүүлэхүүн) харьцаатай байна. /Ж.Сэржээ 1992.28-32-р тал/

3. Нэрийтгэл нэрээс оноосон нэр болж буй бүтээврийн утга агуулга эрс

өөрчлөгддөг нь тодорхой байна. Өөрөөр хэлбэл дээр дурдсан нэрсийн дотор байгаа харьяалахын тийн ялгалын -ын, -ийн, -н нөхцөл хүний нэрэнд орохдоо үг бүтээх дагаврын үүрэг гүйцэтгэсэн байна. Энэ үзэгдлийн талаар ОХУ-ын нэр зүйч А. Г. Митрошкина "Үг бүтээх дагавар, тийн ялгалын болон үйл үгийн хэлбэрийн нөхцөлүүд нь хүний нэрийн системд хүний нэр бүтээх бүтээвэр шиг шинэ үүрэг гүйцэтгэдэг" гэжээ /А.Г.Митрошкина. 1967. 55-р тал/

ЭШ ТАТСАН НОМ ЗОХИОЛ

1. Митрошкина А.Г.(1967). Морфологическая структура исконных бурятских личных имен и семантика их апеллятивов. В кн. "Ономастика Бурятий" Улан-Удэ.
2. Розенталь Д.Э.,ТеленковаМ.А. (1985). Словарь-справочник лингвистических терминов. Москва
3. Сундуева Е.В.(2005). Проприальное словообразование в современном монгольском языке. Улан-Удэ.
4. Суперанская А.В. (1969). Структура имени собственного /фонология и морфология/. Москва.
5. Сэржээ Ж. (1992). Монгол хүний нэр. Улаанбаатар.

LINGUISTIC METHODS CREATING PERSONAL NAMES IN MODERN MONGOLIAN

Most of Modern Mongolian names are compound names consisting of two words. The two words that create the compound names are composed in the following ways.

1. Coordinative word-combination
2. Subordinate word-combination

In this article, studying the meanings of the words belonging to the latter, the author has classified it in the following categories.

- a. Names with attributive relation which modify each other
- b. Names with predicative relation

Also the author has tried to confirm it by the facts.

ЯРУУ НАЙРАГЧ ДАНЗАНГИЙН НЯМСҮРЭНГИЙН УРАН БҮТЭЭЛ ДЭХ
ОРОН ЗАЙ, ЦАГ ХУГАЦААНЫ ДҮРСЛЭЛИЙГ АЖИГЛАВАЛ...

Б.Пүрэв-Очир, Л.Цэрэнчимэл¹

Өдөр болгон би

Өвсөн дээр гишгэнэ билээ

Өнө хожмоо тэд

Над дээр ургана билээ! хэмээн шүлэглэсэн “Эрэнцавын эвдрээгүй Нямсүрэн”, “Өвсний шүлэгч”, “Ирж яваа цагийн яруу найрагч” зэрэг тодотголтой найрагч Данзангийн Нямсүрэнгийн уран бүтээлийг эмхтгэсэн цуврал гурван ботийг 2010 онд хэвлүүлж нийтийн хүртээл болгожээ. Түүний уран бүтээлийг судалж, үнэ цэнг товойлгон гаргасан судлаачдын санал гайлбар цөөнгүй байдаг. Тухайлбал: Яруу найрагч доктор Г.Мэнд-Ооёо, доктор А.Мөнх-Оргил, доктор Н.Энхтөр, утга зохиол судлаач, яруу найрагч Г.Аюурзана, доктор П.Багхуяг нарыг дурдаж болно. Эдгээрээс Соёлын гавьяат зүтгэлтэн, яруу найрагч Гомбожавын Мэнд-Ооёо: “Д.Нямсүрэнгийн амьдралын өөр нэг орон зай бол хэн бүхэнд хараахан хүрч очоогүй байгаа үгийн ид шидийг бясалгахуйгаар нээдэг яруу найргийн шамбал юм. Хэний ч анзаарч хардаггүй харганын ёроолд хунгарласан хазаар өвс Д.Нямсүрэнгийн яруу найргийн шамбалд <<Алтан хазаар>> өвс болж гэрэлтэхийг XXI зууны уншигчдад нээх болно”² гэж угтан бэлгэдэж бичсэн билээ. Бас утга зохиолын доктор А.Мөнх-Оргилын бичсэн “Данзангийн Нямсүрэн буюу дөрвөн цаг” өгүүлэлд дурдсан цаг хугацааны мөчлөгийн тухайг эс тооцвол түүний уран бүтээл дэх орон зай, цаг хугацааны асуудал, эх бичвэр хоорондын хамаарлын асуудлыг төдийлөн хөндөж гаргаагүй ажээ. Найрагч Д.Нямсүрэн “*өвсөн дунд төрж – амьдарч – түүнд шингэж*” гоо сайхны дээд чанарт тэмүүлэнхэн явсныхаа хувьд уран бүтээлээ туурвихдаа, өөрийн сэтгэлийн байгальд ертөнц, бодит байдлыг **өвсөөр** дамжуулан, зурж, урлаж, буулгахдаа юун тухай хүүрнэж, хэрхэн ярууссаныг: “...агь хүмэл өвс, алтан гөрөөс өвс, алтан хазаар өвс, алтан харгана өвс, борог өвс, бог өвс, бужгар өвс, ганга өвс, зөөлөн өвс, налсан өвс, ногоон өвс, норсон өвс, охид шиг өвс, өлийн өвс, олонжүүр өвс, оргөст өвс, сахлаг өвс, согтсон өвс, солгой өвс, сулхар өвс, суль өвс, сүмэн өвс, сүмбэ өвс, тарианы өвс, улаан намрын өвс, ухаа өвс, хаг өвс, хамхуул өвс, хиргүй өвс, хөх өвс, цантсан өвс, цоор өвс, шаргал өвс, шинэ өвс, чийгтэй өвс, эр өвс...” зэрэг дүрслэл бүхий эгэл юмсын холбооноос үүдүүлэн харж болохоор байна. Энэ нь найрагчийн дотоод чинад дахь урансайхны хийсвэрлэл, түүний шүлгүүд буюу эх бичвэрийг “ойлгох”, “тайлах”, “үг ба утга руу нь нэвтрэх” асуудалтай нягт холбоотой юм. Дээр дурдсан хослолоор орон ба цаг буюу тодруулбал, дөрвөн цагийн эргэлт орчил хөдөлгөөний төлөөлөл хэрхэн илэрснийг доорх байдлаар нэгтгэж болох.

1. Монгол Улсын Боловсролын Их Сургууль

2. Мэнд-Ооёо, Г., Яруу найраг-Шидэт долгион I, Уб., 2007, 188-р тал

байдлын дүр загвар юм”⁶(З.Я.Тураева) гэх зэргээр уран сайхны эх бичвэр дэх орон зайн тухай ойлголтыг тэмдэглэсэн байх бөгөөд үүнийг цаг хугацаанаас ангид авч үзэх боломжгүй юм. Эдгээр үзэл баримтлалыг эш үндэс болговол, эх бичвэрийн найруулгад дүрслэгдэж буй юм, үзэгдлүүдийн орон, цаг, байдал шинж, үнэлэмжийн утгыг ертөнц, хүний амьдрал дахь бодит зүйлийн тусгал, тэдгээрийн үлгэр загвар, үгээр зурсан зураг бөгөөд илрэх хэлбэрийн хувьд янз бүр байна гэж хэлж болох юм.

4. “Аливаа текстийн утга агуулга болоод урансайхны туурвилзүйн хэлбэр нь тухайн улс үндэстний өвөрмөц онцлог, зан заншил, нийгэм түүхийн уг сурвалж, ёсзүй, ёс суртахуун, ертөнцийг үзэх үзэл, соёл оюун санааны амьдралын бүхий л хүрээг хамарч, өөр өөр төрөлд янз бүрийн түвшинд өвөрмөц дүр төрхтэй илэрдэг универсаль шинжтэй ойлголт...Үгийн урлаг нь (урансайхны текстүүд)хүний оршихуйн тухай бичвэрүүдээс өөр юу ч биш. Энэ утгаараа яруу найраг, уран зохиолыг өнөөдөр ертөнцийн хийгээд хүний амьдралын мөн чанарыг хамгийн оновчтойгоор дүрслэн харуулах бололцооны дээд түвшин гэж үздэг болсон...”⁷ (С.Энхбаяр)
Д.Нямсүрэнгийн “Гурван сарын наймны шүлэг”, “Өвснөөс сонссон үлгэр”, “Дөрвөн цаг”, “Чиний үлээх лимбэ, миний үлээх өвс”, “Он он жилийн дараа”, “Цас орохын өмнө”, “Гурван цаг”, “Нэгэн намрын бүсгүй” бүлэг шүлэг, “Цаглашгүй”, “Явлаа”, “Буурчийн суурин”, “Цаг болж нөхцөл бүрдэхэд”, “Үүлнээ өөрийгөө харахуй”, “Өвснөө өөрийгөө үзэхүй”, “Дугариг дугариг дүрсүүдэд”, “Үүрийн өмнөхөн”, “Зүүрмэг үдшийн аялгуу”, “Өөрийн минь шүлэг”, “Сэтгэл зүрх эргэхгүй”, “Үүл нүүхэд”, “Солгой өвс”, “Хавриас хаварт”, “Марал буга ирсэн шөнө”, “Цав цагаан эгшин”, “Үзэсгэлэнт хасарваана мод дэлгэрээд”, “Өдөр болгон би”, “Зангуу”, “Бүдэг бадаг сар” гэх зэрэг өвс ба хүн байгалийн харьцааг дүрслэн хүүрнэсэн тавь гаруй шүлгээс үзэхэд, цаг хугацаа, орон зайн хамаарал, мэдрэмжийн сонгодог жишээ болсон:

Өдөр болгон би

Өвсөн дээр гийшгэнэ билээ.

Өнө хожмоо тэд

Над дээр ургана билээ(***) гэх юмуу эсвэл,

Үүл нүүхэд

Би нүүнэ.

Өвс халиурахад

Мөн халиурна.

Өдөр өдрийн наран тэрэг

Над дээгүүр өнгөрнө.(***) гэх мэт мөргийг бэлхнээ харж болно. Энд *одор болгон*- давтамжит мөчлөг цаг, *үүл нүүх-өвс халиурах-наран тэрэг өнгөрөх* цаг хугацааны эргэж буцахгүй шугаман урсгал, *өвсөн дээр*- бодит нээлттэй орон, *өнө хожим*- ирээдүй цаг, *над дээр ургах-над дээгүүр өнгөрөх* орны харьцаа гэсэн байдалтай одоо ба ирээдүй цагийн хэлхээгээр *дээр-доор* гэсэн орон зайн харьцааг дүрсэлжээ. Орон ба цагийн энэхүү харьцаа нь “би” хэмээх үйлдэгчээр нөхцөлдөж холбогдсон байна. Тэгвэл, дараах шүлгээс орон зайн хийгээд цаг хугацааны эсрэгцэл илэрсэн дүрслэлийг харж болно. Жишээ нь:

...Эртний Хүннүгийн хиргисүүр чулуун дээр ч бичигдээгүй шүлгийг

Эрээнцавын хөх хяруутай өвсний үзүүрээр цасан дээр зохиож,

Эдэлбэр тариалан орны шүлэгч Дү-Фүгийн Тянь Шань уулнаас өндөрг

Энэ монголын хамгийн нам дор Хөх нуурын хөвөөнд мандуулав, би... (“Явлаа”) хэмээсэн эхний хоёр мөр нь *өнгөрсөн ба одоо*, гурав, дөрөвдүгээр мөр нь *өндөр ба нам дор* гэсэн орон цагийн эсрэг харьцаанд суурилж, “шүлэг найргaa туурвих” гэсэн санаагаар холбогдсон байх

6. Тураева, З.Я., Лингвистика текста, М., 1986, стр. 20

7. Энхбаяр, С., Утга зохиолын онол, Уб., 2011, 296-р тал

ажээ. Ер нь урансайхны эх бичвэр дэх бодит, нээлттэй орон зайн босоо чигт харьцангуй туйлыг олонхи зохиолчид газар-тэнгэр, хөхрөгч-хөрст гэх мэтээр дүрслэх нь элбэг байдаг, тэгвэл найрагчийн хэд хэдэн шүлэгт эрхэс тэнгэр, эх газар гэсэн орон зайг **үүл-өвс** гэсэн байдлаар эсрэгцүүлж төлөөлүүлсэн нь тийм ч түгээмэл байдаггүй дүрслэл болсон байдгийг доорх жишээнээс харж болно.

Бүрий барайд Гэрийн минь ойр Гөрөөс ирдэг гэж Бодном... ...Язганасан будаа шиг Хүүхдийг минь үзэж Ялгуун сайхан толгойгоо Өвснөөс цухуйлгадаг байх Бүүр энүүхэнд Лааны гэрэл мэт байсан Нөгөө гөрөөс Бүдэг бадаг сар болоод Үүлний цаагуур орчихвол Яанаа, хөөрхий... ("Бүдэг бадаг сар")	Хонгорзул гэж--- Тэнгэрлэг биеийг Тэнгэр бурхан заяасан Үхэх төрөхийн хоорондох Үзэсгэлэн--- Үүл, өвс хоёрын Дундах тэнгэр Үйлийн үртэй Хүний сэтгэлийг Өдөр нь эсгэж Шөнө нь оёсон Үйлийн хайч шиг Бүсгүй!!! ("Хонгорзул")	...Үнэн ба худал аль нь шөнийн цэцгийг ялгах адил хэцүү. Үүл, өвс хоёрын хооронд үнэр сайтын хаанаас анхилах нь зүг үгүй Үйтэн хуарын хээ тэмтрэгдэм зүсний сайхныг сонсвоос Үзэм болоод чавганы исмэл уухын зуур согтохын зэргэмж нэгэн...("Нарангэрэл")
--	--	---

Энэ мэт бодит орон зай, цаг хугацааны харилцан хамаарал бүхий сонин дүрслэл байхаас гадна харьцангуй хийсвэр орныг дүрсэлсэн нь цөөн бус байна. Жишээ нь:

Хоёрхон цэцгэнд нь од хоноод,
Хөх одонд нь би хоноод,
Тэгээд **өвс өвснийг** ая аяхан чагнавал
Тэндэх **өвснүүд** аяар аяархан жимбүүрдэв ээ?

Болохгүй дээ гэж бодсон ч

Бор хул ганц **сулийг нь** тасадмаар санагдаад,

Түүний хөндийгөөр үлээн үлээмээр,

•Түүнийг уйлуулан өөрөө инээмээр,

Найман зовхис уясан ойртож ирээд,

Ямархан нэг лимбэ эгшиглэх мэт

Ямархан нэг лимбэ эгшиглэн байна гэж

Найман зовхисоос нэг болжмор нисэн ирээд,

Ертөнцийг дэндүү сайхан шүү гэх миний **өвсний**

Есөн нүхний нэгийг таглаад буучихваа! ("Чиний үлээх лимбэ, миний үлээх өвс") гэсэн шүлгийн эхний бадагт нээлттэй боловч бодитой хүртэгдэх орон бус, хийсвэрлэх сэтгэлгээний үр дүнд илрэн гарсан харьцангуй хийсвэр орон зайг дүрслэн үзүүлээд, бадаг хоорондын холбоосжилт нь **өвсөөр** илэрсэн байгаа нь давтагдашгүй өвөрмөц болжээ. Цаашилбал, найрагчийн бүтээлд хийсвэр орон зайг дүрслэн үзүүлсэн сонирхолтой баримтууд байна. Жишээ нь:

Дугариг дугариг дүрсүүдэл

Би оршном бөлгөө,

Өвлийн пасны гэрэлд

Дэнгийн сүүдэр тийм бүлгээ

Өөрийн минь шүлэг
Дугуй цагаан манан болоод
Өвснүүд чиний эзгүйгээр төөрөөд

Хав нохой мэт ээ... (“Өөрийн минь шүлэг”) энэ шүлэгт “*дугариг дүрсэнд би орших - шүлэг дугуй цагаан манан болох*” гэж хийсвэр орон зайг дүрсэлсэн нь цагийн дарааллаар нөхцөлдсөнийг харж болно. Тэгвэл дараах шүлэгт:

...Цав цагаан **цасны** доорх **өвс ногоо**-цагийн үргэлжлэл
Цав цагаан **цас** миний хөлийн гишгэх эгшгийг **өвсөнд** аваачна.
Өвсний дээгүүр үүр цайхад өглөөгүүр түүнийг цуглуулбал
Үнэр нь хагд болоод хадны шорооны үнэртэй...
Цав цагаан нойронд би дарагдаад.

Цав цагаан биед уусан **өвс ногооны** зүгт очно... (“Цав цагаан эгшин”) **цас —өвс** цагийн үргэлжлэл гэсэн нь мөчлөг цаг(өвөл-зун)-ийн илрэл, мөн өвлөөс хаварт, хавраас зун гэх байдлаар гасралтгүй урсах цагийн эргэлтэд хүний амьдрал үргэлжилнэ, эцэст нь мөнхийн нойрт дарагдсанаар, бодит оршихуйгаас ангижирч, бодит бус оюун санааны ертөнцөд шилжинэ гэсэн санаа илрэн гарчээ. Түүнчлэн найрагчийн бүтээл дэх өвөрмөц гэж болохуйц орон зайн нэг дүрслэл бол “өвс хийгээд түүний эргэн тойрон дахь харьцангуй хийсвэр орон” байгааг өмнө цухас дурдсан билээ. Үүний илэрхийлэл болсон нэгээхэн дүрслэлийг дараах баримт тодорхой харуулж байна. Жишээ нь:

Өвснөө өөрийгөө үзэхүй
Өчигдөр биш өнөөдөр хугарсан
Өннийн хөх өвс
Өөрөө би мөөн.

Өтлөхүйн цаг дор шүлэг минь

Хувилгаан чанарт шилжиж,
Өнгө өнгийн цэцэгс болж дэлгэрээд

Өвсний шүүдрээр хөл нүцгэн явах бүсгүйн

Өлмийд үнэрээ хадгалах болно... (“Өвснөө өөрийгөө үзэхүй”) гэсэн шүлгийн эхний бадагт шууд утгаар бус байгаль дэлхий нь цаг цагийн урсгал, түүний орчилд буй хүмүүн гэдэг бол “*өнгөрсөнд төржс — өнөөдрөөр түүчээлэн - маргааныг угтдаг*” хэмээсэн гурван цагийн хэлхээ юм гэдгийг үзүүлсэн нэг санаа, цаашлаад “*өнө — өтлөхүй*” хоёрын зуурт бүтээсэн бүхэн үр дүн, ач тусаа өгөх нь өвсний шүүдэр мэт эмзэг бөгөөд маш нарийн орон зайд ялдам тансаг үнэрээ хадгалан үлдэх өвстэй адил юм гэх байдлаар өвөрмөц нарийн уялдаатай орон-цагийн хамаарлаар бүтсэн дүрслэл болсон нь сонирхолтой байна.

Найрагчийн бүтээлээр илрэн гарч буй орон ба цагийн өөр нэг онцлог бол **бүсгүй хүний** гоо сайхныг магтан дуулсан санаагаар нь холбоосжуулсан дүрслэл юм. Тухайлбал:

Он он жилийн дараа
Одод хэвээрээ гялалзана.
Он он жилийн хойно
Харин би байхгүй байна

Чиний нулимсыг алган дээрээ дусааж
Чийгтэй гараар хацрыг чинь энхрийлж
Яаж шүү таануусыг хайрлалаа даа!
Хонгор охид минь

Яг л тэр байдлаараа
Он он жилийн дараа
Өвсний үзүүрт шүүдэр болж

Өлмийг чинь угааж аргадыя. Би! (“Он он жилийн дараа”) цаг хугацаа урсан өнгөрөхөд эрхэс ертөнц хэвээр байх агаад, би хэмээх нэгэн бодгаль үгүй болсон ч, хонгор та нараа

хайрласан сэтгэл минь хэвээрээ **“өвсний үзүүр”**-т шүүдэр болж, аргадна гэсэн нь угтаа орон зайн хэлбэрийн хувьд **бодитоос бодит бус руу**, харьцааны талаас **дээрээс- доош**, байдал шинжийн хувьд **буйгаас- үгүйд** шилжих ч сэтгэл гэдэг үргэлж мөнхийн юм гэсэн, магадгүй найрагчийн сэтгэлийн тэрхүү сайхан байгалийн илэрхийлэл ч байж болох дүрслэл байна. Дараах шүлэгт өгүүлсэн нь:

Судалт ногоолин оюу чимэг зүрхний баясал
Сулинхээрийн задгай хатирааны үүлэн явдал
Сулихар өвс усанд ургасан үзэсгэлэнт тэнгэр
Сул чулуунд гэрэлтэх эрдэнийн очир алмааз

Өндөр газрын бүсгүй сэргэлэн бөгөөд сэрүүн
Өвснөөс шувуу нисэх нь цэнхэр цэнхэр аялгуу
Үс зүсний нийлэмж нартай борооны солонго

Өндөр газрын бүсгүй үзэх нүдний баясгалан... (“Нэгэн намрын бүсгүй-2”) суль өвс гэдэг ус биш элсэнд ургадаг маш тэжээллэг ургамал, хэрэв зээ энэ өвс удвал цэцэг шиг усанд ургадаг байсан бол үзэсгэлэнтэй сайхан байх буй гэсэн санаагаар өвөрмөц үнэлэмж бүхий оруулбар хийсэн орон зайн дүрслэл болжээ.

...Олон олон цантай морьд уяанд шилгээн зогсдог байсан урьдын үдэш
Одод цавцайтал инээх жийхгар үнэгэн нүдэт намрын хүүхнүүд
Орон гаран **сүмбэ шаргал өвсний дотор** гадна биеэ үзэхүй

Ойторгүй даяарын цас гялбам нэгэн царай сайт байжухуй... (“Нэгэн намрын бүсгүй-5”) энэ шүлэгт бүсгүй хүний сайхныг дүрсэлсэн нь илэрхий бөгөөд мөн л өвснөө холбогдсон **“шаргал өвсний дотор- гадна биеийг үзэх”** гэсэн харьцангуй хийсвэр орон илэрсэн нь сонин юм. Энэ мэтээр найрагчийн уран бүтээлд **өвс-цаснаа** холбогдсон бодитой болон хийсвэр орон зай - цаг хугацааны харилцан хамаарал бүхий өвөрмөц дүрслэл байхаас гадна, өвсөөр төлөөлүүлсэн төлөөлөл бүхий дүрслэл ч цөөнгүй байна. Өвс болон цас нь бодит юмын нэрлэлт боловч хам сэдэв, эх бичвэрийн найруулгад мөчлөг цаг, орон зайн харьцаа, орон ба цагийн хамаарлыг нарийн уялдуулан гаргаж болдог чухал хэрэглүүр болох нь ажиглалтаас харагдаж байна. Энэ бүхэн угтаа,

...Толгодын орой зэрэглээтэх сайхан Торгон салхи сэвэлзэх сайхан • Хөх ногооны униар татах сайхан Хөх мананд нь ороолгон суух сайхан...	...Гэгээн борооны усыг тосох сайхан Гээг үсээ хүүхнүүд угаах сайхан Агь хүмлийн үнэр сэнгэнэх нь сайхан Аясхан бодол хол ойрыг санах сайхан...
... Дэлхийн чулуунд хяруу цавцайх сайхан Дэрсээр дээр нь шүлэг бичих сайхан Дээвэр дэвэх салхинд сэтгэл гэгэлзэх нь сайхан Дэндуу ойрын хайраас холд байх нь сайхан...	...Өглөө босоход цас орсон байх нь сайхан Өрхний оосор даялахад тооноор цас унах сайхан Гадаа уул толгод гялбалзах нь сайхан Ганц нэг өвс салхинд сэвгэнэх нь сайхан...

хэмээсэн энгийн бөгөөд ер бусын тансаг дүрслэлтэй, гэгээн сайхны илэрхийлэл болсон эргэх дөрвөн цагийн орчил дахь хүний амьдрал ба ертөнцийн байдлыг өгүүлсэн дүр зураг гэж үзэх үндэстэй юм.

ДҮГНЭЛТ

1. Найрагч Д.Нямсүрэнгийн уран бүтээл дэх орны ба цагийн ай, түүний илэрсэн хэлбэр, онцлог нь “өвс ба байгаль, өвс ба хүн”, тэдгээрийн сайхантай салшгүй холбоотой илрэн гарсан байх нь баримтаас харагдаж байна.

2. Дээрх өгүүлэгдэж буй юмс (өвс, цас, гоо үзэсгэлэн)-ыг үндэс болгож, эх бичвэрийн гол агуулга санаагаа илэрхийлснийг хувь найрагчийн ертөнцийг үзэх үзэл, уран бүтээлээ туурвидаг арга барил, бичлэгийн ур маягаас ангид авч үзэх боломжгүй юм. Энэ нь найрагч нэгэнтээ “... би өвсийг бөөгийн дуудлага шиг дуудаж шүлгээ бичдэг”. “би шүлгээ өвс, бүсгүй хүнгүйгээр тосоолдоггүй” хэмээн өгүүлснээс илэрхий ажээ.

3. Зохиолч өөрөө энэ мөрөөр орон зайг, энэ үгээр цаг хугацааг, энэ бадгаар орон хийгээд цагийн харилцан хамаарлыг үзүүлж байна гэж шүлгийн агшиндаа ухамсарлаагүй байлаа ч, түүний шүлгүүд дэх цаг хугацаа-орон зайн дүрслэл нь дөрөвхөн мөр шүлгийн мөр мөрөөр солбицсон. эсвэл нэг мөрөнд буй өгүүлбэрийн аль нэг үгээр илэрсэн нь сонирхолтой бөгөөд чухамдаа энэ л зүй тогтол нь эхийн хэл шинжлэлийн зангилаа асуудал, бусад шинжлэх ухааны холбоо уулзвар зааг дахь чухал сэдэв. Нөгөөтэйгүүр, зохиолчийн бодит байдлыг хийсвэрлэх чанар, тухайн зүйлийг өөрийнхөөрөө таньж, харж түүнийг бичвэрт буулгасан дүр зураг юм.

4. Яагаад, “өвс-цас”, “өвс-бороо”, “өвс-бүсгүй”, “өвс- хайр сэтгэл”, “өвс-шувуу”...! вэ? Үүнийг *өвс адил норж, ноцож, согтож* бүтээлээ туурвисан хувь найрагчийн метафор сэтгэлгээ, уран бүтээл хоорондын холбоо (межтекста, intertext)-ны асуудал буюу шүлгээс шүлэгт, бичвэрээс бичвэр хооронд буй учирзүй хийгээд шалтгааны хамаарлыг танихуйн үүднээс, ойлгохуйн үүднээс гүнзгийрүүлэн тайлбарлах асуудал мөн. Ингээд эргэцүүлэхүй дор дорнын уудам талаас төрж, “шаргал галынхаа бүх өвсөөр чөдөр зангидаж үзсэн” тэр их авьяас билэгт найрагчийн дотоод чинадын тиг нь ёстой л нөгөө <<Амитаба шиг...>>-ээ үлэмж энгүүн бөгөөд уран, бас нууцлаг бөгөөд танигдашгүй аж. Түүнийг нь мөн л ирж яваа цаг цагийн судлаачид, шинжээчид л өвс өвсөнд нь бөхийн, цэцэг цэцэгсийн шүүдэр буюу намарга гүүж цуглуулахтай адил машид хичээнгүйлэн ажиглаж оролдож гэмээнэ нээж чадах байх. Чингэвээс “Нямсүрэн судлал”-ын далайд дусал нэмэр болно. Бид монгол хэл-уран зохиолын багш-найрагч Д.Нямсүрэнгийн хэд хэдэн “өвс”-ний үндсэнд нэгхэн дусал ус сүрчив. Ургаж соёлоход нь нэмэр болог!

АШИГЛАСАН НОМ

1. Аюурзана, Г., Монголын топ яруу найрагчид, Хөх толбо сонин, Уб., 2012, №26, нүүр 4
2. Базаррагчаа, М., Монгол хэлний өгүүлбэр судлал, Уб., 2005
3. Баг-Ирээдүй, Ж., Түвшинтөгс, Б., Монгол хэл шинжлэлийн өгүүлэлзүй, Уб., 2012
4. Галбаатар, Д., Уран зохиол нэвтэрхий толь, Уб., 2012
5. Гальперин, И.Р., Текст как объект лингвистического исследования, М., 2007
6. Монголын зохиолчдын эвлэл, Цогдоржийн Бавуудорж туурвилзүй, шүүмж судлал, Уб., 2010
7. МУБИС, МоСС, Монгол судлалын чуулган, э/ш-ний бичиг, № 45, Уб., 2011
8. Мэнд-Ооёо, Г., Яруу найраг- шидэт долгион I, Уб., 2007
9. Николина, Н.А., Филологический анализ текста, М., 2003
10. Папина, А.Ф., Текст: его единицы и глобальные категории, М., 2002
11. Пүрэв-Очир, Б., Монгол хэлний эхийн өгүүлбэрзүй, 4 дүгээр дэвтэр, Уб., 2004
12. Соёл яруу найргийн академи, Монголын зохиолчдын эвлэл, “Данзангийн Нямсүрэнгийн сэтгэлийн байгалийг нээхүй” э/ш-ний бага хурлын эмхтгэл, Уб., 2007
13. Сэтгэлийн байгаль буюу Данзангийн Нямсүрэн, эмхтгэсэн Л.Бор, Г.Хандмаа, Уб., 2006
14. Тураева, З.Я., Лингвистика текста, М., 1986
15. Цэрэнчимэд, Л., Урансайхны эхийн найруулгад илэрсэн харшууллын онцлог, хэрэглээ, Уб., 2010
16. Энхбаяр, С., Утга зохиолын онол, Уб., 2011
17. Энхтөр, Э., Д.Нямсүрэнгийн яруу сайхны сэтгэлгээ, Уб., 2004

ХЭРЭГЛЭГДЭХҮҮН

1. Ирж буй цаг, тэргүүн боть Уб., 2010, (“Эрхлэн нийтлүүлэгчийн учирлал” ерөнхий цэц Г.Мэнд-Ооёо)
2. Амиитаба, дэд боть, Уб., 2010, (Ерөнхий цэц Г.Мэнд-Ооёо)
3. Сарны цагаан үүлс, гутгаар боть, Уб., 2010 (“Сарны цагаан үүлс”-ийн тодотгол ерөнхий цэц Г.Мэнд-Ооёо)

ABSTRACT

It is observed that spatial and time descriptions by the poet can be explained in relation to “grass and nature or grass and human being”. Why is there “grass and snow”, “grass and rain”, “grass and woman”, “grass and love” or “grass and bird”? The poet’s striking use of metaphor and intertext should be carefully explained by cognitive and comprehensible forms. Although the poet did not intend to portray space in a particular line or time in particular phrases or spatial and time interconnections in a verse, interestingly, spatial and time descriptions in his poems are revealed in the following ways: time and spatial description lines are intersected in a verse of poems or time and spatial description is described in one of the words in a sentence line.

We have watered roots of some “grass” by D.Nyamsuren, the poet and teacher of Mongolian language and literature. Hope it will help it grow bigger!

Б.ЯВУУХУЛАНГИЙН НЭГЭН ШҮЛЭГТ ЭХИЙН ЦАГ ИЛЭРСЭН ОНЦЛОГ

М.Ууганбаяр, Ч.Нацагдорж¹

Эхийн уран сайхны цагийн ай нь эхийн агуулгыг бүрдүүлэхэд чухал үүрэг гүйцэтгэдэг бөгөөд энд эхийг зохиогч тодорхой тохиолдол бүрт ертөнцийн шинэ дүр зургийг бүтээдэг ажээ. Зохиогч өөрийн зорилгоосоо /установка автора/ болоод тухайн орчин нөхцөлд хамаарах эс хамаарах цаг хугацаа орон зайн янз бүрийн тусгай хүрээнд энэхүү дүр зургийг байрлуулж байдаг². З.Я.Тураева бичихдээ “Уран сайхны цаг бол бодит цаг хугацааны шууд тусгал биш. Энэ нь бодит байдлын дүрлэг загвар юм. Үүнд бодит ертөнцийн тусгал/толилог бус, шууд бус, шатчилсан/зохиомол зүйлс/вымысел/ нэгдэн холбогддог. Уран сайхны цаг бодит, хүртэхүйн, бодгалийн цагийн онцлогийн сүлэлдээг тодорхойлон харуулдаг гэжээ.”³

Н.Д.Арутюнова цаг хугацааг хүний зам мөрийн болбод цагийн урсгалын гэсэн хоёр загварт хуваагаад хүнд цаг хугацааг хүртэхүйн тусгайлаг эрхтэн үгүй боловч чухамдаа цаг хугацаа хүний сэтгэл зүйн янз маягийг зохион байгуулдаг гэсэн ба “цаг хугацааг хүнээс саланги тусгаар гэхдээ хүн цаг хугацаанаас ангид бус... цаг хугацааны мэдрэхүй байгалийн орчил мөчлөгийн хүртэхүйд үндэслэнэ...сэтгэл зүйн бүтцүүд нь шугаман цаг хугацаатай холбосон байдаг гэж бичжээ.”⁴ Б. Явуухулангийн “Хээр хоносон сар” шүлэг бүрий болох, бүтээ тасрах, одод түгэх, шөнөжин, шүүдэр буух, одод шингэх гээд оройноос өглөө хүртэл цаг хугацааг байгалийн сансрын орчлын үелэл нэг хэв маягаар тухайлбал өдөр хоногийн хэсгээр нэрлэснээрээ орчил мөчлөгийн цагийг илтгэсэн байна.⁴

Б.Явуухулангийн “Хээр хоносон сар” шүлгийг ажиглахад цаг хугацааг өвөрмөц байдлаар илтгэсэн цагийн утгатай шүлэг гэдэг нь ойлгомжтой байна. Б.Явуухулангийн “Хээр хоносон сар” шүлэгт цаг хугацааны утгыг шатлалын /градация/ найруулга зүйн маягаар /стилистическая фигура/илрүүлжээ. Шатлалын найруулга зүйн маягийг

Д.Э. Розенталь, М. А. Теленкова нар дараагийн хэсэг бүр нь утга санааны юм уу сэтгэлийн

1. Монгол Улсын Их Сургууль

1. Папина, А.Ф. Текст: его единицы и глобальные категории, М. 2002, 166-р тал

2. Тураева З. Я., Лингвистика текста М., 1986, 87-р тал

3. Арутюнова Н.Д., Время модели и метафоры, Логический анализ языка Язык и время, М., 1997, 52-р тал

4. Цэрэнчимэд Л., Уран сайхны эх бичвэрийн найруулга дахь орон ба цагийн айн харилцан хамаарлын тухайд, 2011, 64-р тал

хөдөлгөөн илэрхийллийн нэмэгдэх ихэсгэх /ховор тохиолд багасгах/ утгыг агуулснаараа төрж буй сэтгэгдлийг ахиулах /ховор тохиолд бууруулах/ үгүүлбэрийн хэсгийн /үг ба өгүүлбэрийн хэсэглэл/байршилд байгаа найруулга зүйн маяг гэж тодрхойлсон ба ахиулах шатлал гэдгээ ахиулах утгын байрлалд байгаа үг гэж бууруулах шатлал гэдгээ бууруулах утгын байрлалд байгаа үг хэмээсэн байна.⁶ Мөн хэл шинжлэлийн толь бичигт шатлалыг ахиулал бууруулалыг /климакс антиклимакс, градация восходящая, градация нисходящая/ нэгтгэсэн нэрлэлт гэжээ.⁷

Энэ шүлэгт дараах гурван мөр ахиуллаар дэвших цагийн утгыг илэрхийлсэн байна.

Бүрий болтол хүлээлээ

Бүгээ тасаргал хүлээлээ

Одод түгтэл хүлээлээ

Мөн доорх гурван мөр буурууллаар илэрсэн ухрах цагийн утгыг гаргасан байна.

Шонөжингөө би хүлээлээ

Шүүдэр буутал хүлээлээ

Одод шингэтэл хүлээлээ

Загварчилбал:

Бүрий болтол хүлээлээ

Бүгээ тасаргал хүлээлээ

Одод түгтэл хүлээлээ

Шонөжингөө би хүлээлээ

Шүүдэр буутал хүлээлээ

Одод шингэтэл хүлээлээ

Хээр хоносон сар хэмээх ойлголт бол энэ хоёр цагийн дэвших, ухрах цагийн чиглэлийг холбож өгч байгаа шүлгийн туйл хэсэг болж байгаа оргил цаг юм. Нөгөөтэйгүүр сар нь энэхүү шүлэгт гарч байгаа ахиулал буурууллаар илэрсэн цагийн хувьд тоолох цэг, эхлэлийн цэг болж байгаа бөгөөд сартай харьцуулахад дэвшсэн, ухарсан хоёр цагийг илэрхийлж байгаагаараа **харьцангуй цаг** болж байгаа юм. Харин хэлшинжлэлд туйлын цаг гэсэн ойлголт хэлэх үетэй харьцуулахад хэлэх үеийн урд байх буюу өнгөрсөн цаг, хэлэх үетэй зэрэгцэх буюу одоо цаг, хэлэх үеийн хойно байх үе буюу ирээдүй цаг илэрч байна.⁸

Хэлэх үеийн өмнөх

Хэлэх үетэй зэрэгцэх

Хэлэх үеийн дараах

өнгөрсөн

одоо

ирээдүй

5. Розенталь Д. Э. Теленкова М. А., Словарь-справочник лингвистических терминов, М., 1976, 80-р тал

6. Ахманова О.С., Словарь лингвистических терминов М., 1966, 112-р тал

7. Comrie B., Tense Cambridge University Press. 1985, 122-125-р тал

Present E simul S	Одоо Үйл явдал ижил Хэлэх үе
Past E before S	Өнгөрсөн Үйл явдал өмнө Хэлэх үе
Future E after S	Ирээдүй Үйл явдал хойно Хэлэх үе
E-event S	–moment of speech
Relative present E simul R	Харьцангуй одоо Үйл явдал ижил Илгээмжийн цэг
Relative past E before R	Харьцангуй өнгөрсөн Үйл явдал өмнө Илгээмжийн цэг
Relative future E after R	Харьцангуй ирээдүй Үйл явдал хойно Илгээмжийн цэг
E	–event R-reference point

Гэтэл Б.Явуухулангийн шүлэгт сартай харьцуулсан байдлаар илэрч байгаа учраас энэ нь харьцангуй цаг болж байна.

Б. Явуухулангийн энэхүү шүлэгт хүний сэтгэцийн ертөнцийн цаг яригчийн зүгээс “би мэдэж байна, би харж байна, би санаж байна, би хүлээж байна” гэх хэв шинжийн сэтгэхүйн үйл үгийг /ментальные глаголы/ оруулах замаар субъектив сэтгэцийн цагийг үүсгэдэг⁸ гэдэгтэй холбох боломжтой юм. Өөрөөр хэлбэл энэ шүлэгт гарч байгаа хүлээлээ гэсэн сэтгэхүйн үйл үг нь тухайн зохиогч үзэгдлүүдийн хоорондын харьцааг өөрийнхөөрөө ойлгон байгаагаа мэдээлдэг зохиогчийн субъектив бодгалийн төсөөллөөр илрэх онцгой цагтай дэлхий ертөнцийн зураг/байгалийн ертөнц, хүний ертөнц/ ч мөн адил бодит байдаг хийгээд энэ нөхцөлд бодит, объектив гадаад байдалтай шууд таарахгүй ч гэлээ цаг хугацаа орон зайд сэлгэхтэй цуг дэлхий ертөнцийг айнуудтай нь цаг хугацаатай нь ойролцоогоор дүрсэлдэг, хувь бодгалийн ертөнцийн зураг нь дэлхийн зүй тогтлыг эвддэггүй учраас бодит гэхдээ субъектив концептуаль цаг гэж нэрлэгдэх цаг хугацааг зааж байгаа хэрэг.

Б. Явуухулангийн энэ шүлгийн зохиомжийн онцлог сонирхолтой шинжийг дурьдах хэрэгтэй. Юуны өмнө уламжлалт эхийн онолд авч үздэг шигээр аливаа эх гарчигаар эхэлж эх гарчигийн ардаас дагалддаг гэдэг үзэл бодлыг энэ шүлгийн цаг хугацааны илэрхийллийг шүлгийн эхээс уншигч ойлгож ухаарсны дараа уул шүлгийн Хээр хоносон сар гэсэн гарчиг нь цагийн утгатай гэдгийг анзаарах боломжтой байгаа гарчгийн утгыг эхийн утга бус, эхийн утгыг гарчгийн утга дагалдаж байна.

8. Папина, А.Ф. Текст: его единицы и глобальные категории. М. 2002, 197-р тал

М.Ууганбаяр, Ч.Нацагдорж

НОМ ЗҮЙ

1. Арутюнова Н.Д., Время модели и метафоры, Логический анализ языка Язык и время, М., 1997
2. Ахманова О.С., Словарь лингвистических терминов М., 1966
3. Папина, А.Ф. Текст: его единицы и глобальные категории, М, 2002
4. Розенталь Д. Э., Практическая стилистика русского языка, М., 1987
5. Розенталь Д. Э. Теленкова М. А., Словарь-справочник лингвистических терминов, М., 1976
6. Тураева З. Я., Лингвистика текста М., 1986
7. Цэрэнчимэд Л., Уран сайхны эх бичвэрийн найруулга дахь орон ба цагийн айн харилцан хамаарлын тухайд
8. Comrie B., Tense Cambridge University Press. 1985
9. Б.Явуухулан, Түүвэр зохиол, 1977.

SUMMARY

The authors discuss in this article about time meanings in the poem of Begziin Yavuulhulan. In this poem the poet expresses the meaning of subjective mental time and meaning of cyclic time through the stylistical figure of gradation, climax and anticlimax

ЯРУУ НАЙРГИЙН ЗҮЙРЛЭЛ ТАНИХУЙН ЗҮЙРЛЭЛИЙН НЭГЭН ТӨРӨЛ БОЛОХ
НЬ (Б.Лхагвасүрэнгийн яруу найргийн жишгээр)

Н.Нансалмаа¹

Товчлол: XX зууны сүүлээр хэлшинжлэлийн ерөнхий чиг хандлага өөрчлөгдөхийн хамт зүйрлэл судлалд ч шинээр хандах болсон байна. Зүйрлэл судлал хэл судлалд лангаар хамаатай бус, харин хүн судлалын олон салбарыг нэгтгэсэн танихуйн хэлшинжлэлийн судлахуун болжээ.

Түлхүүр үг: танихуйн зүйрлэл, яруу найргийн зүйрлэл, Б.Лхагвасүрэн, сэтгэн болох үйл ажиллагаа, соёлын тусгал

1.

Зүйрлэл судлал цаг хугацаа, орон зайн хязгааргүй. Зүйрлэх үзэгдлийн нууцыг тайлахаар эртний грекийн гүн ухаантан Аристотелоос эхлэн Э. Кассирер, Х. Ортеги-и-Гассет, А. Ричардс, Ж. Серль, Р. Якобсон, М. Блэк, Ж. Миллер, А. Вежбицка, Э. МакКормак, Ж. Лакоф Н.Д. Арутюнова нарын зэрэг цаг цагийн, улс улсын ухаант мэргэд, эрдэмтэн судлаач, гүн ухаантан, хэл судлаач, сэтгэл судлаач, зохиолч, яруу найрагч, зураач, дэлгэц, тайзны бүтээлийн найруулагчаас гадна энгийн бидэн хүртэл бодлоо чилээж ирсэн ч өнөө хэр энэ үзэгдлийн нарийн учрыг бүрэн гүйцэд тайлаагүй л байна.

Өнгөрсөн энэ урт хугацааны туршид зүйрлэл судлалын салбарт асар их туршлага хуримтлагдаж, уламжлагдаж иржээ. Гэвч зүйрлэл судлалд зөвхөн уламжлал гол үүрэгтэй гэж үзэх нь буруу бөгөөд хүн төрөлхтний мэдлэгийн дээд хэлбэр болох шинжлэх ухааны хөгжлийн үр дүнд судалгааны чиг хандлага өөрчлөгдөж, зүйрлэл гэх ойлголт ч өөрөө өөрчлөгдөж, зүйрлэх үзэгдлийг тайлбарлахаар улам бүр олон салбар ухаан хамтрах болж хүрээ нь тэлж ирсэн нь зүй ёсны хэрэг юм.

Хураангуйлж үзвэл зүйрлэлийг эхэн үедээ уран илтгэх урлагийн нэгэн хүчтэй хэрэглүүр, хэл яриаг чимэх, бусдыг итгүүлэх зэмсэг, уран сайхны арга гэж үзэж байсан бол хожим нь зүйрлэлийг хэлний үзэгдэл болох үүднээс судлах болсон байна. Зүйрлэл судлалын дараагийн алхам нь түүнийг утгазүйн үүднээс судлах явдал болсон бол 20-р зууны сүүл үеэс эхлэн танихуйн шинжлэх ухааны хүрээнд зүйрлэл судлалын шинэ үе эхэлсэн билээ.

Судлаачдын ихэнх нь зүйрлэл үгийн шилжсэн утгатай холбоотой хэлний хэрэглүүр, нэг юмны нэрийг нөгөө зүйлд аль нэг адил төстэй шинжийг харгалзан шилжүүлэх явдал гэж үздэг. Монгол, орос хэлний зүйрлэлийн хэрэглээний баримтаас үзэхэд үнэн хэрэгтээ зүйрлэл юм, үзэгдлийн үнэхээр байх адил төстэй аль нэг шинжийг олж харж хэрэглэхээс гадна өгүүлэгч, эсвэл бичигч зүйрлэлийг шинээр бүтээдэг. Өөрөөр хэлбэл, өгүүлэгч этгээд заримдаа үгийг

1. Монгол Улсын Их Сургууль

урьд өмнө хэн ч хэрэглэж байгаагүй, бүр өөрөө ч хэрэглэж байгаагүй тийм ер бусын утгаар хэрэглэн зүйрлэл бүтээх тохиолдол ч бий (энэ тухай Н.Нансалмаа, 1997, дэлгэрэнгүй үзнэ үү). Ийм мэт тохиолдлын шинж нь хувь хүний танихуй, сэтгэлгээний онцлог, улмаар хэрэглээтэй холбоотой. XX зууны сүүлээр хэлшинжлэлд хүн төвтэй хандлага бий болсноор зүйрлэл зөвхөн цэвэр хэлний баримт бус мөн хүний оюун ухаан, дотоод сэтгэл, танихуй, сэтгэн бодох үйл ажиллагаатай холбоотой нарийн үзэгдэл болох талаас судлаачдын сонирхлыг татах болоод байна. Энэ тухайд оросын эрдэмтэн Н. Д. Артюнова “Зүйрлэлийг сэтгэхүй, ертөнцийн үндэсний зураглал болон түүний нийтлэг дүрийг илэрхийлэх үйл явц болох талаас хандах болжээ” – гэж дүгнэсэн нь бий (Артюнова, 1990, 5).

Зүйрлэлийн танихуйн шинэ онол Э. МакКормакийн “Зүйрлэлийн танихуйн онол” бүтээлд тусгалаа олжээ. Тэрээр уг бүтээлдээ зүйрлэлийг танихуйн үйл явц гэж тодорхойлсон байна. “Зүйрлэлийг танихуйн үйл явц болох талаас тайлбарлахын тулд хүний оюуны гүн бүтцийг хэл үүсэж бий болох төхөөрөмж хэмээн үзэх нь зүйтэй” (Э. МакКормак, 1990, 359).

Түүнтэй ижил санааг бид дараах ишлэлээс олж харах боломжтой. Нью-Йоркийн Их сургуулийн профессор, Танихуйн сэтгэл судлал ба танихуйн үйл явцын судалгааны хүрээлэнгийн захирал Элхонон Гольдберг: “Тархи хүний биед болж буй биезүйн янз бүрийн үйл явц болон ухамсар, сурах, өөрийгөө хөгжүүлэх чадварыг хянаж байдаг. Тархи хэл яриатай холбоотой төдийгүй хөдөлгөөн, аливааг хүлээж авах чадвар, ой санамж, хүсэл зориг, түүнчлэн аливаад дурлах, биеэ тоох, шийдвэр гаргах, хийсэн үйлдлийнхээ үр дагаварыг урьдчилан таамаглах, өөрийгөө дүгнэх, нийгмийн хэм хэмжээг сахих зэрэг хувь хүнийг тодорхойлох шинжүүдийг хариуцна”- гэжээ (Гольдберг, 2003).

Тархи, ухамсар, хэл салшгүй холбоотой болох тухай дээрх санааг миний бие “тиймээ” хэмээн бүрэн дүүрэн дэмжиж байгаа юм. Танихуйн ухааны нэг бие даасан салбар ухаан болох танихуйн хэлшинжлэл ухамсар буюу хүний бодиллог биед эсрэгцэх хийсвэр дотоод, сэтгэлийн талыг хэлний баримтаар судална. Танихуйн хэлшинжлэл танихуйн үйл явцыг судалж, хүний ухамсарт орших бодит ертөнцийн сэтгэлгээний тусгалыг хэлшинжлэлийн аргаар судалж, үүний дараа танихуйн тайлбар хийн дүгнэлт гаргадаг (Нансалмаа, 2012, 42-54).

Танихуйн хэл шинжээч Ж. Лакоф, М. Жонсон нарын үзэж буйгаар зүйрлэл бидний өдөр тутмын амьдралд нэвтрэн орж зөвхөн хэлээр төдийгүй мөн сэтгэхүй, үйлдлээр илэрнэ. “Бидний сэтгэж, үйлдэл хийдэг ухагдахууны тогтолцоо өөрөө зүйрлэлийн шинжтэй”- хэмээн тэд баталж байгаа билээ (Лакоф, Жонсон, 1990, 388).

• Зүйрлэх үзэгдэл ингэж үзвэл дан ганц хэлэнд хамаатай бус. Зүйрлэх үзэгдэл сэтгэн болох үйл ажиллагаатай холбоотой, аливаа юм үзэгдлийг шинээр таниж мэдэхдээ хүн урьд өмнө өөрийн хэдийнээ мэдэх юм, үзэгдэл, ухагдахуун, ойлголттой жишин харьцуулж адил төстэй талыг олж харан, эсвэл ургуулан бодож шинээр зүйрлэл үүсгэнэ. Ингэхээр зүйрлэл бол хүний ганин мэдэх, сэтгэн бодох үндсэн арга. Танихуйн үйл ажиллагаа бүтээлч үйл ажиллагаа. Энэ үйл ажиллагаа хүний хүчин зүйлээс шууд хамааралтай. Хүний хүчин зүйл гэхдээ миний хувьд зүйрлэл бүтээгч хүний ертөнцийг үзэх үзэл, хандлага, бодит ертөнцийг таньсан амьдралын туршлагыг онцолж буй гэдгээ тэмдэглэе. Түүнээс гадна зүйрлэл бүтээх хувь хүний бүтээлч үйл ажиллагааны салшгүй нэгэн суурь нь ард түмний соёлын хүчин зүйл юм. Өөрөөр хэлбэл, зүйрлэл ард түмний соёлын илэрхийлэл болно.

Нөгөө талаас зүйрлэлийг тархины зүүн, баруун бөмбөлгийн үйл ажиллагаатай холбон үзэх нь зүйтэй. Тархины зүүн, баруун бөмбөлгийн үүргийн тэнцүү бус чанарыг Марк Дакс (1836), Л.Виган (1844), Х. Жексон (1868) нар тэмдэглэж байсан ба америкийн судлаач Р. Сперри тархины бөмбөлгийн үүргийн ийм тэнцүү бус чанарыг нээснийхээ төлөө 1981 онд Нобелийн шагнал хүртсэн байна. Р. Сперри болон түүний багийнхан тархины хоёр бөмбөлгийн ялгаа, үүнтэй холбоотойгоор сэтгэхүйн танихуйн хэв шинжийн ялгаа нь мэдээлэл боловсруулах арга, сэтгэн бодох үйл явцал мэдрэлийн эсэд гол нөлөө үзүүлдэг гадаад, дотоод орчны өөрчлөлтийн

холбоог зохион байгуулах зарчмуудаас хамаарна гэж үзсэн байна (Нансалмаа, 2012, 44). Уран сайхны мэдрэмж, дүрслэл, мөрөөдөл, төсөөлөл, уран сэтгэмж, хийсвэрлэх, үгчилсэн бус шилжсэн утга ойлгох үүрэг бүхий тархины баруун бөмбөлөг зүйрлэл үүсэх, ойлгоход голлох үүрэгтэй.

Э.МакКормак зүйрлэлийн 1. Өнгөн түвшин – Соёл, 2. Гүн түвшин - Утгазүй ба өгүүлбэрзүй, 3. Хамгийн гүн түвшин - Танихуй гэсэн гурван түвшинг ялган үзэж эдгээр түвшин танихуйн үйл явцыг ойлгоход туслах эрэл хайгуулын механизм болно гэсэн байна. Эл судлаач зүйрлэл бол тархи, оюун ухаан, соёлыг хэлний бүтээлч үйл ажиллагаанд нэгтгэсэн танихуйн хувьсах үйл явц юм гээд “учир зүйг дотор талаас хайвал зүйрлэл ертөнцийн тухай бидний төсөөллийг гүнзгийрүүлэх танихуйн үйл явц болох бол гадна талаас хайвал зүйрлэл хүний оюун ухаан болон соёлыг холбогч болно” - гэжээ (Э. МакКормак, 1990, 359). Эндээс үзэхэд аливаа зүйрлэл ард түмний, хувь хүний соёл, танихуйн үйл ажиллагааны тусгал болох бөгөөд эдгээр нь хүний сэтгэн бодох нарийн үйл ажиллагааны үр дүн болж эргээд хэлээр илэрнэ.

Түүний санал болгож буй гурван түвшинг дараах байдлаар хялбарчлан ойлгож болох юм. Танихуй утгыг тодорхойлно. Энэ байдал хэлээр илэрнэ. Хэн нэгний бүтээлч байдлаар үүсгэсэн зүйрлэл хэлийг өөрчилнө.

Хүрээний (фрейм) онолыг үндэслэгч Минский: “хангалттай боловсролтой хүн бүр ус - цахилгаан, яруу найраг – хөгжим гэх мэт гишүүд нь огт өөр, адилгүй томоохон хүрээнүүдийн тогтолцоотой. Ийм адил байдал тэдгээрийг хэрэглэх чадварын нэг адил сэтгэхүйн хамгийн хүчирхэг зэмсгийн нэг юм. Эдгээр адил байдал бидэнд аль нэг юм, эсвэл санааг өөр юм, эсвэл санааны “сувгаар” харж, ингэснээр нэг салбарт олж авсан мэдлэг, туршлагаа өөр салбарын асуудлыг шийдэхдээ хэрэглэх боломж олгодог. Чухам ингэж шинжлэх ухааны нэг чиг хандлагын мэдлэг нөгөөд түгдэг (Минский, 1988, 291- 292) гэсэн нь хүн бид цогц ойлголтоор сэтгэдэг гэх суурь санааг илэрхийлж байгаа юм. Ер нь энэ цогц ойлголтоор сэтгэдэг гэх санаа танихуйчдын бүтээлд өргөн туссан байдаг. Бидний шинжлэх гэж буй яруу найрагч Б. Лхагвасүрэнгийн шүлэгт *заамны товч- нулимс* (Хүүдээ унших шүлэг), *шүлэг - хүн чулуу* (Боржигины бор тал), *хацар – жимс* (Аргаа барсан шүлэг), *уруул - хоёр мөр шүлэг* (Тэр нэгэн бүсгүйд), *Би - билүүний хэлтэрхий* (Би) гэх мэтээр бодит байдлын өөр өөр хүрээнд харьяалагдах юм, үзэгдэл ухагдахуунд хандаж тэдгээрээс адил, төстэй шинж олж харж нэгнийх нь шинжийг нөгөөд шингээн зүйрлэл үүсгэсэн нь Минскийн дээрх санааг баталж буй хэрэг юм. Хүн зүйрлэлээр сэтгэдэг гэсэн санааг зүйрлэл бүтээх тал дээр бид зөвшөөрсний дараа зүйрлэлийг ойлгоход ч мөн танихуйн үүрэг чухал гэдгийг тэмдэглэх нь зүйтэй.

Зүйрлэл гэх нэр томъёог бид тодорхой нөхцөл байдал, орчин эсвэл тодорхой бичвэрт үгээр илэрч байгаа хоёр бүрдүүлбэртэй сэтгэхүйн нэгж гэж ойлгох учиртай. Энэ хоёр бүрдүүлбэр хоёул хүн бидний бодит амьдралд буй хоёр тусдаа багц мэдлэг, цогц ойлголт буюу концепт. Энэ хоёр цогц ойлголтын аль нэг холбоос дээр зүйрлэл үүснэ. Ингэхдээ аль нэг тодорхой хэлээр хэлэлцэгч ард түмний ертөнцийн тухай төсөөлөл, үзэл баримтлал, үнэ цэнийн тухай ойлголт зүйрлэлд туссанаар хэлээр хэлбэржинэ.

2.

Зүйрлэл бол сэтгэх, соёл илэрхийлэх арга болох тухай орчин үеийн чиг хандлагыг хүлээн зөвшөөрсний дараа бид яруу найргийн зүйрлэл танихуйн зүйрлэлийн нэгэн төрөл гэсэн гол санаагаа гаргахад бэлэн боллоо гэж үзэж болох юм.

Яруу найргийн зүйрлэлийг хэлний уран яруу хэрэглүүр болохын хувьд, мөн яруу найргийн үүрэг талаас судлан ерөнхий хэлшинжлэл арвин туршлага хуримтлуулжээ. Гэвч Э. МакКормак нэгэнтээ тэмдэглэснээр яруу найргийн зүйрлэлийг танихуйн зэмсэг гэж үзэж байсангүй. Тэгвэл дөнгөж сая бидний авч үзсэнээр зүйрлэл бүтээхэд ч, зүйрлэл ойлгоход ч танихуйн үйл ажиллагаа чухал үүрэгтэй байна. Мөн танихуйн хэлшинжлэлийн гол цөм ойлголт нь ХҮН. Танихуйн зүйрлэл бол хүн төвтэй, хүнд суурилсан зүйрлэл юм. Танихуйн яруу найргийн зүйрлэлд нэг

талаас, найрагчийн сэтгэн бодох, дүр бүтээх, нөгөө талаас, уншигчийн уг дүрийг танихын тулд сэтгэн бодох чадвар чухал. Эндээс үзэхэд зүйрлэлд сэтгэн бодох, хийсвэрлэх чадвар чухал. Энэ санааг дэлгэрүүлэхийн тулд өнөөдөр танихуйчдын батлах болсон хүн концептоор сэтгэдэг гэсэн санааг дэмжин зүйрлэлд нэг зүйлийг нөгөөтэй адилтган зүйрлэх нь аль нэг үгийг нөгөө үгтэй харьцуулж байгаа хэрэг биш, харин нэг концептыг нөгөөтэй бүхэлд нь харьцуулан сэтгэж байгаа гэдгийг анхаарах нь чухал. Харин харилцааны явцад сэтгэлгээ хэлний нэгжээр илэрнэ. Бидний тархинд, оюун санаанд буй бодит ертөнцийн тусгал бол толин тусгал биш. Хүн сэтгэхдээ бодит ертөнцийг өөрийнхөөрөө харж, тусгаж, хүлээж авдаг. Ингэж харж тусгаж авах үндсэн арга нь зүйрлэлээр сэтгэх бөгөөд өөрийн амьдарч буй ертөнцийг зүйрлэлээр дамжуулан таньдаг. Чухам энэ сүүлийн санаа өнөөдөр танихуйчдын хүлээн зөвшөөрдөг санаа юм. Хэн ертөнцийг ямар байдлаар харж чадаж байна, ертөнц түүний хувьд тийм л байна.

Чухам энэ байдлыг харгалзан хэл шинжээчид “ертөнцийн хэлний зураглал” хэмээх ойлголтын тухай ярихдаа хүн төрөлхтний нийтлэг зураглал, ард түмний үндэсний зураглал, хувь хүний зураглал гэж ангилан үздэг билээ. Хувь хүний зураглал нь “хүн төрөлхтний нийтлэг зураглал”, “ард түмний үндэсний зураглал” гэх бүтэцтэйгээс гадна зөвхөн түүний өөрийн танихуйн туршлагын тусгалыг ч мөн агуулна. Сүүлийн энэ бүрдүүлбэр давтагдашгүй онцгой шинжтэй. Энэ гурван зүйлийн ертөнцийн зураглалын нийлбэр хэлний тодорхой хамт олны төлөөлөгч болох хувь хүний танихуйн үйл ажиллагааны үр дүнд түүний тархинд аль нэг хувилбараар оршино. Бидний жишээ болгон авч буй агуу найрагч Б. Лхагвасүрэнгийн **шүлэг найраг нь тэрээр ертөнцийг хэрхэн харж буйн тусгал мөн**. Энд өгүүлэгч миний бие түүний ертөнцийг үзэх үзэл, найргийг мөн л өөрийнхөөрөө ухааран ойлгож авч буй бөгөөд өөр хэн нэгэн огт өөрөөр ухаарч хүлээж авахыг огтхон ч үгүйсгэж аргагүй. Найрагчийн ертөнц түүний шүлгийн хэлээр илэрч байгаа бол уншигч энэ ертөнцийг хэрхэн хүлээж авч ойлгож байгаа нь мөн л түүний танихуйн туршлага, дотоод ертөнцөөс хамаарна.

3.

Дээр өгүүлсэн бүхнээс үүдэн яруу найргийн зүйрлэл танихуйн зүйрлэлийн нэг төрөл юм гэдгийг харуулахын тулд Монголын орчин үеийн яруу найргийн нэрт төлөөлөгч Төрийн шагналт, Ардын уран зохиолч, Соёлын гавьяат зүтгэлтэн Яруу найрагч Б.Лхагвасүрэнгийн яруу найргийн зүйрлэлд ажиглалт хийхээр зориглосон билээ.

Ш.Балли: “бид хийсвэр ухагдахууныг мэдрэмжийн ертөнцийн юмтай адилтгадаг. Учир нь ингэх нь бидний хувьд тэдгээрийг танин мэдэх, бусдад таниулах цорын ганц арга юм. •Зүйрлэлийн үүсэл гарал ийм; зүйрлэл бол хийсвэр ойлголтыг тодорхой юмтай ойртуулах хандлагын нөлөөгөөр оюун ухаан тэдгээрийг нэг үгэнд нэгтгэдэг харьцуулалтаас өөр юу ч биш” –гэж бичиж байжээ (Балли, 1961, 221).

Шүлэг яруу найраг зөвхөн мэдээлэл дамжуулаад зогсохгүй, найрагчийн бодол санаан дахь ертөнцийн түмэн зүйлийн холбоо хэлхээг шинэ дүрд амилуулж юм, үзэгдэл ухагдахууныг цоо шинээр харж шинэ шинэ дүр, дүрслэл бүтээдэг. Ер нь зүйрлэлд хам бичвэр, эсвэл хам орчин асар их үүрэгтэй, өөрийн гэсэн онцлогтой. Хэрэв үргэлжилсэн үгийн зохиолд зүйрлэл багахан хэмжээний тодорхой хам бичвэрт ойлгомжтой байх боломжтой, тэр бүр зүйрлэл ар араасаа үргэлжилсэн давтамжтай байдаггүй бол шүлэг яруу найрагт зүйрлэл ар араасаа үргэлжлэн уран яруу дүрслэл, уянгалаг хөг аясын гинжин хэлхээ үүсгэнэ. Яруу найрагч ертөнцийг бусдаас өөрөөр харж, өөрөөр сэтгэж үгийн бусдад танил ерийн хэрэглээг огт санаандгүй байдлаар зөрчдөг. Түүний шүлэгт зүйрлэл шинээр төрж, шинэ хэрэглээ бий болгоно. Хэлсэн зүйлийн жишээ болгож Б.Лхагвасүрэнгийн “Би” шүлгийн зүйрлэлд анхаарлаа хандуулъя.

Шүлэг яруу найраг тэр чигээрээ зүйрлэл байх нь бий. Тэгвэл энэхүү шүлэг ч сая хэлсэн зүйлийн тод жишээ юм.

Би - нэмэгдэхүүн

Би - газар, тэнгэрийн хүү

Би - Дуртгал маргааши хоёрын хэлхээ

Би -Дуу нулимс хоёрын голтриг

Би -Хоёр туйлыг холбосон уртраг

Би -Төрөх үхэхийн дундах бодгаль

Би -Гэрэл сүүдрийн цогц

Би - билүүний хэлтэрхий

Би -Дороо эргэлдэх өдөр шөнө

Би - Газрын хаан

Би - хасагдахуун

Тэрээр төрөхөөс (нэмэгдэхүүн) үхэх (хасагдахуун) хүртэлх амьдралын утга учрыг дээрх байдлаар зүйрлэсэн байна. Шүлэгт гарч буй зүйрлэлийн нэг тал БИ буюу найрагч өөрөө, түүний ертөнц, нөгөө тал нь газар, тэнгэрийн хүү болж өнгөрсөн ирээдүйг холбон төрсөн шинэ хүн нэмэгдэхүүн болж, амьдралын жаргал зовлон, сайн муугийн хоёр туйлыг ээлжлэн туулж амьдрах ухаан, туршлага суун чамбайрч энэ бүхнээ сэтгэл харамгүй бусдад өвлүүлэн бусдыг ирлэн өөрөө элэгдэж эцэст нь хасагдахуун болох хүмүүний амьдралын жам ёс юм. Эдгээр зүйрлэл бүр түүний амьдралыг үзэх үзэл, сэтгэлийн нарийн хөгийг илэрхийлж тэр бүр жирийн хүн олж харахааргүй оновчтой, ер бусын болжээ. Чухам ийм ер бусын байдлаараа бусдын сэтгэлийг хөдөлгөж “нээрээ тийм дээ” хэмээн толгой дохиж хамар шархирмаар.

Зүйрлэл, тэр дундаа яруу найргийн зүйрлэлд зүйрлэлийн А ба Б хоёр талыг адил гэж батлах нь тэр бүр үнэнтэй нийцдэггүй. Олонх тохиолдолд энэ нь огт худал, боломжгүй зүйрлэл (А тал: *Би — Б тал: нэмэгдэхүүн, газар, тэнгэрийн хүү, Дуртгал маргааши хоёрын хэлхээ, Дуу нулимс хоёрын голтриг, Хоёр туйлыг холбосон уртраг, Төрөх үхэхийн дундах бодгаль, Гэрэл сүүдрийн цогц, билүүний хэлтэрхий, дороо эргэлдэх өдөр шөнө, Газрын хаан, хасагдахуун*) байх ч чухамдаа энэхүү хэтрүүлэл яруу найргийн зүйрлэлийг яруу сайхан уянгалаг болгох гол онцлогийн нэг юм.

Эдгээр шууд зүйрлэлээс гадна

Ижийг минь төрөх гээд ёолоход

Зуун цэцгийн дэлбээ тасарсан ч

Намайг төрөөд чарлахад

Мянган цэцэг цомирлогоо дэлгэжээ

эхний дөрвөн мөрт *төрөх гээд ёолох — төрөөд чарлах, цэцгийн дэлбээ тасрах - цэцэг цомирлогоо дэлгэх, зуун цэцэг - мянган цэцэг* гэх эсрэгцлүүд байгаа нь мөн л зүйрлэл үүсгэжээ. Найрагч Хүн хорвоод мэндэлж нэгэн бие хоёр болон салах тэр мөчид цэцгийн дэлбээ тасарч, хүүхэд –хүн цэцэг төрөөд чарлахад цэцэг ч мөн баясан цомирлогоо дэлгэнэ гэсэн нь амьд байгалийн холбоо, шинэ амьдралын баяр гэсэн санаа хэмээн зүйрлэсэн болов уу.

Бавуугийн Лхагвасүрэн найрагчийн “Ижий мөрөн” шүлэгт ч мөн ийм зүйрлэлийн хэлхээ байх юм. Шүлгийн “Ижий мөрөн” нэр ч мөн л зүйрлэл, амьдрал тэтгэж, амьдрал хайрладаг “эхийн сүү”, “Ижий”, “мөрөн” гэх хоёр тусдаа, ердийн амьдралд нийлэмж үүсгэх боломжгүй хоёр үг харин энэ шүлэгт цоо шинэ нийлэмж үүсгэн хамтдаа утга төгс санаа илэрхийлжээ.

Эхийн сүүг яруу найрагч:

Зөөлөн буурал газрын шим

Зөн хүслийн халуун амь

Холын далайн гашуун шорвог

Хоёр туйлаас ууригсан ус

Өнгө нь хувилсан цус

Өөрийгөө мартсан “Тус”

Инээд нулимс

Их аз жаргалын амт

Шимэн шимэхэд зангираагүй

Шингэн "Алт"

Хэн болох нь хамаагүй

Хүн бүхний ам руу орсон

Бие бүхэнд оришиж

Битүү гогцоо татаж

Наран зөв эргэсэн

Нас манасан урсгал

Ангаахай нялх үрийнхээ

Амыг эрэн чинэж

Аян дайнд эндэхэд

Арьсан цаана ээдэж

Агуу ухааны

Дархан байж

Алдаж оноход

Дарь - Эх байж

Гурван цагийг нэвт урссан

Гунигийн сүүдрийг сүлж урссан

Ижий мөрөн

Энэ дэлхийн мөрөн далай болгон

Ижий мөрнөөс урссан тасархай

Энэ дэлхийн хүн болгон

Ижий мөрний алтан жаргахай хэмээн бодит ба хийсвэр ухагдахууны эрс тэс ялгаатай олон юм, үзэгдэл, ойлголттой хийсвэрлэн зүйрлэсэн байх юм.

Үхэл ирэхээс өрсөж Дэлгэр Монголоо дуулж яваа найрагч шүлэг найрагтаа эх нутгийнхаа дүрийг дараах байдлаар уран яруу зүйрлэн дүрсэлсэн байна: **Тал** - *тэнгэрийн хэвтэр, нар хур царайчилсан газрын саальтай хормой, булаг - газрын нүд, алсын намхан уулсын орой - хөрооний ир, уулсын үрчгэр бэл - Өвгөд, манхны хээ - Үелэн шаргалтах нарны хайлш (Өргөдөл), нойтон нуга- хүүхдийн зулай, цэнхэр зэрэглээ- бэлчээрт гээсэн алчуур* (Миний түүх).

Б.Лхагвасүрэнгийн шүлэг найрагт хүнийг дүрсэлсэн зүйрлэл түүний нас, үзэж туулсан амьдралыг эх нутаг, уул ус, байгал орчин, монгол ахуйтайгаа зүйрлэж **нас өндөр болсон аав ээж хоёр** - *аргиж хатсан хоёр хайлаас* (Аргаа барсан шүлэг) **өвөө** - *Түрхрэн эргэх цусны цөм, Хөх талын бүргэд, усанд элсэн чулуу, Билүүдсэн хутга, Насыг элээсэн цагийн хэлхээ* (Миний өвөг эцгийн түүх), **эцэг** - *Үлгэрт гардаг "нусгай бор", Ураг улаан галын тэнгэр, Уул талын "Морьтой" дуу, Эргээн хэлбэсэн ус, Элж бууралтсан уулс, морьтой "хариацай", Эгнэсэн жагсаалын шинельтэй амь, Эгэл түмнийхээ итгэлийн манаа, Хосоороо болж ганганасан Хонгорын бүрдийн ангир, Учир нарийн амьдралын Уриг алтан хэлхээ Уламж хойч хоёрын Удам залгасан холбоо Хотойж ер үзээгүй Он жилүүдийн хүн гүүр* (Миний эцгийн түүх), **ээж** - *Хагицлаар чулуужсан аялгуу Халуунаараа царцсан сүү (Ээжээ), Дэлхийд намайг тулсан Цагаан тэнхлэг (Буруу энгэртэй дээл) гэх зүйрлэлүүд бүтээсэн бол "Би бол үүсгэгчээ үгүйсгэсээр өндийсөн үгүйсгэгч бодьгал юм"* - гэж үздэг яруу найрагчийн шүлэгт **Би** - *Цаг тооны үргэлжлэл, Цагаан сүүний ургамал, Алга, алга дамжсан "Амьсгалдаг тоглоом"* (Миний түүх), **Ижий минь би таны Үргэлжлэл (Ээжээ), Би жаргалд боолттой зовлон Би гэрэлд боолттой харанхуй Дуунд чинь аргамжаатай Дуутуу заяа (Харанхуй), Солонго (Солонго билээ би), Салхи хөглөж эгээрсэн Эмээлийн дууны эзэн, Үзэл бодлын дайчин хорооны Жагсаалын цэрэг (Өргөдөл), Чи билэн хоёр: Хөх тэнгэрийг мөрлөн өндийсөн Хос багана, Эвлэж уулзсан таван хананы Эхлэл төгсгөл, Үрийн заяаг мялаах хаалганы Өлзий утас, Илчээ соёрхох ган тулганы Ихэр дөл гэх**

мэтээр буужээ.

Эдгээр бүх зүйрлэлийн хоёр тал тус тусдаа бие даасан гүн гүнзгий утга агуулгатай, байнгын ба хувьсах олон шинж хувилбартай, өөр бусад хам бичвэр, хам орчинд өөр талаараа илрэх боломжтой бие даасан концепт буюу цогц ойлголт, багц мэдлэг юм. Зүйрлэл бүр энэ хоёр тусдаа цогц ойлголтын олон талт суурь мэдлэг, шинж байдал, үйлдлийг зүйрлэл бүтээгч хүн бүтээлчээр ажиглан нэгтгэсний үр дүн.

Жинхэнэ нэрээр зүйрлэл илрэхээс гадна амьд ба амьгүй ертөнцийн юм үзэгдлийг хүншүүлж, амьдшуулж, мөн эсрэгээр юмжуулж зүйрлэлийн хоёр бүрдүүлбэр хоёул нөгөө бүрдүүлбэрийнхээ шинж байдлыг хэсэгчлэн, эсвэл тэр чигээр нь бүрэн шилжүүлэн авч хийдэг үйл, үйлдлийг нь ч хийдэг байна. Тухайлбал, *Цас ёолно, Хад улина, Хорвоогийн хормой чичирнэ, "Цагаан ороолон"* (цасан шуурга) маналзана, наран над дээр л асгарна, Аараг толгодын элс алтаар нурна, зэрэглээ хормойтой орооцолдоно, зэрэглээ хөлийн сайр долооно, Сүү нөмөрч унтана (Ижийтэйгээ байхад), найрагч бэхэнд нялхарна (Өргөдөл), од салхи хөлөглонө, Боржигины бор тал ботго нь үхсэн ингэний цусны туяатай сүүг залгиж зовлонг нь хугаслана, талын шарх зүрхний шархнаас хождож анина (Боржигины бор тал), Ухаант ардын дуу хүнийг хүлнэ (Хуримын зар), хүн сагсайтал цэцэглэнэ (Аргаа барсан шүлэг). Мөн түүнчлэн "Миний өвөг эцгийн түүх"-эд одор, өдрийг "хонь шиг холбож" Өнгөрөх мөчийг "хурга шиг хөгнөж", Өнөөгийн зууны босго дэргэж унасан Үдшийн гэгээг морьтойгоо аргамжиж Үүртэй золгуулсан гэрлийн илч, Билгийн дөрвөн улирал дунд усны чулуу шиг элж Билүүдсэн хутга шиг ирлэгдэж ирсэн өвөг эцэг гэх мэтээр дээрх жагсаалт үргэлжилнэ.

Яруу найрагт зүйрлэл дээр өгүүлсэн шиг зохиогчийн ертөнцийг үзэх үзэл, дотоод сэтгэлийн илрэл болохоос гадна "дүр, дүрслэл" үүсгэх маш чухал нэгэн онцлогтой. Зүйрлэл найрагчийн танихуйн тусгал болохдоо зүгээр нэг мэдээлэл дамжуулаад зогсохгүй, уншигчид дасал болоогүй ер бусын байдлаар юм, үзэгдлийн хооронд холбоо үүсгэж, харьцуулж тэдгээрийг шинээр харах, ухааж ойлгох, хүлээж авах боломж бүрдүүлдэг. Ийм боломж бодог юм, эсвэл хийгвэр ойлголтыг зүгээр ч нэг харьцуулж байгаа хэрэг биш, харин тэдгээрийн дүр, дүрслэл хамтран нэгдэж ухамсарт бууж байгаа хэрэг. Энэ дүр хэлний хамт олны дунд танил болсон, бүгд хүлээн зөвшөөрсөн дүр байж болох ч олонх тохиолдолд яруу найргийн зүйрлэл зохиогчтой холбоотой хувь хүний хүчин зүйл давамгайлсан байна.

Б. Лхагвасүрэн найрагчийн шүлэг ч энэ байдлыг батлах жишээ баримтаар асар арвин. Зарим жишээнд анхаарлаа хандуулъя. Түүний шүлэгт байгаа *Чононд хөөгдсөн цавьдар адуу шиг үүлс* гэх зүйрлэлд нэг талаас адуу, нөгөө талаас үүлс байх боловч адууг тодотгосон *Чононд хөөгдсөн цавьдар* гэх тодотгол тэнгэрт хөвөх үүлсийн тодотгол болж улмаар нэгдэн бидний ухамсарт үүлсийн хурд, өнгийг жирийн үгээр илэрхийлснээс илүү үр дүнтэй, уран сайхны дүр, дүрслэл бууж байгаа юм. Үүлсийн ийм дүр байдлыг өөр ард түмний төлөөлөгч - яруу найрагч *чононд хөөгдсөн цавьдар адуутай* зүйрлэх нь юу л бол. Тэрээр өөрийн ард түмний соёлд хүн болсныхоо хэргийг гаргаж дээрхээс өөр зүйрлэл сонгох нь ойлгомжтой. Энэ байдлаас нэг зүйрлэл өөртөө ард түмний амьдрах орчин, ахуйн онцлог буюу өргөн утгаар соёл, сэтгэлгээний үр дүнгээс гадна энэ ард түмний нэг болох хувь хүн, бидний тохиолдолд яруу найрагчийн сэтгэхүй, танихуй, ард түмнийхээ соёлыг таньсан байдал, амьдралын туршлага, ертөнцийг үзэх үзэл зэрэг асар өргөн хүрээтэй олон талт ойлголтыг багтаасан тэдгээрийн үгэн илрэл юм. Ийм маягийн тайлбарыг бид түүний шүлгийн

Аргиж хатсан хоёр хайлаасны сүүдэр дор

Архины шилээр тоглож суугаа үр минь (Аргаа барсан шүлэг)

гэсэн хоёр мөрт бас хийх боломжтой. Найрагч **хүн** – **хайлаас** гэсэн хоёр тусдаа ойлголтыг зэрэгцүүлэн авч зүйрлэл үүсгэх үндэслэл болгосон бөгөөд **эцэг, эх - хүүхэд, хүүхэд – тоглоом** гэсэн учир шалтгааны холбоонд суурилан *насан өндөр болсон эцэг эх хоёр - аргиж хатсан хоёр хайлаас, модны сүүдэр - эцэг эхийн нөмөрт, хажууд, бийд*, үр хүүхэд нь архи уух – *архины*

шилээр “тоглох” гэсэн дарааллаар зүйрлэл үүсгэжээ.

Бидний ажиглалт хийсэн яруу найрагч Бавуугийн Лхагвасүрэнгийн эдгээр болон бусад шүлгийн зүйрлэл хүн төрөлхтний нийтлэг болон монгол түмний ахуй, соёлын тусгал болж бүрэлдэн тогтсон үндэсний сэтгэлгээний онцлог болохоос гадна хувь хүн – найрагч ертөнцийг таньсан хэлний баримт болж байна.

Өнөө цагийн гүн сэтгэгч, “Хүний аливаа дурьдатгал сэтгэл зүрх, оюун тархинаас эхэлдэг” гэж үздэг, “Бор талынхаа хялганын толгой сэвэлзэх Бодол, ухаарлын шүлэг бичвээс Миний хариулах ач тэр” гэж дуу алдсан Бавуугийн Лхагвасүрэн найрагчийн танихуйн ертөнцөд түүний шүлэг найргийн хэлээр дамжин нэвтрэх оролдлого хийсэн минь энэ бөлгөө. Түүний шүлэг, найргийн зүйрлэл нь “зүйрлэл ертөнцийн юм, үзэгдэл, ухагдахууныг таних, багцлах, тайлбарлах, үнэлэмж өгөх сэтгэн бодох арга” хэмээн үздэг өнөө цагийн танихуйн хэлшинжлэлийн судлахуун болохын учир энэ буюу.

НОМЗҮЙ

Арутюнова Н.Д. Метафора // Лингвистический энциклопедический словарь. - М., 1990. - с. 296-297.

Арутюнова Н.Д. Метафора и дискурс // Теория метафоры М.: Прогресс, 1990. с. 5-33

Блэк М. Метафора // Теория метафоры М.: Прогресс, 1990. с. 153-173

Вельбицкая А. Сравнение - градация - метафора // Теория метафоры М.: Прогресс, 1990. с. 133-153

Голдберг Э. Управляющий мозг: Лобные доли, лидерство и цивилизация / Пер. с англ. Д. Бугакова. — М.: Смысл, 2003. — 335 с.

Дэвидсон Д. Что означают метафоры // Теория метафоры М.: Прогресс, 1990. с. 173-194

Кассирер Э. Сила метафоры // Теория метафоры М.: Прогресс, 1990. с. 33-44

Ортега-и-Гассет Х. Две великие метафоры // Теория метафоры М.: Прогресс, 1990. с. 68-82

Лакофф Дж. Джонсон М. Метафоры, которыми мы живем // Теория метафоры М.: Прогресс, 1990. с. 387-416

МакКормак Э. Когнитивная теория метафоры // Теория метафоры М.: Прогресс, 1990. с. 358-387

Минский М. Остроумие и логика когнитивного бессознательного. — В сб.: Новое в зарубежной лингвистике, вып. XXIII, 1988, с. 281-310

Нансалмаа Н. Орос, монгол хэлний амьтны нэрийн хүншсэн утгыг утгазүй, тользүйн хүрээнд судлах нь. Хэл шинжлэлийн ухааны дэд докторын зэрэг горилсон зохиол. УБ. 1997

Нансалмаа Н. Хэвлэл мэдээллийн хэлний улстөржсөн зүйрлэл // МУИС. ГХСС. ЭШБ. 2010 № 333 (10) х.39-45

Нансалмаа Н. Тархи, Ухамсар, Хэл // МУИС. ГХСС. ЭШБ. 2012 № 363 (16) х.42- 54

Ричардс А. Философия риторики // Теория метафоры М.: Прогресс, 1990. с. 44-68

Серль Дж. Метафора // Теория метафоры М.: Прогресс, 1990. с. 307-342

Ченки А. Семантика в когнитивной лингвистике // Современная американская лингвистика: фундаментальные направления. Изд. 4-ое, 2010, с. 340 – 366

СУДАЛГААНЫ ХЭРЭГЛЭГДЭХҮҮН:

Лхагвасүрэн Б. : Аргаа барсан шүлэг, Өргөдөл, Миний түүх, Ээжээ, Миний түүх, Харанхуй, Солонго билээ би, Өргөдөл, Ижийтэйгээ байхад, Боржигины бор тал, Хуримын зар, Хүүдээ унших шүлэг, Тэр нэгэн бүсгүйд, Би . Ижий мөрөн

ABSTRACT

Cognitive metaphors, which are the result of elaborate acts of thinking that associate the mind, brain and external world, are shown by the poetic examples of Mongolian popular poet Lkhagvasuren Bavuu in the article.

ТҮРЭГ ХЭЛНИЙ ЯЗГУУР ҮНДСИЙН ХУВИЛБАР БА ТҮРЭГ ХЭЛНЭЭС МОНГОЛ
ХЭЛНЭЭ ОРСОН ХОЁР ҮГИЙН ТУХАЙ

Т. Цэцэгжаргал, М.Ууганбаяр¹

Түрэг хэлний зарим үгийн хувилбарууд монгол хэлнээ өөр өөр эх сурвалжаас орж ирдэг бөгөөд бид энэ удаа монгол хэлний **бий**, **бүжиг** гэсэн үгийн жишээгээр энэхүү үзэгдлийг авч ярья.

Түрэг хэлний **бий** /bij бийн-/biji- хэмээх үгийг гарлын үүднээс судалсан Э.В. Севортян өөрийн толиндоо:

I **бий** /bij кир., ккал.; **би**/bi кум., каз.;

II **бийн**-/biji- кум., ног. KW₅₇, Мел. АФ₀₈₄ (всоставе **бичи**, **бийичи** ‘бүжигч’ –ийн бүрэлдэхүүнд ‘), Ibnū B=M.₂₁; **бийн**-/biji- тат., Р IV₁₇₉₀ (казан.), **бийн**-/biji- баш.; **бо**- Р IV₁₇₃₇ (куман.) **бүди**-/būdi- ДТС₁₈₁ (ТТХ_{145, 469}), Gab. II₈₃₃ ТТХ₄₈, Lig. VSOu₁₄₇; **бүзи**-/būdi- ДТС₁₃₁ (МК III 259), Brock₁₄₆, Kvdg. D.₁₂₂; **бүти**- ДТС₁₃₄; **бүйн**-/būji- каз. диал. КТДС₇₅; **beji**-KW₅₄;

III ***би**-(**бигиш** ‘бүжигч’ –ийн бүрэлдэхүүнд) Р IV₁₇₄₂ (кир.=каз.), **би** Мел. АФ₀₈₃ **bai**-Houts₆₀;

IV ***биие** /pije (пийеле- ‘бүжиж’, ‘бүжиглэх’ –ийн бүрэлдэхүүнд) алт. ГАЯ₁₃₇ Р IV₁₃₂₉ (алт., леб); **биде** /bid'e алт.; **битн** /biti: як.

МА₁₂₃ д **bijidi** тэр **бүжиглэв** гэсэн үйл үг гарах ба түүнчлэн (415 х) энэхүү дурсгалыг хэвлүүлэгч **biḡdi** хэмэн засах хэрэгтэй хэмээн гэмдэглэж байна. Түүнчлэн татар аялгуунуудад байх **biḡi** монгол хэлнээс зээлсэн “бүжих” хэмэх зээллэг үгтэй харьцуулна уу (ДСТ₈₃).

I 1. **Бүжиг** –бүх дурсгал бичгүүдэд;

II 1. **Бүжиглэх, бүжих** – бүх дурсгал бичгүүдэд

2. Гар хөлөөрөө хэмнэлтэй яруу хөдлөх ТТХ;

3. Гарлын хувьд шилжсэн утга “долигонох бөхөлзөх” — баш.;

III * **бүжиглэх бүжих**;

IV 1. **Бүжиг** — алт., як., Буд.: **бүжиг** — алт., як., Р I₁₃₂₉ (алт., леб.);

2. нэг газар дэвхцэх, үсрэх — як.;

3. агаарт нисэн халих дүүлэх чичрэх /шувууны/ — як.

- Хуучны бичвэрүүд дэхь язгуурын эгшийг Ж. Клосон монгол хэлнээ тулгуурлаад **-ө-** хэмээн уншсан. (СI_{300b}, түүнчлэн СI_{303b}, 309b г харна уу). Гэвч сүүлийн бичвэрт **bozig**, мөн **byzig** /**бүжиг** ‘бүжиг’, ‘театрын үзүүлбэр’, ‘тоглоом’ (Less._{129, 153}) гэж байгаа ба . М.Кашгарийн «Диван» д бичигдсэн баримтыг **-ү-** болон **-ө-** тэйгээр мөн уншиж болно;

1. Монгол Улсын Их Сургууль

- **biji-, bij, būdi-** гэх мэт хэлбэр утгын жагсаалтыг Ras. VEWT^{91a} д үзнэ үү. Г.Рамстедт монг. **°bōzi-/būzi-** (**byzi-** /бүжих Less.¹⁵³ тай харьцуулна үү) "бүжиглэх" ийг адил утгатай як. **bitii-**, кир.**bij-** тай харьцуулсан (Ram. KWb.⁵⁴). Тэрбээр Халм. **bo** "бүжиг/ийг" кир. **bijū, bijiw** "бүжиг"ээс танец" (стр.47) ээс, **bilxe-** "бүжиглэх" хэмээх үйл үгийг түрк. **bij-, bijil-** гэх нэгэн адил утгатай үгээс гаралтай гэжээ. (мөн тэнд). Г. Рамстедт өөрийн сүүлийн үеийн солногс хэлний гарлын судалгаандаа дээрх эгнээнд хятад солонгос хэлний **mū-** "бүжиг"-ийг монгол хэлний **būzi-** (***bū-di-**) "танцевать" үгийн ***bū** язгуур гэж үзэж байв (Ram. SKE¹⁵²). гэж бичжээ. /Севортян 1978:52/

Ойрд нутгийн аялгууны толиноос харахад **бий** хэмээх энэ үг дөрвөд, захчин, торгууд, өөлд, баяд, хотон аман аялгуу, халимаг хэлнээ **bi** "бий бүжиг ардын бүжиг" **bi bilixxe biilatsi bitsi** "бийлээч бийч" **bilikxe biyelexxe** "биелэх ардын бүжиг бүжих", монгол болон тод бичгээр **beyeleku** / Цолоо 1988:101/ гэсэн байдалтай байна.

Эртний түрэг толиноо **būdik** бүжиг /Махмуд Кашгарийн толь МК I 412/ **seviné kōrsa šta ojun ja budik** хэрвээ хэн нэгэн зүүдэндээ хөөр баяр тоглоом бүжгийг үзвэл/Күтадгү Билик QBN 431₆/ гээд **būdik** хэмээх хувилбар байдгийг дурджээ /ДТС:131/

М.Базаррагчаа **бө-жи-кү бү-жи-кү** "бөөрөнхий юм эргэлдэн хөдлөх" гээд болсон нь бөөрөнхий юм өнхрөх бус нарийн цэмцгэр юм уртай хөдлөх гэсэн утга илтгэхтэй холбоотой гэсэн нь сонирхолтой юм /Базаррагчаа 1994:331-334/.

Бидний хувьд Г. И. Рамстедтийн монгол хэлний **bōzi-/būzi- byzi-** /бүжих 'бүжиглэх' ийг адил утгатай якүт хэлний **bitii-**, кир.**bij-** тай харьцуулсан хийгээд халимаг хэлний Халм. **bo** "бүжиг/ийг" киргиз хэлний **bijū, bijiw** "бүжиг"ээс болон халимаг хэлний **bilxe-** "бүжиглэх" хэмээх үйл үгийг түрэг хэлний. **bij-, bijil-** гэх нэгэн адил утгатай үгээс гаралтай /Ramstedt 1935:54/ гэсэн санал зөв бөгөөд Э. В. Севортяны үзүүлсэн баримтаас харвал киргиз, каракалпак хэлний **бий/bij** кумык казах хэлний **би/bi** хэмээх үг хийгээд эртний түрэг хэлний **бүди-/būdi- бүзи-/būdi-** хоёр үг нь утгаа түрэг хэлний нэг язгуур үндсийн хоёр өөр хэлбэр байна. Эртний түрэг хэлний энэхүү **бүди-/būdi- бүзи-/būdi-** язгуурын авианы өөрчлөлтөөс үүссэн орчин үеийн киргиз, каракалпак, **бий/bij** хувилбар монгол хэлний ойрд аялгуу, халимаг хэлнээ **bi** гэсэн хэлбэрээр тархсан ажээ. Өөрөөр хэлбэл, түрэг хэлний үг бүтэх ёсны үүднээс үг бүтээх үндэс буюу Э. В. Севортяны үзүүлсэн киргиз каракалпак зэрэг хэлний **бийи-/biji-** үйл үндэс нь утгаа эртний түрэг хэлнээ **бүди-/būdi- бүзи-/būdi-** хэлбэртэй байснаас үгийн үндсийн сүүлийн **di** хэмээх хэсэг **-ji** болж хувирсан хэлбэр бөгөөд одоо цагт киргиз каракалпак хэлнээ **бий/bij** гэсэн бас нэг хувилбар үг бүжиг гэсэн утгатай болсон нь, эртний түрэг хэлний **бүди-/būdi- бүзи-/būdi-** язгуураас үүссэн **būdik budik** "бүжиг" гэх үг нь монгол хэлнээ **būjig** хэмээх үг болсон байхад харин энэхүү эртний түрэг язгуур, үндсээс киргиз каракалпак хэлнээ үлдсэн нэг нэрийн хувилбар **бий/bij** буюу бүжиг гэх үг, ойрд нутгийн аялгуу, тухайлбал, дөрвөд захчин торгууд өөлд баяд хотон аман аялгуу халимаг хэлнээ **bi** "бий бүжиг ардын бүжиг", **bi bilixxe biilatsi bitsi** "бийлээч" гэсэн үг болсноороо түрэг хэлний үг бүтээх загварыг үзүүлж байгаа жишээ тул бидний бодоход, монгол хэлний **бүжиг** хэмээх үг эртний түрэг хэлнээс, монгол хэлний **бий** хэмээх үг орчин цагийн киргиз, каракалпак зэрэг хэлнээс монгол хэлний баруун аялгуунаа зээлэгдсэн үг бололтой байна. Түрэг хэлнээс монгол хэлнээ орсон үгийг тогтооход юуны өмнө түрэг үг авианы дүр төрхийн болоод утгын хувьд таарч байх, үгзүйн шинж нь түрэг онцлогтой байх гэсэн шинж, цаашлаад түрэг үг зарим нэгэн монгол хэл аялгуунд дэлгэрсэн байх, түрэг хэлнээс зээлсэн үгийн утга явцуурах, зөвхөн нэг утга нь монгол хэлэнд илрэх зэрэг хэмжүүрээр харвал /Рассадин 2007:25/ **бий** хэмээх монгол үг киргиз каракалпак зэрэг хэлний жишээтэй авианы дүр төрх утгын хувьд таарч байгаа мөн, энэ үг түрэг хэлний үгзүйн шинжийг илтгэж буйг Э. В. Севортяны дээр иш татсан судалгаа харуулж байгаа хийгээд, **бий** хэмээх үг зөвхөн ойрд аялгуу, халимаг хэлнээ хадгалагдсан, түрэг хэлний бүжиг гэсэн өргөн

утга явцуурч монгол хэлнээ зөвхөн ардын бүжиг гэсэн утгыг агуулдаг нь монгол хэлний **бий** хэмээх үгийн түрэг гаралтай болохын хангалттай нотолгоо гэж үзэж болно. Түүнчлэн монгол хэлний **бүжиг** хэмээх үг эртний түрэг хэлний **būdik buđik** “бүжиг”- ээс зээлэгдсэн гэдгийг мөн л эртний түрэг хэлний дурсгалын баримт, түрэг хэлний талаас энэхүү үг олон хувилбартай нэр үйлийн үндэс үүссэн үг бүтэх ёсны шинж, түрэг хэлнээ **būdik buđik** хэмээх үг нь өөрөө хувирч киргиз каракалпак хэлнээ **бий/bij** гэсэн бас нэг хувилбар үг үүссэн үггүй гарал зүйн шинж баталж байна.

НОМ ЗҮЙ

Базаррагчаа М Монгол үгийн гарлыг мөшгих нь IV Улаанбаатар 1994

Древнетюркский словарь. Редакторы В.М.Наделяев, Д.М.Насилов, Э.Р.Тенишев, А.М.Щербак. Л.: «Наука». Ленинградское отделение. 1969.

Рассадин В.И. Очерки по истории сложения тюрко-монгольской языковой общности часть I Тюркское влияние на лексику монгольских языков. Элиста, 2007

Севортян, Э.В. Этимологический словарь тюркских языков:Общетюркские и межтюркские основы на букву“Б” /АН СССР.Ин-т языкознания.-М.:Наука,1978

Цолоо Ж. БНМАУ дахь нутгийн аялгууны толь бичиг II Улаанбаатар 1988

Ramstedt G.J. Kalmukisches Worterbuch. Helsinki. 1935

Summary

According to our research Mongolian dance terms as *biy bujig* become Turkish loan words.

Kyrgyz and Karakhalpakh **biji** – and ancient Turkish **бүди-/būdi-** **бүзи-/būdi-** forms originate as variants from common verb *steem* in Turkish. In Mongolian the word *bujig* becomes borrowing form from Ancient Turkish and the word *bij bi* becomes borrowing form Kyrgyz and Karakhalpakh.

ЦАГ ҮЕ БА МЕТАФОРЧЛАХ СЭТГЭЛГЭЭ

Ц.Магсар¹

Утга зохиолын онол, хэлний прагматик судалгааг хөдөлгөөнд оруулсан нэг шинэлэг чиглэл бол 1980-аадоноос өргөн далайцтай хөгжих болсон метафорын онолын судалгаа юм. Утга зохиол судлалыг хагас зуун жил гаруйтай барьж байсан улс төр – үзэл суртлын хүлээс тайларсан ерээд оноос манай судлаачдын нэг хэсгийн дотор утга зохиолын онолыг бараг л метафорын онолоор төлөөлүүлж үзэх үзэл дэлгэрснийг буруутгах арга байхгүй. Үүнийг өгүүлэгч миний бие мөнхүү үзлийг үгүйсгэдэггүй нэгэн байсны хувьд барууны метафор судлаач Ж.Лакоф, М.Жонсон нарын бичсэн, сонсч мэдсэн ч уншиж үзээгүй “Та бидэнд амин чухал метафор” хэмээх олныг ихэд шуугиулсан ном Вашингтон хотын нэгэн номын дэлгүүрт байсантай таарч олзуурхан авснаа эргүүлж тойруулж үзэх зуур төрсөн алаг цоог бодлоо тэмдэглэн үлдээхийг зүйд үзэв.

Монгол хэл, соёлын судлалд метафор хэмээх ухагдахууныг “адилтгал”, “зүйрлэл” гэсэн хоёр салаа ойлголтоор, заримдаа “адилтгал зүйрлэл” гэсэн хоршоо үгээр дүйцүүлэн хэрэглэж ирсэн боловч барууны судлаачдын хэрэглэж ирсэн концепт буюу шинжлэх ухааны ойлгоцын хүрээгээр нь тодорхойлж үзье гэвэл тийм ч оновчтой биш мэт. Иймд энэ үгийг орчуулъя гэсэнгүй. Хэл судлаачдын энэ талаар бичсэнийг сонирхвол доктор, профессор Ж.Баянсан мөн ийм бодолтой байдаг бололтой. Учир нь адилтгах, зүйрлэх, тойруулах, төлөөлүүлэх зэрэг хэлний найруулгын олон арга бол метафорыг бүтээх л хэрэглүүр. Дашрамд хэлэхэд шинжлэх ухааны хэрэглээнд байнгын эргэлтэнд орсон ороогүй үй олон гадаад нэр томъёог концептийнх нь зааг ялгааны учир начрыг сайтар олоогүй байж бүгдийг дайлаар монголчлох явдал сурагч оюутнуудын байтугай судлаачдын өөрсдийнх нь толгойг эргүүлэхүйц яршиг төвөг үүсгэдгийг хэн хүнгүй мэднэ. Жишээ нь контекст (context) хэмээх ойлгоцыг хэл шинжлэлд үгийн утгын хүрээлэл талаас нь чухалчлан “хам сэдэв” гэдэг нэр томъёогоор орчуулан хэрэглэж ирсэн, энэ нь үндсэндээ хэвшсэн. Гэтэл орчин үед энэхүү нэр томъёог бусад шинжлэх ухаан physical context, historical context, cultural context, personal context, interpersonal context гэх мэтчилэн өргөн хэрэглэх болсон нь анхлан монголчилсон нэр томъёо, түүний концепт хоёрын хооронд зөрөө үүсгэсэн байдал ажиглагддаг. Энэ мэтчилэн шинэ цагийн утга зохиол судлалд өргөн хэрэглэх болсон Гуссерлийн “объектив коррелят”, “интенци”, Элиотын имперсонал онол гэх юм уу эсвэл постмодернизмын интертекст, нонселекц, деконструкц, ризома мэтийн олон ойлголтыг концептийнх нь агууламжийг хадгалан орчуулж хэрэглэнэ гэхэд хэцүү. Энэ байдал харин математик, байгалийн шинжлэх ухаанд харьцангуй асуудал багатай, ихэнхдээ олон улсын нэр томъёогоо барьж хэвшсэн байдаг тул шинжлэх ухааны хэрэглээндээ ч, сургалтандаа ч нэг ёсондоо амар бололтой байдаг.

1. Монгол Улсын Боловсролын Их Сургууль

Лакофын онолоор метафор (герег хэлний *metaphora* буюу “шилжүүлэлт” гэсэн үгнээс гаралтай) гэдэг ойлгоцыг хэл шинжлэл, найруулгазүйн судалгааны хүрээнд бидний ойлгож ярьж ирсэн уламжлалт ойлгоцоос ихээхэн өөрөөр авч үзсэн бөгөөд энэ нь уг онолыг тойрсон маргаан, янз бүрийн мэтгэл үзэл урсгалууд үүсэх сэжиг болсон. Үүгээрээ ч судлаач, сонирхогчдын анхаарлыг ихэд татсан бололтой. Үүнийг тодруулах үүднээс түүний зарим нэг концептуаль чанартай үзэл номлолыг сийрүүлж үзье.

- Метафорын мөн чанар нь нэг юмны гол шинжийг өөр зүйлд оноож ойлгож хүлээж авахад оршино... Метафор нь зөвхөн хэлэнд буюу өөрөөр хэлбэл үгэнд хамаарах төдий зүйл биш. **Хүний сэтгэхүйн үйл явц нэлэнхүйдээ метафорчлагдсан байдаг.** (1, pp. 5-6).
- ...бидний туршлага, үйл ажиллагааны дийлэнх нь уг чанартаа метафорчлагдсан, хүний ойлголтын тогтолцооны ихэнх нь метафорын тусламжтай бүтэцчилэгдсэн. (1, p. 147).
- ...метафор төсөө (similarity) үүсгэдэг ба тэр нь туршлагын өөр өөр ангилал бүхий зүйлсийн хооронд байдаг ерийн төсөөнөөс нэлээн хол ойлголт юм. Энэхүү бодит байдлаас холдсон төсөө нь бүтэцтэй. Түүнээс гадна метафор... төсөөний шинэ төрөл үүсгэдэг. **Метафор төсөө үүсгэдэг тухай бидний онол өнөө хэр өргөн тархаад байгаа зүйрлэлийн онол буюу метафорын сонгодог онолтой таарахгүй.** (1, pp. 147-152).
- Метафор бол хүн юмыг ойлгоход амин чухал зүйл, та бидний амьдралд **шинэ бодит байдал, шинэ утга үүсэх нэг механизм** (mechanism for creating new meaning and new realities in our lives) гэж бид үзнэ. (1, p. 195-196). Метафор бодит байдлыг үүсгэж болох тухай үзэл санаа метафорын талаарх уламжлалт үзлийн дийлэнх ихэнхтэй таарахгүй. Таарахгүйн шалтгаан нь өмнөх үзэл онолууд метафорыг хэлэнд хамааруулж үзэж ирсэн, харин хүний ойлголтын тогтолцоог бүтэцчилэх хэрэгсэл талаас нь юм уу, бидний хийж гүйцэтгэдэг өдөр тутмын үйлтэй холбож үзэж байсангүй. Үг дангаараа байхдаа л бодит байдлыг өөрчлөхгүй гэж үзвэл зүйд нийцнэ. ...Соёлоор тодорхойлогдох нийгмийн бодит байдал биег бодит байдлын талаарх өөрт нь агуулагдаж буй үзэл төсөөллүүдэд нөлөөлж байдаг нь гайхаад байх зүйл биш. Аливаа соёлыг төлөөлж буй хүний хувьд (member of a culture) бодит зүйл гэдэг бол нийгмийн бодит байдал ч, бодит ертөнцтэй харьцах туршлагаа хэрэгжүүлэх арга ч аль аль нь үйлийн үр дүн болно. Тэгвэл нийгмийн бодит байдлын ихэнхийг бид метафорчлагдсан нэр томъёогоор хүлээж авдаг, бодит ертөнцийн талаарх төсөөлөл маань хэсэг бусгаар метафорчлагдсан гэдэг нь үнэн бол оршин байгаа бүхний бодитой гэдгийг тогтооход метафор л чухал үүрэг гүйцэтгэнэ. (1, pp. 145-146).
- Метафор бидний туршлагын зарим талыг товойлгон тодруулж (to highlight), хооронд нь уялдуулдаг (to make coherent) тийм үр дагаврууд байна. Зарим метафорын хувьд бидний туршлагын чухамхүү талуудыг товойлгон тодруулж, уялдаадараалалд оруулдаг нь илэрхийллийн цорын ганц арга ч байж мэднэ. Мөн **метафор та бидний хувьд бодит байдлыг (realities) бүтээж, онцгойлон хэлэхэд нийгмийн бодит байдлыг (social realities) бүтээж болно.** Метафор бас та биднийг ирээдүйн үйл рүү нь чиглүүдэгч болж чадна. Мэдээж ийм үйл метафортаа зохирч байх болно. ...Энэ утгаараа метафор хар аяндаа гүйцэлдэх шидтэй эд. Зөвхөн улс төр, хайр сэтгэл гэлтгүй амьдралын ямар ч хүрээнд бодит байдлыг метафор хэлбэрээр тодорхойлж, дараа нь тэр метафорчилсан сэтгэлгээрээ (on the basis of the metaphors) үйлдлээ гүйцэтгэдэг. (1, pp. 156-158).
- ... уг чанартаа метафор ухагдахуунт (conceptual) шинжтэй. **Метафор нь юмыг ойлгох чухал хэрэгсэл, нийгэм, улс төрийн бодит байдлыг бүрэлдүүлэхэд гол үүрэг гүйцэтгэдэг** (they play a central role in the construction of social and political reality). Философ тэдгээрийг өнөө хүртэл “зүгээр л хэлний” зүйл (matters of “mere language”) мэтээр үзэж ирсэн бөгөөд метафорын талаарх философийн хэлэлцээн (discussions) түүний ухагдахуунт чанар, юмыг ойлгоход болон соёлын бодит байдалд гүйцэтгэж буй үүрэгт огт төвлөрч байсангүй. Харин ч философчид метафорыг ямарвааг ер бусын байдлаар дүрслэн үзүүлсэн, хэлний яруу илэрхийлэл гэж үзэх хандлагатай явж ирсэн бөгөөд тэдний хэлэлцээн хэлний

иймэрхүү илэрхийллүүд үнэн байж чадах эсэх дээр л тогтож төвлөрдөг байв. (1, р. 159).

Энд авсан ишлэлүүдээс үзэхэд Лакофын онол утга зохиол судлал, хэрэглээний хэл шинжлэлд бидний ярьж ойлгож ирсэн адилтгал зүйрлэлийн тухай ойлголтоос эрс ялгаатай байна. Лакоф онолоо эмпиризмд суурилуулсан тул хэрэглэж буй тулгуур ойлголтуудаа (experience, metaphorical concepts, metaphorical and cultural coherence, creation of similarity, human conceptual system, experiential gestalts, interactional properties) хүн, нийгмийн оюун санаанд хуримтлагдсан туршлага, танин мэдэхүйн сэрэл мэдрэхүйн талыг түлхүү барьж томъёолсон бөгөөд хүн харилцаандаа метафор хэрэглэх, хүний сэтгэлгээ метафорчлагдах үйлийн үндсийг үндэсний хэлтэй нь биш, сэтгэлгээний хэв шинж, соёлын менталитеттэй нь илүүтэй холбож үзжээ. Тэрээр когнитив онолын үүднээс метафорыг бодит байдлыг танин мэдэх хэрэгсэл, хүний туршлагыг эрэмбэлж, ертөнцийн талаарх мэдлэг төсөөллийг бүтэцчилэх багаж хэмээн онцгойлон үзсэн байна. Метафорыг бүтцийн (structural metaphors), чигийн (orientational metaphors), онтолог (ontological metaphors) гэж үндсэнд нь ангилан үзэхдээ бидэнд уламжлан ирсэн хэлний дүрслэлийн чанараар нь биш, концептлаг чанараар нь (хүний ой тойнд туршлагаас бүрэлдсэн дүрслэлт төсөөлөл буюу гештальтын тусламжтай) шинжлэн тайлбарлаж, үүндээ “мөн чанарын бүтэц” (entity structure), “чигийн бүтэц” (orientational structure), “туршлагын хэмжээсүүд” (dimensions of experience), “туршлагын гештальтууд” (experiential gestalts), “суурь” (background), “чухалчлан товойлгох” (highlighting), “интерактив шинж” (interactional properties), “эх загвар (дүр)” (prototype) гэх мэт тулгуур ойлголтуудыг хэрэглэжээ.

Лакофын дэвшүүлсэн өөр нэг санаа бол хэл сэтгэлгээг метафорчлах үйл явц юу юунаас түрүүн нийгэм, улс төрийн хүрээнд дэлгэрэх хандлагатай байдаг ба энэ нь нийгмийн хөгжлийн өгсөх буурах үе мөчлөгийг дагаж өрнөх магадлалтай тухай үзэл юм. Энэ үүднээс монголын нийгэмд цаг үеийг дагасан метафорчлах сэтгэлгээ ямар янзтай байгааг төсөөлөн харах зорилгоор хэсэгхэн жишээ түүснийгээ дор өгөв.

“Цаг үе ба метафорчлах сэтгэлгээ” сэдвийн хүрээнд бид уран зохиол, яруу найргийн метафорчилсан дүрслэлийг шинжиж ярихаа урьтал болгосонгүй. Учир нь уран зохиолын метафорчлал зохиол бүтэхийн амин сүнс болж байдаг тул цаг үеийн хамаарал багатай, гоо зүйн сэтгэлгээний хөгжил, сод авьяастнуудын эрэл хайгуул, бүтээл туурвилтай холбогдсон шалтгаануудтай гэж үзвэл зохино. Жишээ нь монголын нийгэм, улс төр бараг зогсонги байдалд ортлоо царцаж тогтворжсон XX зууны наяд онд Бавуугийн Лхагвасүрэн зэргийн билиг оюунт найрагчид гэхэд л *салхи шилрэх, салхи наадах, үүл майлах, зүүд гаслах, мочир душих, мичид хөглөрөх, түгх зүүрмэглэх, үдшийн бүрэнхий гэгээ хивэх, уснаас саран залгилах, цэцэгс нар зүүдлэн зүүрмэглэх, билүү цээжээрээ салхи ирлэх, салхины хөл хүндрэх, нарны хийлш манхан, нар лугшиж үлдсэн бүлээн барагшин* гэх мэт хэл сэтгэлгээний талаасаа язгуурлаг шинжтэй нэн содон метафор хэрэглэсэн байдаг. Мэдээж бүтцийн талаас нь шинжвэл дээрх метафорыг бүтээгч үгс дангаараа бие даасан объектив утгатай, ердөө л хэлний юм уу үгсийн сангийн нэгж. Гэтэл нийлэмжийн түвшиндээ утгын объектив чанараа алдаж сэтгэлгээний субъектив чанарыг олж байгаа нь сонин. Метафорын ийм субъектив дүрслэл түүнийг хэрэглэгч хүн хүнд магадгүй өөр өөр төсөөг (тухайлбал мэдлэг, туршлагын олон талаас нь хамааран) төрүүлж болно. Энэ тохиолдолд метафорын концептлаг шинж, тэр нь хүний сэтгэхүйд өөрийн гэсэн өнгө төрхтэй төсөө үүсгэн очиж уялдахын тухайд ярих хэрэгтэй болж байгаа юм.

Бид монголын нийгэм хөдөлгөөнд орсон ерээд оноос хойш дэлгэрсэн, ингэхдээ зарим нэг нь бүр монгол хэлний (харь эх үүсвэртэй ч) өвөрмөц хэллэг болтлоо бэхжсэн, бас нэг хэсэг нь хэлний хэрэглээнд урьд өмнө байсан идиом идэвхжих буюу өөр өнгө төрхтэй болж хэрэглэгдэх болсон цөөн тооны метафорыг уншигчдын анхааралд толилуулж байна. Бас нэг сонирхолтой нь энэхүү метафоруудын онтолог мөн чанарыг анзаарвал нийгмийн амьдралын толь болохуйц гэмээр ерөнхий нэг дүр зураг ажиглагдаж байна. Тэдгээрийг ямар ч байдлаар сэдэвчилж болох боловч дараах хэдэн чиглэлд хамруулав.

Нийгмийн сэтгэл зүйд хамаарах нь: дүүрэн (дундуур) амьдрал, баттай эх сурвалж, нийгмийн задрал, цагийн салхи, хаврын синдром, дээдэс, буу халах, будаа болох (болгох), хуцах, боорлох, арсалдах, хэмхэлдэх, яс булаалдах, хадуурах, бүсээ чангалах, сэтгэлээ чангалах, уруудах, амьдрал доошлох, доош нь чихэх, шатах, унаж босох, ноён нуруу хугарах, хөл алдах, хөсөр хаягдах, хог дээр гарах, стресст орох, өөдлөх, өндөр авах, амьдрал дээшлэх, оргилд гарах, ноён суух, хйош (араар) суух, хомоол хамах, суулт зарлах, (ордон тойрч) гороолох, татаж босгох, шөвөлзөх, шогтох, урагшаа (хойшоо) харах, орчноо мэдрэх, од харвах, шаазан хагарах, нийгэм бухимдах, эргэлзээ төрүүлэх, бор шувуу нисгэх, шуугиан тарих (дэгдээх), нүднээс далд орох, ёсчлох, хэлбэрдэх, халтуурдах, нүд хуурах, үнэгүйдүүлэх, царцаах, шоудах, газар авах, хүрээгээ тэлэх, хаданд гарах, шүд зуух, цайх, улалзах, улайрах, ногоорох, түгжрэх, чавхдах, гол гаргах, гутлаа чирэх (хормойгоо чирэх гэдгээс), гудамж метрлэх, гэдэс гарах, ямба эдлэх, нүд үзүүрлэх, галд тос нэмэх, хулхидах, салхи сөрөх (уруудах), турхирах, хариугаа авах, хариу барих, улсаа самрах, жүжиг тавих, долоолгох, архинд орох, архинаас гарах, тасрах, архидалттай тэмцэх, тодрох, айдаст автах, уур хилэн нь бадрах, зовлонд унах, сэв суух, гүйдэлтэй болох, чимэг зүүх, дүрээ мөнхлөх, шагналын хур буух гэх мэт.

Улс төрд хамаарах нь: гүйгүүл, чөдөр, зиндаа, аргамжаа (уяа), гох дэгээ, хаялга, сул гишүүн, горилогч, зөөлөн сэнтий, өнгөт хувьсгал, улс төрийн харх, олигарх, албан тушаалын дон, халаасны хүн, нэр цэвэр хүн, боловсон хүчний хомсдол, нялхсын өвчин (нялхрах), унтаа улс төр, улс төрийн хожоо, сайн засаглал, сайдын марафон, сөрөг хүчин, улс төржүүлэх, улс төр хийх, бойкотлох, золиослох, гацаа үүсгэх, хориг тавих, зангуу тавих, буланд шахах, цоорох, хадуурах, туших (уях), өчих, гарших, данхайх, новшрох, цадах, пологтох, идэж уух, мөнгө идэх, хар мөр үлдээх, төсөл унагах, төсөл өргөн барих, хуульд гар хүрэх, томилгоо хийх, нэр дэвших (дэвшүүлэх), нэр сэвтэх (баасдах), алсын хараа дугах, хэлсэн амнаасаа буцах, дотоод 'хэрэгт' хутгалдах, 'тоглолт' хийх, 'дүрд' тоглох, 'газардах', 'туйлшрах', 'имижээ' алдах, пиар хийх, байраа тавих, нутаг сэлгэх, өвөр түрийндээ орох, хөнжлөө хувааж нөмрөх, төр түвшин засаг бүтэн ажиллах, ачаа даах, хүчин зүтгэх, хүч үзэх, төр гүших, алба хаших, лааз өшиглөх, нөлөөнд автах, дөрлүүлэх, очоод наалдчих, тал засах, аялдах, дарамтанд орох, төрийн албыг вакуумжуулах, албан хаагчдаа хомрогolon халах, эсэргүүцэлтэй тулгарах, нүүр царайгаа илчлэх, маскаа хуулах, зэс нь цухуйх, арьсаа хамгаалах, зай тавих, лай болох, хир халдаах, сор залах, цэц булаалдах, мөрөө хоох, яс хаях, ан цав гарах, цээжээ дэлдэх, хор найруулах, салаавч өгөх, тахимаа өгөх, олонхиороо түрий барих, ногоон гэрлээр гарах, халуун тогоон дотроо ярих, найр тавих, чармайлт гаргах, сандал нийрээтэйгээ зууралдах, санал өгөх, завсарлага авах, толгой хоргодох, бодлогоор дэмжих, улаан шугам татах гэх мэт.

Эдийн засагт хамаарах нь: Таван голгойн ралли, амин дэм, тоглогч, цөм сүрэг, өндөр үзүүлэлт, эмзэг бүлэг, хүч хөрөнгө зарах, талаар болох, үргүй зарах, доллар сулрах, ханш унах (тогтворгүйтэх), хонгилын үзүүрт гэрэлсэх, итгэл найдварын гал дүрэлзэх (цог анивчих), эрсдэл хүлээх, цаг зарах, цаг алдах, хөрөнгө үрэх, хөрөнгө оруулах, зардлаа танах, боломж алдах, хүний нөөцийг эргэлтэд оруулах, гар сунгах, хуруу хөдөлгөх, буруу замаар будаа тээх, эдийн засаг халах, эдийн засаг аюулын бүсд орох, данс улайх, гал алдах, босго давах, мөнгө босгох, төсөвт тусгах, нүүрсээр амьсгалах, баялгийнхаа хэргийг гаргах, сорох, ядуурал буурах, ядууралд өртөх, хямралд өртөх, хохирол хүлээх, гал унтраах, урагш алхах, өртөг шингэх, жин дарах гэх мэт.

Хуульд хамаарах нь: цоорхой хууль, эрх зүйн орчин, хөөн хэлэлцэх хугацаа, хуулийн цоорхойг ашиглах, чавчих, тулгах, авилгадах, (хахууль) өгч авах, хэрэг хүлээлгэх, өгөөш (мэн) хаях, цэг тавих, хэрэг хаах, хараанд авах, шантаажлах, гүрийх, гол дүрд тоглох, харцаараа байлгах, асуудалд орооцолдох, хөзрөө дэлгэх, тоглоомоос гарах, барьцаа лавшруулах, ээдрээг гаргах,

утасны үзүүр олох, хар буух, чулуу хөөлгөх, аминд хүрэх, хохирол амсах, дээлээ нөмрөх, тэнсэн харгалзах, замхруулах, уснаас хуурай гарах, хэрэг хуучрах, хэрэгсэхгүй болгох гэх мэт.

Бизнес хамаарах нь: тул, акул, хулгар, жараахай, червяк, борлуулах цэг, бохир мөнгө, мөнгө угаах, гахай чирэх, тендер алдах, тендер унах, тендер шаах, амиа хоохойлох, хар толгойгоо бодох, ялаас бултах (мултлах), татвараас зайлсхийх, хэд нугалах, ашгаа нуух, нэрвэгдэх, хөлд чирэгдэх, боорлуулах, гуйвуулах, зувчуулах, хөл дээрээ босох, элгээрээ хэвтэх, нүцгэн гараар үзэлцэх, улаан гараараа үзэх, шувтрах, унжих, шовойх, шавхах, шантатах, хоолойндээр хутгатавих, багалзуурдах, онхолдуулах, сөхрөх, томрох, юманд хүрэх, дампууралд хүргэх, цээжний хожоо хийх, санаанд багтах, хог болох, ажил уях, бэл заах, бял суух, од шүүрэх, (барааг) бөөндөх (дарах) гэх мэт.

Энэ бол цаг үеийн шалтгаанаар идэвхжсэн, үүгээрээ тухайн цаг үеийн тусгал, бодит байдлын толь болсон метафорууд. Эдгээр тус бүрт агуулагдаж байгаа концепт (ойлгоц) хэмжээснхээ хувьд өөр өөр боловч тухайн цагийн мэдлэг туршлагын хуримтлалыг тусгасан байдалд нь дүн шинжилгээ хийвэл нийгмийн амьдралын олон салбар, янз бүрийн үзэгдлийг суурь мэдээлэл буюу гешталыг хэлбэрээр өөртөө шингээсэн гэдэг нь маргаангүй ойлгомжтой. Бас тэдгээрийг ямар эрэмбэ дараалалд оруулснаас нийгмийн бодит байдалд үүссэн түүхэн нөхцөл байдлын явцыг ямар нэг байдлаар тодорхойлж болох талтай байна. Ингэхийн тулд метафорын судалгаанд тухайн метафорын үүслийг (буюу идэвхжлийг) бүртгэх хэрэгтэй гэсэн үг.

Үндэсний хэлний түүхэнд харь үг нутагших, тэдгээр нь их багаасаа шалтгаалан үнтэтсний хэл, сэтгэхүйд эерэг сөрөг ямар нэг байдлаар нөлөөлөх бол түгээмэл үзэгдэл. Даяаршлын үйл явц, дэлхийн нэгдсэн мэдээллийн сүлжээний хөгжил хурдсах болсон өнөө цагт ийм нөлөөллийг хянах, хазаарлах боломжгүй боллоо. Тэгвэл метафорчлах сэтгэлгээ бас харь сэтгэлгээнээс орж ирж нутагшдаг байна. Ийнхүү нутагшихдаа эх концептээ хадгалдаг ч, эс хадгалдаг ч бололтой юм. Мэдээж үүнд цаг хугацааны болон ахуй, соёл, сэтгэлзүйн хүчин зүйл тоглох нөлөөтэй. Бас ийм үйл явцын уг сурвалжийг соёл хоорондын харилцаанаас хайх хэрэгтэй байх. Монголын түүхийн нэг хэсэг зурвас дорнын соёлтой, нөгөө хэсэг нь оросын соёлтой холбоотой байсан. Харин өнөө цагийн нийгэм америк маягийн барууны соёлтой илүүтэй их холбоотой байгаа бөгөөд соёл хоорондын харилцааны түүхэн зурвас тус бүрээс метафорчлах сэтгэлгээ (түүний илэрхийллийн хэлбэр нь орчуулагдсан орчуулагдаагүй янз бүр) шилжин суурьшсан баримт олныг олж болно. Жишээ нь өнөө цагт идэвхтэй хэрэглээнд байгаа заримаас нь дурьдвал: загалмайлан эцэг (God father), хөгжлийн түлхүүр (development code), түлхүүр тоглогч (key player), уур амьсгал (climate), хөгжлийн өдөөгч (growth catalyst), алтан боломж (golden chance), генсек, боевик, спикер (speaker), рейтинг (rating), санхүүгийн ертөнц (financial world), матрын нулимс унагах (to shed crocodile tears), нэгдсэн вант улс (united kingdom), чээнж (change), улс төрийн шоу, шоудах, пиардах (PR), лоббидох (lobby), крандах, данхраадах, шантаажлах, канселдах (cancel), мухардалд орох (попасть в тупик), нагдааванд (накаунд) оруулах (knockout), ертөнцөөс тасрах (the outside world), имижээ өсгөх (to create an image), *галт тэрэг нэгэнт холдох (поезд ушёл)* гэх мэт. Эдгээрээс жишээ нь "чээнж" гэдэг концептыг авч үзэхэд англи хэлнийхээ change, exchange утгаасаа ихэд холдсон, монгол үндэсний гэмээр шинэ реал буюу өөр өнгө төрхтэй концепт үүсгэсэн байдаг. Зөвхөн энэ хэдэн метафораас гэхэд л "боевик", "шоудах", "улс төрийн шоу", "пиардах", "лоббидох", "шантаажлах", "крандах", "данхраадуулах", "нагдааванд оруулах", "ертөнцөөс тасрах" зэрэг метафор хэдийгээр зээлдмэл ч одоо монгол төрхтэй, монголжсон концепт болжээ.

Метафорын нэг өвөрмөц хэлбэр бол төлөөлөл (metonymy). Төлөөллийг бүрэлдүүлж буй концепт өөрийн гэсэн өнгө төрх, агууламжтай, түүнийгээ дагасан үр дагавартай байна. Жишээ нь төлөөллийн саяхан үүссэн шинэ хэлбэр "МАНАН" (МАН+АН), "будан" (манангийн хувилбар метафор) хэмээх концептүүд гэхэд л өнөөдөр нийгмийн сэтгэлзүйд бүрэлдээд байгаа эерэг гэхээсээ илүү сөрөг нэлээн олон талын мэдээллийн агууламжтай байна. Өөр хэлбэрийн

нэг төлөөлөл болох эздийг нь компанийх нь нэрээр юм уу, олны танил хүмүүсийг нийгэмд бүрдүүлсэн имижээр нь хочлон нэрлэх байдал энэ цаг үеийн сэтгэлгээний түгээмэл үзэгдэл болжээ. Тэгэхдээ тухайн хүнийг нэрээр нь нэрлэх, хочилсон төлөөлөл нэрээр нь нэрлэхийн хооронд концептийн мэдээжийн ялгаа байна. Жишээ нь “*фортуна*”, “*ажнай*” гэвэл энэ компаний эздийг нэрээр нь нэрлэхээс өөр агууламжтай концепт үүсгэнэ. Мөн *анарх*, *олигарх*, *нахал* гэх мэт нэршсэн концептүүд хэрэглээндээ нийгэмд бараг бухимдал үүсгэх үр дагавартай байх жишээтэй.

Ийнхүү метафор хэрхэн яаж цаг үеийн болон бодит байдлын тусгал болдгийг бид Лакофын нэрд гарсан орчин үеийн онолын үзэл нөлөөгөөр тайлбарлахыг оролдов. Ийнхүү нийгмийн сэтгэлгээнд гарч буй өөрчлөлт, үндэсний соёл, сэтгэхүйн толь болж хэвлэлийн хуудаснаа дэлгэрсэн бүтцийн олон янзын хэлбэр, шинж бүхий метафор, мөн уран зохиол, яруу найраг дахь метафорын танин мэдэхүйн судалгааны нэгэн шинэлэг чиглэл манайд эзнээ хүлээж байна.

АШИГЛАСАН ЭХ

1. Lakoff, G. & Johnson, M. Metaphors we live by. The University of Chicago Press. 2003.
2. Lakoff, G. The contemporary theory of metaphor // Metaphor and thought. Ed. by Ortony A. Cambridge University Press. 1993.
3. Теория метафоры. М., 1990.
4. Ж.Баянсан. Хэлний соёл судлалын үндсэн асуудал. www.greenbough.mn/article.php?content=77.

ABSTRACT

The article comments some ideas of George Lakoff and Mark Johnson's work – “Metaphors We Live By” became a new trend of theoretical research in last thirty years of metaphor studies and it analyzes how the metaphor reflects the current social circumstances in Mongolia. Mongolian language incorporates rich metaphors as many other languages, however, research work in terms of their structure and cognition is occasional. The author has observed and exemplified some metaphors applicable in social and political frames that are widely used in Mongolian journalism and developed a relevant thematic classification in his article. By his article, author suggests that further development of cognitive researches on metaphors is recommended in future literature studies and pragmatic linguistics.

МОНГОЛ ХЭЛНИЙ ОЙРОЛЦОО УТГА БҮХИЙ ХОРШОО ҮГС
ХЭЛЦ ЦОГЦОЛБОР БҮТЭЭХ ТУХАЙД

Б.Мөнгөнцэцэг¹

Сүүлийн үед хэлний утга судлалд ихээхэн анхаарал тавих болсон учраас хэлний түвшин бүрийн нэгжийг ялгахын зэрэгцээ, тэдгээрийн түгээмэл чанарыг анхаарах болсон билээ. Үг хорших нь ойролцоо үг бүтээх нэг эх үүсвэр болох ба С.Ульманн ойролцоо үгс нь утгаараа алгуур ондооших (закон дистрибуции), эсвэл утгаараа ижилсэх (закон притяжения) түгээмэл ёсонд холбогдоно (Ульманн, 1970, 265-266) хэмээн дурдсаны сүүлчийн ёс нь ойролцоо хоршоо үгс болно. Ийнхүү нягтран ижилсэх (концентрация) ёс нь хоршоо үг төдийгүй хэлний бүх түвшдийн нэгж хооронд ч бий болдог байна. Жишээ нь: “ягт- (мөхөх, мухардах, туйлдах, тамирдах, эцэх), шалчийх (хавчийх, нялцайх, доройтох, хулчийх) гэж утгажиж ганцажсан хэлц үг нь “шалчийчихсан хүн, галгүй болсон эр, гал нь буурсан хүн, явцгүй болсон хүн, морь явахдаа байсан хүн, хий нь гарчихсан гүзээ, энэ болж эцсэн хонины дэлэн болчихсон, хэмхэрхий араг шиг, хүнээсээ гарсан хүн, хүний тооноос гарсан хүн, шалдаа буусан хүн, хорвоо нь өнгөрсөн хүн, хөсөг нь явчихсан хүн, ир нь мохсон хүн, харьж гүйцсэн эр, больчихсон эр, хорголоо хатаасан амьтан, гууль нь цухуйсан амьтан (Чой.Лувсанжав, 1970, 147) гэсэн хэлц холбоо үг, өгүүлбэртэй утга санаа ойр болох ба нөгөө талдаа “хөгийн хонины насгүй бол-, насны наран хэлбий-, насан зүг бол-, нас дээр гар-, нас өндөр бол-, ханат гэр холдож, хадан гэр ойрт-, эсгий гэрээсээ холдож, энгэр газартаа оч-, эрхтэн бүгд мох-” гэсэн хэлц холбоо үг, өгүүлбэрийн санааг ч агуулж байж болно. Энэ тухайд эрдэмтэн Ц.Сүхбаатар “Ойролцоо утгат үгийг хоршин хэрэглэх нь нэг хэлсэн санааг давтан өгүүлэх биш, харин эхний үгийн илэрхийлсэн ухагдахууны өөр нэг чанарыг нөхөн гаргаж, найруулгыг улам гүйцэт яруу болгодог” (Сүхбаатар, 1988, 102) гэсэн бол эрдэмтэн Д.Бадамдорж “Ойролцоо утгат үг хоршиж, үйл хөдлөлийг улам эрчимжүүлсэн утга илэрхийлнэ. Жишээ нь: өргөх барих, харагдах үзэгдэх, асуух лавлах, уулзах учрах, хонох өнжих, инээх баясах гэх мэт” (Бадамдорж, 1997, 71) гэжээ.

Академич Б.Ринчен “Айл аймаг гэдгийн язгуур нь ай болох тул монголоор бодогч хүн яагаад айл хүн амь нэгтэйгээрээ нэгэн аймаг, нэгэн ай болдог нь сэтгэлд ургаж, айл аймаг гэдэг хоршоо үг, даруй зураачийн дүрсэлсэн зургаас дутуугүй тодоор ашиг сонирхол, амь нэгтэй айл хүнийг айл аймаг гэж хэл нэгтэй, аж төрөн амь зуух байдал нэгтэй, ижил дасал болсон хэсэг бүлэг хүн үзэгдэх мэт санагдах ажээ” (Ринчен, 1967, 2) гэх мэтээр тайлбарласан нь ойролцоо үг бүтэх сэтгэл зүйн талаас буюу хэлэхүүний өнцгөөс үзсэн хэрэг болно. Ингэж нэг үг нь нөгөө үгийн утгыг бүрэн тайлах нь ойролцоо утгатай хоршоо үгнээ тодорхой илэрдэг ажээ. Т.Пагва “амар жаргал, зовлон зүдгүүр, баяр хөөр, сүр живхлан, харгуй зам, цэрэг цуух” (Пагва, 1959,

1. Монгол Улсын Их Сургууль

99) гэх мэт хоршоо үгийг ойролцоо үг гэж үзсэн байдгийг ч дурдаж болох юм. Энэ тухай М.Базаррагчаа “Хоршоо үг нь үндсэндээ ойролцоо ба эсрэг утгад түших тул авианы болоод утгын зохист найруулга цогцлоох эрхэм чухал хэрэглүүр болдог бөгөөд хоршоо үггүйгээр яруу найруулах гэдэг ихэд хомсдох ажээ (Базаррагчаа, 1990, 37) гэж тэмдэглэн, Б. Ринчений “Сандо амбан” (Уб., 1973), Лувсанданзаны “Алтан товч” (Уб., 1957) зохиолын ойролцоо хоршоо үгийг 9 ангилан үзсэн байна.

Тогоо “аюул - түгшүүр; уур - хилэн; хорсол - занал; хүсэл - эрмэлзэл; зуршил - заншил; хэрэг - явдал; гэрч - баримт; эрүүл - чаараг; алс - хол; ядуу - зүдүү; өнөд - мөнх; алгуур - аажим; бодох - санах; арвилах - гамнах; эрхлэх - эзэгнэх; мөхөх - сонөх; балай - мунхаг; шатаах - түлэх; авир - овор; сэцэн - сэргэлэн” (Тогоо, 1993, 720) гэх мэт ойролцоо үгийг иш татсан нь хоршоо үг болох ба Ю.Д.Апресяны үзсэнээр эдгээрийн нэг нь нөгөөгөө тайлбарласан үг болох ажээ (Апресян, 1999, стр. XXXII).

Академич Б.Ринчен ойролцоо үтсийг хоршин хэрэглэхээс гадна, хос мөр бүтээдэг учрыг аман ба бичгийн хэлний жишээгээр харуулснаас ганц хоёрыг дурдвал,

“Анчин гөрөөчин, авчин шувуучин

Шагайчин харвуулчин нийгэм бүхийгээр

Найр их цэнгэлд авцаръя гэж хэлжээ.

Үхсэнийг мөрөөр үлдэж явсан

Хатсаныг мөрөөр хайж явсан

Зан муутын үр

Заяа муутын үхин гэжиб.

Санасан юмыг нь бүтээж хайрлагтуй

Сарвайсан юмыг нь тусалж хайрлагтуй (Ринчен, 1967, 69-70) гэхэд “анчин гөрөөчин (авчин шувуучин), шагайчин харвуулчин” найр цэнгэл гэсэн ойролцоо үгийг хоршсон бол “зан, санасан” хэмээх үгнээ дүрслэг утга бүхий “заяа, сарвайсан” хэмээх үгийг хоршсоныг хоёр мөр өгүүлбэр болгон толгой холбосон нь найруулгын нэг ур маяг болжээ. Мөн тэрээр “... зэрэгцэл байдлаар хэрэглэдэг хоршоо үг, тус тусдаа салаад, зэрэгцэл зүйр үгийн зүйл болж, үг найруулгад зэрэгцэл байдалтайгаар хэрэглэх нь цөөнгүй, ялангуяа туульсын найруулгад энэ тэр, чимэг хавсарсан зэрэгцэл үгийн байдалтай байдаг нь:

“Хүн төөрөм хүдэн

Мал төөрөм манан” гэх манан хүдэн, хүдэн манан гэдэг хоршоо үгийг дэлгэрүүлэн зэрэгцэл үг шүлэг болгосон лугаа адил жишээ олон байдаг байна” гээд, эл үзэгдэл монгол хэлтэн ардын аль ч аман аялгуунд байдаг болохыг дурджээ. Харин Ж.Төмөрцэрэн “ойролцоо үгээр шүлгийн шад бүтээнэ” гээд,

Ардын цэрэг хил хязгаарт сууж,

Өдөр шөнөгүй манана.

Цусны цэрэг судлын амсар сахиж

Агийн хоромгүй сахина. (Д. Нацагдорж)

гэхэд “хил хязгаар”, “агийн хором” гэсэн ойролцоо хоршоо үгийг хэрэглэсэн бол

“Өлгий сайхан ууланд өвгөдийг тавьсан газар

Үр ач бидний үржиж өссөн орон

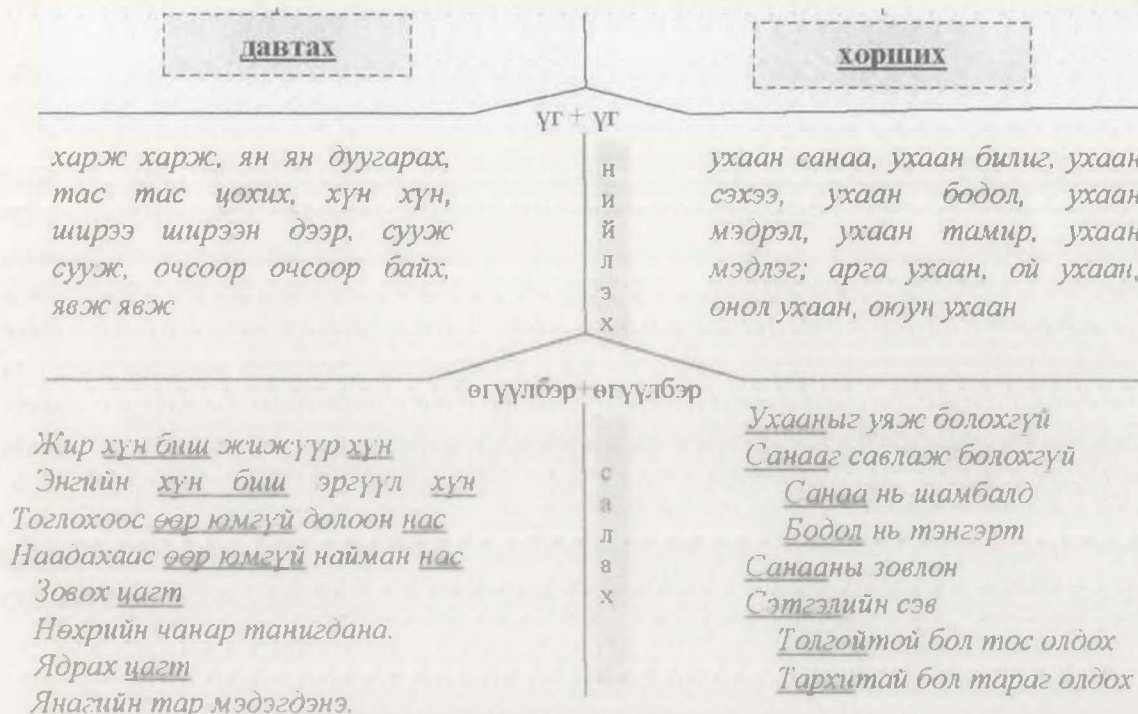
Таван хошуу мал тал дүүрэн бэлчсэн нутаг

Монгол хүн бидний сэтгэлийг сорсон орон (Д. Нацагдорж)

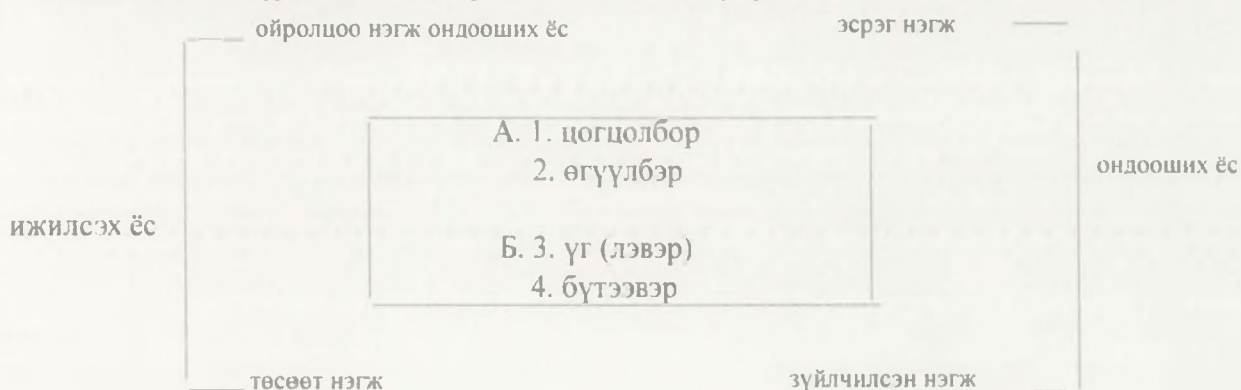
гэхэд “газар-орон-нутаг” гэсэн ойролцоо үгийг салгаж, мөрүүдийг ойролцоо үгээр зангидсан байна (Төмөрцэрэн, 1964, 1974, 38-39) гэжээ. Энэ тухайд эрдэмтэн М.Базаррагчаа “Хоршоо үг нь үндсэндээ ойролцоо ба эсрэг утгад түших тул авианы болоод утгын зохист найруулга цогцлоох эрхэм чухал хэрэглүүр болдог бөгөөд хоршоо үггүйгээр яруу найруулах гэдэг ихэд хомсдох ажээ. ... Монгол хэлний эсрэг ба ойролцоо үг нь нийлэхээрээ хоршоо үг, салахаараа

Б.Мөнгөнцэцэг

өгүүлбэрийн зэрэгцэл бүтээдэг байна” (Базаррагчаа, 1990, 37) гэжээ. Энэ бүхнээс давтах, хорших шинжийг дараах байдлаар загварчилж болох юм. Үүнд:

Хэлэнд агуулга ба гаргалгын тал бүхий эх, өгүүлбэр, үг, бүтээвэр гэсэн үндсэн нэгжүүд байдаг. Хэлний дээд, доод түвшин, тэдгээрийн нэгжүүдийн багтах, багтаах эрэмбэ дэс нь тухайн хэлний нэгжүүдийн хувьд шаталсан тогтолцоог бүрдүүлнэ. Эдгээр нэгжүүд нь үүрэг мөн чанараараа бие биеэ нөхөхийн зэрэгцээ бие биетэйгээ эсрэгцэн, дээд түвшний нэгж нь доод түвшнийхээ нэгжийг багтааж, доод түвшний нэгж нь урвуугаар дээд түвшнийхээ нэгжид багтдаг байна. Хэлний нэгжүүд ийнхүү давхарлан шаталсан тогтолцоог үүсгэхдээ ойролцоо ба эсрэг, төсөөт ба зүйлчилсэн утгатай байна. Хэлний нэгжүүдийн хоорондох утгын гол харьцаа нь хэлний түвшин бүрийн нэгжид түгээмэл тохиолдох учраас

гэж загварчилж болох юм.

Ертөнцийн явдлыг хураан багтаасан хэлц цогцолбор нь ихэвчлэн хос мөрөөс бүтэхийн зэрэгцээ үг, өгүүлбэрийн хоорондох завсрын түвшний нэгж болох хоршоо үгтэй адил бөгөөд түүнээс эхтэй юм. Хэлний бага нэгж нь их нэгжээ агуулдаг, их нэгж нь бага нэгжээ багтаадаг харьцаанд нь тулгуурлан, монгол хэлний ойролцоо хэлц цогцолборыг завсрын түвшний нэгж

Б.Мөнгөнцэцэг

болох ойролцоо хоршоо үгтэй нь харгалдуулан үзэж болохыг жишээгээр тодруулъя.

Ачийг ачаар

Уургүй намхон

Тусыг тусаар

Уцааргүй дөлгөөн

Мангууд түрүүгүй

Сандрахад саад олон

Тэнэгт тэргүүнгүй

Яарахад яришиг олон

гэхэд “ач – тус, тэнэг – мангуу, тэргүүн – түрүү, уур – уцаар, намхон – дөлгөөн, яарах – сандрах, саад – яришиг” зэрэг ойролцоо хоршоо үгс нь хос мөрөнд зэрэгцэн, ойролцоо хэлц цогцолборыг бүтээжээ. Гэтэл “завхай зайдан, нөхөр сүүдэр, түргэн түүхий, уйлах унжих, синах сарвайх, харах хаацайлах, шунах шулах, хэрүүл шуугиан, мандах бадрах, яхах хатах, хайр гам, гал голомт, өдөр судар, удам судар, тохоох тамилох, атаа хор” гэхэд адилтгалаар. “сав сааль, хэл ам, гал тогоо, мод толгой (соруулгүй гаанс), түүх шастир, ортоо улаа” зэрэг нь орлолоор бүтэхийн зэрэгцээ үгийн сангийн утгаараа өөр хэдий ч ойролцоо хоршоо үгс болно. Тодруулбал, “хэл ам” гэхэд “үг яриа”-г өгүүлдэгч эрхтнээр нь солин нэрлэж, орлолоор бүтсэн ойролцоо хоршоо үг юм. Харин “уях-сойх” гэсэн хоршоо үгийг авч үзье. “зангидах, бэхлэх, тогтоох” гэсэн утгатай “уях” гэсэн үг нь “алив юмыг хязгаарлах, тогтоох” гэсэн утгатай “сойх” хэмээх үгтэй хоршиж, улмаар “морь уралдуулахаар засах” гэсэн утгаар ижилсэн, адилтгалаар бүтсэн байна. Энэ нь хэлэхүүний талаас дүрслэх ур маягаар үүссэн ойролцоо хэлц цогцолбор бүтээх эх булаг болдог гэж үзэж болно. Жишээ нь:

Арсланг барихад аргаар

Гэр гэрийн шуугиан

Адууг барихад уургаар

Гэдэс гүзээний дулаан

Айсан хүн ам алддаг

Өөдлөх айлын үг нь нэг

Эцсэн чоно чацга алддаг

Өсөх малын зүс нь нэг

Гэхэд “арслан – адуу, арга – уурга, айх – эцэх, хүн – чоно, ам – чацга, гэр гэр – гэдэс гүзээ, шуугиан – дулаан, өөдлөх – өсөх, айл – мал, үг – зүс” гэх мэт ойролцоо бус үгс эн зэрэгцсэн хэдий ч илтгэж буй санаагаараа ижилсэн, ойролцоо хэлц цогцолбор бүтээсэн байна. Өөрөөр хэлбэл, дүрслэх ур маягаар ойролцоо санаа бүхий хэлц цогцолбор бүтээжээ.

ойролцоо хоршоо үг	<u>болит буюу юмжуулах харьцаа</u> /адилтгал, орлолоор бүтээгүй/	<u>хийсвэр буюу дохиожуулах харьцаа</u> /адилтгал, орлолоор бүтсэн/
	хаан- эзэн, ээлж- халаа, бороо- хур, болзоо- хугацаа, зовох- ядрах, нохор- янаг, чанар- тар, танигд- мэдэгд-	өсөх <u>өндийх</u> , <u>өргөх</u> дэмжих, салах <u>сарних</u> , <u>хөл</u> үймээн, <u>сав</u> сааль, <u>гуйх</u> <u>гувиих</u> , хавчих <u>хайрах</u> , хөнгөн <u>шингэн</u> , унан <u>тусан</u> , <u>ихэс</u> <u>сайд</u> , <u>мөнгө</u> зоос, олз <u>омог</u> , <u>сул</u> амар, <u>хатуу</u> чийрэг, <u>хатуу</u> <u>ширүүн</u> , цэцэн <u>хури</u>
ойролцоо хэлц цогцолбор	Хааны алба халаатай Эзний алба ээлжтэй Бороотой боловч болзоондоо Хуртай боловч хугацаандаа Зовох цагт нохрийн чанар мэдэгдэнэ Ядрах цагт янагийн тар танигдана	Баригдаагүй загасны бараа нь их Бариагүй гэрийн унь урт Үхэр алаад сүүлэн дээр нь Хутгаа хугацах Үг хэлээд утган дээр нь Хэл хальтрах

Одоо дээр өгүүлсэн зүйлтэй уялдуулж зарим нэг жишээ авч үзье.

Ухаан (хүний дээд хэмжээгээр хийсвэрлэн сэтгэх чадвар: ухаан ихтэй) хэмээх үг нь

I. арга, хүний тархины сэтгэх явц (ухаан гаргах/ заах/ зарах/ сийлэх/ сэлбэх/ хэрэглэх, ухааныг нь олох/ үзэх, бүдүүн/ нарийн/ хар ухаан)

II. судлал, сургаал, шинжлэл, онол (анагаах ухаан, гүн ухаан, хувилахуй ухаан)

III. учир, шалтгаан (ухааныг нь олох)² гэсэн салаа утгатай бөгөөд (I) Санаа, Билиг, Бодол, Мэдрэл, Сэхээ, Тамир, Мэдлэг, Мэдээ, Мэдэц, Арга, Ой, Онол, Оюун зэрэг үгтэй үгийнсан-утгазүйн нэг оронд багтаж,

- а. - ухаан санаа (хүний эрүүл саруул сэтгэлгээ)
 - ухаан билиг (хүний сэтгэлгээний чадвар)
 - ухаан бодол (санаа бодол)
 - ухаан сэхээ (авхаалж самбаа, санаа бодол)
 - ухаан тамир (ухаан бодол, тамир тэнхээ)
 - ухаан мэдрэл (хүний бодот ертөнцийг мэдрэх чадвар)
 - ухаан мэдлэг (хүний боловсрол болон хийсвэрлэн бодох чадвар)
 - ухаан мэдээ (бүх уураг тархи болон бусад эд эрхтний эрүүл үйл ажиллагаа)
 - ухаан сэхээгүй (а.өөрийн мэдэлгүй; б.ухвар мэдлэггүй, юм үзэж сураагүй)
- б. -мэдэц ухаан (хэрэг явдлын учир зүйг ухаан ойлгох чадвар)
 - арга ухаан (юмыг хийх эв дүй, сэтгэх чадвар)
 - ой ухаан (юмс үзэгдлийг таньж мэдэх, ухаарч ойлгох, тогтоож цээжлэх чадвар)
 - онол ухаан (байгаль ертөнц хийгээд нийгэм сэтгэхүйн тухай системийн дүгнэлт)
 - оюун ухаан (юмс үзэгдлийг танин мэдэх, нэгтгэн дүгнэх оюуны үйл ажиллагаа, ойлгож ухаарах чадвар)

гэх мэтээр хоршин хэрэглэгддэг. Эдгээрээс “ухаан санаа” гэсэн ойролцоо утга бүхий хоршоо үг нь хэрхэн ойролцоо хэлц цогцолбор бүтээх тухайд тодруулъя.

“Хүний эрүүл саруул ухаан, тархи толгойны ажиллах чадвар” гэсэн утга бүхий “ухаан санаа” гэх хоршоо үг нь хос мөрөнд зэрэгцэн бүтсэн

“Ухаан нь ууцандаа

Санаа нь сүүжиндээ

Ухаанд нь ухна үхсэн

2. Монгол хэлний дэлгэрэнгүй тайлбаргүй толь, IV боть, Уб., 2008, 2267- 2268 т.

Санаанд нь сарлаг үхсэн

Ухаанд нь ус орж

Санаанд нь шавар орох

Ухааныг уяж болохгүй

Санааг савлаж болохгүй" зэрэгт "ууц-сүүж (хүний зүйл), ухна-сарлаг (амьтны зүйл), ус-шавар (гараг ертөнцийн зүйл)" гэх мэт ойролцоо бус зүйлийн үгс эн зэрэгцсэн хэдий ч илтгэж буй санаагаараа ижилсэн, хэлц цогцолбор бүтээсэн байна. Одоо эдгээр зүйлийн үгсийг сонгосны учрыг монгол сэтгэлгээний онцлог талаас нь харьцуулан ажиглая.

Юмыг ухаарч ойлгохгүй хүнийг "Ухаан нь ууцандаа, санаа нь сүүжиндээ" гэж хэлнэ. Монгол хүний ухаарлаар ухаан нь хөндий, уудам талбай бүхий цээжин дотор үргэлж чөлөөтэй хөдөлж, гүйлгээ ухаан суух ёстой атал үүнийг биенийн хэсэгтэй харьцуулахад бүхэл цул биеийн хэсэг болох "ууц (нурууны сээрээс хойш ахар сүүл хүртэлх хэсэг, харцага), сүүж (хүн, амьтны гуяны дунд чөмөгний дээд этгээдэд ууцтай холболдон байдаг нүхтэй яс)"-нд ухаан орох юм бол мулгуу тэнэг болох мэтээр сэтгэхүйн ертөнцдөө төсөөлөн дүрсэлдэг онцлог тодорно. Хүн, амьтны бэлхүүс, хүзүү хоёрын хоорондох хэсгийг цээж гэх бөгөөд *цээжний хөндий* (өрцнөөс дээших хөндий, хэнхдэг), *цээжний хэнгэрцэг* (өвчүү, хавирга, сээрний яснаас бүрдсэн шоовон хэлбэртэй ясан хайрцаг) гэх нь бий. Монгол хүн цээжийг "багтаамжтай" гэсэн утгаар ойлгодог, аливаа зүйлийн учрыг олсондоо баярлахын сацуу уужирч тайвширдаг. Ийм ч учраас "цээж уужрах (а.цээж дүүрэхээ болих, б.сэтгэл санаа тайвшрах), цээж онгойх (ухаан санаа уужрах), цээж тэнийх (сэтгэлийн зовлон дарамт арилах), цээж уудлах (санасан бодсоноо нуулгүй, бүгдийг ярих, хэлэх), цээж сайтай (хүний оюун ухаан хурц, сэргэлэн, юмыг мартдаггүй), цээж ихтэй (үзсэн сонссоноо мартдаггүй хүн; цээжтэй), цээж саруул (ухаан санаа, ухаан бодол уужуу), цээж дүрэн (сэтгэл санаа баясгалантай), цээжээр бичих (бодсон санасан, тогтоосон зүйлээ бичих), цээжээ хавтаслах (ном эрдэмтэй болох, ном зохиол их уншиж мэдлэгтэй болох), *цээжийн бөх* (ухаантай; мэргэн цэцэн), *эр хүний цээжинд*, *хмэлтэй хазайртай мөрь багтайа* (эр хүний ухаан бодол уужуу) гэхээс гадна *цээж муутай* (юм тогтоохдоо муу), *хөндий цээж* (юу ч мэдэхгүй мөртлөө мэдэмхийрдэг, бардам сагсуу), *цээж түрэх* - *цээж тэлэх* (а.цээжээ урагш болгох, б.омгорхог зан ааш гаргах, ханхалзах), *цээжнийхээ махыг барж идэх* (сэтгэл гуйлын их зовох), *аавын цээж* (хаахгар, их зантай, давилуун хөвгүүн), *аавын цээж гаргах* (нас бага хүүхэд, хаахгар, давилуун зан гаргах)" гэж сөргөөр хэлэх нь ч бий.

Монгол хүний үзлээр ухааныг хөндий, уужим зай бүхий цээжин дотор үргэлж бясалгаж хөдөлгөж байх ёстой атал тэрхүү хөдөлгөөнийг хязгаарлах юм бол мулгуу тэнэг болох мэтээр сэтгэхүйн ертөнцдөө төсөөлөн дүрсэлдэг онцлог нь "Ухааныг уяж болохгүй, санааг савлаж болохгүй" гэсэн хэллэгээр илэрч байна.

Монголчууд "Ухаанд нь ухна үхсэн, санаанд нь сарлаг үхсэн" гэж хэлдэг. Гэтэл хамгийн сайн мэдэх малаасаа тэмээг биш, ямааг биш яагаад заавал ухна (хөнгөлж засаагүй эр ямаа), сарлаг (хүзүү, дөрвөн мөч охор, сээр өндөр, урт үстэй нэг зүйл үхэр)-ийг сонгов? Учир нь монгол хүн ухныг дараах байдлаар ойлгодог ажээ. Үүнд:

- ухна царайлах (уруу царайлах, ухнагүй байх)
- халтар ухна (бохир заваан)
- халтар ухна болох (бохиртох, заваан болох)
- Ухна шиг эс ааглах аашгүй
- Улиг хүн эс загнах зангүй
- Ухна шиг бүү бавтна
- Буур шиг бүү галзуур
- Ухнын бие нь үзэгдэхгүй заар нь ханхалх
- Уришгтын бие нь харагдахгүй зар нь хангинах
- Баруун зүгийн бам хар тангад

Загал хошуутай, зааран хормойтой

Зай завсаргүй тарнидна (Ухна)

- *Дээрээ хоёр жадтай, доороо хоёр домботой*
- Аймаар хурц нүдтэй, анхил ханхил үнэртэй (Ухна)*
- *Урт шар илдтэй, уранхай навтас дээлтэй*

Унжуу цагаан сахалтай, үглүүр бавтнуур заарт (Ухна)

зэргээс үзвэл, ухнын дүр зураг нь үзэх нүднээ сүр их, навсайж нэвсийсэн, заар зангаг ханхалсан амьтан байдаг ажээ. Ийнхүү хөндий, уужим зай бүхий цээж буюу ухаанд нь хэжим (гэдэсний дагуу ургасан урт үс), саваг үс (сарлагийн хэжлүүрийг дагаж ургасан болон биеийн бусад хэсгийн үс) ихтэй, газартай үргэлжлэн ороолдсон, нэвсгэр том амьтан (ухна, сарлаг) ороод үхсэнтэй адилтгаж хэтрүүлсэн нь уг хэлцийн санааг бүтээх хэмжүүр (эталон) болсон ухна, сарлагийн гадаад дүрийн төстэй шинжид тулгуурлажээ. Энэ нь монголчуудын сэтгэхүйн өвөрмөц дүр зураг болжээ.

“Ухаанд нь ус орж, санаанд нь шавар орох” гэсэн хэлцийн тухайд, уг хэлцийн санааг бүтээх хэмжүүр (эталон)-ээр ус, шаврыг сонгосон нь малыг амьжиргааныхаа эх үндэс болгож ирсэн монголчууд хамгийн сайн мэдэх цагаан идээтэйгээ холбож, усыг шимгүй, сүүг шимтэй хэмээн эсрэгцүүлэн үздэгтэй холбоотой аж. Энэ мэтээс үүдэж *усан тэнэг* (юу ч мэдэхгүй, туйлын мангуу), *усан толгой* (мангуу), *усан нүдлэх* (уйлах), *усан нүдэт* (уйланхай), *усан гүзээ болох* (шалба норох, нэвт норох), *усан чодор* (цай нь болохгүй хүлээлгэх), *усан амтай* (дандаа бүтэлгүй юм ярьж явдаг), *ус болох* (хор болох, саад болох), *ус балгасан юм шиг* (үг дуугарч чадахгүй гөлөлзөх, яахаа мэдэхээ болих), *гал ус хоёр шиг* (хоорондоо харшилдсан, огт таарч тохирохгүй), *олгойтой ус шиг* (эв хавгүй, хэлбэр галбир муутай) гэх мэтчилэн сөргөөр хэлэх нь олонтоо байна. Харин сүүт шимтэй хэмээн эрхэмлэдгийн илрэл нь *сүү шиг дотортой* (цагаан санаатай, сайхан сэтгэлтэй), *сүүний хариу цус* (ачийг өшөөгөөр, сайныг муугаар хариулах), *сүүтэй л бол эх* (биед нь ашигтай л бол сайн), *сүү мэт цагаан сэтгэлтэй, түлхүүр мэт уран гартай* (сэтгэл сайхан, ажилд чадамгай), *сүүн мөртэй* (сайн, бэлгэшээлтэй), *сүүгүй цай хар, сүсэггүй сэтгэл хар* (хүн итгэх бишрэх юмгүй, айж ичих зүйлгүй байх нь муу), *сүү хийсэн савнаас үнэр нь гарахгүй, сур иддэг нохойны ховдог нь гарахгүй* (сурсан занг болиход хэцүү), *сүү гашилбал язмаг, мэргэд ганцаардвал ончин* (хань нөхөр, ах дүүгүй ганцаардах хэцүү) зэрэг хэллэгээс тодорхой харагдаж байна. “Гэхдээ энэ нь монгол хүн усыг хэрэггүй, тусгүй зүйл гэж үздэг гэсэн үг биш, харин ч “Амьдралыг тэтгэгч гурван чандмань эрдэнийн нэг нь ус мөн” гэж ардын үлгэр домогт гардаг. Гагцхүү сүүтэй харьцуулсан үнэлэмжээс л харшууллын энэ утга санаа үүсэх болсныг тэмдэглэх хэрэгтэй болсон юмаа”.³ Иймд ус, сүү хоёр бол шимтэй-шимгүй эсрэгцлийн жишиг хэмжүүр болж тогтжээ.

Аль ч үндэстэн ертөнцийг таних өөр өөрийн арга, хэв маягтай. Үүний нэг нь эх хэл, түүнд байдаг хэлц нэгж юм. “Энэ нь тухайн соёл-хэлт үндэстний эртнээс нааш аж төрж ирсэн нутаг орон, түүний байгалийн байдал, эрхэлж ирсэн аж ахуй, аж төрөх ёс буюу амьдралын хэв маяг, ёс заншил, шашин шүтлэг, тэргүүтний өвөрмөц онцлогоос үүдэж, тухайн юм үзэгдэл, үйл явдал, шинж чанар, нөхцөл байдал зэргийг үнэлэх үнэлэмжийн жишиг хэмжүүр (etalon)-ийг бий болгосон байдагтай холбоотой ажээ. Эдгээр нь тухайн үндэстний сэтгэлгээний хэв шинж (stereotype)-ийг тодорхойлох гэрч баримт болдог байна”⁴.

Хэлний бага нэгж нь их нэгжээ агуулдаг, их нэгж нь бага нэгжээ багтаадаг харьцаанд нь тулгуурлан, монгол хэлний ойролцоо хэлц цогцолборыг завсрын түвшний нэгж болох ойролцоо хоршоо үгтэй нь харгалдуулан үзэж болохын зэрэгцээ тэдгээрт илрэх монгол ухаан, монгол сэтгэлгээний өвөрмөц онцлогийг зарим жишээгээр тодруулах гэж оролдлоо.

3. Ж.Баянсан. Хэл, соёл, сэтгэлгээ. Уб., 2002, 7 т.

4. Ж.Баянсан. Хэл, соёл, сэтгэлгээ. Уб., 2002, 2 т.

Эцэст нь дүгнэхэд, ойролцоо үгийн утга нийлэх буюу ижилсэн саармагшиж хоршоо үг бүтэх ба харин салах буюу ондоошин ялгарахаараа утга, хэлбэрээрээ эн зэрэгцсэн хэлц цогцолбор бүтдэг байна. Тодруулбал, монгол хэлний ойролцоо хэлц цогцолборыг ойролцоо утга бүхий хоршоо үгээс үүдэлтэй гэж үзэж болно. Ойролцоо утгат хоршоо үгийн утгын болон авианы ойролцоо байдлыг харгалзан толгой сүүл холбон, мөр тэгшитгэн нэг дор эгнүүлэхээс гадна мөр алгасан салаавчлах байдлаар мөр бадаг тэнцүүлж, улмаар мөр мөрт салган зэрэгцүүлсэн нь олонтоо байна.

НОМ ЗҮЙ

Апресян.Ю.Д. Новый объяснительный словарь синонимов русского языка. Первый выпуск. М., 1999

Бадамдорж.Д. Орчин цагийн монгол хэлний утга судлалын үндэс. Уб., 1997

Базаррагчаа.М. Монгол хэлний хоршоо үгийг хэрэглэх тухайд. Уб., 1990

Баянсан.Ж. Соёл, хэл, үндэстний сэтгэлгээ. Уб., 2002

Лувсанжав.Чой. Орос - монгол өвөрмөц хэллэгийн толь. Уб., 1970

Монгол хэлний дэлгэрэнгүй тайлбаргүй толь. Уб., 2008

Пагва.Т. Хэлний шинжлэлийн удиртгал. Уб., 1959

Ринчен.Б. Монгол бичгийн хэлний зүй. Өгүүлбэр зүй, дөтгөөр дэвтэр. Уб., 1967

Сүхбаатар.Ц. Монгол хэлний найруулга зүй. Уб., 1988 (1998, 2002, 2004, 2007, 2009)

Тогоо. Үгийн сангийн зүй. *Орчин үеийн монгол хэл*. Хөх хот, 1993, 1996

Төмөрцэрэн.Ж. Орчин цагийн монгол хэлний үгийн сангийн судлал. Уб., 1964 (1974, 2001)

Ульман.С. Семантические универсалии. *Новое в лингвистике*. Вып.V. (Языковые универсалии). М., 1970

RESUME

Based on the relation which big units language includes the small ones while bigger parts includes smaller, we tried to show the synonymous phrasal expression how can be compared with the synonym phrases as the intermediate unit. Mongolian mind can express and it's features in them. Synonyms make compound nouns when their meaning is similar or same, but when it has become different according to their meaning make phrasal expressions which have the parallel meaning and type. To clarify, we can say that Mongolian phrasal expression is originated from the byword which has the similar meaning. Providing synonymous bywords phonetic and meaning used heading and ending combined, lines are equalized, passed the lines and parallelized to each lines separately.

“ГОЛОМТ” ХИЙГЭЭД “ГОЛОМДОХ”-ЫН УЧИР

Ж.Ганбаатар¹

Монгол хэлний үгийн бүтцийг ажиглахад содон сондгой зарим үг миний анхаарлыг ихэд татдаг юм. Тэдгээрийн нэг бол яах аргагүй “голомт” хэмээх үг, түүний бүтэц дэх нэрээс нэр үг бүтээдэг гэгдэх “-мт” дагавар болно. Үг бүтээх дагаврыг бүртгэн судалсан эрдэмтэд монгол хэлэнд нэрээс нэр үг бүтээх (denominal nominal suffix) –мт дагавар байна хэмээгээд “голомт” гэдэг ганцхан үгээр жишээ татсан байдаг. Үүнээс улбаалаад монгол хэлний үгийн сангаас нэр язгуур бүтээвэрт –мт дагавар залгаж бүтээсэн өөр үг олох эрэлдээ мордлоо. Урьд өмнө хэвлэгдсэн монгол хэлний үгийн бүтцийн судалгаа, томоохон толь бичгүүдийг шүүсэн боловч “голомт”-оос өөр тохиолдол олсонгүй. Түүнээс хойш энэхүү “голомт” гэдэг үгийн талаар юм бичье хэмээн санаж, судалгаа шинжилгээний бүтээл, утга зохиолын ном судраас түүнтэй холбоотой жишээ баримт цуглуулж эхэлсэн юм. Ер нь голомт гэдэг үгийн язгуур гэгдэх “гол” чухам юуг зааж байна, тухайн үгийн язгуур мөн үү, биш үү гэдэг нь эргэлзээтэй хэвээр байна. Орчин цагийн монгол хэлний хүрээнд тухайн үгийн уг язгуурыг нь тогтоох бараг боломжгүй болжээ. Үгийн бүтцийн үүднээс *γol-(u)mta* юм уу, *γool-(u)mta* уу, эсвэл *γolum-ta* юм болов уу?

“Голомт” гэдэг үгийг судлаачид “гал” болон “гол” (төв хэсэг)-той тус тус холбон тайлбарладаг. Академич Л.Болд энэ үг “...лавтайяа гал гэдэг үгтэй холбоотой...”², судлаач Г.Хайрхан “гал гэдэг үгнээс авиа сэлгэх аргаар үүссэн үг”³ гэж үзсэн бол, өвөрмонголын судлаач Норжин “голын байр”⁴ гэсэн үг гээд монгол бичгээр “*γoolumta*” гэж бичих санал дэвшүүлсэн байдаг. Үнэхээр “гол” (төв, дунд) гэсэн үг бол монгол бичгээр “*γoolumta*” (ᠭᠣᠣᠯᠠᠮᠲᠤ) гэж бичих ёстой. Гэтэл өнөөг хүртэл яагаад “*γolumta*” (ᠭᠣᠯᠠᠮᠲᠤ) гэж бичсээр ирэв? Үүний цаанаа бас нэг нууц агуулагдаж буй мэт. Монгол бичгийн *γool* (гол) гэдэг үгийн бичлэгийн тухайд дүрсээр утга ялгахын тулд зориуд хоёр о эгшгийг дараалуулан бичсэн байж болзошгүй.

Эцгийн гэрээс гал тасран, өрх тусгаарлах зан үйлтэй холбоотой “голомт тулах” (айл гэр болох), “голомт үүсгэх” (гэрлэх), “голомтоо бадраах”, “голомт залгах”, “голомт сахих”, “эцгийн голомт” зэрэг хэллэг байдаг. Эцэг өвгөдийн гэр, галыг залгамжлан яваа айл өрхийг зааж буй өмнөх хэллэгүүдэд гал, голомт хоёр утгын нягт холбоотойг тодруулж өгч байна. Харин “гал тасрах” гэвэл өрх тусгаарлан айл гэр болохыг хэлдэг бол, “голомт тасрах” нь үе залгамжлах хүнгүй болох гэсэн санааг илэрхийлж буйгаараа л утгын зөрөөтэй байна. “Дайны голомт”, “халдварын голомт”, “тахлын голомт”, “соёлын голомт” зэрэг “төв, үүр, үүсгэвэр” гэсэн утга нь “гал”-ынхаас арай хожуу салбарлан үүссэн утга шиг байна.

Голомттой холбоотой өмнөх хэллэгүүд нь “гал” болон “гол” (төв хэсэг)-той утгын холбоотой байна. Харин

1. ШУА, Хэл Зохиолын Хүрээлэн

2. Л.Болд. Орчин цагийн монгол хэлний дагавар. УБ., 1986. х.76.

3. Г.Хайрхан. Монгол хэлний голомт гэх үгийн тухай – “Монгол судлалын чуулган” №12 (47), УБ., 2012. х.63.

4. Норжин. Монгол хэлний үг бүтээх дагаврын хураангуй. ӨМСХХХ, 2001. х. 100.

- “голомт цайх” (мөхөх, үндсээрээ сүйрэх),
- “голомтыг нь хийсгэх” (орон гэргүй болгох, гэр орны нь сүйтгэх),
- “голомтыг нь самрах” (а. Бусниулан түйвээх б. Айл гэрийн үр удмыг таслах),
- “голомтоо самруулах” (өрх гэрээ түйвээлгэх)
- “голомтоороо шуурах” (үндсээрээ сүйрэх)
- “голомт баллах” (үе угсаагаар нь сүйтгэх),

зэрэг нь “гал” болон “гол”-ын аль алинтай утгын шууд холбоогүй байгаа нь миний анхаарлыг татлаа.

Мэдээжийн хэрэг “гал”, “гол”-ыг хийсгэж, самарч, бас цайруулж (цагаан болгож) болохгүй. Тиймээс “голомтыг нь хийсгэх”, “голомтоороо шуурах”, “голомтоо самруулах”, “голомт цайх” зэрэг хэлц хийсвэр зүйлийг бус, харин ямар нэгэн бодит юм үзэгдлийг заагаад байх шиг. Эдгээр хэллэгийн ард “голомт” гэдэг үгийн жинхэнэ уг язгуур, мөн чанар нуугдаж байгаа юм биш биз.

Нэрээс нэр үг бүтээх –мт дагавар авч бүтсэн үг хайх явцдаа “голомт”-той нэг язгууртай байх магадлалтай “голомд-” (yolumda-) гэдэг үг олсон юм. Эл үгийг профессор Ш.Чоймаа нар “түүхий юмыг нурманд шарах”⁵ гэж тайлбарлажээ. Дээрх тайлбараар “голомдох” нь “нурамлах” (нурманд булаж болгох) гэсэн үгтэй утга яг таарч байна. Тэгэхээр голомт, нурам хоёрын хооронд ямар нэгэн холбоо хамаарал байж болох юм.

Шатсан бодисоос үлдэх органик биш нунтаг саарал зүйлийг “үнс нурам” гэдэг. Хэрвээ голомтыг нурамтай холбоотой гэж үзвэл “голомт цайх” гэдэг хэллэг нь “сүйрч (шатаж) үнс нурам болох” гэдэгтэй үндсэндээ тохирч байна. Цаашлаад “үнс нь хийсэж, өрх нь харлах” (мөхөх, сүйрэх, үндэс угсаа тасрах), “үнсийг нь хийсгэх” (гэр орон гал голомтыг нь бусниулах), үнсээр хийсгэх (юу ч үгүй болгох, хүйс тэмтрэх, устгах) зэрэг нь “голомтыг нь хийсгэх”-тэй дүйнэ. Түүнчлэн “голомтыг нь самрах”-ын нэгэн адил айл гэрийн “үнсийг самарч” (ийм хэллэг хайсан боловч олсонгүй) болно. Эндээс голомт, нурам (халуун үнс) хоёр утгын хувьд холбоотой болох нь тодорхой харагдана. Харин гарлын талаасаа ямар нэгэн холбоо байна уу.

Бичгийн зарим томоохон дурсгалаас хайхад “Монголын нууц товчоо”⁶, “Мухаддимат ал адаб толь”⁷-ны хэлэнд голомт гэдэг үг энэ хэлбэрээрээ хэрэглэгдэж байжээ. Түүнчлэн монгол хэл аялгуунуудын хүрээнд голомт (yolumta)-ыг үгийн гарлын үүднээс нурам (nurma), үнс (ünesü)-тэй холбох сэжиг, гарлыг нь тогтоох боломж олдсонгүй. Тиймээс монгол хэлтэй төрөл төс алтай язгуурын хэлнүүдээс голомт, үнс нурам гэдэг үгсийг шүүн үзье.

Голомт гэдэг үг хэлбэрээрээ гүрэг хэлнүүдэд байна. Турк, казак хэлэнд “коламта” (горячая зола), киргизээр “коломто”⁸ (очаг в юрте для приготовления пиши: место в юрте, на котором разводится огонь), якутаар “холмужан” (очаг у каминна, место для разведения огня), уйгараар “колун” (передняя часть очага, топка)⁹ гэдэг талаар эрдэмтэд тэмдэглэн үлдээжээ. Эндээс харахад утга агуулгын хувьд ч, гарлын талаасаа ч “голомт” нь дан ганц монгол хэлний үг бус алтай язгуурын хэлнүүдийн дундын шинжтэй үг шиг санагдана.

Алтай язгуурын хэлний томоохон төлөөлөгч болох эргний гүрэг хэлэнд kül¹⁰, эдүгээгийн казак, киргиз, якут хэлэнд күл¹¹ гэж үнс, нурмыг заасан үг байна. Түрэг хэлнүүдийн kül (үнс

5. “Монгол хэлний хэлзүйн толь бичиг” I боть. УБ., 2005. х.193. (Жич. Бусад толь бичгээс “голомдох” гэдэг үг олсонгүй).

6. qolumta – 中火爐, 塔、火盤 (02:10:03, §77), *豁魯, 塔、火盤 (10:40:06, §245) – “Word-Index to the Secret History of the Mongols with Chinese Transcriptions and Glosses”. Compiled by Hitoshi Kuribayashi. Sendai., 2009. p.392.

7. yolumta (fireplace). The Mongolian Words in the Muqaddimatal-Adab: Romanized Text and Words Index. Tokyo. 2008. Text.31.

8. Киргизско-русский словарь I. Сост. К.К.Юдахин. Фрунзе., 1985. х.398.

9. Номинханов Ц-Д. Материалы к изучению истории калмыцкого языка. М., 1975. х.146-147.

10. Kül - зола. Древнетюркский словарь. Ленинград. 1959.х.325.

11. Күл-зола, пепел. күл болу → обратиться в пепел, күл салгыш → пепельница (<http://sozdik.kz/ru/dictionary/translate/kk/ru/күл/>); Күл– үнс.Аргалын үнс – тезек күл (Б.Базилхаан. Монгол - казак толь. Өлгий, 1984. х.536); Күл - зола, пепел (Киргизско-русский словарь I. Сост. К.К.Юдахин. Фрунзе., 1985. х.462).

нурам) нь монгол хэлний *ᠶolumta* гэдэг үгийн язгуур гэгдэх “*ᠶol*” -той холбоотой нь маргаангүй аж. Алтай язгуурын зарим хэлэнд үнс нурмыг *kor*(*кор*)¹², *koz* (*коз*)¹³, *kūz* гэж хэлдэг нь монгол, түрэг хэлний *l* – *г* авиа, *г* – *з* авиа тус тус сэлгэдэг зүй тогтолтой холбоотой.

“Монголын нууц товчооны” хэлэнд *qolumta* [火爐, 塔、火盤 (02:10:03, §77), *豁魯塔、火盤 (10:40:06, §245)]¹⁴ хэлбэрээр гарч байгаа учир язгуур нь **qol* байж болно. Монгол хэлний ойрад аялгуунд *ᠶulumta*¹⁵, буриад аман аялгуунд¹⁶, Говь-Алтай, Баянхонгорын халхын аман аялгуунд *ᠶulamta*¹⁷ гэж байгааг харгалзан эртний хэлбэрийг нь **ᠶul*/**qul* гэж сэргээж болно. Ингэж үзвэл **qul* –ын эм эгшгээр амилсан хэлбэр нь **kūl* буюу “үнс нурам” болно. Алтай язгуурын хэл болоод монгол төрөл хэлнүүдэд *q* ~ *γ* ~ *k* гийгүүлэгч харилцан сэлгэдэг.

Дээр дурдсанчлан одоогийн монгол хэлний үгийн сангаас нэр язгуур, үндсэнд –*мт* дагавар залгаж үг бүтээсэн “голомт”-оос өөр тохиолдол олдсонгүй. Тиймээс судлаачдын монгол хэлэнд нэрээс нэр үг бүтээдэг –*мт* дагавар бий гэдэг санал эргэлзээ төрүүлж байна.

Харьцуулсан судалгааны үр дүнд голомт гэдэг үгийн язгуурыг **kūl* гэж тогтоолоо. Монгол хэлэнд нэр язгуур, үндсэнд залгаж *ogu-m* (мөр), *jisū-m* (малын) гэх мэтээр ихэвчлэн тэмдэг нэр бүтээдэг –*м* (*m*) дагавар бий. Энэхүү дагавар нь *qul*(**kūl*) – (*u*)*m* гэж үг бүтээх боломжтой. Монгол хэлний –*м* дагавар утга болоод байрын хувьд ардаа “орны” утгатай –*t* (*-tu*, *-tū*) дагавар авдаг. Эндээс *qul*–(*u*)*m*–*tu* болно. Голомт гэдэг үг нь дээрх хэлний хөгжлийг туулсны үр дүнд бүтсэн үг болов уу гэсэн таамаглал дэвшүүлж байна.

Эрт цагт “голомт” –ын **kūl* язгуур нь халуун үнс нурмыг, **qulum*/**ᠶolum* нь гал түлсэн газрын шатаж харласан ормыг, *ᠶolumtu*, *mo*, *ᠶolumta* (–*t* дагавар нь харганат, зээргэнэт, харзат, шарилжит гэх мэт орны утгат нэр үүсгэдэг) нь үнс нурам бүхий тулга зуухны орчим газрыг заадаг байсан ажээ. Цаашлаад голомт нь эцэг өвгөдийн гал, гэр, түүнийг залгамжлан яваа хүн, айл өрхийг нэрлэдэг болсон байна. Хожим үндсэн утгаас “үүр, үүсвэр, уурхай” зэрэг утга салаалан хөгжжээ.

12. Кор - горячая зола. Киргизско-русский словарь I. Сост. К.К.Юдахин. Фрунзе., 1985. х.405.

13. Коз - (халуун үнс) нурам; коз га көмiн тастау - нурманд булж орхих. Б.Базилхаан. Казак-монгол толь. УБ., 1977. х.185.

14. “Word-Index to the Secret History of the Mongols with Chinese Transcriptions and Glosses”. Compiled by Hitoshi Kuribayashi. Sendai., 2009. p.392.

15. Ж.Цолоо. БНМАУ дахь монгол хэлний нутгийн аялгууны толь бичиг. II (ойрд аялгуу). УБ., 1988. х.361.

16. Г.Гантогтох. Буриад аялгууны толь. УБ., 2010. х.155.

17. Б.Амаржаргал. БНМАУ дахь монгол хэлний нутгийн аялгууны толь бичиг. I (халх аялгуу). УБ., 1988. х.162.

АШИГЛАСАН НОМ, ЭХ ХЭРЭГЛЭГДЭХҮҮН

1. Амаржаргал Б. БНМАУ дахь монгол хэлний нутгийн аялгууны толь бичиг. I (халх аялгуу). УБ., 1988.
2. Базилхаан Б. Казак - монгол толь. УБ., 1977.
3. Базилхаан Б. Монгол - казак толь. Өлгий, 1984.
4. Болд Л. Орчин цагийн монгол хэлний дагавар. УБ., 1986.
5. Гантогтох Г. Буриад аялгууны толь. УБ., 2010.
6. Древнетюркский словарь. Ленинград. 1959.
7. Киргизско-русский словарь I, II. Составил проф. К.К.Юдахин. Фрунзе., 1985.
8. "Монгол хэлний хэлзүйн толь бичиг" I, II боть. УБ., 2005.
9. Номинханов Ц.Д. Материалы к изучению истории калмыцкого языка. М., 1975.
10. Норжин. Монгол хэлний үг бүтээх дагаврын хураангуй. ӨМСХХХ, 2001.
11. Ринчен Б. Монгол бичгийн хэлний зүй. Дэд дэвтэр. УБ., 1966.
12. Хайрхан Г. Монгол хэлний голомт гэх үгийн тухай – "Монгол судлалын чуулган" №12 (47), УБ., 2012. х.61-67.
13. Цолоо Ж. БНМАУ дахь монгол хэлний нутгийн аялгууны толь бичиг. II (ойрд аялгуу). УБ., 1988.
14. The Mongolian Words in the Muqaddimat al-Adab: Romanized Text and Words Index. Tokyo. 2008.
15. 「元朝秘史」モンゴル語漢字音訳・傍訳漢語対照語彙」東北大学東北アジア研究センター、2009年、538頁。
16. <http://sakhalya.ru>
17. <http://sozdik.kz>

ABSTRACT

In this article, the etymology of Mongolian word "yolomt" is studied. This word has been analyzed from linguists point of view. The structure of yol-(u)mta and word root has been explained in connection with "yal" (fire) and "yol"(center) meanings. As a result of this study, it is ascertained that the word root is *kül.

In earlier time, *kül root shows hot ash, *külüm/*qulum/yolum means the burned trace of fire, yolumtu (mo.yolumta) shows the place around ashy stove. Furthermore, "yolomt" named fire, home, heir and family of the ancestor. Later, it means as "spot, nucleus, formation", which is developed from main word.

БАЙГАЛИЙГ ДЭЭДЛЭХ МОНГОЛ СЭТГЭЛГЭЭ БА ДҮРСЛЭЛТ ЧИМЭГ ТОДОТГОЛ

Б.Мөнхтуяа, Б.Наранчимэг¹

Тодотгол гишүүний судалгааг үзэхэд тодотголыг хэлбэр хэлзүйн талаас судалсан нь өргөн хүрээтэй байгаа боловч найруулгазүйн шинжтэй уран найруулгын тодотголын утга руу орж судалсан нь ховор байна. Иймээс тодотголын судалгаанд судлалгүй орхисон зүйл их бөгөөд шинэлэг судалгаа хэрэгтэй байна.

Чимэг үг (эпитет- epithet)-ийг найруулгазүйн онолын бүтээлүүдэд, байнгын чимэг үг (постоянные эпитеты), дүрслэх чимэг үг (изобразительные эпитеты), сэтгэлийн хөдөлгөөн илэрхийлсэн чимэг үг (эмоциональные эпитеты) гэж ангилдаг ажээ.

Дээрх ангиллаас уран сайхны эхийн найруулгад өгүүлэгчийн үнэлэмжийг илрүүлэх гол хэлбэр нь сэтгэлийн хөдөлгөөн илэрхийлсэн чимэг үг, дүрслэх чимэг үг болдог бөгөөд эхийн өгүүлбэрзүй талаас нь авч үзвэл, уран сайхны дүрслэлт чимэг тодотголоор (образное определение) дамжин хэрэгждэг байна.

Дүрслэх ур маяг нь уг дүрслэгдэхүүнээ чимэглэх үүрэгтэй уран тодотгол бөгөөд өгүүлэгчийн эерэг үнэлэмж, үндэстний ахуй, соёл сэтгэлгээний өвөрмөц онцлогийг тээж байдаг “хэлний нэгж” юм. Уран сайхны эхийн найруулгад дүрслэлт чимэг тодотголоор илрэх эерэг үнэлэмжийг “байгаль ертөнц” гэсэн цогц ойлголт(концепц)-ын хүрээнд бүлэглэн авч үзвэл,

1. Нүүдлийн соёл иргэншилд байгалийг дээдэлж, анхдагчийн хэмжээнд өргөмжилж, шүтэн биширч, сүслэн залбирах сэтгэлгээ, зан заншил уламжилж ирсэн. Энэхүү чин эрхэмнэл, дээд хүслэн нь өгүүлэгчийн эерэг үнэлэмжийг илэрхийлсэн тодотгогч-тодотгуулагчийн харьцаатай чимэг тодотголоор илэрдэг зүй тогтолтой байна. Үүнийг дараах уран сайхны эхийн баримтаар тодруулъя.

... Намайг элээгээд үлдэх *тэнгэрийн заяат нутаг*

Насны хайраа дээжилсэн Монголын сайхан өргөө

(Ш.Сүрэнжав, “Сонет цэцгэн эрих”)

...*Ивээ хайрын тэнгэр*, энэ насны *шүтээн* – *эх орон минь*

Эгчийн илгээсэн эзгийтэй уутан дотроос

Идээний тавганд инээд алдах шиг торр-хийн унасан

Эрхний шүр шиг бяцхан шар чулууг

1. Архангай аймаг дахь Багшийн сургууль

Эрхэм нандины дээд мэт сүсэглэн авч үзлээ, би

(Д.Бямбаа, "Намайг эргэж ирсэн нутгийн бяцхан чулуу")

...Аав, ээжийн ерөөл шингэсэн

Ашид оршихын хүчин бүрдсэн...

Эх орон минь залуужиж байна.

(Ч.Лхамсүрэн, "Эх орон")

...Сам шимийн ертөнцөд ийм ариун дагшин, гэгээн эрхэмсэг газар аль орон дэлхийд байдгийг би мэдэхгүй.

(С.Пүрэв, "Ихсийн газар")

...Бумбын орон шиг нутгаа би

Зүүдэлнэ чинээ бодсонгүй дээ хө.

(Д.Алтангэрэл, "Бурхан Бумбын орон")

Манай нутаг төв дундаа нэг их сайхан нууртай. Тэр бол дээр өгүүлдэг. Баянтөхөм. Төхөм тойроод нил хужир. Их хөндийн энгээр нил таана, баглуур, бударгана, дэрс. Тэр хавьд чоно, нохой ч байхгүй. Тэмээний диваажин л гэж, диваажин шиг гэж тийм газар орон байдаг байх.

(Д.Цоодол, "Шар тэмээний нутаг")

хэмээн хураангуй ба дэлгэрэнгүй олон янз дүрслэлт чимэг тодотголоор ийм сайхан эх нутгийнхаа эзэн нь болж төрсөн нь "учрал тохиол" хэмээн бахархсан өгүүлэгчийн омогшил, бахархлыг илтгэжээ. Нөгөө талаар эх орон газар нутгийг шүтээн, тэнгэр, хайр, ерөөл аз, заяа буян, ариун дагшин, гэгээн эрхэмсэг гэсэн шашин шүтлэг, оюун сэтгэхүй санааны агуулгатай чимэг тодотголоор тодотгож байгаа нь газар шороог сүнсжүүлэн тэнгэржүүлэх эртний тэнгэр шүтлэг бөөгийн ёсны хүрээний багц мэдлэг концепт, үнэлэмж, хэлээр илэрч байгаагийн жишээ болохоос гадна төр улсыг санаалаг ариун буюу сакр гэж үздэг эртний буюу уламжлалт ойлголт монгол сэтгэлгээ одоо ч хүчтэй хадгалагдаагийг харуулах хэл соёлын баримт мөн.

2. Уран сайхны эхийн найруулгад сав ертөнц, уул усаа сүслэн дээдэлж, хүсэл юугаан шивнэн даатгажирсэн өнө эртний өвөрмөц зан үйл, монгол соёл сэтгэлгээг илэрхийлсэн нэгэн зүйл тодотгол ажиглагдаж байна. "Уул" - ыг чимсэн дүрслэлт чимэг тодотголуудын бүтэц хэв шинж, утга үүрэг, хувиргал нь өөр өөр байна.

Нэрийг хэлдэггүй

Сүсэгт уул минь

(Б.Лхагвасүрэн, "Монгол уул")

...Олон түмэн нь хүслээ даатгасан

Орчлонд ганцхан хайрхан минь

...Мянган бурхны шивилэгтэй уул

(Д.Чулуун, "Шүтээн уул")

...Цагаан бүхний дээжийг цогцлоож, цацлын есөн нүдээр дөрвөн зүг, найман зовхис руу шиврэн дусалсан монголын Цагаан уулс, Алтай минь.

(Ж.Баттулга, "Алтай") гэж хүн - байгалийн хүйн

холбоо, монгол зан заншлын онцлогийг илэрхийлсэн утгатай, уран тодотгол буюу хураангуй дэлгэрэнгүй дүрслэлт чимэг тодотгол өгүүлбэрээр дүрсэлсэн нь дом шившлэг, ид шид, тотем, анимизм, фетишизм, табу цээрлэх ёс гэсэн домгийн ойлголт монгол ертөнцийн домог зүйн загварын хувьд "уул" гэдэг нь ид шидийн орон зайн концепт багц мэдлэгийн төв ойлголт болохыг харуулж байгаа бөгөөд энэхүү концептэд эерэг үнэлэмж илрэх нь тодорхой юм.

3. Уран сайхны эхийн баримтаас үзэхэд байгалийн өвөрмөц онцлог, түүнд хандах өгүүлэгчийн эерэг үнэлэмжийг илтгэсэн чимэг тодотголууд нь "тал", "хангай", "говь", "хээр" тодотгуулагчтай байх нь олонтоо тохиолдож байна. Энэ нь уудам дэлгэр нутаг оронтой монголчуудын хувьд амьдралын тэнүүн чөлөөт хэвшил, санаа сэтгэлийн уужим амгалан байдал зэрэгт онцгой ач холбогдол өгдөгтэй холбоотой гэж үзэж болно. Жишээлбэл,

...Хөх туурь бол тэнгэрийн солир харван унаж байдаг, сар шөнөжингөө туулахдаа ч цуцдаг агуу уужим тал нутаг юм аа. (П.Баярсайхан, "Хөх туурийн тал")

...Гүйгүүл морин
Зургаан сардаа тууламгүй
Нүүгүүл үүлс
Зуны сардаа барамгүй

Тал минь, тавнухан цэнхэр тал минь. (Дан. Нямаа, "Тал") хэмээн тал нутгийнхаа агуу уужим, саруул сэлүүнийг "өөр хаана ч үгүй" хэмээн гайхуулан магтан дуулсан бол,
...Алсын хөх зэрэглээнд адуу мал торолзож, хуурын аялгуу эгшиглэсэн ийм л саруулхан тал нутагт би тогорууны дэгдээхэйтэй тоглож өссөн.

(Б.Догмид, "Санаж сарвайх нутаг ус мину")

...Наран саран хоёрын хооронд зундаа улайсч, өвөлдөө царцдаг бидэрт хонгор манхны элс, бодол адил аниргүйхэн нүүдэллэдэг өмнийн хөлгөн их говь.

...Уншар зэрэглээ нь хүртэл хуурын эгшигтэй энэ халиун хонгор говь ...
(Б.Догмид, "Говь") гэж дүрслэн чимэглэсэн байдаг бол, "хангай" нутгийнхаа сайхан байгалийг,

...Сэвшээ хонгор салхитай

Сэрүүн сайхан хангай... (Д.Даржаа, "Сэрүүн сайхан хангай")

хэмээн дээдлэн магтаж, ийм сайхан ус нутгийнхаа эзэн болсондоо сэтгэл ханагар, баяр бахдалтай байдгийг илтгэжээ.

"Тал", "хангай", "говь" гэсэн тодотгуулагчийн чимэг тодотголууд нь их төлөв байгалийн өвөрмөц онцлогийг илтгэсэн дэлгэрэнгүй дүрслэлт чимэг тодотголууд, эсвэл уудам дэлгэр, хязгааргүй орон зайн утга бүхий уран тодотгол байдаг нь монголчууд ашдын заяаг энэ уудам дэлгэр газар нутагтаа дөрвөн цагийн эргэлтэнд нүүдэллэж ирсэн аж амьдрал, ахуй соёлтой холбоотой.

4. "Байгалийн сайхан буюу байгалийн үзэгдлүүдийг үнэлэх гол сайхны үнэлгээ нь хүнээс байгальтай харьцах харилцааны явцад үүсч бүрэлддэг. Байгалийн олон янзын үзэгдэл, үйл явцад сайхны агуулгыг бүрдүүлдэг чанарууд объектив ёсоор агуулагдаж байдаг учраас байгаль нь бидэнд гоо сайхны мэдрэмж таашаалыг төрүүлдэг байна."²

...Буурал эртний домог мөнхөд оршсон хаяа захгүй говьдоо ширээ хүрэн тэмээд тэнгэрээ өргөн тэшилдэж, цагаан зээрийн сүрэг цахилж нэг байж дэгдэх нь Дулаан Богд уул өөрөө хол замын биднийг дагаад ачаалах нь уу гэлтэй их говийнхоо энгэрээр өндөлзөнө. Ийм л сайхан өгөөмөр амгалан нутаг даа.

(С.Пүрэв, "Дулаан Богд Дулаан")

...Ай хоорхий, овчүүн дээрээ тоглуулж өсгөсөн өлгий их нутаг минь өмнө зүгт байдаг аа. Хатан булагт минь хавар аль хэдийн ирчихсэн шинийн нэгний өглөө сумаа тойроод мөрөө гаргах шинэ хүний тоо нэмэгдэж л байгаа даа.

(Г.Мөнхцэцэг, "Миний Хатанбулаг эх орноо манадаг")

...Өлмийд минь өөхийгөө дэвссэн их тал явах тусам уужран, гэнэт өмнө минь эр бараан унага цахилан гараад ирлээ, бурхан минь! (С.Пүрэв, "Тал")

Янагийн сайхан харц ингэ
Яргуй нүдлэн мишээж
Ханшийн ногоо нярайласан
Хаврын тал нялхарна.

(Д.Пүрэвдорж, "Дөрвөн цагийн тал")

гэх мэт хураангуй ба дэлгэрэнгүй дүрслэлт чимэг тодотголоор байгалийн сонин содон байдлыг үзэн баясаж, бишрэн магтах сэтгэгдлээ илэрхийлсэн уран дүрслэл болжээ. Байгалийн үзэгдлийн амьдчилал, хүншүүлэл бүхий чимэг тодотголоор өгүүлэгчийн эерэг үнэлэмжийн

баясан бахархсан өнгө аяс илэрч байна.

ДҮГНЭЛТ

1. Монгол хэл - соёлт үндэстэн байгаль ертөнцийг таньж мэдээд, түүнийг үнэлсэн байдал нь “тодотгогч-тодотгуулагч”-ийн харьцаан дахь дүрслэлт чимэг тодотголоор илэрч байна.
2. Дүрслэлт чимэг тодотгол нь нүүдэлчин монголчуудын байгаль дэлхий, уул ус, нутаг орноо анхдагчийн хэмжээнд өргөмжлөн, шүтэн бишрэх соёл сэтгэлгээний онцлогийг тээж байдаг. Иймд, “нутаг орон, уул ус, тал, хангай, говь” гэсэн байгаль ертөнцийн утгатай нэр үгүүд эерэг үнэлэмжит хураангуй ба дэлгэрэнгүй чимэг тодотголуудыг захирах нь түгээмэл байна.
3. Уран сайхны эхийн найруулга дахь дүрслэлт чимэг тодотголыг эхийн нэгжүүдийн шаталсан тогтолцоонд тулгуурлан харахад дүрслэлт чимэг тодотгол – дан нэр үг, дүрслэлт чимэг тодотгол – нэрийн холбоо болон хэл, хэлэхүйн төгс нэгж дүрслэлт чимэг тодотгол – өгүүлбэр, дүрслэлт чимэг тодотгол – цогцолбор гэсэн нэгж бүрд хамаатай байна.

НОМЗҮЙ

- 1.Баянсан Ж., Соёл, хэл, үндэсний сэтгэлгээ, Уб., 2002
- 2.Баранов А.Н., Караулов.Ю.Н., Русская политических метафора, Материалы к словарю. М.,1991
- 3.Галбаяр Г., Уранзохиол шинжлэлийн үүд, Уб., 2003
- 4.Дулам С., Хасбаагар Ц., Уранзохиолын онолын үүд, Уб.,1980
5. Мөнх- Амгалан Ю., Орчин цагийн монгол хэлний баймжийн ай, Уб.,1998
- 6.Лакофф Дж. Джонсон М., Метафоры которыми мы живем. //Теория метафоры. М.,1990
- 7.Пүрэв-Очир Б., Үг, өгүүлбэрийн амь амьдрал, эрчим долгион, соёл хэрэглээ, Уб., 2011
- 8.Гөмөрбаатар Ж., Гоозүйн үндсэн категорууд, Уб.,1998
- 9.Ууганбаяр М., Метоним, метафор хэмээх ойлголт ба эхийг унших ерөнхий загварын нэгэн жишээ, МУИС, МХСС, Монгол судлал, Эрдэм шинжилгээний бичиг, Уб., 2007
- 10.Энхбаяр С., Утгазохиолын онол, Уб., 2011

НАТУРАЛИЗМ БА ТҮҮНИЙ ХОЁР ГОЛ УРСГАЛЫН ТУХАЙ

Д.Галбаатар¹

Натурализм (*лат. natura, англ. naturalism*) хэмээх гадаад үгийг монголчууд XX зууны хоёрдугаар хагасаас судалгаанд хэрэглэх болжээ. Латин хэлний “байгаль”, “оршин буй юм” зэрэг олон утгат үгийг орчин үеийн уран зохиол судлалд уран бүтээлийн арга, урсгал чиглэл гэсэн утгаар хэрэглэж байна.

Натурализм уран зохиол, урлагт эртнээс инагш дэлгэрсэн хэт реалист чиг хандлага бүхий уран бүтээлийн томоохон арга /чиглэл/ юм. XVIII-XIX зууны сүүлчээр европ, америкийн уран зохиолын практикт эртний сэтгэлгээ ур зүйн туршлагад суурилсан бие даасан чиглэл болон хөгжиж, улмаар онолын салбарт нэвтэрчээ. XIX зууны 70-90-ээд онд өрнө дахин, ялангуяа францын урлаг, уран зохиолын хүрээнд хүчтэй дэлгэрч, анхны цэгцтэй туршилтууд хийгджээ. Энэ нь эрт дээр цагаас урсгалаар хөгжсөн натура урлагийн урлахуй аргын туршлага, сэтгэлгээ хийгээд дүрслэг элементүүдийг ашигласан орчин цагийн уран зохиолын нэг шинэ чиглэлийн үндэс болж хөгжсөн аж.

Натурализмын туурвил зүйн практик үндсийг Э.Золя “*Туршлагын роман*”-аараа тавьж, гүн ухааны үндэслэл нь Э.Геккель, Г.Спенсерийн байгалийн шинжлэлийн материализм, И.Кантын позитивист үзлийг хослуулсан үзэл онолоор баяжиж, амьдралыг өнгөц дүрслэхээс татгалзах уриан дор хөгжсөн түүхтэй.

Натуралист туурвил зүйн үндсэн зарчим өнгөц харвал реализмтай адил төсөө мэт боловч онол, арга зүйн зарчмын хувьд ялгаатай юм. Реализм нийгмийг шинэчлэх, хүнийг орчин ахуй, хөгжил хувьслын явцад нь бодтой үзүүлэхийг зорилго болгодог бол натурализм аж амьдралын хөгжил хөдөлгөөний явц дундын зөрчлийг бус хөдлөшгүй, хувиршгүй байдалд нь мөрдөж тусгах зарчимд суурилсан гул сэтгэхүйн түүхэн зүйг орхигдуулах, урлагийн уран сайхан, уран сэтгэмжийн талыг орхигдуулж, үнэ цэнээ алдах сул талтай.

Натурализм нь романтизмаас ч урт удаан үргэлжилсэн гэж барууны эрдэмтэд үздэг. Натуралист онолын үзэл санааны эхлэл цэг нь В.Шекспирийн зохиолын “*хүнд хүсэл зоригийн эрх чөлөө байхгүй, тэдний хувь заяа төрөлхийн “эмгэнэлт алдаа”-ндаа оршдог*” гэх томъёололд хураагдаж, энэ асуудал уран бүтээлийнх нь үндсэн өгүүлэмж, уран сайхан, илэрхийлэх барил сэдэв санааг тодорхойлдог гэж үздэг байна. Гэхдээ В.Шекспирын зохиолын дүрүүд “*амьдралаас хуулбарлагдаагүй*” тэдгээрт уугуул жишиг /прототип/, “*тогтмол дуудчууд*”-ын дүр байхгүй учраас натуралист бус, мэдээлэгч, тоочигч бус сэтгэгч шинжтэй гэж барууны эрдэмтэд тайлбарладаг. Харин натурализмд хатуу тогтоосон стандарт шаардлага бага,

1. Монгол Улсын Их Сургууль

харин уншигчид руу цоо ширтэгч ямар нэг эмзэг асуудлын процессыг мөрдөх барил ноёрхдог. Натурализм, романтизм хоёрын гол ялгааг *“хашаа түшиж зогсоод амаа чилж, цууртал билүүдэгч”/романтикууд/, “өдөр бүхэн хүнд, уйтгарт хөдөлмөрийн буулган дор амьдралын эрч хүч хадгалагдаж буйг мэдрүүлдэг “бүрээч”* /натурализм/ бүтээлч хэв шинжтэй болохыг А.Розенбаум нэлээд оновчтой тодорхойлжээ.

Натурализмыг урлаг, уран зохиолын амь болсон уран сайхан, түүний үүрэг, нөлөөг дутуу үнэлэх, амьдралын үзэгдэл явдлыг буй байдалд нь мөрдөх, өнгөц зурах, тоочих, хүн өөрийн аж төрж буй нийгмийн орчин ахуйд баригдмал болох, эргээд тэрхүү орчин ахуйдаа нөлөөлөх талыг бага анхаардаг сул талтай гэж бусад урсгал чиглэлийнхэн шүүмжилдэг. Тэд амьдралын мөнх оршихуйн учир ёсыг нотлохыг эрмэлздэг ч, хүний биологийн болон байгалийн хүчин зүйлийг хэт үнэлэх, хүний сайн сайхны хүсэл эрмэлзлэгт бага анхаарч зовлон зүдгүүр дуусашгүй гэх гутранги үзэл санаанд баригдах шинжүүд нь зохиол бүтээлийг нь ерөнхийдөө уйтгарт бараан өнгө аястай болгодог. Гэхдээ олон ургальч үзлийн үүднээс амьдралыг мөрдөж, нарийн дүрслэх эрмэлзлэг, байр суурийг үгүйсгэх аргагүй юм. Натурализм эртний сурвалжит хүчтэй аргын нэг мөн. Монголын эрт ба эдүгээгийн уран зохиолд ч натурализм өөийн жамаар хөгжиж ирсэн билээ.

Натурализм нь биологизм, фотографизмын хоёр гол урсгалыг нэгдэл юм. Түүний бичлэгийн арга зарчим, сэтгэлгээний хэв маяг, хөгжсөн түүхийн улбаа мөр монголын эртний ба орчин үеийн уран зохиолын хөгжлийн эхэн үеээр нэлээд хүчтэй дэлгэрч байжээ. Хуульч Сандаг, ерөөлч Гэлэгбалсангийн уран бүтээл ба Д.Чимэдийн *“Янагийн үнсэлт”*, М.Ядамсүрэнгийн *“Гурван хүүхэн”*, *“Замаа алдсан Жамъянмядаг”*, Ши. Аюушийн *“Марал, Шарын жүжиг”* зэрэг тухайн цаг үедээ шүүмжлэгдэж асан цөөнгүй зохиолын бичлэг сэтгэлгээнд биологизм, М.Ядамсүрэнгийн *“Залуу хос”*, Ц.Дамдинсүрэнгийн *“Гологдсон хүүхэн”*, Д.Чимэдийн *“Хар харгисын ярицаан”*, *“Худалч хүний хооролдоон”*, *“Баячууд баяргүй үгс хэлэлцэнэ”*, С.Бүяннэмэхийн *“Шөнийн бүг”*, *“Өвлийн доторх ядуу гэр”*, *“Хадны дээрх галц хоньчин”* зэрэг бүтээлд фотографик бичлэгийн барил тод юм.

/Энэ аргын талаар зохиогчийн “Монголын уран зохиолын аргын судалгаа” докторын диссертациас дэлгэрүүлэн үзэж болно. УННС, УБ. 1999/

ФОТОГРАФИЗМ (анг. *photographism*) монгол уран зохиолын бүтээгч язгуур аргын нэг төдийгүй натуралист чиглэлийн бие даасан урсгал юм.

Фотографик арга нь урлаг, уран зохиолд байгаль, нийгэм, хүний аж төрлийг дүрслэхдээ гадаад дүрийн илэрхийлэл, шинж тэмдэг, өрнөлийн процесс буюу үйлдлүүдийг ягштал мөрдөх, тоочих маягаар үзэгдэл, юмсын дотоод учир шалтгаан, гоо сайхан, язгуур мөн чанарыг нээх эрэлхийлэл голлодог арга юм. Монголын орчин үеийн уран зохиолд натуралист барил 1920-30-аад онд мэдэгдэхүйц дэлгэрсэн төдийгүй гэдгээрт натурализмын фотографик дүрслэлийн хэв маяг илт ялгардаг.

Монголын шинэ үеийн уран зохиолын төлөөлөгч М.Ядамсүрэнгийн бүтээлд натуралист хандлага бийг үндэсний судлагчид тэмдэглэжээ. Ялангуяа *“Залуу хос”* туужийг ийм хэв шинж бүхий хэмээн элдэвлэн шүүмжилж асны учир шалтгаан нь гол баатар Жанцангийн дүр, амьдралын нэгэн мөчлөг үеийн орчин, нөхцөл байдлыг урласан арга барилтай холбоотой юм.

Тухайлбал: Ганц бие залуу эрийн арчаагүй наазгайг түүний гэрийн доторх *“...Хаалгыг тайлж дотогш орвоос цөм өглөөний хэв, мөнөөх янз, сугарч боссон хөнжил нь орны дунд бөөгнөлдөн, базсан цаас, напиросын шилбэ энд тэнд үзэгдэх эх захгүй, дээл гутал тасалгааны энэ тэр өнцөг буланд хөглөрөөд орны дээд, доод хөндийд хиртэй цамцыг хэд хэдээр хүмхин чихэж дутуу хаасан цонхны хаалга, байшингийн доторхийг гэрэлтүүлэн хагас шаазан цай ширээн дээр үлдсэний дотор хоёр ялаа унаж үхсэн агаад...эргэн тойрон нэг хэв, мөнөөх янз нэг ч хөдөлгөөнгүй, нэг ч сонирхолгүй, чив чимээгүй, нам гүмийн дотор Жанцан ганцаар*

эргэлдэн байжээ. Өмнөх сандлын өнцөг дээр түр суух зуур ширээн дээрх шаазантай цайны үлдэгдлийг цонхоор асгаж бэлэн байсан данхтай хүйтэн цайнаас нэг аяга цай залгилаад чимээгүй гүний дунд уйтгарлан сууж нэгэн зэрэг сэтгэлтэйгээ ярилцан, ядарсан бие амрах дургүй, бичгийн савыг ширээн дээр тавьж дугуйгаа түлхэн гаргаад хадгалан хүлээгч хар цоожиндоо хаалгыг тушаан баруун зүг одов" / "Түүвэр зохиол". 15-р тал/ зэргээр дүрсэлж, арчаагүй хайнга байдлыг гэрийн доторх зүйлсийн зураглалаар нэг бүрчлэн бүртгэн тоочих аргаар илэрхийлжээ. Баатрын хайш яайшхан үйлдэл, гэрийн эмх цэгцгүй байдлын хослолууд, илүүц гэмээр юухан хээхнийг ч болов орхигдуулахгүйг хичээх бичлэгийн энэ хэлбэрийг фотографууд өргөн ашигладаг. Дээрх зохиолын цаашдын өрнөл ч бүхэлдээ ийнхүү мөрдөх, бүртгэх аргаар баялаг юм.

Зохиолын эхэнд "...алба тармагц морьтой, явган, дугуйтай, машинтай, эрэгтэй, эмэгтэй олон хүмүүс бужигналдаж, гэр гэрээдээ ирж хувцас хунарыг тайлан, хөл гарыг дэлгэн их тавтайгаар идээ ундааныг идэж, шинэ хүчийг залгах ажээ." зэрэг процессыг утсуулсан илэрхийлэл нь олон мэдээллийг агуулаад зогсохгүй, олон өвөрмөц хөдөлгөөн ба дүр зургийг илэрхийлсэн сайн талтай ч ур чадвар, уран сэтгэмж, сэтгэл зүйн эрэл, дүрийн дотоод ертөнцийг нээх тал дутмаг байгаа нь фотографик аргын сул тал төдийгүй түүний оршихуйн бодот мөн чанар нь юм.

Гэрэл зураг мэт дүрслэл зарим судлаачдын үзэхээр ганц нэг бүлэгт тааралдах бус туужийн бүх хэсэгт тархмал юм. Тухайлбал гэрээс гарсан Жанцан Монгол банкны гудамж дахь хоолны газрыг зорьж, орсон ба нэгэн залуу бүсгүйг онцолж харсан, түүний гадаад төрх, байр байдал, намба, зан ааль, нүүр царай, хувцас зүүсгэл, ганц бие Жанцангийн мөрөөдөл, дур хүслэн, гуанзнаа хооллох хүмүүсийн байдал, дуу шуугиан бүхнийг тоочиж, эцэст залуу охиныг сэм даган гараад тэргэнд хамт сууснаар танилцсан... бүх хэсэгт фотографикийн дүрслэл ноёрхдог.

Өрнөдийн судлаачид "романтик зохиолуудад өргөн ашигладаг натуралист хэв загвар нь натурализмын холимог хэлбэр болох "романтик-натурализм" хоёрын гоо зүйн тайлбар нэг байж болох, мөн туурвил зүйн ижил зарчим гэдэг асуудлыг тавих боломж олгож байна" /Миловидов.В.А. "Натурализм: метод, поэтика, стиль" Тверь. 1993. 23, Dobbg.B, Dobbg. J. 181/ гэжээ. Уран бүтээлийн арга барилууд дангаар оршихоос гадна нэгэн бүтээлд нэгдэн нийлэгшсэн байж болохыг ориенталистууд тэмдэглэжээ. Ц.Дамдинсүрэн "Гологдсон хүүхэн" /1929/, Д.Цэвэгмидийн "Хоньчин Найдан", "Болд Самбуу хоёр" зэрэг 1930-аад оны туужуудад иймэрхүү бичлэг, сэтгэлгээний хэв маяг бий. Сонирхолтой нэг тал нь натурализмтай ямагт нөхцөлддөг сентименталь хандлага, романтик тэмүүлэл эдгээр бүтээлд мөн ажиглагддаг.

БИОЛОГИЗМ (анг. *biologism*) Натурализмын дотоод урсгал. Натуралист уран бүтээлийн аргын гоо сайхны нэг үндсэн зарчим нь хүний хувийн амьдрал, бэлгийн харилцаа, биологийн төрмөл шинжүүдийг ил задгай, байгалийн хүчин зүйлийн түвшинд нь ойртуулж дүрслэх зарчим юм. Бэлгийн харилцааны асуудал нь уран зохиолын нэг гол сэдэв, өгүүлэмж байсаар ирсэн бөгөөд уран сайхны янз бүрийн орчинд, янз бүрийн зорилго, үзэл, зарчмаар дүрслэгдэж иржээ. Түүний нэг хэлбэр нь хүний биологийн сонирхлын хүчин зүйлс рүү хандсан биологизм байв.

Энэ мэт биологийн хүчин зүйлсийн өгүүлэмжийг фотограф аргаар илэрхийлэхэд уншигч үзэгчдийн сонирхлыг өдөөх, татах хүч эрчимтэй бус учраас хүний амьдралын гол чухал хэрэгцээний нэг болох бэлгийн амьдрал, эротик /тачаангуй/ хандлагыг илүү шохоорхох байдал нийгэмд бий болж тэдний эрэл, зохиол туурвилын нэг талыг чухалчилдаг биологизмыг төрүүлжээ. Энэ урсгал хэдийгээр Европт дэлгэрсэн гэх хэдий ч дорны урлагт түүнээс ч эрт хөгжсөн билээ.

Монголын эрт, эдүгээгийн уран зохиолд биологизмын арга барил нэлээд дэлгэрсэн

төдийгүй гадаадын уран зохиолын орчуулга, тухайлбал Хятадын “*Алтан бумбан дахь лишийн цэцэг*”, 1920-30-аад оны монгол бичгийн уран зохиол, түүний дараа үед ч үзэл суртлын хяналтаас болгоомжлон нууцаар бичиж, амаар дэлгэрч байсан эр эмийн бэлгийн харилцааны явдлыг өгүүлсэн зохиолууд олон бий. Нэг жишээ нь М.Ядамсүрэнгийн “*Гурван хүүхэн*” тууж, “*Замаа алдсан Жамъянмядаг*” найраглал, Д.Чимидийн “*Янагийн үнсэлт*” бичил хүүрнэмж, Ши.Аюушийн “*Марал, Шарын жүжиг*”-т ийм шинж тэмдэгүүд буй.

Судлаачид хүний биологийн эрэлт, хэрэгцээ, сонирхлын үндэс нь бэлгийн харилцаанаас үүтгэлтэй гэж үзэх ба тэрхүү далд нууцлаг үйлдэх үйлийг уран зохиолд харуулах, тусгах хэрэгцээ натурализмын дүрслэх арга зарчмын дотоод хүчин зүйлсээс эх сурвалжтай юм. Фотографизм нь уран сайхны амт шимт, сонирхол татах шидээр дутмаг сул тул тэрхүү мухардлаас гарах эрэл хайгуулын үрээр хүний физиологийн асуудлыг сонирхуулан бичих хэрэгцээ бий болсноор биологизм салбарлан хөгжжээ.

Биологизмын “*гүн ухааны үндэс нь И.Кантын позитивизм бөгөөд гоо зүйн онолын суурь нь И.Тэний сургаалтай холбоотой*” /Авессаломов, Г.С. *Натурализм. 1988.237*/ тул хөрөнгөтний нийгэм рүү шилжих эхэн үед зугаа цэнгээний /хэрэглээний/ урлагийн хэлбэрээр үүссэн гэжээ.

Ш.Гаадамба “*хөрөнгөтний уран зохиолд хүний аж амьдралын чухал асуудал үнэнч ариун янаг хайрын сэтгэлийн оронд хүний биологийн /адгуусны/ сэрэл, хуял тачаалыг махбодчлон дүрслэх “үжид самууны роман” дэлгэрсэн нь ийм натуралист хэв төлөвийн аргын дүрслэл байдаг*” /Ш.Гаадамба, “*Уран зохиолын онолын үндэс. 1987. 236-р тал*/ гэжээ. Үүнээс үзэхүл өрнө дахинаа “*вещизм*” буюу “*юмцууллын урсгал*” гэж нэрлэдэг биологийн үйлдэл /идэх уух, унтах хурьцах, тачаах, залхаг ахуйн дундах хүний биологийн үйл гэх мэт/ урлагт ил задгай өгүүлэх уран зохиолын урсгал монголчуудад эртнээс байж. Үүний жишээ нь хуульч Сандагийн “*Эцэйд хэвтэж байгаа ухны хэлсэн нь*”, “*Шинэ азарган үрээний хэлсэн нь*”, “*Ороод хоцорсон буурын хэлсэн нь*” зэрэг мал ахуйн ороо отооны явдлыг ил тод өгүүлсэн зохиолууд илтгэнэ.

Хувьсгалын эхэн үеийн уран зохиолд /үргэлжилсэн уг, жүжиг/ ч биологизм хурц илэрч байв. Жишээ нь: Д.Чимид “*Янагийн үнсэлт*” өгүүллэгтээ санамсаргүй байдлаар тохиолдоод дур хүсэлдээ хөтлөгдөн ухаан мэдрэлгүй, зууралдан мансуурч буй залуу хосын будангуйшлыг махбодчлон, үйлдэл ба үйлийн улам гүнзгийрч даамжрах байдлаар залгуулан өгүүлснээс ухамсар, ахуй, оюун ухааны зохицуулалтаас огт оор цэвэр амьтны физиологийн рефлекс чанарын үүднээс харуулсан нь биологизмын гол шинж болох “*хүний урамсаргүй үйл ажиглагаанд голлон тулгуурлаж, биологийн зөн билиг, мэдрэмж, рефлекс гол үүрэгтэй байдаг*” /Истории Французской литературы. М.1959. 100/ онцгой шинжүүд уг бичил эхэл тодорхой илэрдэг.

“*Марал, Шарын жүжиг*”-т хүний бэлгийн харилцааны гаж зуршил болох /үл ухамсарлахуй/ хүчирхийллийн дүрслэл, М.Ядамсүрэн “*Гурван хүүхэн*” туужийн Ү бүлэгт бие үнэлэгч Занданбал нутгийн хүний хувьд зочлон ирсэн цэвэр, онгон Хас-Эрдэнэ бүсгүйг хуял тачаалын ертөнц рүү татан оруулахын тулд “*Чи өнөөдөр их л ичиж байна. Маргааш том толгодын өмнө нүцгэн наадахдаа бахтай сайхан...*”, “*Занданбал шарваганан босч ирээд нэгэн хятадын өвөр дээр үсрэн сууж биеийг гэдэрг эргэн хоёр гарыг сунгаж, хятадын хүзүүгээр чанга тэврэн, татаж бөхийлгөөд хошууг нийлүүлэн хэлийг шимэлцэнэ.*”, “*Занданбал согтсон учрыг хэлбэл тэр Хас-Эрдэнийг хөтөлж аваачин нэг орны дээр хэвтүүлж, битүү цагаан хөшгийг буулгав...* Занданбал Хас-Эрдэнийн согтсоныг бодохгүй тэдгээр иргэд лүгээ үнэ хэлэлцэн битүү цагаан хөшигний дотор ээлжээр оруулна” Тийнхүү хэдэн цагийн завсар “*хэд хэдэн хятад*” ээлжлэн мөн “*Занданбал өөрөө өндөр толгодын өмнө нүцгэнээр загас наадуулах арван гурван зүйлийн явдлыг үзүүлнэ...* Залуу хятадуудын сэтгэл ханаж гэр гэртээ буцсанд морьтын хишиг явганд хэмээх үлгэрээр чадал тамир доройтсон боловч

хүсэл санаа хүлцэшгүй шунахай хоёр хөгшин хятад үлдэж... нэжгээдээр өвөрлөн хэвтэв”, “Хас-Эрдэнэд одор шөнийн хорин дөрвөн цагт залуу, хөгшин зочид лугаа цэнгэлдэн умард хаалгаар хуучныг гаргаад, өмнөд хаалгаар шинийг угтаж оруулан... нэгэн цагаан тохойг түмэн хүнд дэрлүүлэн, нимгэн улаан уруулыг мянган хүнд үнсүүлж, хөөрхөн зелдэг биеэ хөтөвч сав” /Түүвэр зохиол. 63-66/ мэт болж буй үйлдэл, байдлыг угсруулан залгаж бичжээ.

1990-ээд оноос инагш бичлэгийн энэ уламжлал сэргэж, дээрх дүрслэлээс ч илүү махбодчлон илт үзүүлэх, үйлдэх, бичих явдал ихэссэн нь нийгмийн хямрал, бичиж зохиох хувь хүний эрх чөлөө, нийгмийн задрал, ардчилах үйл явцтай олон талаараа холбоотойн дээр өрнийн “нийтийн соёл”, “масс”-ын уран зохиол, тэр дундаа порнобизнес /арилжааны уран зохиол/ монгол уран зохиолд түрэмгийлэн орж ирж буйн дохио тэмдэг юм. Залуу зохиолч “Сексийн хаанчлал” /Ш.Билигсайхан/ цуврал роман бичжээ.

Биологизмын зарчим зүйг уран бүтээлд ашиглах боломж нээлттэй боловч ёс зүйн хэм хэмжээний хил хязгаарыг давбал садар самууны сурталчилгаа болох аюултай. Бэлгийн харилцааны сонирхол хүн бүхэнд заяамал боловч түүнд хандах хандлагаар хүний язгуур мөн чанар тодорхойлогддог тухай үзэл биологизмын урсгалыг баригчдын зохиолын үндэслэл болсон нь психоанализын онол, суралгааны үр дүнтэй ямар нэг талаараа холбогдох билээ.

З.Фрейдийн “Зүүдний тайлал”, “Сүлд шүтлэг ба хорио цээр”, “Хүний бэлгийн амьдралын тухай” /XX леки/ бүтээлүүд XX зууны энэ урсгалын онолын сүүл үеийн чиг баримжаалал болдог. З.Фрейд “Эдин хаан” жүжгийн дүрийн сэтгэцийн судалгаандаа бэлгийн харилцааны үндсийг хувь бодгалийн ухамсаргүй үүднээс тайлбарласан бол түүний шавь К.Юнг нийтийн ухамсаргүйн онолдоо урьд эртийн мэдээллүүд хойчийн хүмүүст ухамсаргүйгээр уламжлагдан хадгалагдаж байдаг зүй тогтлыг “архетип” хэмээн томъёолсон билээ.

Өнөөгийн сексийн болон порнограф зохиолоос гадна уран зохиолын бүх төрөл зүйлд биологийн хүчин зүйлс ба бэлгийн харилцааны дүрслэлүүдийг ямар нэг хэмжээгээр ашиглаж, бүр тийм өгүүлэмжтэй бүрэн хэмжээний роман туужис, жүжиг бичигдэж олон нийтийн анхаарлыг татсаар байгаа нь орчин цагийн уран зохиол дахь биологизмын шинэ чиг хандлагын илрэлүүд хэмээн үзэж болох билээ.

Иймд натурализмын гол хоёр урсгал болох фотографик хийгээд биологизмын урсгалууд түүхэн нэг цаг үед байгаад өнгөрсөн хуучин урсгал төдий бус өдгөө ч амьд буй уран сайхны өвөрмөц арга гэж үзэх учиртай болж байна.

SUMMARY

The ancient and modern literature of Mongolia has created many different genres, akin to the famous literary pieces that have spawned across the globe. One of these genres is Naturalism, which is an important feature of Mongolia literature.

ТҮМЭН МЭСИЙН ГЭГЭЭНТНИЙ ДЭЭД ТААЛАЛ ОРШЖИХУЙ

Б.Хишигсүх, Д.Галбаатар¹

Өөрсдийн өчүүхэн чадлыг умартан анхаарал сонирхлыг минь татсан нэгэн шинэ романы тухай хошуу дүрж олонтой бодол санаагаа хуваалцахгүй бол сэтгэл санаа амирлахгүй болтой. Энэ номыг бүтээгч нь яруу найрагч Г.Мэнд-Ооёогийн “Гэгээнтэн” хэмээх түүхэн баримтат роман юм.

Говь мэргэн вангийн хошуунаа тодорсон тавдугаар дүрийн Ноён хутагт Дулдуйтын Данзанравжаа гэгээнтний арга, билиг хосолсон далд чинадын их хүчин, гайхалтай рид хувилгаан чанарын тухай өгүүлэх нь молхи бидний хувьд оюуны тамир тэнхээг шавхаж, оюуныг цуцаасан хүнд ажил гэдэг нь ойлгомжтой. Чухам ийн үг хэлэхийг зориг гаргасан нь уг бүтээл уран сайхны роман байсантай л холбоотой юм. Хориодхон жилийн өмнө Ноён хутагтын зэрэг зиндааны онцгой дээд язгуурт хүмүүсийн тухай зохиол бичих бүү хэл Их, дээд сургуулийн уран зохиолын мэргэжлийн хичээлийн хөтөлбөр зэрэгт ч яриатай хөөрөөтэй, хагас хугасхан тусч асныг л мэдэх юм.

Хөрөг-1. V Ноён хутагт Дулдуйтын Данзанравжаа./ Гэрэл зураг/ Тайлбар: Уг зургийг 1830-аад оны дунд үеэр авсан бололтой юм. Дорноговь аймгийн Сайншанд, Зураач н.Чимэдоржийн шавь н.Халтарын гарт хадгалагдаж байсан хувийн архиваас.

Жич: Уг гэрэл зургийн тухайд дараа дэлгэрэнгүй өгүүлэх болно.

1. Монгол Улсын Их Сургууль

Уг роман ийн эхлэх ажгуу. “Урт холын замд дигваранзтай наадах нь хүүд зугаатай. Аа, чи муу, хилэнцэт. Хайрцаг торноосоо алдууран гарах санаатай юу? Одоо та хоёрыг хааш нь ч алдахгүй, мэдэв үү? Та хоёр яг надтай адилхан. Би ч бас нэг дөрвөлжин хайрцаг шиг юманд байна. Эргэн тойрон багш нарын хараан дор. Хаашаа ч зугатаах аргагүй нь яг л та хоёр шиг...” (16) ийн ярьж суугаа бяцхан хүү бол Дулдуйт ажаагийн өнчин ганц үр Равжаа ажээ. Цааш:

“Аараг бор толгод бондойн бөмбийлдөнө. Хэсэг бусаг нь хул шаргалтана. Нөгөө нь минчийн улаарна. Өөр нэгэн бүл толгод оюу ногоон өнгөнд хувилсан байхад цаадтайх толгод нь чандаган цагаан. Эсвэл хөөн хар ч бас байх. Ийн олон толгод зүс алаглаж найрсан сүжрэлдэн байснаа, орчлонгийн нэг өнгө судгаас нөгөө өнгө будагт илбэ жилбэ мэт шилжин, цаг үргэлжид хувьсан өөрчлөгдөх хувилгаан чанартай бөлгөө.” (7) гэх зэргээр хөврөх уран зураглал, гүн бодлогошрол сэлтүүд угтаа говь нутгийн тухай өгүүлэх мэт ч тэр дэвсгэр дээр гол баатар Ноён хутагтын сэтгэлийн орчлонг нээж, хүмүүн заяатын төөрөг тавилан хийгээд ертөнцийн түмэн өнгө, буман хувирлын ээдрээ ончрооны учиг учрыг тайлж баатрынхаа оршихуйн өвөрмөц орон зайг цаг хугацааны эргэлтгүй уяж, бяцхан жаалхүүгээс их Хутагтын сэнтийд хүрч, улмаар насны хязгаар хүртэлх цадиг түүхийг өгүүлсэн аж. Ингэхдээ Говь мэргэн вангийн хошуунаа V ноён хутагт Данзанравжаагийн байгуулсан сүүлчийн хурал номын орон буюу “Цагаан сүм”-ийн тахилч, /“Шарилын сүмийн тахилч” ч гэх/ өвгөн О.Түдэвийн эргэн дурсахуй хийгээд бодол, эргэцүүллийг зохиолын үйл явдлын гол шугам дээр нийтгэн тавьж үзүүлсэн нь романыг цэгцтэй, их хутагтын төөрөг тавилангийн учир зангилааг оновчтой шийдэх боломж бүрдүүлж чаджээ.

Үржинхандын орноос Дулдуйт ажаагийн ядуу гэрт мэндэлсэн өнчин хөвгүүн хэвлүүхэн нь аргагүй “... гэгээн /Богд гэгээн/ рүү эгцлэн цоо ширтэхдээ хүүгийн гал бутарсан гялалзсан хар мэлмийтэй харц мөргөлдөв. Хүүгийн гялалзсан хар нүдэнд ертөнцийн түйтгэр бүхнийг хуйхлах ер бусын эрчилсэн гал цог дүрэлзэж, ирээдүй хожид хийх их бүтээлийн эрх, мэдэл хоёрыг Богдоос шууд шаардан нэхсэн омог догшин байдал ч илэрхий. Бяцхан гэгээний үл дальдрах гал цахилсан харцнаас арайхийн булзаж ...” (20) гэх хэсэгт ирээдүйн их Ноён хутагтын эгэл бус шинж хийгээд ээдрээт зам мөр, гайхамшигтай хувь заяаг “үйлийн үр”-ийн мөн чанартай гүнзгий холбож сонирхолтой нээсэн нь зохиолын тайлах учиртай үндсэн зангилаа асуудал болжээ. Энэ нь хүний орчлонгийн элдэв олон ааш араншинг танин ухаарч, гэгээрэхийн хэрээр амьдралын нууцын чинад бүхэн рүү гүнзгийрэн нэвтэрч, номын шид хүчээр эгээрэл гэгээрлийн чинадад тулан түдэж, эргээд эгэл бор амьдралын жам ёсыг зоргоор таалан мэдэрч хутагтын далд увидаст хүч, гэгээнтний өндөр хүндлэл хийгээд хувь бодгал хүний эгэл ёсон нэгэн уулзварт огтлолцож нийлэх ертөнц хэмээх авгайн аяг араншингийн эргүүлэгт татагдан орсон Хутагтын өндөр зиндаанд хүрсэн хувь заяаны оньсыг нээж харуулахдаа ардын дунд түгсэн аман болоод бичиг судраар дамжиж уламжлагдсан олон тооны хууч яриа, гэрч, эрдэмтэн мэргэдийн судалгааны мэдээ баримт, элдэв эшийг уран сайхны аргаар уйгагүй нарийвчилж, бодот баримтуудыг цөхрөлтгүй эрж хайн, судалгаа хийсний үндсэн дээр “Гэгээнтэн” роман амилжээ.

Ялангуяа Ноён хутагтын “Шарилын сүм”-ийн сүүлчийн тахилч агсан О.Түдэв гуай хүнд хэцүү, бэрх цагийн хатуу хяналт, мөрдлөгө, хавчилгаас үл халширан зүтгэж, хадгалан нууж үлдээсэн их Хутагтын ховор чухаг, нарийн нандин бүхнийг нь чадахын хэрээр цуглуулан сэтгэлийнхээ чинадад тээж, үе дамжуулан хадгалах андгай тангарагтаа үнэнч сэтгэлээр хандан, үр ачдаа тэр бүхнээ уламжлуулж чадсан бодит амьдралын дурсамж, бодол эргэцүүллүүд романы үйл явдлыг нэгтгэн холбосон гол шугам болж, романы түүхэн ба баримтат талыг өргөөд зогссонгүй зохиолчийн ур чадвар, эрэл хайгуулын чиг баримжаа зөв чигтэйг харуулахын дээр романы ерөнхий цар хүрээг тоймлох бололцоо олгож байна. Тахилчаас амьд ахуйдаа өгүүлсэн янз бүрийн хууч яриа бүхнийг зохиолч, зээ хүү Алтангэрэлээс нь сурвалжлан авч, түүнийгээ

бусад баримтуудтай харьцуулан нягтлаж, аль болох үнэнийг бүрэн дүүрэн өгүүлэх талд ач холбогдол өгсөнд зохиолын бууршгүй үнэ цэнийг бүрдүүлэх нэгэн тал нь болжээ.

Романд эцэг /Эцэг-дулдуйт/, үр /хутагт Данзанравжаа/-ийн хооронд орших агуу их ээнэгшил, хайр, энэрэл нигүүлслийн ариун нандин холбоог нэгэн гол шугам болгож барьсан нь романы уран сайхны талыг үлэмж тэтгэн буйг тэмдэглүүштэй. Ноён хутагтын эцэг Дулдуйт ажаагийн аян замын төгсөшгүй мэт бэдрэл, газар дээрх ганц үрдээ эргэж буцан хоргодох сэтгэл, эцэст орчлонгийн жам заавраар таалал төгсөхүйн онцгой агшин дахь эцэг хүүтийн хөндий мэт амьдралын дотоод гайхамшигт холбоог эрдэм чадлаар гэхээсээ илүү эцэг үрийн хүйн холбоо, зөн мэдрэмж, совин билиг хослуулж урласан, эцэст их Хутагтан бүх насаараа олны дотор дулдуй үүрэн бядах замдаан агуу их гэгээрлийг олсон эцгийн амь эцэслэхийн өмнө сөхрөн, сөрж гарах хүчин үл хүрэхүйн гашуун үнэнийг ухаарч буй агшинг гайхалтай сайхан урласныг хэлэх учиртай. Тухайлбал “Данзанравжаа хутагт эцгийн биеийн илчийг гартал суусан чигтээ... - Ажаа минь, энэ төрөлдөө сайн муу ямар ч амьтанд гэм хор хүргэж нүгэл хилэнц хураагаагүйн буянаар, бас буй биеэрээ номын өглөг бүтээж дулдуй өргөж насаа элээснийхээ ерөөлөөр тэнгэрсийн оронд заларчээ... хэмээн уртаар санаа алдаад асгартал уйлах.” (54) дуун түүний үнэний ухаарал, эгэл хүний агуу их гэгээрлийн дуун бөгөөд харин нөгчигсдийн араас усан нулимсаар үдэж Шамбалын оронд төрөх сүнсний зам мөрийг төөрүүлэхгүй гэж хатууждаг монгол ёс заншлын хүлээсийг хутагт ухаараагүйдээ биш эгэл нэгэн хүнийхээ ёсоор эцэг, эхээс хагацагч үр хүүхдийн хайр энэрлийн халуун нулимсыг хайргүй асгаруулах авай. Хэдий их хутагтан боловч эгэл нэгэн хүн байж, хүмүүн ёсыг хүндэтгэн үздэг эгэл зан чанартай нь зохиолч гүнзгий холбож чадсан нь романы нэгэн гол утгын гаргалгаа юм.

Зохиолч, Ноён хутагтын амьдрал, гэгээрлийн зам мөрийг Говь мэргэн вангийн хошууны овгөн ноён, “өндөр До ван” хэмээн алдаршсан Доржжав, агь Дагдандорж нартай гүнзгий холбож үзүүлсэн нь үнийн урлагт түүхэн, бодот хүний дүрийг бүтээж асан хуучин үзэл санаа, уламжлалт арга барилаас нэлээд өөр өнцгөөс харуулахыг хичээсэн нь романыг нэлээд гэгээлэг, ялангуяа Хутагтын дүр, зан төрхийг ялгаруулан бүтээхэд зохистой сонголт болсныг тэмдэглэх учиртай. Агь, залуу хутагт хоёрын хослол, үерхлийн дотоод холбоо, эрх тэгш харилцаа ч дүрийн онцлогийг нээх өвөрмөц шийдэл болсон байна. Нөгөө талдаа хөгшин Ноён хийгээд Хутагт, угсаа залгамжлах агь ба залуу гэгээнтэн нарын хоёргүй сэтгэл, илэн далангүй харилцаа, итгэлцэл, гүнзгий нөхөрлөлийн энгүүн сайхныг бусад зэрэглэлийн баатруудын амьдралын хэв ёсны дотроос илтэд товойлгон урласан нь ноёд баядын дүрийг бүтээдэг үзэл сурталжсан хуучин уламжлалыг эвдсэн, сонирхолтой эрэл төдийгүй дүр болоод дүрслэлд хийсэн шинэчлэл юм. Үүн дүгээ Говь мэргэн вангийн хошуу нутгийн хүн ардын амьдрал ахуй, хүмүүсийн дүр, нөхцөл байдлыг ч эдгээр ихэс ноёд, лам хуварга, хутагт гэгээдийн хэрэг явдлын хүрээ хамаарал дотор шийдсэн нь сонирхолтой алхам болов. Тухайлбал: Агь ноёнтон нэгэнтээ: “Хутагтын эрдэм рүү өнгийх гэсэн санаа огт бусаа, бороо хур оруулахын учрыг ноён хүн мэдэж сураал авч болдоггүй юмсан болов уу?” (56) хэмээхүйд, Ноён гэгээн: “Уул нь нэгэн бодлын их л энгийн зүйл л дээ. Хүн бүхэнд дотоод хүрдэн бий. Дотоод эрчим хуйлрах долоон хүрдийг бол ноёнтон та мэднэ шүү дээ. Түүнд л хамаг учир байгаа юм. Хүмүүн элдэв муу юм бодох, бас үйлдэх, амандаа бэлгэгүй чалчаа дэмий юм ярихад сэтгэл нь хиртээд ирэхээр дотоод цагийн хүрд нь хямраал олон амьтны хямарсан дотоод хүрдний нөлөөгөөр гадаад цагийн хүрдэн болох газар тэнгэр, од эрхисийн орчил хөдөлгөөнд бас хямрал үүсдэг юм. Ингэхээр хур бороо цагтаа орохоо байгаад, хуй салхи босч, өвчин турхан дэлгэрүүлээд, олон түмнээрээ түүнд даган баясаад сэтгэл сайхан болж ирэхэд хямарсан гадаад цагийн хүрдэн тэгширч буцаад өөрийн хэмэндээ ордог юм. Ийнхүү хүн амьтан төдийгүй лус баясаж хур бороо орж цэцэг навч тэргүүтнээ дэлгэрүүлэн мишээж байгаа нь тэр болой.” (56) зэрэг энгүүн эрдэм ухаан түлхсэн халуун дулаан, учир өгүүлсэн яриа хөөрөө гагцхүү хутагтаас зөвхөн агь ноёнд айлдах үг төдий бус ерөөсөө хүмүүн төрөлхтний

ахуй амьдралын гүн гүнзгий уялдаа холбоо, жам ёсон, түүний дотроос хамгийн чухал зүйлийн нэг нь хүн өөрийн дотоод сэтгэлийн ертөнцийг хэдийчинээ хиртүүлэлгүй буртаглалгүй ариун тунгалаг байлгана, төдийчинээ сайн сайхны үр идээн боловсорч дэлгэрэхийн үүдтэйг сануулсан зохиолын олон сайхан сургамжит санаа шингэн уусчээ. Г.Мэнд-Ооёогийн анхны түүхэн баримтат романд энэ мэт ярих нарийн ширийн ур ухаан, өвөрмөц уран шийдэл, ялгарал бүхий уран дүрийн зан төрх, орчин, нөхцөл байдлын төгс сайхан зохицол хангалттай уусан суужээ. Энэ талаар олныг өгүүлж болох ч түдэн зогсож:

Нэгэн зүйл: Буддын шашны нууц тарнийн ёсонд боловсорч “хүсэл”-ийг “эрдэм” болгон хувиргагч ид шидийн ухаанд боловсорсон их чадал, бясалгалын хүч эрдмээр хоосон чанарын нууцын чинадад нэвтэрсэн ухаан, хилэнц, хурьцал, нисванисийн сэтгэлийн хүлээснээс ангижирч, оюуны гэгээрлээр дотоод сэтгэлийн шиншусаа даран номхотгохын учир ёсонд гүн нэвтэрч, дөрвөн үнэний номын хүрднийг эргүүлэн чилүүрийг умаргаж, алжаал зүдрэлийг огоорсон, урьдын хутагтуудын эрдмээр өөрийгөө нээж тодорсон Данзанравжаагийн өндөр их хувь, онцгой бодгалын дотоод ертөнцийг олон он зууны тэртээгээс улбируулан өдгөө цагт уудлан нээх гэдэг бидний мэт хүмүүсийн хувьд саваагүй сармагчин саранд тэмцэхийн үлгэр лүгээ агаар нэгэн болохыг санаж уншигч таныг урьж байна.

Нэгэн зүйл: Энэ романд эдүгээг хүртэл Буддын шашны шарын болон улааны хоёр гол урсгалын ном сургаалыг эсрэг тавин туйлширч, хэзээ ч үл нийлэх хоёр мөрний эрэгт хуваан сөргөлдүүлж, ном сургаалыг нь туйлшруулан зохиолд дүрсэлж, ухуулж асан эндүү ташаа он жилүүдийн үзэл онолд хатуухан хариулт өгч чадсан нь үнэхээр одоо цагийн уран бүтээлч л хийж чадах ажил юм. Ойрмогхон жилүүдэд Б.Догмидын зарим зохиол, И.Нямгаваагийн найруулсан “Догшин хутагтын сахиус” кино зэрэгт ч хуучин үзэл барил ноёрхож, буруу ташаа шийдэл хийж “Халхын Их Хүрээнийхээ хамба ламын халуун гал голомтыг самран, хөөтэй хар тулгыг нь шүүрэн авч толгой тэргүүнд нь угласан...” (УБ.2005.496) эсхүл Хатан Туулынхаа цэнгэг усанд таж магнаг дээл, гутал хувцастайгаа харайн орж хатуу сархадад хөлчин орилж бархирсан (дээрх кинонд) тиймэрхүү нэг зан төрхөөр их хутагт дүрслэгдэж, төсөөлөгдөж ирсэн XIX зууны Монголын их соён гэгээрүүлэгч, номын их багштаны догшин ширүүн дүр төрхийн цаад талыг Г.Мэнд-Ооёо өөрийн романд түлхүү харуулж, ухаалаг шийдлүүд хийсэн нь хувь хүний зан авир, үйл хэрэгт байж болох талуудыг хулдаж бүдэгшүүлэлгүй бодтой, түүхэн баримтад тулгуурлан эерэг, сөрөг талыг тэгш тэнцүү томон нэгтгэж урласнаар нэгэн цагийн эндүүрлийн гэмийг ариусгасан буянт үйл хэмээн талархах ёстой.

Нэгэн зүйл: Зохиолч Г.Мэнд-Ооёо “Гэгээнтэн” романдаа нутгийн ард иргэдийн дотор аман ба бичгээр уламжилсан тухайн цаг үеийнх нь хуучис, домгуудыг сонгож, сонгон үйл явдлын өрнөлтийн шугамд зохистойгоор шигтгэн, өдгөө хүртэлх учир битүүлэг, тодорхойгүй асуудлуудыг шийдэхэд шаардлагатай мэдээ зангийг ашиглаж бичсэн нь эртний туульс-түүхэн зохиол туурвигчдын өргөн хэрэглэдэг асан арга найруулгууд, ялангуяа их романч В.Инжаннашийн “Их Юан улсын мандсан төрийн Хөх судар”, “Нэгэн давхар асар”, “Улаанаа ухилах танхим” зэрэг гурамсан, хоймсон том бүтээлүүдээр уламжлагдсан түүхт домог, хууч домог, хууч ярианы үүтгэлийг зохистой ашиглаж романы түүхэн шинж, уран сайхныг тэтгэсэн сонирхолтой туршилт, шийдлүүд ч эл романд тод туссан, өөрөөр хэлбэл зохиолын баатар, аж төрөл ажил үйлийн түүхэн нөхцөл, холбоо хамаарлыг нээхэд үлэмж зохицож, өмнө үеийн зохиолчдын арга туршлага, барил сэтгэлгээ, ур чадварын үртэй уламжлалыг сэргээн ашигласан нь сонирхолтой эрэл, ур чадварын түвшинг илтгэнэ.

Нэгэн зүйл: Говь мэргэн вангийн хошуу, Өвөр Хамарын бяцхан хийдийн гэгээнтний нууц тарнийн билиг барамидад нэвтэрсэн оюуны их хүч чадал, билиг гүн авъяас эглийн заяанаас хэтийдсэн оройгүй бүхэн Манжийн эзэн хаан Төр Гэрэлтийн сонорт хүрч Монголын сор болсон үе үеийн хутагт, гэгээнтнүүдийн хувь тавилан хэрхэн нэг тийш “шийдэгдэж” асан гашуун үнэний зам Ноён хутагтыг тойрч гараагүй ээдрээт түүхийг “Багш мэлмий нээж, - Миний хайртай шавь нар! Говийн ноён Хутагтын явдлын дохио ирснийг та нар нэгэнт мэджээ. Багш нь өөр жанч нөмрөхөөр явлаа. Хуучин муу жанч минь Шулам авай хатны бэлгэнд түлэгдэв. Сэтгэл нь цадаг, хөөрхий. Гучин жилийн хүсэл нь ханаг, зайлуул...” (307) хэмээгээд хутагтын өөрийнх нь айлдсанаар элчийг гурав хоногийн дараа ирж Авай ижийд өгөх хариу захидлыг аваарай. гэсэн нь алдарт “Ертөнц авгайн жам” хэмээх бүтээл нь ажуу. Энэ мэт домог, түүх, баримтын шигтгэлүүд үүгээр зогсохгүй бөгөөд Алшаагийн тал нутгийн их лхаарамба Агвандандартай ямархан байдлаар уулзаж золгосон хийгээд лхаарамба их хутагтад хадаг өргөн шавь орсон тухай, халхын Өндөр гэгээн анхдугаар Богд Занабазар лугаа дотоод сэтгэлийн их хүчээр ах дүү мэт барилдлагатай болсон гайхамшигт түүх. Их хүрээний хамба номун хаан, уран үгийн их билигтэн Агваанхайдав лугаа уулзан учирч хэлэлцсэн дагсал яриа, ах дүү шиг болсон бэйс Нямбуудоржийн төөрөлдөөд асан сүнсний зам мөрийг зөв тийш засан жолоодож хувилгаан чадлаа үзүүлэн үйлдсэн зэрэг номын ёсон хийгээд эгэл заяат хүмүүн хоорондын шүтэн барилдлагыг сонирхолтойгоор холбож урласан нь Г.Мэнд-Ооёо зохиолчийн урлахуй үйлийн эрэл шийдлийн зам мөр нэгэн шатаар ахиж буйг харуулах юм.

Нэгэн зүйл: Зохиолч романдаа зөвхөн Говийн тавдугаар Ноён хутагт Данзанравжаагийн намтар түүхийг тодруулах гэж зүтгэсэнгүй. Түүнийг монголын уран зохиолын том зүтгэлтэн, түүний зохиол бүтээл төрсөн, бичигдсэн түүх, урлан судлалын талыг нь хувийн амьдралын онцгой эргэлтийн үеүдтэй нь гүнзгий уялдуулж урласан нь судлагчид, сурагч оюутанд ном заадаг багш, сурган хүмүүжүүлэгчдэд мэдээллийн чухаг эх сурвалжийн нэг болохын хувьд үнэ цэнэтэй юм.

Нэгэн зүйл: Эртээс инагш улс төр-үзэл суртлын гэх учир шалтгаанаар нэр цуутай эрдэмтэн мэргэдээс эхлээд эгэл ард хүртэл Ноён хутагт Данзанравжааг Буддын шашны улааны урсгалыг барьсан буруу номтон, тэрслүү лам, эмс охидод шунаан тачаагч, архи сархадал хөлчүүрч манарсан, галзуу согтуу нь мэдэгдэхгүй “амьтан” юмуу “азтан” хэмээн доромшоон ухаарч, номын гэрэлгүй харанхуй цээжний бан, амны зоргоор мэдэмхийрэгчдийн сонорт хүргэсэн энэ романы өөр нэгэн содон гал нь Хутагтын Үржин дагина Дадигшур (түүхэн бодит хүн) буюу оюун билиг төгөлдөр залуу бүсгүйн дүрийн шугам бөгөөд олон төөрөгдлийг тайлсан гайхалтай уран шийдэл болжээ. Романд Хутагт бие таалал үзүүлэхийн өмнөхөн Дадигшурад: “Миний Ханд дагина! Чи бид хоёр эр, эм байгаагүй ч арга, билиг хоёр байсан минь үнээн! Чи бид хоёр хүмүүн заяаны явдлаар бус нууц тарнийн агаарт нэг байсан. Арван хэдтэй алдрай багаасаа Эгч гуай болтлоо дэргэдээс минь чи холдоогүй. Эгэлийн үүднээс ярих юм бол би чамдаа үнэнхүү чин зүрхнээсээ хайртай. Чи түүнийг мэднэ. Эгэл бусын ертөнцөд чи бид хоёр учирсан учраас багш, шавийн тангарагийг хатуу чинад сахижээ. Олонхи хүмүүс бид хоёрыг эхнэр нөхөр хэмээн боддог гэнэлэй. Гэнэ алдаж, нууц тарнийн бүтээлээс өчүүхэн чөлөөг ч эгэл биеийн хүсэл цэнгэлд урвуулсангүй...” (309) зэрэг эндүү ташаа ойлголтыг нэгэн тийш болгож, хүний ёсон ба номын үйлийн тангараг жанлавын эрхэм дээд ёсонг өргөсөн шинэ тайллууд нь дээр өгүүлсэн шүүмжлэлийн хариу, эндүүрлийн гэмийн цагаатгал болох бизээ. Нууц тарнийн бясалгал бүтээлд хамтран зүтгэж эгэл хүмүүний биеийн цэнгэл эдлэх үйлээс ангид ариун оршиж, номын ид увидасаар “дээд оюун”-ы цэнгэлийг эдэлж, улмаар хүмүүний дотоод чинадын эрхэм сайныг таньж ертөнцөөс тасарсан их Хутагтын цаглашгүй их билиг авъяас, эгэл хүний дотоод эрч хүчний гайхамшигт чанарыг тайлан өгүүлсэнд Г.Мэнд-Ооёогийн

романы нэгэн гол ололт буй.

Хутагт Данзанравжаагийн тухай том жижиг хэмжээний хэд хэдэн бүтээл гарснаас томд тооцогдох нэг бүтээл нь түүхч, зохиолч Ж.Пүрэвийн “Сэтгэлийн дуулал” бөгөөд эл романд нэлээд хэмжээгээр орсон улс төр- үзэл суртлын нөлөө, буруу ташаа ойлголтыг эл роман засан залруулж, ур зүйн шинэ түвшинд цэвэр түүхэн- уран сайхны бүтээл болсныг тэмдэглэх учиртай.

Г.Мэнд-Ооёогийн шинэ романд үгээр зодох, он жилийн хол хэрэг явдлыг өгүүлэхэд шаардлагатай баримт-мэдээллийн хомсдол үүсч “үг доголдуулах”, “хальтруулах”, “нурших” байдлууд нь “байгалийн зураглал”, уянгын халил руу хөтөлж, мэдээлэл-баримтын дутагдлаа түүгээр нөхөх оролдлого нь нэлээд тохиолдолд өгүүлэмжийн логикийг бүдэгрүүлсэн зэрэг дутагдал нь туульсын бүтээл бичих туршлагын дутмагшилтай холбоотой юм шиг сэтгэгдэл төрүүлж байна. Эдгээр нь илаарьшиж болох асуудлууд. Яруу найрагч хүн, туульсын том хэмжээний бүтээл “роман” руу “нүүдэл” хийхэд ийм зовлон их тохиолддох нь ч номын ёсон буйзаа.

“Гэгээнтэн” романы талаар судлаач Ч.Билигсайхан, С.Байгалсайхан нарын “Үнэний төгөлдөр дуулал –“Гэгээнтэн”, “Хашгираан” зэрэг мэргэжлийн үнэлгээнүүд олны хүртээл болсон тул ингэсгээд амаа хамхимуй.

НОМ ЗҮЙ

1. С.Байгалсайхан. "Хашгираан". УБ.2012. ЭШ-ний хуралд тавьсан илтгэл
2. Ч.Билигсайхан. "Үнэний төгөлдөр дуулал-Гэгээнтэн". УБ.2012.10.10 "Өнөөдөр сонин"
3. Ц.Дамдинсүрэн. "Монголын уран зохиолын тойм" III боть. УБ.1968
4. Ч.Жүгдэр. "XIX-XX зууны заагдахь монголын нийгэм улс төр, философийн сэтгэлгээний хөгжил". УБ.1972
5. Г. Мэнд – Ооёо "Гэгээнтэн". УБ.2012
6. Heissig.W."Geschichte der mongolischen literature".band I.II. Wiesbaden.1972
7. Л.Хүрэлбаатар. "Огторгуйн цагаан гарди" I боть. УБ.1996
8. Л.Хүрэлбаатар. "Дуун утгын яруу зохист". УБ.2005
9. Л.Хүрэлбаатар. "Аварга могойн зулайн чандмань". УБ.2006
10. Л.Хүрэлбаатар. "Огторгуйн цагаан гарди" II боть. УБ. 2008
11. Л.Хүрэлбаатар. "Дорно цаст". УБ.2009
12. С.Хөвсгөл. "Саран хөхөөний намтар жүжгийн горимын эх бичгийн судалгаа".УБ.2004
13. Д.Цагаан. "Равжаагийн яруу найргийн цоморлиг". УБ.1995
14. Д.Цэрэнсодном. "Монгол уран зохиол XIII-XX зууны эхэн". УБ.1987
15. Д.Цэрэнсодном. "Монголын бурхны шашны уран зохиол", тэргүүн дэвтэр. УБ.1997
16. Д.Цэрэнсодном. "Монголын бурхны шашны уран зохиол", дэд дэвтэр. УБ.2007
17. Д.Цэрэнсодном. "Цахар гэвшийн намтар" (хамтын бүтээл). УБ.2010
18. Ж.Пүрэв. "Сэтгэлийн дуулал". УБ.1991

SUMMARY

Fifth reincarnation of Noyon Hutagt, Danzanravjaa, who was enlightened having deep cognizance on secret of life and various behaviors of human world and then back to normal human life. Based on his importunate exploring of many folk stories, facts and cites by scientists and witnesses that were inherited in both oral and written, he revealed his unique destiny from reaching clandestine fetich and adoration of saint to a normal human life in his novel "Saint"/ "Gegeenten" and had expressed real facts in highly artistic manner.

日本語とモンゴル語 トリとタマゴと一

小沢重男¹

§1. 系統論的観点から眺める時、日本語は、現在のところ、孤立的位置にあるというのが学問的には正確な表現といえよう。しかし、日本語の系統解明の試みは、国の内外を問わず、以前より行なわれて来たり、又現に行なわれている。ごく最近では “日本語とドラヴィダ系の言語、特にタミル語との間には、濃密な関係があるのではないか” という大野晋博士の見解が、日本の学界及びジャーナリズム界にざわしている。

私は、永年、日本語とモンゴル系の言語との関係を追求しているが、この二言語の間に系譜関係を認め得るか否かについては確言を留保して来ている。それは、“系譜関係を認め得る” という肯定的表現を学問的な立場から言明するには、決定的な根拠に未だしの感を覚えるからであり、又 “系譜関係は認め難い” という否定的見解を表現することにも、私が今まで知り得た幾つかの事実が、それを躊躇させるからである。

日本語の系統解明の作業は、それぞれの立場の研究者が、それぞれの観点から遂行されて然るべき問題であり、その結果、最終的に、学問的に納得できる方法で、この未知の扉が開かれることを我々は期待すべきであろう。私自身、従来から行なって来たモンゴル系言語の側からの日本語系統論へのアプローチも、その幾つかの試みの中の一本の小枝であると思っていただければ幸甚である。

§2. さて、1981年、昭和56年は “トリの年”、そこで、今回は、この西年に因んで、トリとタマゴ二語の例から日本語とモンゴル系言語との関係の一端を垣間見てみたいと思う。 “トリが先かタマゴが先か?” これは所詮水かけ論だが、こゝでは、先ずタマゴの方から取り上げたい。とは言っても、日本語のタマゴという語ではなく、モンゴル語のタマゴを意味する語についてである。

モンゴル系の言語ではタマゴ (卵) のことを文語で *öndöge* (n)、現代モンゴル語で *öndög* (ön) という。ところが、14世紀後半及び15世紀始めの編になる革夷訳語甲種本及び乙種本の韃靼語雑字の部には「卵 迭干 *ömdegen*」と見え、14世紀まで遡ると *ömdegen* の如く -m- をもっていたことが知られる。私は、この *ömdegen* に注目する。長年、モンゴル系の言語を勉強している者にとっては、この語を *öm-de-gen* と分析することは容易なことに属するが、それと共に、この **öm-* がこの語の語根であることも容易に察知される。私はこの語根 **öm-* を日本語 *umu* (生む) の語根 **um-* と対比したいと思うのである。モンゴル語の **öm-* は更に古くは **üm-* に遡ると見ることが出来る。* *üm-* の *ü-* が後続音節の -de- の -e- によって掬げられて *ö-* に変化したと説明し得るからである。私は、日本語の **um-* “(生む)” (四段活用動詞は子音終止語幹 (根) とする大野説に従う) とモンゴル語の、上記の **üm-* は恐らく一つの源に遡る語根ではあるまいかと考えている。**üm-de-gen* の -de は動詞の受動態、自発態を作る接尾辞、-gen は「動作の結果、生じる事物を表わす実詞」を作る接尾辞、従って **ümdegen* > *ömdegen* の意味するところは “生む・られる・事物 → 生まれたもの → 卵” ということになる。モンゴル語の *ömdegen* (卵) は、このように、日本語 **um-* (生む) との対比において、“生まれたもの” が、その原義と考えることが出来る。日本語 *ウム* (生む) の語根がモンゴル語の *mdegen* の中に隠されているのである。我々は、この種の “隠れた現象” の発掘に

1. Японы монголч эрдэмтэн

努力すべきであって、単に辞書類の語彙のみを比較対照して、アルタイ系の言語と日本語との間には、語彙的には対比させるべき資料が殆ど見当たらないと早々に結論すべきではあるまい。

§3. さて、タマゴの方を上のように“生まれたもの”と考えた場合、トリ（鶏）の方を今度は“生むもの”と考えることが許されまいか。このような考えの上に立って日本語のトリ *tōri* — 上代日本語ではトリのトは乙類の *tō* である — を眺めて見ると次のような興味ある事実気づくのである。モンゴル系の言語では“生まれる”を意味する語は、文語形 *törü-*、現代モンゴル語 *törö-* であるが、元朝秘史モンゴル語では「脱^{*}列-」 *töre-* が支配的であるので、古くは *töre-* と見るべきである。日本語トリ *tōri* の中には、このモンゴル語 *törö-* ~ *töre-* がは込まれている。トリ *tōri* を *törö-i* > *tōri* ~ *töre-i* > *tōri*

と見るわけで、もし音節リが甲・乙の母音の区別を保っていた音節であったならば、トリのリは乙類の *tōri* であつたであろう。（従つて *tōri*）

ところで日本語には、いわゆる連用名詞形と呼ばれる一群の名詞がある。例えば、咲クに対し咲キ（桜の五分咲キ）、読ムに対し読ミ（読ミが深い）、受クに対しウケ（ウケのよい人）、起クに対し（早起キ）などのように。この種の連用名詞形は動詞語幹（根）に *i* という接尾辞が附加されて成立したものであることはすでに知られている。（*saki* < **sak-i*, *yomi* < **yo-m-i*, *uke* < **uka-i*, *ōki* < **ōkō-i*）

そして、この *-i* は次に示すようにモンゴル語に見られる「動詞からの実詞形成接尾辞 *-i*」と同一のものと見做し得ると思われる。即ち *sōn-*（消える）→ *sōn-i* > *sōni*（消えること→夜）、*qaGura-*（乾かす；（野菜などを）いためる）→ *qaGura-i* > *qaGurai*（乾いた；乾燥）などに見られる *-i* である。私の考えでは、この *i* が *törö-* (*töre-*) について * *törö* (*-e*) - *i* > **tōri* > *tōri* の過程を通して生じたのがトリ“生むもの”である。

上の如く考えると、面白いことに、日本語ウムの語根 **um-* がモンゴル語のタマゴ *mdege* の中に内蔵され、モンゴル語のウムの語根 * *törö* (*e*) - が今度は逆に日本語のトリ *tōri* の中にくみ込まれていることが知られる。即ち“生む”を意味する日・モの語根がいわば“処を変え”て存在し続けているのである。たゞ、こゝで付け加えておかねばならないことは、モンゴル語の *törö-* ~ *töre-* は原則として“生む”の意味よりも“生まれる”の意に用いられることである。例えば、“子供が母親から生まれる”の場合に *töre-* を使うことは可能であるが、“子供を生む”の時には *tōregül-*（生む）を使うのが古くからのモンゴル語における原則である。この意味面での現実には、上の私説に一つの障害であるがしかし、克服出来ない障害とも言えない。というのは、モンゴル系の言語では、語によって動詞の自・他の区別が必ずしも分明とはいいかねるからである。この現象をどのように考えるかということ自体が一つの大きな研究課題であるが、今はさて置き、例えば、日本語の“始まる、始める”は現代モンゴル語では共に *exel-* である。このようなモンゴル語における現象を考慮に入れると *töre-* は“生まれる；生む”の両義を古くは表わし得たとすることもあり得る想定と私は考えている。

§4. 最後に一言附加すれば、日本語では“鳥”と“鶏”とが同じ *tōre-* で表わされ、この二語は、同一の語と見做されているが、私の考えでは、本来は“鳥”と“鶏”とは、多くの外国語で見られるように — 因みにモンゴル文語では“鳥”は *sibaGun*、“鶏”は *takiy-a* — 別々の語である。發生的には、それぞれ別の音形をもった別々の語が、若干の音変化を経て、歴史時代の日本語では、はからずも一つの *tōri* という音形になっていたものと私は推測している。“鳥”の方の *tōri* についても、その対比語をモンゴル語の中に見い出すことができるが、それに関しては次の機会にでも述べさせていたこう。

（追記。河野六郎博士はかつて *tōri* を中期朝鮮語の *derg* “鶏”と比較されたことがある。私もモンゴル語の *takiy-a* を **takiGa* < **tarq-i-Ga* と考え、語根 **tarq* を上の *derg* と対比し得ると考え、更に **tarq* の女性母音形としての **terg* を考え、この **terg* を日本語の *tōri* と対比したことがある。しかし、現在では、日本語の *tōri*（鶏）については本稿で述べた考えに傾いている。）

（昭和55年12月18日）

ЯПОН ХЭЛ БА МОНГОЛ ХЭЛ (ШУВУУ БОЛОН ӨНДӨГ)¹

Орчуулсан Ж.Ганбаатар

§1. “Тогтолцоот онол”-ын үүднээс япон хэлийг өнөөгийн байдлаар бие даасан хэл гэж үзэх нь шинжлэх ухааны талаасаа зөв юм. Гэвч япон хэлний гарлыг тодруулах оролдлогыг Японд болон гадаадад эртнээс хийж ирсэн, эдүгээ ч мөн адил хийсээр байна. Сүүлийн үед “япон хэл, дравид язгуурын хэлтэй, ялангуяа япон хэл болон тамил хэлний хооронд нягт холбоо байгаа юм биш үү” гэсэн доктор Ооно Сүсүмү (大野晋) -гийн таамаглал японы хэл судлалын ертөнц болоод сэтгүүлчдийн анхаарлыг татсаар байна.

Миний бие олон жил япон, монгол хэлний холбоо хамаарлыг мөшгөн судалж байгаа ч уг хоёр хэлний гарлын холбоог тогтоох боломжтой юу, үгүй юү гэдэг дээр тодорхой таамаглалд хүрч чадахгүй байна. Учир нь гарлын холбоог нь батлаад, шинжлэх ухааны үүднээс тайлбарлахад тодорхой баримт нотолгоо хэрэгтэй. Нөгөөтэйгүүр хоёр хэл гарлын хувьд хамааралгүй гэж үгүйсгээ гэхэд миний өнөөдрийг хүртэл цуглуулсан жишээ баримт мөн л эргэлзээ төрүүлж байна.

Япон хэлний гарал үүслийг тодруулах ажил бол янз бүрийн байр суурьтай эрдэмтдийн олон талаас нь судалбал зохих асуудал бөгөөд үр дүнд нь шинжлэх ухааны ойлгомжтой аргаар тэрхүү нууц хаалга нээгдэхийг л бид хүлээх ёстой болов уу. Эртнээс нааш монгол хэлний зүй тогтлыг япон хэлний гарал үүсэлтэй холбохыг оролдож ирсэн миний судалгааг ч тэдгээр оролдлого, арга замуудын дундах нэгэн салаа мөчир нь хэмээн уншигч та бодох ахул би галархах болно.

§2. Дашрамд дурдахад 1981 он буюу Шёовагийн 56 он бол “тахиа жил” юм. Энэ тахиа жилтэй холбогдуулаад тахиа, өндөг хэмээх хоёр үгийн жишээгээр япон, монгол хэлний холбоо хамаарлын өчүүхэн хэсгийг бүртгэлзэх төдий ч болтугай харуулах юмсан гэж бодож байна. “Тахиа анхдагч уу, өндөг анхдагч уу?” гэдэг нь эцсийн эцэст эргэлзээтэй онол хэдий ч энэхүү судалгаандаа өндөгний талаар авч үзэх болно. Гэхдээ япон хэлний tamago (өндөг) хэмээх үгийг бус, харин монгол хэлний “өндөг” гэдэг үгийн утгыг тайлбарлах юм.

Монгол төрөл хэлэнд “өндөг” хэмээх үгийг бичгийн хэлээр “öndege(n)”, орчин цагийн монгол хэлээр “öndög(ön)” гэдэг. XIV зууны сүүлч, XV зууны эхэн үеийн бүтээл “Хуа-й-й-юү” толийн дээд, доод дэвтрийн монгол хэлний зүйл хуваасан үгсийн хэсэгт [卵 迭千 ömdegen] гэж бичжээ. Ийнхүү XIV зуун хүртэл мөшгөн судлахад ömdegen –ий адил –m –тэй байсан гэдэг нь мэдэгдэж байна. Энэхүү ömdegen гэдэг үгэнд миний бие анхаарлаа хандуулж байна. Олон жил монгол хэл судалж буй хүний хувьд энэ үгийг бүтцээр нь öm-de-gen гэж хялбархан задалж чадна. Үүний зэрэгцээ *öm- нь тухайн үгийн язгуур болох нь ч амархан мэдэгдэж байна. Эл үгийн *öm- хэмээх язгуурыг япон хэлний umi-“(төрөх)” гэдэг үгийн *umi- язгууртай харьцуульа гэж бодож байна. Монгол хэлний *öm- язгуурыг эрт цагт *üm- гэсэн хэлбэртэй байсан гэж сэргээж болно. *üm -ийн ü- нь ардах –de үеийн –e эгшгийн нөлөөгөөр ухран ижилсэж ö- болжээ. Япон хэлний *umi-“(төрөх)” (Ооногийн онолоор дөрөвдүгээр бүлгийн үйл үг гийгүүлэгчээр төгсөх боломжтой), монгол хэлний дээр дурдсан *üm- хоёрыг лавтай нэг язгуураас үүссэн үндэс байх гэж бодож байна.

*üm-de-gen хэмээх үгийн –de нь үйл үгийн үйлдэгдэх хэв, үүсмэл хэвийн нөхцөл, –gen нь “тухайн үйлийн үр дүнд үүсч буй юм үзэгдлийг заасан” үг бүтээх дагавар юм. Тиймээс *ümdegen > ömdegen гэдэг үгийн утга нь “төрөх + бусдын эрхэнд үйлдэгдэх хэв + юм → төрсөн юм → өндөг” болно. Монгол хэлний ömdegen (өндөг)-ийг ингэж япон хэлний *umi- (төрөх) гэдэг үгтэй харьцуулахад “төрсөн юм” нь түүний үндсэн утга болж байна. Япон хэлний umi-

1 小澤重男。モンゴル語と日本語 (トリとタマゴ) – 「日本語学校論集」。1981.1-4.

(төрөх) хэмээх үгийн язгуур нь монгол хэлний *ömdegen* гэдэг үгэнд нуугдаж байна гэж үзэж байгаа юм. Бид энэ “нуугдсан язгуур”-ыг сэргээхэд гол анхаарлаа хандуулах бөгөөд ерөнхийдөө толь бичгүүдийн үгийг л харьцуулж, алтай язгуурын хэл, япон хэлний хооронд үгийн сангийн төвшинд харьцуулах шаардлагатай бусад материалыг бараг урьдчилан тооцолгүйгээр яаран дүгнэх ёсгүй юм.

§3. Ингээд дээр өгүүлсэнчлэн өндгийг “төрсөн юм” гэж үзэх тохиолдолд тахиаг “төрүүлсэн зүйл” гэж үзэх нь зүйтэй болов уу. Энэ санаан дээр тулгуурлаад япон хэлний *tori* “шувуу” (*tōri* - эртний япон хэлэнд *tori* -гийн “to” нь “to”, “tō” –гэсэн хоёр хувилбартай байна) гэдэг үгийг авч үзэхэд доорх сонирхолтой зүйл ажиглагдаж байна.

Монгол хэлний “төрөх” гэдэг үгийг утгачлан тайлбарлавал бичгийн хэлэнд *tōrū*-, орчин цагийн монгол хэлэнд *tōrō*- болно. “Монголын нууц товчоо”-нд “脱³ 列⁴” буюу *tōre*- гэсэн хэлбэр давамгай байгаа учраас эртний хэлбэрийг нь *tōre*- гэж үзэх ёстой. Япон хэлний *tori* (шувуу) буюу *tōri* гэдэг үгэнд, монгол хэлний *tōrō* ~ *tōre*- агуулагдаж байна. Эндээс япон хэлний *tori* (шувуу) буюу *tōri* нь *tōrō*-i > *tōrī* ~ *tōre*-i > *tōrī* гэж үүссэн хэмээн үзэх боломжтой. Хэрвээ *tori* –гийн -*ri* үе эгшгийн зохицлыг хадгалж байсан гэж үзэх ахул эртний япон хэлэнд хоёр төрлийн *ī* байсан байж таарна. (Тиймээс *tōrī* юм)

Дашрамд дурдахад япон хэлэнд үүсмэл нэр үг² гэсэн бүлэг үгс байдаг. Жишээлбэл,

saku (бүрэн цэцэглэх³) –тай холбоотой *saki* (цэцэглэлт)

(*sakura no gobu saki* - сакүрагийн тал нь цэцэглэх)

yomu (унших) –тай холбоотой *yomi* (уншлага)

(*yomi ga hukai* - уншилт нь гүн

uku (алдартай болох) –тай холбоотой *uke* (алдартай)

(*uke no yoi hito* - нэр хүнд сайтай хүн)

oku (босох) –тай холбоотой (*hayaoki* - эрт босох)

... гэх мэт. Ийм үүсмэл нэр үгийн хэлбэр нь үйл үгийн язгуур: үндсэнд -i дагавар залгаж бүтсэн үг гэдэг нь нэгэнт батлагдсан зүйл юм (*saki* < **sak-i*, *yomi* < **yom-i*, *uke* < **uka-i*, *ōki* < **ōkō-i*).

Түүнчлэн эл -i дагавар нь хойно дурдах монгол хэлний “үйлээс жинхэнэ нэр бүтээх -i дагавар”-тай ижил бүтээвэр гэж үзэж болно. Өөрөөр хэлбэл *sōn*- (унтрах) → *sōn-i* > *sōni* (унтрах зүйл → шөнө), *gaGura*-⁴ (хатаах (ногоо гэх мэт зүйлийг); хуурах) → *gaGura-i* < *gaGurai* (хатаасан; хуурай) гэх мэтэд хэрэглэгдэж буй -i дагавар юм. Миний бодлоор энэхүү -i нь *tōrō*- (*tōre*-)-ийн хувьд **tōrō*(-e)-i > **tōr* > *tōri* гэсэн үйл явцыг туулсны үр дүнд үүссэн үг нь шувуу буюу “төрүүлдэг зүйл” болно.

Дээрх санааг нөгөө талаас нь харвал тун сонирхолтой байна. Япон хэлний *umu*-(төрөх) гэдэг үгийн **um*- язгуурыг монгол хэлний “*ömdege*” гэдэг үг өөртөө агуулж, монгол хэлний төрөх хэмээх үгийн үндэс болох **tōrō*(e)- нь мөн эсрэгээрээ япон хэлний шувуу буюу *tōri* хэмээх үгэнд нуугдаж буй нь мэдэгдэж байна. Өөрөөр хэлбэл “төрөх” гэдэг үгийн утга нь япон, монгол хэлэнд үгийн язгуур нь “харилцан сэлгэсэн” байдалтай байна. Үүн дээр нэмж хэлэхгүй бол болохгүй зүйл нь монгол хэлний *tōrō*~*tōre*- бол зарчмын хувьд “төрүүлэх” гэх утгаас илүү “төрөх” гэдэг утгаар хэрэглэгдэж байна. Жишээлбэл, “Хүүхэд эхээсээ төрдөг” гэдэгт *tōre*- г хэрэглэх боловч, “хүүхэд төрүүлэх” гэх үед *tōregül*- ийг хэрэглэдэг. Энэ нь эртний монгол хэлний зарчим юм. Бодит байдал дээр миний дээрх тайлбартай зөрчилдөж байгаа хэдий ч, үүгээр бүхнийг үгүйсгэх арга бас үгүй юм. Монгол төрөл хэлнүүдэд, тухайн үгээс хамаарч тусах ба эс тусах үйл үгийн ялгааг заавал дотор нь тодорхой ялгаж хэлэх боломжгүй байдаг. Энэ үзэгдлийг яаж үзэх вэ? гэдэг нь өөрөө нэг томоохон судалгааны сэдэв боловч үүнийг түр

2. 連用名詞形 – Үүсмэл нэр үг гэж орчуулав. Бас “үйлийн нэрших хэлбэр” гэж хэлж болно.

3. Монгол хэлэнд үйл үг үндсэн хэлбэрээрээ нэр үг, үйл үгийн аль алиных нь үүргийг гүйцэтгэдэг. Жишээлбэл: ном унших *v*- унших ном *n*. Орчуулагч.

4. *gaGura*-(*mo.gayura*-) зохиогчийн хэрэглэсэн галиг үсгийг тэр хэвээр нь авав. Орчуулагч.

III. Озава

хойш нь тавья. Жишээлбэл, япон хэлний “эхлэх – hajimaru, эхлүүлэх – hajimeru” нь орчин цагийн монгол хэлэнд адилхан exel- болно. Монгол хэлний энэхүү үзэгдлээс харахад töre- нь дээр цагт “төрүүлэх, төрөх”-ийн утгыг хамтад нь илэрхийлж байсан болов уу гэж бодогдож байна.

§4. Эцэст нь нэмж хэлэхэд, япон хэлэнд “шувуу” болон “тахиа”-г нэгэн адил tōri гэсэн үгээр хэлдэг. Эдгээр нь ижил үг гэж тооцогддог боловч, миний бодлоор үнэндээ “шувуу” болон “тахиа” нь гадаадын олон хэлэнд хэрэглэгддэгийн адилаар, жишээлбэл монгол бичгийн хэлэнд “шувуу” нь sibaGun, тахиа нь takiy-a гэсэн өөр өөр үг байна. Гарлын хувьд өөр өөр дуудлагатай бие даасан үгс боловч зарим нэг эгшгийн хувирлаар япон хэлний хөгжлийн түүхийн үе шатанд санаандгүйгээр tōri гэсэн нэг дуудлагатай болсон байх гэж таамаглаж байна. “Шувуу”-ны tōri – ийг харьцуулсан судалгаагаар монгол хэлнээс илрүүлэн гаргаж болох ч түүнтэй холбоотойгоор дараагийн боломж дээр дурдсанчлан олдох байх аа.

(Жич. Доктор Коно Рокүроо (河野六郎) tōri- гэдэг үгийг дундад үеийн солонгос хэлний derg “тахиа”-тай харьцуулан судалсан байдаг. Миний бие ч монгол хэлний takiy-a гэдэг үгийг *takīGa <*tarq-ī-Ga гэж үзэн, *tarq- хэмээх үгийн үндсийг дээрх derg- тай харьцуулан судлах боломжтой гэж бодож байлаа. Улмаар *tarq- гэдгийг эм эгшгээр амилсан хэлбэрийг *terg гэж санан, энэ *terg -ийг япон хэлний tōri –той харьцуулан судалсан зүйл буй. Гэвч энэ удаа япон хэлний tōri (тахиа)-гийн талаар түүнд дэвшүүлсэн таамаглалаасаа л авч үзлээ)

Шёовагийн 55 (1980) он 12 сарын 18-ны өдөр

REMARKS ON SOME CONTEMPORARY PERFORMANCES OF EPICS IN THE MPR

C. R. Bawden

One of the features of the Mongolian epic which has naturally attracted the attention of all observers and scholars of the genre has been the question of the various modes of realisation, for the epic is, in the main an oral genre, and depends on re-creation by performance for its impact. Benjamin Bergmann wrote at some length at the beginning of the nineteenth century about the Jangyarči or Jangar-singers of the Kalmucks.¹ The myth which he told about the origin of the Jangar epic confirms, if confirmation were needed, that Jangar was a *song* whose performance required *skill*. Erlig Khan, granting a boon to a Kalmuck who had died prematurely, empowered him to perform the epic when the proper time came, saying: 'Fr deine ausgestandene Angst verdienst Du Entschädigung. Wähle dir also von den Liedern meiner Sänger dasjenige, das dir am meisten gefällt, und geh und bezaubere damit die Oberwelt.'

Since Bergmann's time the question of epic performance has been taken up many times, and in connection with various Mongol peoples. The intention of the present paper is not to resume what has been said before, but is limited to offering some elementary observations on Mongolian epic performances heard by the author in the Mongolian People's Republic during the period September to December 1967.²

The circumstances in which the material here used was obtained may perhaps be considered as having been artificial and even self-conscious. One bard was recorded in a room belonging to the Institute of Language and Literature in UlanBator, where he had been invited to come and sing for a small group of Mongolian scholars. Two other singers were recorded in rooms of the little hotels in the brigades of Mankhan sum in Hovd aimak to which they belonged. A fourth epic was recorded at a meeting of the Writer's Club in the town of Darkhan. None of these performances was addressed to a public audience, though in each case others, besides myself, were present. Thus one of the Hovd bards, Gongor, sang before a small group of his own friends. The Hovd bard, Tseveenaravdan, was repeating an epic which he had performed on stage the day before, at a public concert. On the other hand, Gongor was quite at home performing without an audience at all, and on another occasion spent some hours in the open air, at a picnic, singing into a tape recorder for the benefit of a member of the Ulan Bator institute, Mr. J. Tsooloo.

It may be objected, then, that these performances were artificial occasions, and so in some way less real or genuine than they might have been. However, the situations described are the very situations in which a foreigner with a tape recorder can actually listen to and record epic and other folk literature performances these days. Moreover, quite a considerable amount of recording for research purposes has been undertaken in recent years by Mongolian scholars, with the result that, in contemporary terms, such situations are indeed some of those in which a Mongol epic is genuinely performed.

¹ *Nomadische Streifereien unter den Kalmücken in den Jahren 1802 und 1803*, Riga, 1804-05. Reprinted Oosterhout, 1969, II, pp. 205 foll.

² In its original form this paper was accompanied by recordings.

Account must be taken of the performance before the tape recorder as one aspect of present-day reality, just as, for example, account must be taken of the court performances of Jangar mentioned by Bergmann some 170 years or more ago.

The present article, however, can only be considered tentative in its presentation of material and its deductions. The author had only very limited opportunities to hear epics and must have missed much of what is current in the MPR. It is perhaps advisable to try to characterize here what is, in this article, meant by the term 'epic', without prejudice to any general definition. The Mongol terminology is to some extent ambiguous, at least in the sense that no single word coincides semantically with the word 'epic'. *Tuul* and *tuul's* seem to describe most closely what is meant by 'epic' in the Mongol context. The term *baatarlag tuul's*, 'heroic epic', is also familiar.³ The term *ayalguut tuul's*, 'epic with melody', may also be encountered.⁴ At the same time, the more general term *ylger* is applied to what may be, apparently, indistinguishable from a *tuul's* though *ylger* is the word used for a prose tale as well as a heroic tale in verse.

Examples of Mongol epic share formal and thematic characteristics, and the mode of realization or performance may also be a characteristic. Formally, the ideal epic as found in the MPR today, whether west Mongol or Khalkha, consists of a continuous piece of verse, constructed so as to display with more or less consistency the established features of Mongol verse, that is, line-initial alliteration, the artistic use of vowel harmony, and formal parallelism, which includes antithesis. It is not divided into groups of lines of uniform number, as, for instance, the modern short song is. There may be a number of lines in an alliterative group, or, in many cases, no alliteration may be present at all. Ideally, again, there should not be prose passages, but age and failing memory reduce some bards to summarizing in prose those passages which they cannot remember in their verse form. All this is well known, but to a great extent these criteria seem to apply to the epic far more intensely in its printed form than they do in actual performance. This does not mean, for example, that alliteration cannot be heard, but, from the listener's point of view, it is far less noticeable in performance than the regular, insistent, overall rhythm, which is expressed sometimes by the repeated strumming of the same few notes on an instrument, sometimes by the repetition of the same, or nearly the same, short melodic pattern. It is this compelling *rhythm* which carries the epic along and which remains in the memory after a performance, far more than the structural characteristics which are so apparent from the printed page, and which, for that reason, assume an exaggerated significance. As far as motif, theme and plot are concerned, there is perhaps no need to repeat what is generally familiar and accepted. One should, though, perhaps recall that no individual motif, theme or plot can be considered the property of the epic genre alone. Any or all may occur in prose narrative too.

³ G. Rinchinsambuu, *Mongol Ardyn Baatarlag Tuul's*, *Studia Folclorica* I, 7 Ulan Bator, 1960, p. 3 states that *tuul* and *tuul's* are terms more commonly used by West Mongols and some Buryats, while *ylger*, *urt ylger* and *xuuch ylger* are used by Khalkhas, Buryats and the Mongols of Inner Mongolia.

⁴ See D. Përevdorj, *ylger, Tuul*, *Yüriql, Magtaal*, Ulan Bator, 1976, where a version of *Gurvan nastai Gunan Baatar* is classified as *ayalguut tuul's*.

The third head to be considered is the mode of realisation. The epic is normally an oral genre, though there are qualifications to this statement.

It is known that manuscript versions of some epics exist, and also that new poems are being composed nowadays, for example a poem entitled *Altan xundagat hьbь*,⁵ 'The boy with the golden goblet', which display the formal and thematic characteristics of the epic, but seem to be designed to be read. The epic requires an expert to perform it, and the expert seems to work within a wide, but not unlimited range of vocal and instrumental skills. Some forms of voice production, common enough among the Mongols, seem not to be appropriate to the epic, such as the technique of dual vocalisation, *xuqmii*, or the highly artificial technique, perhaps to be described as falsetto, which is used to support

the florid, ornamental, sections of the vocal line of the long song, *urtyn duu*.

Epics may be performed with or without instrumental accompaniment. Rinchen, for instance, allows in the latter case⁶, the use of the plucked *tovshuur* and of the bowed *morin xuur* and *xuuchir*. The author heard four types of delivery:

- I. Recitation in verse in an ordinary speaking voice.
- II. Chant to the accompaniment of the *tovshuur*.
- III. Chant to the accompaniment of the *morin xuur*.
- IV. Unaccompanied chant.

He also heard and recorded a bard singing to the self-accompaniment of the *xuuchir*, but in this case epic did not feature in the repertory displayed.

The terms used by Mongolian colleagues to describe the mode of delivery of an epic include the words *xailax* and *хьэрнэх*, neither of them adequately explained in standard dictionaries. These words may be used in isolation, in combination with other verbs, or in combination with each other.

Used by itself, *хьэрнэх*, in its technical sense, seems to mean no more than it does in general use, 'to say, tell, recite' etc., as in the phrase *хьэрнэн ярилсах*, 'to chat'. Thus:

engiin угьлээр хьэрнэн хелdeg байна. (Studia Mongolica VII 1-9, 153) They recite in ordinary speech.

Edgeer ьlger n', ixenxdee хьэрнэх чанартай, yuriin ьргелjlesen ьгььлbertei yuum. Хаагаа шьleglesen газрууд мун hii. (Aman Zoxiol, 1948,4). These tales are for most part meant to be told, and consist of ordinary prose. Now and again there are passages in verse.

Zarim tuul' хаагаа зарим газраа шьleglevch ixenxdee хьэрнел ьг болон тsegts tsogtsoo aldaj. . . . (Mongol Ardyn Baatarlag Tuul's, Studia Folclorica I. 7, 20)

Though some epics here and there are in verse, for the most part they have become prose recitations, losing their regularity.

⁵ Ardyn Aman Zoxiolyn Emxtgel, Ulan Bator, 1956, pp. 119-47.

⁶ U. Zagdsuren and S. Luvsanvandan, Mongol Ardyn Baatarlag Tuul'syn Uchir, Ulan Bator, 1966, pp.10-13.

Used by itself, or in combination with other verbs, *xailax* seems to indicate that the material recited is in verse, and needs the exercise of special rhythmical types of delivery.

It may also refer to the voice quality itself, different though this is with different bards. Thus:

Odoo ixevchlen хугjmiin zevseg xereglelgyi шьleglej xailan угььlex ajee. (*Xalx Ardyn Tuul'*, 7)

For the most part they recite in verse, without using a musical instrument.

Mandal guai ene tuuliin exiin nileed xesgiig шьleglen хuilj baiguad сььлиin xesgiig ьргелjlesen ьgeer xelj hichььljee. (*X. A. T. 3.*)

Mandal recited the first several sections of this epic in verse, but recorded the final part by telling it in prose.

The use of this terminology is not, however, unambiguous. Thus Rintchen, writing about recitation to the accompaniment of the *xuuchir*, says:

xuuchir tatan xuurdaj tuul' xailan xeldeg tuul'chind. (Mongol Ardyn Baatarlag Tuul'syn Uchir, 12.)

With bards who play the *xuuchir* and recite epics.

But he also uses *хьэрнэх* (*хьэрнix* in his spelling) to describe the same process:

xuuchir хугjmuu tatan, ьlger хьэрний baixyg n'olon удаа сонirxon sonsson. (*MABTU*, 13)

I often listened to him playing his *xuuchir* and telling epics.

We also find Rinchen using compounds such as *xailan хььрnix* and *хььрnin ayalax* to describe the recitation of an epic to the accompaniment of the *morin xuur*, while he uses *хььрnen xailax* for the recitation of a verse epic without instrumental accompaniment. In these cases, *xailax* seems to be the dominant element of the compound.

In spite of apparent inconsistencies, there seems, from the foregoing, to be a distinction between reciting a prose tale or an epic in prose form, without poetic rhythm, and reciting in verse form, with or without a musical accompaniment. It is this distinction which is indicated by the different use of the verbs *хььрnex* and *xailax*.

The first of the four types of performance listed above, recitation in an ordinary speaking voice, seems to fall outside the two categories set up in the discussion, being neither a piece of prose, nor a rhythmic recitation such as *xailax* implies. If anything, this type of performance resembled the unexpressive recital of a *yuruyul*, where each line starts at a highish pitch and falls slightly. That this is a legitimate way to perform an epic today seems guaranteed by the fact that the recital took place in the presence of an audience made up of local literary amateurs, and that the performer had taken the trouble to memorize the work. But it may be doubted whether any tradition of performance was represented.

With the other three modes of epic performance the line is crossed into the realm of musical delivery, possessing the elements of both rhythm and melody, though, from the point of view of the ordinary listener, both features may appear somewhat rudimentary. In two of the examples, as indicated above, the voice was supported by a musical instrument.

Bataa, a member of the Bait people of Uvs aimak, aged 68 at the time, had been invited to the Institute of Language and Literature, and was recorded performing part of the epic *Bum erdene* to his own accompaniment on the *tovshuur*. His performing style, if reduced to notation, would probably look like that of the west Mongol bard Choisuren, whose performance has been so illustrated.⁷ The latter is scored for voice and *tovshuur*, and is set in two flats and time, varying occasionally to and . The accompaniment is indicated throughout as a pair of quavers. The second of each pair is the B flat below middle C, and the first is the B flat an octave higher, or the neighbouring C. It once touches D. The basic unit in the voice line is the quaver, with each bar containing six quavers and a crotchet, or eight quavers. One spoken syllable corresponds to one musical note. The voice line hovers around the higher B flat of the accompaniment, occasionally reaching the F above, and once dropping an octave. The overall effect upon the listener is one of compelling regularity, of forward impetus with little change in pitch, little expression in the voice, and little or no ornamentation. A device of short refrain pause, and exclamation, marks off each section of the epic from the following one.

An epic sung by young west Mongol bard Tseveenaravdan exemplified the epic sung to the accompaniment of the *morin xuur*. Tseveenaravdan, aged 18 at the time, was a member of a brigade of Mankhan sum in Hovd aimak, and belonged to the Zakhchin ethnic group. He had learned his epic, *Galun Baatar*, from an older bard, as he had done with all the epics and prose tales he knew, and his fiddle had been made by his father. Gongor, too, said that he had *learned* his epics from others. There was no suggestion that either bard had composed for himself, or that they improvised according to occasion.

Tseveenaravdan's performance differed considerably from Bataa's. The instrumental line still seemed to have as its main duty to act as a rhythmic support, but it was somewhat more elaborate and more varied, both in melody and in tone, than Bataa's. The voice, too, while it was somewhat harsh, and could hardly be called expressive, did have more variation of tone than Bataa's.

Every now and again, too, the voice would pause, and the fiddle would engage in a sort of musical interlude or cadenza. The purpose may have been to give the voice a rest, but the interludes may have

had an independent entertainment value. Tseveenaravdan was quite a skilled fiddler and was able to entertain in this genre also, playing for example a *moriny joroo*, or imitation of a pacing horse.

What was most noticeable in this performance was, as with Bataa's, the insistent, apparently almost unvarying rhythm of the vocal line, supported by the repetitive instrumental line. These remarks refer to the effect produced on the listener, no analysis having been undertaken. The overall rhythm of the piece appeared to express itself in sections which, as far as the text was concerned, began with a formula such as *za tegsen chin* or *za tegeed l.* ('Well, then ...'), and ended with a formula such as *genee xuy* ('it is said'). The verse structure was quite obscured by the relentless push of the rhythm of the large unit, the section.

I. Tsoloo and U. Zagdsuren, *Baruun Mongolyn Baatarlag Tuul's*, *Studia Folclorica*, IV, 2, Ulan Bator, 1966, p.xiii.

Rinchen, discussing epics recited without accompaniment, devotes considerable attention to matters of stress, syllable count, division of the line into metrical feet, and so on, and these features were to be observed in such performances.⁸ But in Tseveenaravdan's accompanied performance they played little or no part. There was very little distortion of the ordinary patterns of speech. Word stress was nearly always where it belonged, not shifted to an abnormal position. Long and short vowels were observed as such, and though the bard gave prominence to some short vowels which have more or less disappeared in standard Khalkha speech, the same could be said of his prose recitations too, and his practice may have reflected his normal speech habits.

Epics may also be performed in an unaccompanied chant or intoned recitation, in which a well marked rhythm and a recognizable, repetitive melody are employed. Gongor, a member of a brigade of Mankhan sum, aged 51 at the time, had a very different style from that of Tseveenaravdan. He knew several long poems, including one called *Ezen Tenger Xan* which he performed for recording purposes. Like Tseveenaravdan, he had learned his epics, in his case, from his parents, though he claimed to have made his own melody. One use to which he put his skill was to use his epics to rock his children to sleep, as his parents had done with him.

Gongor made use of certain vocal skills which were absent from performances by other bards. He would often draw out a syllable so as to form two syllables. He would displace the natural stress from the syllable where it could be expected to belong in speech, and apply it to another, presumably for the sake of the overall rhythmic pattern. He would dwell heavily on certain consonants, notably *n*, to the point where they appeared to develop into independent syllable. Such techniques seem general, not individual to one bard, for similar skills could be heard in the singing of a woman bard named Dьgersuren from East Gobe aimak, far removed from Hovd, who had been recorded for the Ulan Bator institute.

Without accompanying tapes it is impossible to illustrate the effects which have been described above. What appeared to be common to all performances was the absence of variation and absence of expressiveness. The dynamics of performance were minimal. From the listener's point of view, all the performances seemed to rely, for their effect, on their inexorability.

⁸ *Mongol Ardyn Baatarlag Tuul'syn Uchir*, p.11

Ч.Бауден

БНМАУ ДАХЬ ОРЧИН ҮЕИЙН ТУУЛЬС ХАЙЛАХАД ХИЙСЭН АЖИГЛАЛТ

Ч.Бауден

Англи хэлнээс Б. Мөнхцэцэг¹ орчуулав

Товчлол: Английн алдарт монголч эрдэмтэн Ч.Бауден нь монгол судлалын талаар олон бүтээл туурвисны нэг нь “БНМАУ дахь орчин үеийн туульс хайлахад хийсэн ажиглалт” хэмээх судалгааны бүтээл юм. Зохиогч энэ бүтээлдээ монгол туульсийн бүтэц, олон ястны туульчдын тууль хайлах онцлог болон түүнтэй холбоотой нэр томъёонууд мөн дөрвөн өөр янзаар тууль хайлж байгаа талаар өөрийн хийсэн судалгаандаа тулгуурлан онцлогийг гарган бичсэн байдаг. Түүнчлэн зарим эрдэмтдийн бүтээлтэй харьцуулан судалгаа хийсэн нь сонирхолтой болсон байна.

Түлхүүр үгс: туульс, тууль хүүрнэн хайлах, хөгжмийн зэмсэгтэй аялгуулан хайлах

Утга зохиолын энэ төрлийг судалдаг бүх ажиглагчид, судлаачдын анхаарлыг ихээр гатаж байгаа нэг асуудал бол Монголын туульсийн онцлогуудын нэг шинж чанар болох өөр өөрөөр тууль хайлах хэв маягийн тухай юм. Утга зохиолын аман төрөл болох туульсын хувьд туулийг шинээр хайлснаас түүний үр дүн, нөлөө нь шалтгаалдаг. 19-р зууны эхэнд Бенжамин Бергманн Халимагийн жангарч болон Жангар хайлдаг туульчдын тухай бичсэн байдаг. Тэрээр бичихдээ “Жангарын туулийн үүсэл гарлын талаарх зүйлийг түүний домог нь баталдаг бөгөөд хэрвээ баталгаа хэрэгтэй гэвэл Жангар нь онцгой ур чадвар шаарддаг тууль гэдгээрээ батлагддаг юм” хэмээсэн байдаг. Эрлэг Хаан цаг бусаар нас барсан нэгэн Халимаг хүний хүсэлтийг зөвшөөрч, цаг нь болоход тууль хайлах эрхийг түүнд олгосон байна. Үүний тухай өгүүлэхдээ “‘Fu r deine ausgestandene Angst verdienst Du Entschadigung. Wahle dir also von den Liedern rneiner Sanger dasjenige, das dir am meisten gefällt, und geh und bezaubere) damit die Oberwelt” гэсэн байдаг. Бергманнаас хойш, туульс хайлах талаархи асуудал нь олон Монгол хүнтэй холбоотойгоор дахин дахин хэвлэгдэж байсан билээ.

Энд хийсэн судалгааны агуулга нь өмнө ярьж байсан сэдвийг үргэлжлүүлэх гэсэн хэрэг биш бөгөөд 1967 оны 9 - 12 сард БНМАУ-д байхдаа зохиогч миний бие өөрөө сонссон Монголын туульсийн талаарх анхны ажиглалтаа оруулж байгаа төдий юм. Энд гарч байгаа материалыг олж авсан нөхцөл байдал нь хиймэл, хуурмаг юм шиг санагдаж байж магадгүй юм.

• Нэг туульч болохоор Хэл зохиолын хүрээлэнгийн нэг өрөөнд хэсэг монгол эрдэмтдийн урилгаар уригдан ирж тууль хайлсан юм. Ховд аймгийн Манхан сумын хоёр туульч бригадынхаа зочид буудлын умгар нэг өрөөнд тууль хайлж үзүүлсэн билээ. Дөрөв дэх туульч нь болохоор Дархан хотын зохиолчдын клубт болсон хурал дээр хайлж үзүүлсэн юм. Аль ч тууль хайлалт нь нийт олон болон үзэгчдэд зориулж хайлаагүй бөгөөд тууль хайлах болгонд надаас гадна бас бус хэдэн хүн л байсан билээ. Ховдын хоёр туульчийн нэг болох Гонгор хэсэг найз нөхдийнхөө өмнө хайлж үзүүлсэн билээ. Ховдын туульч Цэвээнравдан нь урд өдөр нь концертэнд тоглосон тоглолтоо давтан үзүүлсэн юм. Нэг талаар Гонгор гэртээ үзэгчгүй тоглосон хийгээд гадаа хорхог хийж задгай агаарт тавиун чөлөөтэй байх үедээ хайлсан бөгөөд уг тууль хайлах явцыг Улаанбаатар хотын Хэл зохиолын хүрээлэнгийн ажилтан Ж.Цолоо дуу хураалгагчдаа бичиж авсан юм.

Ийм болохоор эдгээр тууль хайлах үйл явц хиймэл болсон мэт санагдаж болох юм. Гэхдээ тэр өдрүүдэд тэдгээр тууль хайлсан үйл явцыг орчин үеийн дуу хураагчтай гадаадын судлаач эрдэмтэн сонсож бичиж авах болон бусад тууль болон аман зохиолын өөр төрлүүдийг сонсож, бичиж авах бүрэн боломжтой байсан билээ. Сүүлийн жилүүдэд нилээд олон тооны бүтээлийг судалгааны зорилгоор монголын судлаачид бүтээгээд байгаа юм.

1. Монгол Улсын Их Сургууль

Орчин үед бодит зүйл болсон дуу хураагч гарахаас өмнө тууль хайлахыг зөвхөн тэмдэглэн бичиж авдаг байсан байна. Жишээ нь: Бергманны дурдсан 170 жилийн өмнө ч тэр түүнээс өмнө ч гэр Жангарын тууль хайлахыг тэмдэглэж авдаг байсан хийгээд авч байсан. Гийм болохоор л энэ өгүүллэгт олж авсан материал дээрээ тулгуурлан тууль хайлах үеийн нөхцөл байдал, цаг үеийн байдлын талаар саналаа хэлэх гэсэн юм.

Зохиогч туульс сонсоход хязгаарлагдмал нөхцөл боломжтой байсан болохоор БНМАУ-д байгаа орчин үеийн олон туульсийн олонхийг сонсож чадаагүй юм. Энэ өгүүллэгт ямар нэгэн ерөнхий зүйлээр салгаж үзэлгүйгээр “тууль” гэдэг нэр томъёог ямар утгатай болохыг тодорхойлон үзэхийг оролдсон нь харагдах болно.

Монгол нэр томъёо нь нилээд ээдрээтэй бөгөөд дан ганц нэг үг болох “тууль” гэдэг үг утга зүйн хувьд ганцаараа утга илэрхийлж чадахгүй юм. Монгол бичвэрт байгаа тууль, туульс гэдэг үгнүүд нь англи хэлний “epic”-ийн утгатай ойр юм шиг санагддаг. “Баатарлаг туульс” гэдэг нь “heroic epic”-тэй мөн адил юм. “Аялгуут тууль” хэмээх нэр томъёо нь “epic with melody”-тай зэрэгцэж очиж болох юм. Ийм үед илүү ерөнхий нэр томъёо болох үлгэр нь туульсаас ялгарахын аргагүй хэрэглэгддэг байна. Хэдийгээр үлгэр нь хүүрнэсэн үлгэрт мөн түүнчлэн шүлэглэсэн баатарлаг туульст хэрэглэгддэг боловч үлгэр туульс хоёрын ялгаа бараг байхгүй. Монголын туульсийн жишээнүүд нь хэлбэрийн болон сэдэвийн онцлогтой байдаг хийгээд гүйцэтгэх, тоглох онцлог хэв шинжтэй байж болох юм.

Өнгөц харахад ч гэсэн БНМАУ-аас олдсон бүрэн хэмжээний туульс нь Баруун монголын ч бай халхын ч бай аль аль нь үргэлжилсэн шүлгээс бүрдэх ба монгол шүлгийн тогтсон онцлогийг их бага хэмжээгээр хадгалж, мөрний эхэнд толгой холбож, эгшиг зохицох уран яруу хэрэглээ, тэгш хэмийн бүрдэл, дотоод хэмийн нугарал зэрэг зүйлийг багтаасан байдаг. Энэ нь орчин цагийн богино дуу шиг тогтсон мөр бадгаас бүрдээгүй байдаг бөгөөд голгой холбосон мөр бадагтай байж болохоос гадна олонх тохиолдолд толгой холболт огт байхгүй байж болох юм. Уг нь бол үргэлжилсэн хэсгүүд байх ёсгүй юм. Насны болон ой санамжийн доройтолоос болоод зарим туульч ийм хэсгүүдийг шүлэглэн хэлэхдээ түүнийгээ санадаггүй тохиолдол ч гардаг байна. Энэ бүгд нь мэдээж хэрэг боловч эдгээр шалгуураар бол туульч бодитоор хайлсанаас цаасан дээр буулгасан хэлбэр нь илүү их туулийн хэлбэртэй юм шиг харагддаг байна. Энэ нь толгой холболтыг сонсож болохгүй гэсэн үг биш юм. Гэвч үзэгч, сонсогчийн байрнаас үзэх юм бол ердийн, шаргуу, нийтлэг гэх зэргийн хэмнэл нь илүү холоос үздэг болохоор тэр болгон анзаарагддаггүй. Нийтлэг хэмнэл гэдэг нь заримдаа хөгжмийн зэмсэг дээр цөөхөн ижилхэн нотыг давтан тоглож, эсвэл заримдаа бараг ижилхэн богинохон аялгуут хэв маягийг давталттайгаар илэрхийлэгддэг бөгөөд туульсаар илэрхийлэн гаргасан сэтгэл догдлуулсан хэмнэл нь тоглолтын дараа ч сэтгэлд үлдэж, цаасан дээр буулгаснаас илүү тодорхой гийм бүтцийн онцлог шинжийг харуулдаг ач холбогдол нь оршиж байна гэж үзэж байна.

Аяз, сэдэв, үйл явдлын хувьд сэтгэл зовоодог ч, ямар зүйл нь ерөнхийдөө ижил төстэй хийгээд таарах тохирох вэ гэдгийг давтан хэлэх шаардлагагүй юм. Хувь хүний тууль хайлалтаар гарах аяз, сэдэв, үйл явдлыг дан ганц туульсийн жанрын өмч мэтээр үзэж болохгүй гэдгийг хэн ч хэлэх байх. Аль нэг хэсэг нь эсвэл бүгдээрээ үргэлжилсэн хүүрнэл дотор байж болох талтай. Дээр дурдсан гуравдахь шинж нь тоглолтын нэг хэв маяг нь юм. Хэдийгээр олон шалгуур нөхцөл байдаг ч тууль нь аман зохиолын төрөлд багтдаг. Одоо байгаа зарим туульс гар бичмэлээрээ байгаа бөгөөд орчин үед шинэ шинэ яруу найргийн зохиолыг туурвиж байна. Жишээ нь: “Алтан хундагаг хүү” хэмээх яруу найргийн бүтээл нь туульсын хэлбэр болон сэдвийн онцлог шинжийг үзүүлэхээс гадна зөвхөн уншихад л зориулсан юм шиг санагддаг. Туульс нь судлаачаас төгс хэлбэрээр нь тууль хайлж үзэхийг шаарддаг боловч судлаачид хоолойны болон хөгжимдөх ур чадвараараа хэмжээ хязгаартай байдаг. Монголчуудын дунд нилээд түгээмэл байдаг дуу хоолойн зарим хэлбэр нь тууль хайлахад тохиромжгүй юм шиг байдаг. Үүнд хос хоолойн арга

барил болох хөөмий нь дээд хийсвэрлэлийн арга барил, магадгүй шууранхайг дүрсэлдэг юм шиг санагддаг. Шууранхай нь ургын дууны урт хэсгүүдийг гоёж, чимж, баяжуулах хэрэгсэл нь болж өгдөг. Туульсийг хөгжмийн зэмсэгтэй буюу эсвэл зэмсэггүй тоглож болох бөгөөд үүний нэг жишээ нь Ринчин гуай сүүлийн бүтээлдээ товшуур хөгжим, чавхдаст морин хуур, болон хуучир хөгжмийг ашигладаг хэмээн хүлээн зөвшөөрсөн байдаг.

Зохиогч 4 төрлийн тууль хайлалтыг сонссон хэмээжээ. Үүнд:

- 1.Энгийн ярианы хоолойгоор шүлэглэж хайлах
- 2.Товшуур хөгжимтэй аялгуулан хайлах
- 3.Морин хуур хөгжимтэй аялгуулан хайлах
- 4.Хөгжимгүйгээр аялгуулан хайлах

Тэрээр хуучир тоглож тууль хайлсан туульчийн дууг сонссон өөрийн биеэр бичиж авсан байна. Гэвч энэ тохиолдолд тууль нь урын сангийн тоглолтод хамаарахгүй юм. Монголчуудын хэрэглэдэг нэр томъёог стандарт толь бичгүүдэд аль алиныг нь хангалттай тайлбарлаагүй байдаг ба хайлах, хүүрнэх хэмээх үгнүүд нь туульсийг тоглох байдлыг харуулдаг байна. Эдгээр үгс нь тус тусдаа хамтдаа, өөр үйл үгтэй, эсвэл нэг нэгэнтэйгээ хамт хэрэглэгдэж болдог байна. Хүүрнэх гэдэг үг нь өөрөө техникийн утгаараа ерөнхий хэрэглээнд байдгаасаа илүү утга агуулдаггүй юм шиг байдаг. "Хүүрнэн ярилцах" гэсэн хэллэг нь ярилцах гэсэн утгатай. Үүнд жишээ нь: Энгийн өгүүлбэрээр хүүрнэн хэлдэг байна. (Studia Mongolica VII 1-9, 153). Эдгээр үлгэр нь ихэнхдээ хүүрнэх чанартай, ерийн үргэлжилсэн өгүүлбэртэй юм. Хааяа шүлэглэсэн газрууд мөн бий. (Aman zohiol, 1948,4) Зарим тууль хааяа зарим газраа шүлэглэвч, ихэнхдээ хүүрнэл үг бюлон иэгц цогцоо ачдаж.... (Mongol Ardiin Baatarlag Tuuls, Studia Folclorica I, 7, 20)

Дангаараа эсвэл өөр үйл үгтэй хоршиж хэрэглэгддэг хайлах гэдэг үйл үгийн хайлал нь шүлэглэсэн гэдгийг заадаг юм шиг харагддаг ба тоглолтын өвөрмөц хэмнэлттэй хэлбэрийг харуулдаг. Хэдийгээр өөр өөр туульч өөр өөр арга барилтай байдаг ч, энэ нь магадгүй хоолойны өнгөтэй хамаатай байж болох юм. Үүнд: одоо ихэвчлэн хөгжмийн зэмсэг хэрэглэлгүй шүлэглэж хайлан өгүүлэх ажээ. (Xalx ardiin tuul, 7). Мандал гуай энэ туулийн эхийн нилээд хэсгийг шүлэглэж хайлж байгаад сүүлийн хэсгийг үргэлжилсэн үгээр хэлж бичүүлжээ. (Х.А.Т.З.) Энэ нэр томъёоны хэрэглээ нь хоёрдмол санаагүй юм. Ринчин гуай, хуучир хөгжимтэй тууль хайлах тухай бичихдээ ингэж хэлсэн байдаг: Хуучир татан хуурдаж тууль хайлан хэлдэг туульчид (Mongol Ardiin baatarlag Tuul'syn Uchir, 12)

Гэвч тэр бас ижилхэн үйл явдлыг дүрсэлэхэд хүүрнэх (тэр хүүрних гэж бичдэг) үйл үгийг хэрэглэдэг. "Хуучир хөгжмөө татан үлгэр хүүрний байхыг нь олон удаа сонирхон сонссон." (МАВТУ, 13). Бид бас Ринчин гуай морин хууртай туульс хайлахыг хайлан хүүрнэх, хүүрнэн аялах гэх зэрэг холбоо үгээр илэрхийлсэн байсныг мэднэ. Ямар нэгэн хөгжимгүйгээр туулиа хайлахад "хүүрнэн хайлах" хэмээх үгийг хэрэглэдэг байна. Энэ тохиолдолд "хайлах" гэдэг нь холбоо үгийн гол элемент юм шиг харагддаг. Илт авцалдаа муутай хэдий ч хүүрнэн үлгэр хайлах буюу хүүрнэсэн хэлбэр дэх яруу найргийн хэмнэлгүй хайлах, болон хөгжимтэй болон хөгжимгүйгээр шүлэглэсэн хэлбэрээр хайлах хоёрын хооронд ялгаа байдаг юм шиг санагддаг. Энэ ялгаа нь хүүрнэх, хайлах хэмээх үйл үгийн ялгаатай хэрэглээгээр тодорхойлогддог. Дээр дурдсан 4 төрлийн тоглолтын эхнийх нь болох энгийн ярианы хоолойгоор тууль хайлах нь хэлэлцүүлэгт гарсан хоёр категорийн аль аль нь ч биш юм шиг харагдаж байна. Үүнд хүүрнэлийн хэсэг ч биш, "хайлах" утгыг илэрхийлэх хэмнэлттэй хайлах хэлбэр ч биш юм. Хэрэв аль нэг нь байвал, тоглолтын энэ төрөл нь тодорхой биш тоглолт болох ерөөлтэй төстэй байна. Ерөөлийн мөр болгон нь дээд төвшнөөс эхэлж, аажимдаа буурдаг. Өнөөдөр тууль хайлах зүй ёсны арга барил нь орон нутгийн утга зохиолын сайн дурынхнаас бүрдсэн үзэгчтэй тоглолтын баримтаар, мөн тэрчлэн тоглогч нь тоглолтон дээрээ үгээ мартдаг баримтаар баталгааждаг юм шиг санагддаг. Энэ нь тоглолтын ямар уламжлалыг харуулж байна гэдэгт эргэлзэхэд хүргэдэг байж болох юм. Туульсын тоглолтын нөгөө гурван хэв маяг нь хэмнэл болон аязын хоёулангийнх нь элементтэй байж энгийн үзэгч сонсогчийн нүдээр харахад хоёр онцлог нь хоёулаа болхи

харагдаж болох юм. Дээр дурдсан хоёр жишээнд дуу хоолойг хөгжмийн зэмсэг дэмжиж өгч байна.

Увс аймгийн Баядьястан болох 68 настай. Батаа нь Хэл Утга зохиолын хүрээлэнд уригдаж "Бум эрдэнэ" туулийн хэсгээс товшуур хөгжимтэй хайлж бичүүлсэн билээ. Түүний тоглолтын арга барилыг дүрслэн үзүүлбэл баруун монголын туульч Чойсүрэнгийн хайлах арга барилтай адил байх магадлалтай бөгөөд гэхдээ туулийн сүүлийн хэсгийг тоглосон дуу хоолой, товшуурын аяыг бичиж авсан билээ. Энэ хэсэг нь хоёр флат болон 4/4 хугацаат, мөн үе үе 5/4 ба 2/4 хугацаагаар солигдон байх ба дагаж дуулах нь хос чичиргээгээр (куверээр) тодорхойлогдоно. Хос болгоны хоёр дахь нь В флат, доор нь дунд С, эхний В флат нь октав арай дээшээ, С-тэй хоршино. О нэг удаа орно. Хоолойны суурь нэгж нь кувер бөгөөд 4/4 баар нь тус бүрдээ 6 куверийг агуулж, нэг дөрөвт эгшгийг эсвэл 8 куверийг бас агуулна. Нэг ярианы үе нь нэг хөгжмийн ноттой нийцнэ. Хоолойны өнгө нь дээд В флатад оршино. Үе үе дээд Р-д хүрч, даруйдаа доод октав руу бууна. Бүрэн үр дүнг бий болгогч сонсогч тогтмол байдлын нэг талыг бүрдүүлэгч бөгөөд мөн дээд өнгөний хэсэг дэх жаахан өөрчлөлт, хоолойны үл ялиг илэрхийлэл, бага зэргийн чимэглэл, эсвэл чимэглэлгүй байх зэрэг нь урагшлах түлхэц болдог. Богинохон дахилт, зогсолт, уухайлах зэрэг нь туульсийн доторх хэсгийн ялгааг гаргаж өгдөг.

Баруун монголын залуу туульч Цэвээнравдангийн хайлсан тууль нь морин хууртай хайлсан туулийн жишээ юм. Цэвээнравдан нь тухайн үедээ 18 настай. Ховд аймгийн Манхан сумын нэг бригадын гишүүн захчин залуу байв. Тэрээр "Талуу баатар" туулийг нэгэн настай туульчаас сурсан ба өөрийнхөө мэддэг бүх туульс, хүүрнэсэн үлгэрээ тоглож сонирхуулсан юм. Морин хуурийг нь аав нь хийж өгсөн гэдэг. Гонгор ч бас өөрийн мэддэг туульсаа бусдаас сурсан гэж хэлж байсан. Туульч нар өөрсдөдөө зориулж зохиосон, эсвэл тэд тохиолдлоор цээжээр зохиосны аль нь болохыг хэлэхэд бэрх юм. Цэвээнравдангийн тоглолт, Батаагийнхаас нилээд ялгаатай. Хөгжмийн мөрийг хэмнэлтэй байдлаар тоглох нь түүний гол үүрэг мэт санагдана. Гэвч энэ нь хөг аялгууны болон өнгөний тал дээр Батаагийнхаас илүү нарийн, уран тансаг байдлаараа ялгаатай байсан. Хоолойны өнгө нь зарим газраа хүчтэй байсан ч тодорхой утга санаа агуулж байсан гэж хэлж чадахгүй байна. Батаагийнхаас өнгөний хувьд илүү олон хувилбартай байсан. Заримдаа хоолойн пауз авахдаа морин хуураараа хөгжмийн аялгуу тоглох нь завсарлах боломж болдог байна. Үүний зорилго нь хоолойд түр амралт өгч байгаа байж болох юм. Хөгжмийн тоглолт нь биеэ даасан тоглолтын хэсэг ч байж болох юм. Цэвээнравдан нилээд чадварлаг морин хуурч бөгөөд энэ төрлөөрөө ч дагнан тоглох чадвартай нэгэн хийгээд жишээ нь "морины жороо" аязыг чадварлаг тоглодог юм билээ. Энэ тоглолтын хамгийн тэмдэглүүштэй нэг зүйл нь гэвэл, Батаагийнхаар бол, хоолойны хэмнэл нь бараг өөрчлөгддөггүй ба нэг хэмийн хөгжмийн хэмнэл нь үүнийг нь дэмжиж өгдөг. Эдгээр ажиглалтуудыг нь сонсогчдын дүгнэлтүүдээс гаргаж авсан зүйл бөгөөд ямар нэг дүн шинжилгээ хийгээгүй юм. Үе үе туулийн ерөнхий хэмнэл нь хэсэг хэсгүүдэд тодорхой илэрхийллээр гарч ирдэг. Хэсгүүд нь "за тэгсэн чинь", "за тэгээд л" хэллэгээр эхэлж, "гэнээ хөө" гэсэн хэллэгээр төгсдөг. Нэгэн том нэгж болох хэсэг, түүний хэмнэлийн тасралтгүй байдал нь шүлгийн бүтцийг нилээд бүрхэгдүү болгодог байна. Ринчин хөгжимгүй хайлдаг туульсийн тухайд хэлэхдээ өргөлт, үгийн үеийн тоо, мөрийн хуваагдал зэрэгт анхаарлаа хандуулах хэрэгтэй гэсэн юм.

Иймэрхүү онцлогуудыг дээрх тоглолтод ажигласан билээ. Гэвч энэ нь Цэвээнравдангийн хөгжимтэй тоглолтод бага зэрэг эсвэл огт тусгагдаагүй байж болох юм. Энд энгийн ярианы хэлбэрийг бага зэрэг өөрчилсөн байсан. Үгийн өргөлт нь ямагт байдаг шигээ байж, хэвийн бус байрлалд шилжээгүй билээ. Урт богино эгшгүүдийг ч иймэрхүү маягаар байна хэмээн ажигласан. Халхын аялгуунд алга болдог болон алга болдоггүй тийм зарим богино эгшиг дээр туульч голлон анхаарсан байв. Түүний хүүрнэсэн хайлалд бас иймэрхүү байдал ажиглагдаж байв. Иймэрхүү дадал нь түүний жирийн ярианы хэллэгт нөлөөлж болох талтай. Туулийг ганцаараа аялгуулан хайлах эсвэл уянгалуулан хайлж болох юм. Сайтар тогтсон хэмнэл, ганил болсон давталттай аялгууг ч хэрэглэж болох юм.

Ховдаймгийн Манхан сумын 1-р бригадын гишүүн 51 настай Гонгор нь Цэвээнравдангийнхаас тэс өөр арга барилтай байсан. Тэрээр хэд хэдэн урт туульс мэдэж байв. Жишээ нь "Эзэн Тэнгэр Хан"-аа бичүүлэх зорилгоор хайлж өгсөн юм. Цэвээнравдангийн нэг адил, тэр өөрийн хайлдаг

туульсаа бусдаас сурсан гэж байсан. Хэдийгээр өөрөө аялгуугаа зохиосон ч туульсаа өөрийн эцэг эхээс сурсан байв. Түүний бас нэг чадвар нь бага байхад эцэг эх нь тууль хайлж унтуулдаг байсан шиг тэр ч бас хүүхдүүдээ унтуулахдаа бүүвэйн дууны оронд туульс хайлж унтуулдаг юм байна. Гонгор өөр бусад туульчдад байхгүй тийм сайхан хоолойны ур чадвартай хүн юм. Тэр мөн л нэг үеийг хоёр үе болгон урт хэлдэг. Тэрээр ярианы хэлний үеийн өөрийн өргөлтийг өөрчилж, бүхэлд нь хэмнэлттэй хэм маягт оруулан хэрэглэдэг. Тэр тодорхой хэдэн гийгүүлэгч дээр ялангуяа “н” -д, гийгүүлэгчийн биеэ даасан үе болдог тэр хэсэгт тогтож ярихдаа муу. Иймэрхүү арга барил нь тодорхой нэг туульч хувь хүнд биш, ер нь ерөнхийдөө ийм байдаг юм шиг ажиглагдсан. Ховд аймгийнхаас огг өөр иймэрхүү ур чадварыг Дорноговь аймгийн харъяат Дүгэрсүрэн гэдэг эмэгтэй туульчийн хайлсан хайлалтаас сонсож болох юм. Тэрээр Улаанбаатарын Хэл зохиолын хүрээлэнд ирж туульсаа бичүүлсэн юм. Хөгжимгүй бичлэг нь дээр дурьдсан үр дүнг зураглан гаргахад боломжгүй байсан. Бүх тууль хайлалтад байсан нийтлэг зүйл гэвэл туульч болгонд байхгүй өөр өөрт байдаг тийм өөр өөрийн гэсэн хувилбар болон өөрсдийгөө илэрхийлэх онцлог байсан явдал юм. Тоглолтын эрч хүч нь туйлын бага байсан бөгөөд сонсогч, үзэгчийн байрнаас харахад бүх тууль хайлалт нь тэдний мохошгүй байх чадварт тулгуурладаг юм шиг санагдсан.

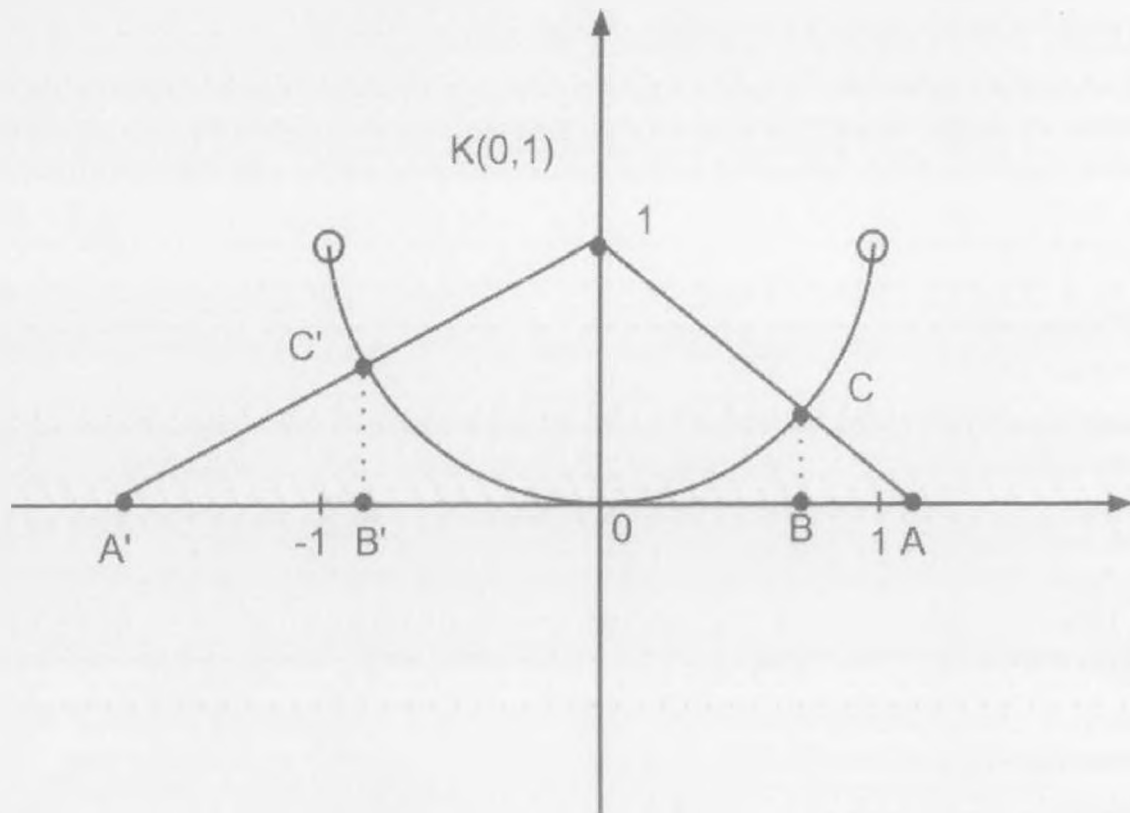
Ном зүй:

C. R. Bawden "Remarks on some contemporary performances of epics in the MPR" 1979. In *Asiatische Forschungen* 68. Die mongolischen Epen: Bezbge, Sinndeutung und berlieferung, ed. Walter Heissig. pp 37- 43. Weisbaden: Otto Harrassowitz.

ABSTRACT:

C. R. Bawden wrote the research paper on "Remarks on some contemporary" performances of epics in the MPR" *Die mongolischen Epen: Bezbge, Sinndeutung und bberlieferung*, ed. The paper is based on the relationship between epic structure and performance, visiting during fieldwork in Mongolia during the period September to December 1967. This paper presents the different performances of Mongolian bards of different ethnic groups, the features of the Mongolian epics and four types of delivery. He tried to describe the mode of delivery of the epic include the words xailax and xuernex.

Зураг 1 (Science Picture)

Үүний тулд, “Аливаа зүйлсийг зөв цэгээс эхэлнэ” гэж үзсэнээр O цэгт харилцан перпендикуляр хоёр шулуун татан, $K(0,1)$ цэг дээр төвтэй нэгж радиустай хагас тойрог татъя. Хагас тойргийн $(-1, 1)$, $(1, 1)$ координаттай цэгүүдийг орхин $K(0, 1)$ цэгээс OX - тэнхлэгийн дурын цэг A -тай холбоход, уг тойрог KA -хэрчимтэй C цэгээр огтлолцоно. C цэгийн OX тэнхлэг дэх проекцуудын олонлог нь задгай хэрчмийг тодорхойлно. Тэгвэл, энэхүү харгалзаа нь уг хагас тойрог, $(-1,1)$ задгай хэрчмүүд нь OX -шулуунтай элементүүдийн тоогоороо тэнцүү байхыг илтгэнэ. Түүнчлэн энэ нь хоёр өөр зайн дахь цэгүүдийн тоо тэнцүү байхыг гэрчилнэ.

Онгодын тухайд “онгон” гэсэн санаатай холбогдох гухайд дэвшүүлжээ. Үүнийг анхдагч гэдэг талаас нь: “Оюун ухаан нь нэг зөв цэгийн мэдрэмжээс зөв сэргэн, зөв тэсрэхийг онгол гэх болов уу?” хэмээн үзэж болмоор санагдана. Гүүнчлэн: “Дүр бодит байдал хоёр зөрөх нь бий” гэжээ. Энэ нь оюуны сэтгэлгээнд яаж багцлаж, ямар орчинд тоймлосноос хамаарах болов уу? гэж үзэхээр буй.

Ерөнхий гаргалгаа бүлэгт: Монгол гэрийн аналогий төсөө /угтаа синергетик/ бүтээх аргын санааг өгүүлсэн байна. Монгол хүн монгол гэрээрээ бахархах нь зүй ёсны хэрэг. Гэхдээ бид бүхэн монгол гэрийг монгол сэтгэхүйд нийцэхээр төсөөлөх нь учир дутагдалтай ч байж мэдэх. Энд, дараах шүлгийн мөрийг авч үзье.

“Арван тавны сар нь агаар дэлхийдээ дэнлүүдээ гэх юмуу

Арван тавны сар нь агаар дэлхийдээ лампочк доо” гэж дуулах нь хэдийгээр гол үгийг угга ойртуулсан ч, монгол ба орос хүнд өөр өөр санагдаж мэдэх.

Онолын шинэ бүтээлийг зохиогч энэ үүднээс монгол гэрийн бүтцийг монгол хүний сэтгэхүйн

энгийн бүтцээс арай өөр, дэлхий нийтэд монгол гэрийг орчин үеийн шинжлэх ухааны загварчлан төсөөлж болох үүднээс буюу бусад шинжлэх ухааны суурь ойлголтыг бүрдүүлэх утга, уран зохиолын сэтгэлгээний онолын мөн чанарыг голлох бүтэцтэй нь холбон бүтээсэн ажээ.

Судлаач судалгаандаа рационал болон иррационал сэтгэлгээний тухай буюу шугаман ба шугаман бус сэтгэлгээний талаар багагүй авч үзсэн байна. Энэ нь математикийн шинжлэх ухаанд ойр дүйх сэтгэлгээ юм. Ийм ч учраас, юмс үзэгдлийг байгалийн шинжлэх ухааны үүднээс математик сэтгэлгээнд хөрвүүлэн тайлбарлавал, ихээхэн итгэл үнэмшилтэй болох нь дамжиггүй.

Аливаа улс орны нийгэм, эдийн засаг, хүн амын хөгжил, аюулгүй байдалд нууцлал хэрэглэх нь чухал байр суурь эзэлдэг. Үүнийг математикийн шинжлэх ухаанд кодочлол хэлбэрээр ашигладаг. Шинжлэх ухаан ихээхэн хөгжиж буй өнөө үед нууцлалын асуудлыг хүний сэтгэхүйгээр хялбар тайлж чадахааргүйгээр орлуулах нь зайлшгүй шаардагдаж байна. Тодруулбал, энд математикийн шинжлэх ухааны хамгийн хийсвэр салбарын нэг болох цагирагийн онолыг ихээхэн ашиглаж эхэлж байна.

Юуны түрүүнд, монгол гэрийн гадаад төрх нь дэлхийн бөмбөрцгийн аль ч газар цаг уур, байгалийн янз бүрийн үзэгдлээс хамаарахгүйгээр зөөж барьж болох боломжтой нь дэлхийд даяаршил буй болохыг бэлгэдэж буй болов уу? Монгол гэр шиг дээрх аль ч нөхцөлд одоогоор тохирох илүү сайхан орон сууцыг мэдэхгүй гэж хэлмээр ч шиг. Ийм учраас ч монгол гэрийн тухайд давхар нарийн нууцлал хойч үед уламжлагдах чухал баримт болох байх. Монгол гэрийн бүтэц нь төгсгөлөг тооны хэдэн эд ангитай учир, тэдгээр элементүүдэд цагирагийн бүтцийг тодорхойлж болох нь хялбархан хэдий ч, эл өгүүлэн буй шинжлэл судалгааны бүтээлд нэг талаас нийгмийн шинжлэх ухааны судалгааны онол, аргазүйн хэдэн мянганы түүхийн зузаарал болон нөгөө талаас байгалийн шинжлэх ухааныг энэ бүхэнтэй холбосон зөв сэтгэлгээний загвар бүтээж /неопарадигм/ чадсан шинж буй. Иймээс бусад судалгаанд ийм загвараар кодочлолыг оруулж ирэх бүрэн боломж олгож байна.

Энэ ч утгаараа монгол гэрийн зарим бүтцийг бид өөрийн сэтгэлгээний төсөөллөөр басхүү тоймлоё.

Монгол гэрийг гаднаас нь харахад, хагас бөмбөрцөг хэлбэртэй нь эн тэргүүнд “дэлхий бөөрөнхий” гэдгийг гэрчилсэн хэрэг байх. Дэлхийн цөм нь нэн өндөр даралт дахь төмрийн буюу хатуу биетийн халуун хайлмаг гэдгийг шинжлэх ухаан нотолсон байдаг. Энэхүү дэлхийн цөм нь дотроосоо гадагшаа дулаанаа гарган тэлж, гадаргууны хувьд өөрчлөлт орж байдаг ба энэ үйл явц эдүгээгээс олон сая жилийн өмнө анхлан үүссэн гэх галт уулын дэлбэрэлт зэрэг олон үйл явцтай холбоотой ажээ. Өнөөгийн тивүүд эхэндээ нэгдмэл байсан ч гэж үздэг байна. Тэгвэл дэлхийг таллан хуваавал, хагас бөмбөрцөг үүсэх ба монгол гэр нь ийнхүү хагас бөмбөрцгийг гэрчлэх мэт. Гэхдээ монгол гэрийн төсөө хэмээх шинэ эргэлтийн хандлагын оюун санааны загварын хувьд дэлхийн цөмийн хөдлөнг байдлаас тогтвортой онтологи мэдлэгийн суурь загвар гэдгээр харьцангуй ялгагдах талтай ажээ.

Үүнтэй холбон нэмэн дурдахад, энд өгүүлэн буй нэг сэдэвт бүтээлийг бүтээгч маань өрнө, дорнын философи сэтгэлгээний гол үр дүнг авцалдуулан үр жимс хураасан нь энэхүү монгол гэрийн загвар гэж үзэхээр буй нь ийнхүү тохиолдол бус.

Аливаа юмс үзэгдлийг нэг цэгээс эхэлнэ гэж үздэг учир дэлхийн эхлэлийн цэг нь цөм бөгөөд гэрийн тулга нь дэлхийн цөмийн халуун хайлмаг гэдгийг гэрчлэх шиг.

Харин монгол гэрийн ханын нүднүүд нь дэлхийн хагас бөмбөрцөгт оршин тогтнох улс

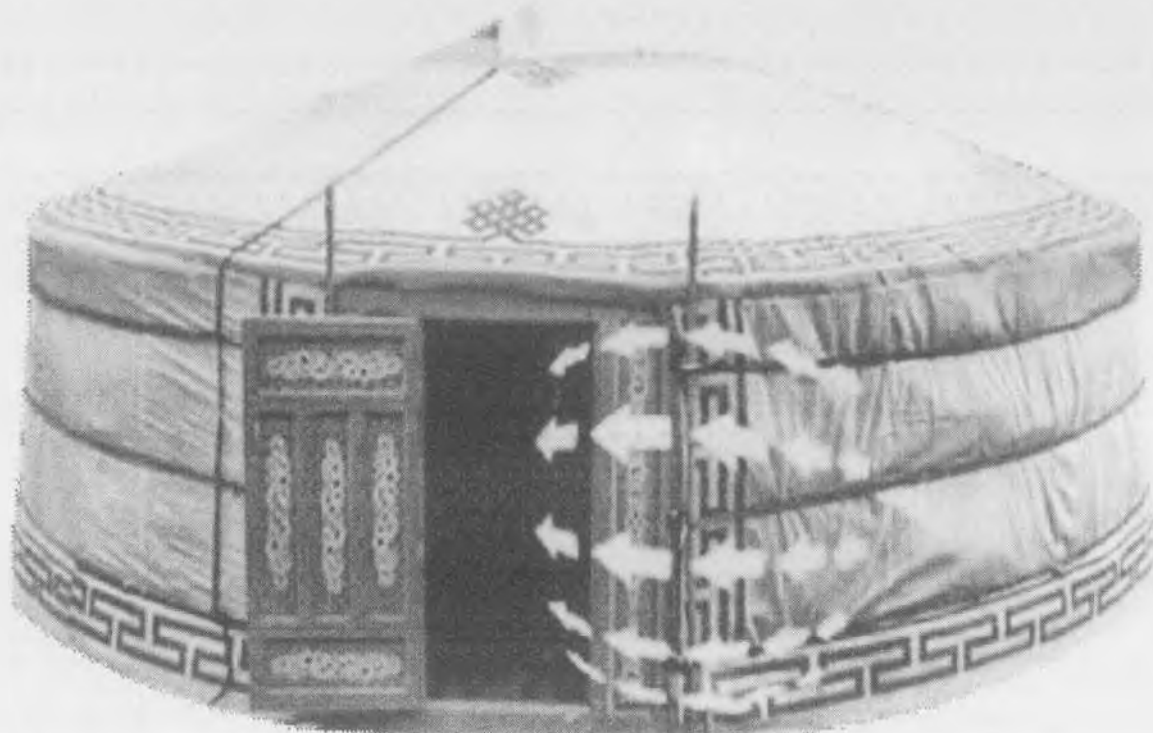
орнуудын газар нутгийн төлөөлөл байх. Унь нь харгалзах улс орны төлөөлөл буюу үр хүүхдийн дүр байх. Энд тогтоны унинууд монголын үрс мэт. Дээвэр, туурга, бүрээс нь дэлхийн ард түмний өлгий мэт. Хаалга, бүс нь дэлхийн ард түмнийг өлгийдөн бэхлэж, нэгтгэж байгаа адил. Тооно нь дэлхийг ертөнцтэй холбон мэдээлэл солилцох холбоос бэхэлгээ шиг. Гэрийн өрхийг татсан байх үед тооно нь өлгийтэй хүүхдийн ариун шинжийн бэлгэдэл буюу өнгөрсөн, одоо, ирээдүй үеийн нүүр царай мэт. Тооноор орсон нарны тусгал нь дэлхийн гүнд баруунаас эхлэн зүүн хүртэлх цаг үеийн байдлыг илэрхийлж холбох ертөнцийн үйл явдлыг харилцан солбилцох зүй тогтол мөн. Ийнхүү тооно нь эр, эм буюу (2 багана) арга, билиг хослон ертөнцийн зүй тогтолд холбогдохын анхдагч гарц тэмүүлэл гэлтэй. Хаалга онгойх үед ертөнцөөс дэлхийд буусан гэгээлэг энерги нь салхиар дамжин баруунаас зүүн тийш эргэлдэж, ертөнцийн хөгжлийн жамаар ороомог маягаар дээш гаран мэдээлэл өгөөд, дэлхийн гүнийг хоргодох муу зүйлгүй цэвэрлээд одох тул, дэлхийгээ цэвэр ариун байлгах үйл явцыг сануулах дохио шиг гэх мэт.

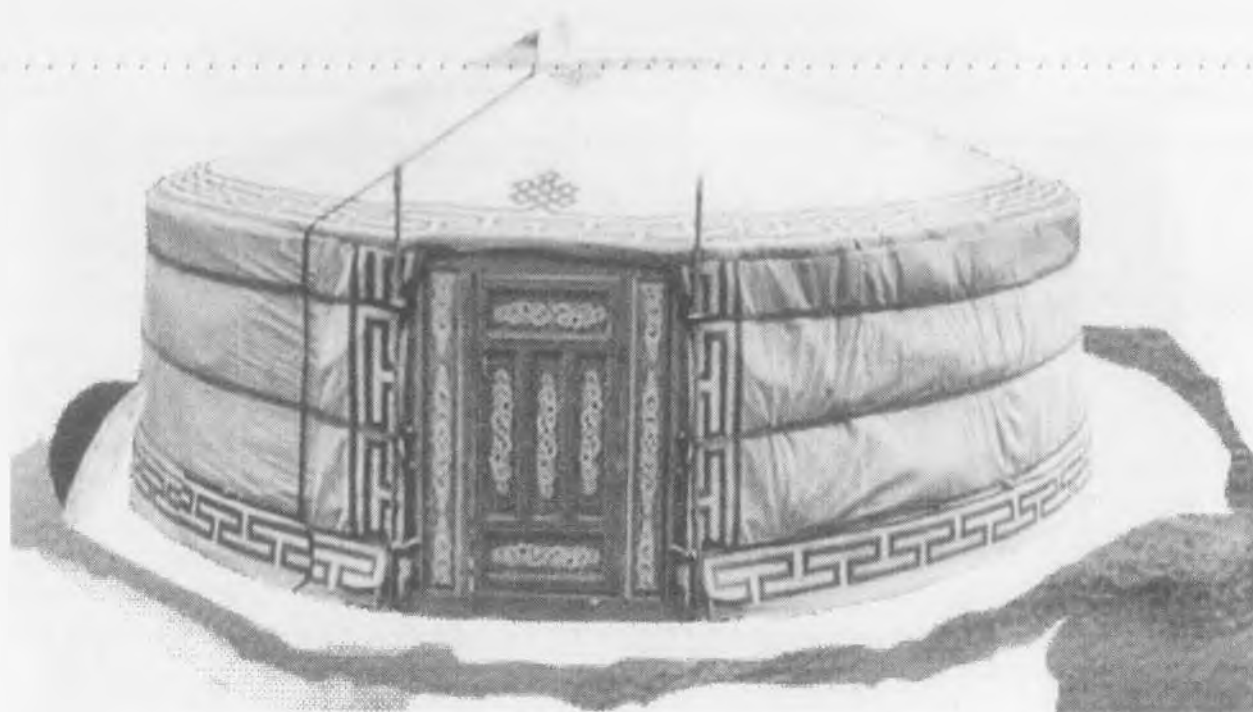
Сав ба шим ертөнцийн бүхий л үйл явц, зүй тогтлыг ийнхүү багтаасан “сайхан” /“гайхамшигтай”, “эмгэнэлтэй”, “инээдэмтэй”, “орон зай”, “цаг хугацаа”, “дүр” гэх зэрэг категориуд зэрэг нууцлагдсан гэх/ гэр оромжийг буй болгож, дэлхийтэй тэгш харьцах бэлгэдлийн ийм санаа эзэн Чингисийн үед ямар нэгэн байдлаар биеллээ олж байсны дэлхийн шинжлэх ухаан дахь өнөө цагийн эрс шинэчлэлийн илрэл энэ болой...

Аливаа шинжлэх ухааны ололт нээлт зөвхөн байгаль, ертөнцийн зүй тогтолд багтан сэтгэгдэж явагддаг учраас “Монгол гэрийн синергетик төсөө” хэмээх биет бус соёлын дэлхийд тэргүүлэх орь ганц оюун санааны универсаль өвийг тодочлох нэр томьёо нь их гүн утга агуулсныг бид энд дэлгэрүүлэн тодочлох гэсэн төдий.

Энд “Гурван шулууны оглолцол буюу гурамсан зангилааны зарчим” хэмээх өгүүлэн буй бүтээл дэх шинжлэх ухааны бүтээл бүтэх аргачлалын шийдэл нь холбогдох талтай. Түүнчлэн зохиогч гурамсан зангилааг гол болгосон нь монгол гэрт маш олон тохиолдоно. Тухайлбал, уины сагалдрага, ханын үдээс зэрэг; Мөн унь, хана нь цуулбар материалаар хийдэг учир дээрх зүйлд хамааралтай. Эрдэмтдийн үзсэнээр, эдгээр нь янз бүрийн деформацийг сааруулах буюу газар хөдлөлтөд бага өртөх найдвартай оромж юм. Мөн үер ус болоход хаяандаа тогоогоо хөмөрч хамгаалах ч бэлгэдэлтэй мэт. Энд тэмдэглэхэд, Монгол улсын Ерөнхийлөгч санаачлан, монгол гэрээ хийгээд энэхүү шинжлэх ухааны эрс эргэлтийн хүмүүнлэгийн нээлт ололтын гадаадад албан ёсоор нийлүүлбэл, инновацийн интеграл хэлбэр болох мэт.

Монгол гэрийн талаарх дээрх сэтгэлгээний дүр төрхийн математик төсөөллийг нүдэнд ил харагдахаар зураглан үзүүлбэл:

ДРУГ МОНГОЛЬСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ
(К 85-летию со дня рождения К.Н.Яцковской)

Ц.Марсар¹

Среди зарубежных исследователей монгольской литературы, за исключением растущего в настоящее время интереса учёных-литературоведов из Внутренней Монголии, весомое место отводится российским учёным, начиная с таких знаменитых литературоведов в области современной монгольской литературы, как Г.И.Михайлов, Л.К.Герасимович, Л.Г.Скородумова, и кончая активно работающим ныне молодым учёным М.П.Петровой.

Однако большое уважение в данной области непременно заслуживает Клара Николаевна Яцковская, которая всю свою жизнь (как она подтверждает, добрую половину жизни XX века) и научно-исследовательскую деятельность целиком посвятила изучению и пропаганде современной монгольской художественной литературы и культуры, в частности монгольской поэзии. Её можно назвать истинным другом монгольской литературы. Слово “истинный друг” здесь приводится не просто. Дело в том, что Клару Николаевну действительно любят и уважают в Монголии не только учёные-литературоведы, но и многие писатели и поэты, которые с ней общались и общаются. Об этом можно судить по крайней мере по письмам монгольских учёных и писателей, хранящимся у неё и представляющим, между прочим, большую научную ценность. Вот любопытная цитата, к примеру, из писем двух наших знаменитых учёных-писателей, адресованных К.Н.Яцковской. “Дорогая Клара Николаевна! •Прежде всего я Вам очень благодарен за прекрасную статью, за добрые слова, сказанные про меня... Мне было особенно приятно, что Вы пишете о моём занятии по старомонгольской литературе. Об этом в Монголии почти не пишут. В последние 16 лет я получил 4 выговора, два раза снят с работы. За что? Может быть, я в своей работе допускал некоторые ошибки. Это – возможно. Но старое культурное наследие нужно изучать. По-моему, это неоспоримо. Вы подняли меня на небесную высоту, оттуда как мне добраться до земли? Вы должны помочь. Это дружеская шутка. Аня приехала ко мне. Мы вдвоём хотим ехать в Кэнтй на 10 дней, чтобы опять книги собирать. Наше правительство решило создать особую библиотеку для тибетских книг. При библиотеке намерен создать тибетологический институт. Как всё это заманчиво! Я надеюсь, что меня назначат зав. библиотекой. Вот мечта! Желаю Вам больших успехов и доброго здоровья. Ваш маленький мечтатель Ц.Дамдинсүрэн. 24/УIII 81.” (из личного архива К.Яцковской). Если учесть тот факт, что письмо это было написано вскоре после того, как были уничтожены составленные Ц.Дамдинсүрэн бесценные синхронистические таблицы, помещенные во втором томе русско-монгольского словаря, то нетрудно обнаружить, какое мужество проявляла в свое время К.Яцковская, выступив с похвальной статьей про него в журнале “Иностранная литература”, на которую и отзывается сам Дамдинсүрэн. Нетрудно

1. Монгол Улсын Боловсролын Их Сургууль

также уловить искренние задушевные интонации, вложенные в письмо монгольского учёного с его врождённой юмористической манерой.

Цитируем еще одно письмо: “Клара Николаевна! Монгольская литература признательна Вам за книгу “К солнцу!”. Я и мои друзья-писатели очень довольны этой книгой. От этой книги распространяется тепло ваших рук. Нам было, конечно, приятно получить сборники 1957, 1959, 1961 гг. Но, я должен сказать, что книга “К солнцу!” получилась отлично. Ибо она пахнет истинной Монголией. И оформление, и формат, и содержание очень по душе монголам. Особо надо говорить о переводах и биографических справках. Переводы – близнецы оригинала. За это “Большое спасибо!” Биографические справки написаны очень тонким знатоком наших писателей. Но этого мало. Они написаны человеком, который знает не только биографию наших писателей, но и склад мышления их. Я видел, что каждый наш писатель, прочитав свою справку, не может скрывать волнение своё. Биографические справки небольшие, и тем более в них присутствует автор. Наконец, я должен сто раз благодарить Вас, Клара Николаевна, за красивую статью, которой открывается книга. Она не только даёт новое о нашей поэзии, но и волнует душу тех, кому дорога наша культура. Давно не читал такую вещь. ...о нас, о нашей литературе никто до сих пор так сердечно не отзывался. И это понятно. Потому что те были книжные знатоки. А Вы знаете нас по лицам... Клара Николаевна, Вы прекрасно знаете, что монголы не умеют мнимо хвалить кого или чего-нибудь. Они – дети степей... И я принадлежу им. Поэтому отзыв мой об этой книге – слово ребёнка. Истина глагольствует устами младенцев. За баяртай. Клара Николаевна. Наконец, я душевно свободен. Всё, что волновало меня при знакомстве с книгой “К солнцу!”, я сказал, кажется. Книга, присланная Вами Цэдэндоржу, стала уже “тряпкой”. 34 писателя стояло в очереди за эту книгу, чтобы хоть взглянуть на нее. С восхищением Ваш Л.Тудэв. Улаанбаатар. 16 дугаар жарны Цагаан нохой жилийн шинэд.” (из личного архива К.Яцковской). Как видим, письмо написано знаменитым монгольским писателем Л. Гудэв. В комментариях оно не нуждается. Единственное, что следует подчеркнуть, то это присущая ему высокая эмоциональная насыщенность, за которой скрывается истинная радость целого поколения монгольских поэтов в лице автора письма за книгу “К солнцу!”

В 2003 году, будучи в составе монгольской делегации, принимавшей участие в форуме выпускников российских вузов, проходившем под эгидой Президента России, мы с поэтом Ш.Сурэнжав и писателем-учёным Л.Дашням имели честь встретиться с Кларой Николаевной. Ее интересовало всё, что происходит в Монголии. Но, в области литературы она была в курсе всех без исключения событий: было видно, что держит хорошую связь со своим литературным кругом в Монголии. Вскоре, после этой встречи она прислала мне, как и некоторым другим, свою год назад выпущенную книгу “Поэты Монголии XX века.” Книга отличалась некоторыми моментами, раскрывающими душевную близость ее автора к Монголии, его духовное единство с монгольским литературным сообществом XX века. С первых же страниц чувствуется, как автор любит и прекрасно знает Монголию, ее культуру, язык, обычаи и нравы. “Те, кто посвятил себя изучению истории, культуры и языка монгольского народа, - пишет она, - хранят в своём сердце любовь к этой необыкновенной стране, ее народу. Каждый, кто хоть раз побывал в Монголии, слышит потом ее постоянный зов. Это проверено. Здесь нет преувеличений. В чём же сила этой притягательности? Экзотика? Редкое по красоте чистое голубое небо? Ощущение исполинской мощи природы, век за веком остающейся нетронутой на огромных пространствах? Всё в душе оставляет свой след. Ни одна встреча, ни одно знакомство, даже мимолетное, никуда не исчезают. Их хранит память сердца, потому что для монгола доброе знакомство – знак обретения еще одного родного человека, друга, а с друзьями, согласно монгольской пословице, ты широк, как степь.” Читаешь дальше, просто восхищаешься знанием Клары Николаевны истории монгольской литературы, ее поворотных или уязвимых моментов, часто

оставивших свои следы в жизни конкретных людей, да еще и жизненной истории монгольских писателей и поэтов. Удивительно, как она передаёт душевное состояние этих людей в трудных для них ситуациях, описывает их переживания. Это свидетельство того, насколько она близко принимала к сердцу все те проблемы, которые существовали в писательской среде Монголии. Вот как, например, она оценила жизненный и творческий путь Ц.Дамдинсүрэн: "Если бы Дамдинсүрэн когда-нибудь поделился мечтами и надеждами, окрылявшими его в детстве и юности, он должен был бы признаться в конце жизненного пути, что многие из них сбылись. Безграничная скромность, безмерная деликатность, ненавязчивое постоянное внимание к людям, ни при каких обстоятельствах не теряемая порядочность и вместе с тем ничем непоколебимая твёрдая целеустремлённость, интеллектуальное мужество, поэтическая одухотворённость – всё это свойственно Ц.Дамдинсүрэн. Он с достоинством принимал всё, чем одаривала его система – посты, награды, хулу – и выстоял в неравном с ней поединке." Трудно сказать, существует ли характеристика великому монгольскому учёному точнее и лаконичнее этого. Высоко оценивая творчество Ц.Дамдинсүрэн, К.Яцковская пишет: "Диву даёшься, как много успел сделать за свою жизнь Цэндийн Дамдинсүрэн. Если когда-нибудь для увековечения XX столетия будут выбираться имена Великих людей, Дамдинсүрэн войдёт в их число."

Из книги видно, что из монгольских поэтов XX века держал постоянную дружескую связь с Кларой Николаевной М.Цэдэндорж. Интересно, как она описывает его внешность при первом знакомстве: "Наше знакомство с Цэдэндоржем состоялось в августе 1965 г... Не по-монгольски открытый, он легко сближался с людьми. У него был тихий голос, пристальный добрый взгляд пытливых, неожиданных для монгола светлых, искрящихся глаз. Он проявлял неподдельный интерес к каждому новому знакомому, с радостью встречал любопытную новость, в свою очередь всегда готов был поделиться всеми своими знаниями, открыть чужеземцу потаенные знаки монгольских обычаев." Также видно, что многие нигде не отмеченные жизненные факты М.Цэдэндоржа остались в воспоминаниях К.Яцковской и О.Дашбалбара. "Цэдэндорж всю жизнь шёл открытой им для себя дорогой творчества. Он вполне мог повторить слова Петрарки: "Я перестану писать, когда перестану жить." Меньше всего Цэдэндорж думал о славе, наградах, поощрениях. Их, пожалуй, не было у него. Только несколько литературных премий, полученных за отдельные произведения, представленные на разные конкурсы. Высшей наградой он считал опубликованные книги, получавшие должное признание. Главным был повседневный труд с книгой, со словом, неизменное стихотворчество, общение с духовно одарёнными людьми. Иногда думается, что Цэдэндорж стремился собрать воедино всё, что оставили в наследство история и традиции. Так он работал над своим стихом, добиваясь его точности и выверенности, словно равняясь на веками отшлифованную народную поэзию, где нет ни одного лишнего слова. Также мастерски он работал, занимаясь поэтическим переводом. Цэдэндорж явно следовал любимому изречению монгольских мудрецов: "Старик-смысл на посох-слово опирается" (Утгын өвгөн үгийн таяг тулдаг)." Подобные факты и штрихи к портрету монгольских писателей, которые, может быть, нигде не отмечены, действительно несут ценностное значение в создании биографии писателей или в литературоведческих исследованиях. В этом отношении мы много теряем. Нет у нас единой последовательной политики, не хватает такой государственной или общественной структуры, которая занималась хотя бы собиранием или накоплением ценных материалов, научно-исследовательских работ, на создание которых затрачен безмерный труд людей.

Большая заслуга К.Н.Яцковской перед монгольской литературой заключается еще и в том, что она занималась переводом на русский язык из творчества ярких представителей монгольской поэзии XX века. Ее переводы отличаются от многих других точностью в передаче смысла, что

свидетельствует о хорошем у нее знании монгольского языка. Поэтому, если где-то в научно-исследовательских целях будут использованы эти переводы, то вариант К.Н.Яцковской имеет большое значение в плане объективности содержания. Например, знаменитое стихотворение Д.Нацагдоржа "Моя родина", которое она называет программным произведением великого монгольского поэта, в данный момент имеет четыре варианта перевода на русский язык, одним из которых является вариант К.Н.Яцковской. Из них самым знаменитым в настоящее время является вариант С.Болотина. Однако в целях усиления эмоциональной окраски стиха С.Болотиным были использованы элементы вольного перевода, что часто встречается обычно в переводе поэтических текстов. В частности, в тексте нет зарисовок, идентичных зрительным образам типа "вставшие дугой хребты" или "степями караван идёт из дальних стран", "в луга, в урочища ведёт знакомый след" или "кругом в горах покоится почивших предков прах." В варианте С.Болотина имеют место и "излишки" ("о, как вас любим мы", "радуется людской усталый взор", "о рудниках молва идёт в горах", "распахивать легко у нас поля" и т.д.) и "нехватки" ("хойд зүгийн чимэг болсон", "өмнө зүгийн манлай болсон", "гөрөөс араатан авласан урт урт шилнүүд", "хүлэг морин уралдсан хөндий сайхан хоолойнууд" и т.д. – кстати, их очень много).

А в варианте К.Н.Яцковской, хотя это частичный перевод, всё передано точь-в-точь:

Высокие хребты Хэнтэя, Хангая, Саян

Покрытые лесом горы-убранство северной стороны

Беспредельные просторы Гоби-Мэнэн, Шарга, Номин,

Моря песчаных барханов-совершенство южной стороны

Это земля, где я родился

Монголия – красивый край

/Хэнтэй, Хангай, Саяны өндөр сайхан нуруунууд

Хойд зүгийн чимэг болсон ой хөвч уулууд

Мэнэн, Шарга, Номины өргөн их говиуд

Өмнө зүгийн манлай болсон элсэн манхан далайнууд

Энэ бол миний төрсөн нутаг

Монголын сайхан орон./

В данном варианте мы не найдём потери смысла, также как и преувеличения. А что касается формы, то уместно здесь привести признание самой К.Н.Яцковской как исследователя в трудности перевода монгольской поэзии на другие языки: "Редкое чувство природы, ее красок, движения живёт в монгольской поэзии. Монгольская земля во все времена неизменно воспевается народом с присущим ему выверенным лаконизмом и мерой художественной недосказательности. Своеобразие монгольской поэзии часто остаётся закрытым для чужестранцев. И потому монгольские стихи не всегда получают адекватное представление в переводах на иностранные языки." Скорее всего, она права. Дело в том, что вопрос о национальной самобытности поэзии того или иного народа бывает всегда заметным для тех, кто берётся за перевод поэтических текстов. И, как нам кажется, именно монгольской поэзии данный вопрос касается еще сильнее. Это, может быть, связано со спецификой кочевой цивилизации, которая в единственном своём варианте существует только в этой просторной стране. Она порождает, вернее, с неё мы получаем столько разнообразных духовно-мыслительных пространств, которые так или иначе совсем по-другому, ежели в мире другой цивилизации, формируют наше восприятие, наш склад ума, образность мышления, метафорический язык и т.д. Вообще, кочевая культура в большей мере сконцентрирована, надо признать, в сознании, чем в быту. Носитель кочевой культуры

– это своеобразный интеллектуальный вакуум, в который редко, кому удаётся проникать. И непроницаемость такой саморегулирующейся ауры вполне могла стать фактором выживания или самосохранения нации. Представить даже невозможно, чтобы где-то на какой-то иностранный язык было переведено, например, стихотворение типа “Суусрын гүйдэлт салхин шанхаар наадан сэвэлзсэнээс/ Суурь хөлгөн асрын шашир цацаг дэрвээ юу/ Сумын наадмын дэвжээг өдөржин тойрох морьтноос/ Суран жолоо атгасан өнгийн цэцэг ургаа юу.” Вот про что говорит К.Н.Яцковская, выделяя национально-специфическое в монгольской поэзии.

В письме монгольского писателя Л.Тудэв говорилось о том, что переводы, сделанные К.Н.Яцковской в книге “К солнцу!”, получились как близнецы оригинала. Так оно и есть. В своих переводах К.Н.Яцковская строго придерживается принципа подбирать слова с исчерпывающим эквивалентным значением, чтобы получить законченный смысл. Из ее переводов бывает видно, что предел переводимости стихотворного текста измеряется прежде всего общностью глобального смысла (культурного фона) или, говоря старым понятием, общечеловеческой темой, как, например:

Нимгэн зөөлөн зүрхэнд	На моё хрупкое мягкое сердце
Ширүүн хур асгарна	Проливной дождь обрушился
Миний гүн зовлонг	Моё глубокое горе
Хэн хэрхэн мэднэ.	Разве кто-нибудь распознает.

Монгольская литература имеет богатое наследие и традицию. Она издревле привлекала внимание соседних народов. Но самые фундаментальные исследования, проводимые за рубежом, принадлежат, на наш взгляд, Институту востоковедения Российской Академии наук, его замечательным учёным. Один из них Клара Николаевна Яцковская. То, что она сделала для монгольской литературы и для конкретных личностей, отмеченных большими буквами на страницах истории монгольской литературы, непременно войдёт в духовное наследие монголов, рано или поздно получит должную оценку. Наша литература всегда будет благодарна Кларе Николаевне как истинному другу, находящемуся вместе и в беде, и в радостях.

Литература

- 1. К.Н.Яцковская. Дашдоржийн Нацагдорж. Жизнь и творчество. М., 1974.
- 2. К.Н.Яцковская. Народные песни монголов. М., 1988.
- 3. К.Н.Яцковская. Поэты Монголии XX века. М., 2002.
- 4. Ц.Дамдинсүрэн. Монголын уран зохиолын харилцаа холбооны асуудалд. УБ., 1987.
- 5. М.Цэдэндорж. Гадаадынхан монголын уран зохиолын тухай. УБ., 1977.

МОНГОЛЫН АЛТАЙ СУДЛАЛЫН ОРГИЛЫН ЗОРИГТ БҮРГЭД

Б.Напил¹
Б.Алтангүл²

Монголын Алтайсудлал, гүрэг, монгол, казах судлалын харьцуулсан хэл шинжлэлийг анхлан үндэслэгч, Монголын Шинжлэх ухааны академийн Хэлний хүрээлэнгийн тулгын чулууг тавилцсан нэгэн томоохон төлөөлөгч нь Бухатын Базылхан билээ.

Тэрбээр хэл шинжлэлийн ухааны доктор (1993он), профессор (1995он), Монголын ШУА-ийн нэгдүгээр зэргийн шагналт (1992 он), Монгол Улсын шинжлэх ухааны гавьяат зүтгэлтэн (2008он) юм.

Бухатын Базылхан 1932 оны 5 сарын 9 өдөр Баян-Өлгий аймгийн Цэнгэл сумын Хагнуур хэмээх газар мэндэлжээ. Тэрбээр 1941-1948 онуудад Өлгий хотын 7 жилийн сургуулийг, 1948-1951 онуудад Улаанбаатарын багш нарыг бэлдэх сургуулийг төгсгөөд 1951-1956 онуудад Баян-Өлгий аймгийн Хужирт, Дэлүүн, Цэнгэл, Улаанхус сумуудад багшилжээ.

Базылханы уг удам угсаа гарвал нь Казахстанын Дунд ордын Хэрээд овгийн Каракас овогтой юм. Базылханы өвөг эцэг нь нэр цуутай баян Иргөбай байсан бөгөөд Иргөбайгаас Абиш, Абилкайыр, Бухат гурван хөвгүүн, Абитан, Абилше хоёр охин төржээ. Иргөбайн отгон хүү Бухат (1900-1983) жирийн малчин байсан агаад 1940-1942 онуудад Алтанбулагын ноос угаах фабрикт ажиллаж, бас 1942-1945 онуудад Зөвлөлтийн улаан армид монголын тусламжыг Бийск хотруу тэмээн жингээр хүргэж явсан түүхтэй ажээ.

1. Казахстаны ШУА -ийн Р.Б.Сүлейменовын нэрэмжит Дорно дахины хүрээлэнгийн Монгол судлалын төвийн эрхлэгч

2. МУИС-ийн ГХСС-ийн франц-роман судлалын тэнхимийн эрхлэгч

Б.Базылхан Монгол Улсын Их Сургуулийг монгол хэл, уран зохиолын багш мэргэжлээр 1960 онд дүүргээд Монгол Улсын ШУА-ийн Хэл зохиолын хүрээлэнд 1960-1994 онуудад эрдэм шинжилгээний туслах, ахлах, тэргүүлэх ажилтанаар тус тус ажилласан байна. Энэ үеэс эхлэн бүхий л ухамсарт амьдралаа алтай судлал, түүний дотор түрэг, монгол судлалд зориулсан агаад тухайлан дурдаваас, монгол-казах хэлний харьцуулсан түүхэн судалгаа, алтай язгуурын хэлнүүдийн гарал үүсэл, хөгжил, зүй тогтол, хэлний харьцаа хамаарлыг түүхэн талаас нь язгуураар улбаалан судлан, дэлхийн Алтай язгуурын хэл судлалд, онолын судалгааны хүрээнд ихүнэ цэнэтэй олон бүтээл туурвисан билээ.

Монгол-казах, казах-монгол хоёр хэлний толь зохиох ажлыг гардан хийсэн монгол казах түмний хооронд «алтан гүүрийг талбин өгсөн» Монголын Казахын хөдөлмөрч, бүтээлч их эрдэмтэн юм.

1960 оны сарын 23-ны өдөр Монголын Шинжлэх ухааны академийн Хэл утга зохиолын хүрээлэн анхлан байгуулагдахад академич, их номч Бямбын Ринчен, академич Ц.Дамдинсүрэн, Я.Цэвэл, Ш.Лувсанвандан зэрэг монголын суут билгүүн эрдэмтэн мэргэдийн хамтаар залуу судлаач Бухатын Базылхан оролцож байсан нь тун ч бахархалтай хэрэг байсан юм. Их номч Бямбын Ринчен авхай хэлсэнээр «миний хүү, Базыл-ХАН минь!, ирээдүйд, түрэг, монгол судлалд насаа зориулан, Базыл-ХААН болоорой» хэмээн сургаал сургамжаа хайрлаж явсан «албан есны бус шинжлэх ухааны удирдагч» багшынхаа итгэлийг биелүүлэн, эртний түрэгийн гэрэлт хөшөөнд бичсэнчилэн «шөнө нойргүй хонон судлан шинжилж, өдөр морин дээрээ алтай судлалын оргилыг эрмэлзэн», үнэнхүү нөр их хөдөлмөр, хичээл зүтгэл гаргасан, их бүтээлтэй хэмээн магтан сайшаах байнам.

1960-аад оны үеэс казах хэлний судлалын талаар ШУА-ийн Хэл шинжлэлийн хүрээлэнгээс анхааран судалгааны ажлыг нэлээд нарийн явуулж 1962-1964 онуудад манай улсын нутагт буй казахуудын хэл, аялгууг судлах зорилгоор Баян-Өлгий аймгийн нэлээд хэдэн суманд шинжилгээний ангийг ажиллуулахад залуу эрдэмтэн Б. Базылхан идэвхтэй оролцжээ. Бүрдүүлсэн нутгийн аялгууны хэрэглэгдэхүүнд тулгуурлан «Баян-Өлгий аймгийн казахын аялгуунд орсон монгол үг, хэллэг» хэмээх өгүүллийг «Монголын судлал» сэтгүүлд хэвлүүлсэн байдаг.

Хожим 1994-1999 онуудад Казахстаны ШУА-ийн Дорно дахин судлалын хүрээлэнд эрдэм шинжилгээний тэргүүлэх ажилтанаар ажиллахын зэрэгцээ Казахстаны монгол судлалын эхлэлийг басхүү анхлан үндэслэн байгуулахад жинтэй хувь нэмрээ оруулсан юм.

Мөн 1999 оноос Монгол Улсын ШУА-ийн Баян-Өлгий аймаг дахь Нийгэм-эдийн засгийн судалгааны төвийн эрдэм шинжилгээний тэргүүлэх ажилтанаар ажиллан эрдэм шинжилгээний өгүүлэл, нийтлэл шүүмж олныг туурвисан байна.

Б.Базылхан 1975 онд Казахстаны Алматы хотноо «Монгол казах хэлний харьцуулсан түүхэн хэлзүй» сэдвээр хэл бичгийн ухааны дэд эрдэмтний, 1993 онд БН Казахстан Улсын Алматы хотноо «Монголын казахуудын хэл ба түүний бусад Алтай хэлнүүдтэй хамаарлын асуудал» сэдвээр хэл бичгийн ухааны докторын зэрэг тус тус хамгаалсан.

Тэрбээр «Казах монгол толь» (30 000 орчим үгтэй, 1977), «Монгол-Казах толь» (40 000 орчим үгтэй, 1984), «Монгол-Казах хэлний харьцуулсан үг зүй» (1975), «Казах-монгол хэлний харьцуулсан түүхэн хэлзүй» (авиа зүй, 1999), «Казах монгол хэлний харьцуулсан түүхэн хэлзүй» (үг зүй, 2000), «Монголын Казахуудын хэл» (1991), «Эртний түрэг бичээсийн хэлний үгийн бүтэц» (1984), «Краткая сравнительно-историческая грамматика монгольского и казахского языков» (1974), «Монгол хэлний сурах бичиг» зэрэг суурь судалгааны 20 гаруй бүтээл, 60 гаруй эрдэм шинжилгээний өгүүлэл бичиж ОХУ, Казахстан, БНХАУ, Турк зэрэг орнуудын эрдэм шинжилгээний сэтгүүлд хэвлүүлжээ.

Б.Базылхан нь олон жилийн турш, түрэг, монгол, манж-хамниган, япон, солонгос зэрэг хэлнүүдийг түүхэн харьцуулан судалж, Алтайн өвөг хэлний тухай цоо шинэ онолыг боловсруулсан бөгөөд түүнийгээ түрэг, монгол хэлнүүдийн харьцуулсан түүхэн хэлзүйгээр батлан нотолсон. ерөнхий хэл шинжлэлийн морфемын онолыг боловсронгуй болгосон, дэлхийд нэртэй алтай судлалч, түрэг-монгол судлаач эрдэмтэн юм.

Б.Базылханы алтай судлалд оруулсан хувь нэмрийг товчлон өгүүлвээс: «гол нуруун хэл» буюу түрэг (казах), монгол хоер хэлнүүд бөгөөд, түүний хамтаар «тархан салаалсан хэлнүүд» болох манж-хамниган, япон, солонгос хэлнүүдийг түүхэн харьцуулан судлан, Алтайн язгуурхэлний (өвөг хэлний) нийтлэг элемент нь V (эгшиг), CV (гийгүүлэгч-эгшиг) бүтэцтэй язгуур морфемээс үүдэлтэй бөгөөд энэхүү уг язгуурт түрэг, монгол, хамниган, япон, солонгос хэлнүүд нь хөгжлийн гурван эрин үе шатыг, тухайлбал, түүний эхний шат нь «дохиот хэлний эрин», удаах шат нь «хагас-үгтэй эрин», гутгаар шат нь «бүрэн үгтэй эрин» тус тусыг дамжин туулж одоогийн хэлнүүдийн төвшинд хүрсэн ажээ. Энэ дүгнэлт нь алтай судлал болон ерөнхий хэл шинжлэлийн хүрээнд үгийн бүтцийн асуудалд бүтэц хэлшинжлэл (структурализм), түүхэн харьцуулсан онолыг боловсронгуй болгосон эрдэм шинжилгээний томоохон нээлт, шинэ үр дүн юм. Тийм учраас алтай судлалд оруулсан энэхүү цоо шинэ онолын асуудал нь дэлхий алтай судлалд онцгой үнэлэгдэж байгаа билээ.

Б. Базылханы бүтээл туурвил, эрдэм хөдөлмөрийг, Алтайн язгуурын хэл судлалд оруулсан хувь нэмрийг нь өндрөөр үнэлж Монгол Улсын шинжлэх ухааны гавьяат зүтгэлтэн цолыг Монгол Улсын Ерөнхийлөгч Намбарын Энхбаярын зарлигаар 2008 оны 3 сарын 18 өдөр (дугаар 74) хүртээсэн билээ.

Бухатын Базылхан 80 насан дээрээ Баян-Өлгий аймгийн Өлгий хотноо 2012 оны 1-сарын 16 өдөр, төрж өссөн унаган нутгаасаа, шүтэн биширдэг залбиран тахидаг Хөх Тэнгэртээ халин одсон билээ.

Доктор, профессор Бухатын Базылханы эрдэм шинжилгээний бүтээлийн жагсаалт

I. Эрдэм шинжилгээний нэг сэдэвт бүтээл:

1. Моңғол-казак тілдерінің салыстырмалы тарихи грамматикасы (қысқаша курс) (Монгол-Казах хэлний харьцуулсан түүхэн хэлзүй). - Өлгий. 1973 . -174 хуудас. (Өлгий, 1973, 174 хуудас).
2. Краткая сравнительная-историческая грамматика монгольского и казахского языков. (на материале лексики и грамматики). 10.02.16- монгольские языки. 10.02.06 –тюркские языки. Доклад, обобщающий содержание опубликованных и выполненных работ, представленных к защите на соискание ученой степени кандидат филологических наук. –Алма-Ата. 1974. -32 с.(32 хуудас)
3. Қазіргі казак әдеби тіліндегі құрмалас сөйлемнің кейбір мәселелері. - Өлгий, 1967.-21 бет. (Орчин үеийн уран зохиолын казах хэлэн дэх холимог өгүүлбэрийн зарим асуудлууд, 21 хуудас)
4. Қазақша-монғолша сөздік. (Казах-монгол толь, 30 000 үгтэй) (30 000 сөз). -Алматы-Улаанбаатар. 1977. -392 бет (392 хуудас).
5. Монгол казах толь (Моңғолша-қазақша сөздік. 40 000 үгтэй). Улаанбаатар-Өлгий. 1984 . -887 бет (887 хуудас)
6. Эртний түрэг бичээсний хэлний үгийн бүтэц (Морфологическая структура слов языка древнетюркской надписи) –Улаанбаатар. 1984. -158 хуудас.
7. Қазіргі казак және моңғол тілдері бойынша салыстырмалы белгілеулер (Орчин үеийн казах, монгол хэлний харьцуулсан хэлзүйн тэмдэглэл).-Улаанбаатар. 1984. -80 хуудас.
8. Моңғолиядағы казактардың тілі. (Монгол дахь Казахуудын хэл аялгуу)-Улаанбаатар-Өлгий.

(1980)1991. -206 хуудас.

9. Монголия казактарынын тілі және оның кейбір алтай тілдеріне қатысы (Монголын казахуудын хэл ба түүний бусад Алтай хэлнүүдтэй хамаарлын асуудал).-Алматы,1993 . -66 хуудас.

10. Казак және монгол тілдерінің салыстырмалы тарихи грамматикасы. Фонетика. (Казак-монгол хэлний харьцуулсан түүхэн хэлзүй. -Авиазүй) -Алматы. 1999. -165 хуудас.

11. Казак және монгол тілдерінің салыстырмалы тарихи грамматикасы. Морфология. (Казак-монгол хэлний харьцуулсан түүхэн хэлзүй. -Үгзүй)-Алматы, 2000.- 446 хуудас.

II.Хэвлэгдээгүй гар бичмэл, эрдэм шинжилгээний нэг сэдэвт бүтээл:

1. Монголын казахуудын тухай судлагаанууд (түүх,угсаатны зүй, аман зохиол) /Монголия казактарына катысты зерттеулері (тарих,этнография, ауыз әдебиеті / - 1900 хуудас.

2. Алтай хэлний нийтлэгийн тухай онолын асуудалд (казак, монгол хэлээр) (Б. Напилын хамт) - 323 хуудас.

3. Монгол нутаг дахь эртний түрэг бичгийн дурсгалууд (Б. Напилын хамт) – 220 хуудас.

4. Түрэг монгол хэлнүүдийн түүх угсаатны зүйн толь (Б. Напилын хамт) – 220 хуудас.

5. Казак-Монгол их тайлбар толь. 80 000 үг (Б. Напилын хамт) – 2500 хуудас.

6. Монгол-Казак их тайлбар толь. 70 000 үг (Б. Напилын хамт) – 1950 хуудас

III.Эрдэм шинжилгээний өгүүлэл:

1. Эртний түрк бичээсийг судалсан дүнгээс (Е.И.Убрятованы хамт) // ШУА-ийн мэдээ. - Улаанбаатар, 1963. -№4.- 71-74.

2. Эртний түрэг бичээстэй мутрын тэмдэг // ШУА-ийн мэдээ. Улаанбаатар, 1964. -№ 9. -74-75.

3. Баян-Өлгий аймагының топонимикасы жөнінде (Баян-Өлгий аймгийн газар усны нэрийн тухайд) // Казак ССР Ғылым Академиясының хабарлары. Қоғамдық ғылым сериясы. 1964. 3 шығ. – 56-62.

4. Баян-Өлгий аймгийн Казахын аман аялгуунд орсон монгол үг хэллэг // ШУА-ийн мэдээ. –Улаанбаатар: ШУА-ийн хэвлэл, 1964. -№4.-60-69.

5. Монголияда тұратын казактардың тіліндегі кейбір жергілікті ерекшеліктері (Монголд амьдардаг Казахуудын хэлэн дэхь нутгийн онцлог) // Казак диалектологиясы. -Алматы, 1965, 1 шыгуы. -35-60.

6. Эртний түрэг тамга бүхий чагт // ШУА-ийн мэдээ. - Улаанбаатар. 1966. -№ 4. -54-55.

7. Монгольские заимствование в Баян-Ульгейском говоре казахского языка //Studia Mongolica. Tomus VI.Fasc. II. – Ulan-bator,1967. -17-92.

8. Монгол түрэг хэлтний нийтлэг үг // Шинжлэх ухаан амьдрал-4. –Улаанбаатар,1968. -54-64.

9. Хангидай хадны түрэг бичээс // ШУА-ийн мэдээ. -Улаанбаатар. 1968. -№ 4 - 96-97.

10. Өвөр дөрвөлжийн түрэг бичээс // ШУА-ийн мэдээ. -Улаанбаатар. 1969, -№1 . -28-29.

11. Гурвалжин уулын түрэг бичээс // ШУА-ийн мэдээ. -Улаанбаатар. 1969, -№ 4. -14-15.

12. Күлтегиний хөшөөний мэлхий чулууны түрэг бичээс // Хэл зохиол. -Улаанбаатар. 1969,1-13-р дэвтэр. -253-255.

13. Монгол казах хэлэн дэх ижил язгуурт үг // Хэл зохиол. Tomus XII.- Улаанбаатар,1977. - 41-44 .

14. Казак монгол хэлнийүгийнсангийнхарьцааныасуудалд/Хэлзохиол. Tomus XIII.Fasc.4.-

Улаанбаатар, 1977. - 31-46.

15. Онокорневые слова в монгольском и тюркском языке//ОУМЭ III их хурал. -Улаанбаатар, 1979. III -боть. -123-129.

16. Монгол хэлний бүтээврийн тухай асуудалд // Хэлзохиол. -Улаанбаатар, 1980. Tomus. XIII. - 31-46.

17. Тэрхийн түрэг бичээс// Studia Mongolia. Tomus. VII (5), Fasc. 1-15. -Улаанбаатар, 1980, -163-175.

18. Күл-тегиний хөшөөний бичээсийн монгол орчуулга (Их, бага бичээс)// Хэлзохиол. - Улаанбаатар, 1982. 16-р боть, 1-19-р дэвтэр. -45-67.

19. Эртний түрэг хэлний үгийн бүтцийн асуудалд// . TomusX (18). Fasc. 1-19. – Ulan-bator, 1986.- 149-152.

20. Аффиксальные морфемы в монгольском и казахском языках // Studia Mongolica. TomusX (18). Fasc. 1-19. – Ulan-bator, 1986. -154-164.

21. Специфические особенности Баян-Улыгйского говора казахского языка // Монголын судлал. Tomus XIII. -Улаанбаатар, 1987. -38-42.

22. Монгол казах хэлний тэмдэгнэрийн харьцуулга // Шинжлэх ухааны академийн мэдээ. -№ 1. - Улаанбаатар, 1988. -15-18.

23. Пракорневые элементы в монгольских и других алтайских языках// ОУМЭ –ий V их хурал. -Улаанбаатар, 1991. - 56-60.

24. Пракорневые элементы в монгольских и других алтайских языках// Монгол судлалын бичиг. Bulletin. 1991. -№ 1. Улаанбаатар, 1991.-20-24.

25. Тоньюкукийн түрэг руни бичээс // Bulletin the IAMS News Information on Mongol Studies. - Улаанбаатар, 1993. -№ 2 (12); 1994. -№ 1 (13). -55-65.

26. Монгол түрэг хэлнүүдийн харьцуулсан судалгааны дүнгээс. Гийгүүлэгч фонем үгзүй. // Bulletin the IAMS News Information on Mongol Studies. - Улаанбаатар, 1995. -№ 2 (16). -36-45.

27. Монгол түрэг хэлнүүдийн харьцуулсан судалгааны дүнгээс. Гийгүүлэгч фонем үгзүй. // Bulletin the IAMS News Information on Mongol Studies. - Улаанбаатар, 1996. № 1 (17), 1996. -№ 2 (18). -90-104.

28. Алтай төркіндес тілдердің ортақтығы туралы (Алтайн төрөл хэлнүүдийн дундын үгний тухайд)// «Қазақстан мектебі». –Алматы, 1996. -№3. -64-73.

29. Алтай төркіндес тілдердің ортақтығы туралы мәселе (Алтайн төрөл хэлнүүдийн нийтлэгийн тухай асуудал) // ҚР Ғылыми министрлігі -ҒА хабарлары. Тіл, әдебиет сериясы, 1996. -№ 2. -3-12.

30. Қазақ және монгол тілдерінің сөз құрылысы (Казах. монгол хэлний үг бүтэх ес) // «Қазақстан мектебі». –Алматы, 1997. -№2. -58-75.

31. Алтаистика (Алтай судлал) // «Қазақ тілі» энциклопедиясы.- Алматы, 1998. – 17-18.

32. Орал Алтай тілдері (Орал Алтай хэлнүүд) // «Қазақ тілі» энциклопедиясы.- Алматы, 1998. – 301-302.

33. Монғолдың құпия шежіресі (Монголын нууц товчоо) // «Қазақ тілі» энциклопедиясы.- Алматы, 1998. –278 бетте.

34. Қазақ және монгол тілдерінің сөз құрылысы (Казах, монгол хэлний үг бүтэх ёсны тухайд)// Актуальные проблемы Казахстанского монголоведения : прошлое, настоящее и перспективы. Материалы международного научного коллоквиума 18 декабря 1998 года. -Алматы, 1999. Koktengri. -№-1. -91-114.

35. Қазақ және моңғол тілдерін салыстырып зерттеуден шыққан қорытынды // (Қазақ монғол хэлийг харьцуулсан судалгааны үндсэн дүгнэлт) Актуальные проблемы Казахстанского монголоведения: прошлое, настоящее и перспективы. Материалы международного научного коллоквиума 18 декабря 1998 года - Алматы, 1999, Kоктengri, -№-1, -115-116.

36. Моңғолиядагы казактардын салт-дәстүрлері (Монголын Казахуудын зан заншил) (1962-1990 жылдары жинаған тарихи-этнографиялык материалдар) // Қазақтану. Халықаралық ғылыми журнал. -№ 3-4 (16-17) 2010. -16-27.

IV. Сурах бичиг:

1. Монгол хэл сурах бичиг. Нэгдүгээр дэвтэр. Авиазүй ба үгзүй. Казах дунд сургуулийн 5-6-р ангид үзэх сурах бичиг.-Улаанбаатар, 1963.-136.

2. Монгол хэл. Шинэ программын дагуу шинээр зохиоглсон. Казах дунд сургуулийн 5-6-р ангид үзэх сурах бичиг. -Улаанбаатар, 1968.-280.

3. Монгол хэл. Казах сургуулийн дөрөвдүгээр ангид үзнэ. -Улаанбаатар, 1974.-142.

4. Монгол хэл. Шинэ программын дагуу шинээр зохиоглсон. Казах дунд сургуулийн 5-6-р ангид үзэх сурах бичиг. -Улаанбаатар, 1979.-320.

5. Монгол хэл. Сурах бичиг (Нэмж зассан хоер дахь хэвлэл)-Улаанбаатар, 1985.-320.

6. Монгол хэл. Сурах бичиг (Нэмж зассан гурав дахь хэвлэл)-Улаанбаатар, 1989.-272.

V. Эрдэм шинжилгээний хамтын бүтээл:

1. Орчин цагийн монгол хэл. БНМАУ-ийн их, дээд сургуульд зориулсан сурах бичиг. (Б.Базылхан -үйл үгийн ерөнхий ойлголт, үйл үг бүтэхүй, үгүйсгэх, эс үгүйсгэх, тусах ба эс тусах үйл, үйл үгийн хэв. байдал, захирах хүсэх үйл, цагийг заах үйл- 127-153.) -Улаанбаатар, 1966. -344.

2. Монгол хэл. Сурах бичиг. Казах сургуулийн 2-р ангид зориулсан (Б.Базылхан, Р.Өмирзах). Улаанбаатар, 1974. - 187.

3. Монгол хэл. Сурах бичиг. Казах сургуулийн 4-р ангид зориулсан (Б.Базылхан, Н.Мугалим, Х.Чаймардан). Улаанбаатар, 1974. -142.

4. Монгол хэлнүүдийн харьцуулсан хэлзүй. Их, дээд сургуулийн хичээлийн хэрэглэгдэхүүнд зориулав. -Улаанбаатар, 1983.-258. (Б.Базылхан - нөхцөл үйл, үйлт нэр-218-235)

• 5. Орчин цагийн монгол хэлний үгзүй байгуулал. Тэргүүн дэвтэр. (Б.Базылхан- удиртгал, монгол үгийн бүтэц- 4-25) -Улаанбаатар, 1987. - 148.

6. Орчин цагийн монгол хэлний өгүүлбэрзүй (Их, дээд сургуулийн хичээлийн хэрэглэгдэхүүнд зориулав). (Б.Базылхан - холбоо үг, нэрийн холбоо-51-66) -Улаанбаатар, 1989.-274.

7. Орчин цагийн монгол хэл.-Улаанбаатар, 1991.

8. Монгол хэлний их тайлбарт толь(«ж» толгойт үг, гар бичмэл) . 1991.

VI. Эрдэм шинжилгээ-нийтлэлийн бүтээл:

1. Актан Бабыұлы. Авьяас билгийн жигүүрийг ард түмэн өгсөн. // (Л.Чойжилсүрэнгийн хамт) // Соёл,утга зохиол. -Улаанбаатар, 1964. -№22. -5.

2. Аудармага койылатын талап (Орчуулгад тавих шаардлага) // Шұғыла-4, Өлгий, 1967.

3. Аударманын кейбір мәселелері (Орчуулгын зарим нэг асуудалд)// Жана өмір. Өлгий, 1969. -№31. -3.

4. Аударма ма , төңкерме ме ? (Орчуулга уу, хөрвүүлгэ үү?)/Жанаөмір. Өлгий, 1969. -№32. -3.

5. Қазақ және моңғол тілдеріндегі ортак сөздер (Қазақ монғол хэлэн дэх дундын үг) // Жана

өмір.- Өлгий. 1969. -№4. -2.

6. Монгол улс дахь казах сургуульд монгол хэл сургалтын төвшин ямар байх ёстой вэ? // Сурган хүмүүжүүлэх. 4. -Улаанбаатар. 1972. -5-10.

7. Қазақша аудармасының алғы сөзі (Монгол хэлний орчуулгын оршил үг)// Монголдын құпия шежіресі (Монголын нууц товчоо). -Өлгий,1978. -5-7.

8. Өткен күннен белгі бар (Өнгөрсөн өдрүүдийн улбаа, учир буй) // «Жаңа дэуір». Аймақтык газет. -Өлгий, 2005. 25 көкек., № 04 (5390). -4.

VII. Редакторлосон бүтээл:

1. Дашдорж Д. Монгол хэл. БНМАУ-ын казах сургуулийн 1-р ангид зориулсан сурах бичиг. -Улаанбаатар. 1960. (редактор-Б.Базылхан), -95.

2. Монголдын құпия шежіресі. (Монголын нууц товчоо) Монголша үшінші рет басылуына сәйкес казахша бірінші рет басылуы (Монголшадан аударған (Монгол хэлнээс орчуулсан): Мағауия Сүлтанияұлы. Жалпы редакциясын басқарған: Базылхан Бұкатұлы. Редакция алқасы: Базылхан Бұкатұлы, Имашхан Байбатырұлы) - Өлгий, 1979. -150.

3. Монголдын құпия шежіресі. (монголша төртінші басылуына және жаңа аудармасына сәйкес казахша жөнделіп толықтырылып үшінші рет басылуы. Аударушы С.Мағауия, Сапаршылар: Б.Базылхан, К.Бикұмар) , - Ұлан-батыр. 2002.-154.

4. Базылхан Напил Көне түрік бітіктастары мен ескерткіштері (Эртний түрэг бичигт хөшөөд ба дурсгалууд) (Орхон, Енисей, Талас). Ғылыми редакторы: Б. Базылхан // Серия «Қазақстан тарихы туралы түркі деректемелері» -II том. -Алматы:Дайк-Пресс, 2005. -252-б.+144-бет жапсырма.

5. Монголдын құпия шежіресі (Монголын нууц товчоо) (көне монгол тіліндегі түпнұсқалық транскрипциясы, ғылыми мағыналық аудармасы мен түсіндірмелерін көрсеткіштерін жасаған Напил Базылхан). Ғылыми редакторы: Бұкатұлы Базылхан, М.Қ.Абусейтова // Серия «Қазақстан тарихы туралы моңғол деректемелері». -I том. - Алматы: Дайк-Пресс, 2006. -400.

VII. Эрдэм шинжилгээний илтгэл:

1. Монгол, хасаг хэлний ижил язгуурт үг // ШУА-ийн Хэл зохиолын хүрээлэнгийн 1971-1975 оны эрдэм шинжилгээний тайлан бага хурал. -Улаанбаатар. 1975. 10 сарын 3.

2. Монгол, түрэг хэлний ижил язгуурт үг // Олон улсын монголч эрдэмтдийн III их хурал. -Улаанбаатар. 1976. 8-сарын 30 / 9-сарын 3.

3. Дунд сургуульд монгол хэлний үгийн утгат хэсгийг заах асуудалд // Ерөнхий боловсролын сургуулийн сурагядын хэлний боловсролыг дээшлүүлэх арга зам сэдвт онол практикийн бага хурал. -Улаанбаатар. 1983, 11-сарын 17.

4. К вопросу структура слов монгольского и тюркского языков // Научная конференция преподавателей Монгольского государственного университета, посвященная 165 летию со дня рождения и 100 летию смерти Карла маркса . -Улан-батор. 1983. 4-5 мая.

5. Пракоренной элемент в монгольских и других Алтайских языках // Олон улсын монголч эрдэмтдийн V их хурал. -Улаанбаатар. 1987. 9-сарын 14-20.

6. Қазақ және монгол тілдерін салыстырып зерттеуден шыққан қорытынды (Казах монгол хэлийг харьцуулан судлахаас гарсан дүгнэлт)// Актуальные проблемы Казахстанского монголоведения : прошлое, настоящее и перспективы. Материалы международного научного коллоквиума 18 декабря 1998 года.

Бухатын Базылханы эрдэм шинжилгээний бүтээлүүдийн тухай шүүмж, нийтлэл :

1. Ұйыкбаев М.И. Үлкен еңбектің үзіндісі. // Леніншіл жас. №4. -Алматы. 1975.07- январь.

2. Дагвадорж Г. Монгол казах хэл төрөл хэл үү? // Залуучуудын үнэн. -Улаанбаатар, 1975. - 23.
3. Санжеев Г.Д. Рецензия «Б. Базылхан. Қазақша-моңғолшасөздік» // Советская тюркология, 1979. -№4. -С.101-103
4. Баскаков Н.А. Алтайская семья языков и ее изучение. - Москва, 1981.-С.4.
5. Gua. Monggol kelshinjlgeenii цгьлел. - Beijing-Kikeqota.1985. -292-293.
6. Сіздер бар да, біздер бармыз (әңгімелескен Әнуарбек Әуелбеков) // «Қазақ әдебиеті». 20 шілде. 1990 жыл.
7. Ercilasun Ahmet Bican Mopolistan ve Zin gьnlьgь. -Ankara, 1991. -42-43
8. Дэдэрдэмтэн Б.Базылханы бүтээлийн түүвэр жагсаалт // Bulletin. The International Association for Mongol Studies. 1991. No 1(7). -85-88.
9. Акеділ Тойшанұлы Моңғолтану маманы Базылхан // «Жұлдыз» .-Алматы.-1996 ж. -199-200.
10. Щербак А. Ранние тюрко-монгольские языковые связи (VII-XIV вв.).- Санкт-петербург, 1997 .- С.29-30 .
11. Құрметхан Мұхамедиұлы. Моңғолиядағы казак этникалық тобының қалыптасуы мен дамуы. -Улаанбаатар.1997. -15 бетте.
12. Базылхан Бұқатұлы // Қазақ тілі. Энциклопедия. Алматы: Қазақстан Республикасы Білім, мәдениет және денсаулық сақтау министрлігі. Қазақстан даму институты, 1998. – 509 бет. (-54 бетте)
13. Жанпейісов Е. Моңғол қазақтарының тілін зерттеуші // ҚР ҰҒА хабарлары. Тіл, әдебиет сериясы. -Алматы. 1999.-№5. -44-47.
14. Базылхан Б. // Қазақстан ұлттық энциклопедиясы. - Алматы, 2000.-2-том. -48 бетте.
15. Моңғолия Түркологиясы // Түркістан энциклопедиясы, Алматы, 2000. -482 бетте.
16. Дөрөвдүгээр эргэлзээ // Цэндийн Дамдинсүрэн. Бүрэн зохиол. Гутгаар боть. Интерпресс хэвлэлийн газар, 2001.- 178-179.
17. Бұқатұлы Базылхан- 70 жас. Филология ғылымдарының докторы, профессор, алтаист ғалым Б.Базылханның 70 жас мерейтойына арналған өмірбаян-ғылыми еңбектері корсеткіші. • -Өлгий қаласы: «Қазмон Айнасөз қоғамы». 2002 жыл. -40-б.
18. Базылхан Бұқатұлы - 70.// «Көш» Еларалық басылым. 2002 жылқы жылы, қазанның 21-і. № 03(09). -7 бетте.
19. Тұңғыш түркітанушы ыәм алтаист ғалым Бұхатұлы Базылхан туралы // Тіл және қоғам. Альманах. –Астана, 2006. -109-115.
20. Базылхан Бухатын // Баян-Өлгий аймгийн нэвтэрхий толь. –Улаанбаатар, 2010. -484-485.

Б.Алтангүл, Б.Напил

Монголын ШУА. Хэл утга зохиолын хүрээлэн. Улаанбаатар, 1960 он.

Ц. Дамдинсүрэн, Я.Цэвэл, Э. Вандуй, Д.Наваанюндэн, доктор Б.Ринчен, Б. Базылхан.

Ж.Төмөрцэрэн, Б.Батаа

ЗМТСХЭ (Зөвлөлт – Монголын түүх соёлын хамтарсан экспедиции).

1969 он. Архангай аймаг.

Х.Лувсанбаллан, С.Г.Кляшторный, Б.Базылхан

Б.Алтаягүл, Б.Напил

Б.Базылхан, гэрлэй Ражметын Бокей, Улаанбаатар, 1961 он

Б.Базылхан хүү Рысбек (1962-1982), Нурбек (1965-1999), Напил нарынхаа хамт.
Өлгий хот, 1975 он.

Б.Алтангүл, Б.Напил

Бухатулы Базылхан

(1932-2012)

Видный алтаист, тюрколог и монголовед. Основатель сравнительного исследования казахского и монгольского языков. Доктор филологических наук (1993г.), профессор (1995г.). Заслуженный деятель науки Монголии (2008г.).

Б.Базылхан родился в 1932 году в Монголии Баян-Ульгейском аймаке в Цэнгэл сомоне. В 1960 году окончил Монгольский государственный университет по специальности монгольского языка и литературы.

Б.Базылхан являлся в 1960-1994 гг. младшим, старшим, главным научным сотрудником Института языка и литературы АН Монголии, в 1995-2000 гг. главным научным сотрудником Института Востоковедения имени Р.Б. Сулейменова АН РК и в 2001-2008гг. главным научным сотрудником Гуманитарно-экономического исследовательского центра Баян-ульгейского филиала АН Монголии.

Он решил путем сравнительно-исторического анализа проблему родства тюркских (казахских), монгольских, тунгусо-маньчжурских, японских и корейских языков на уровне фонетики, морфологии, лексикологии и синтаксиса, а также разработал новый теоретико-методическое решение «теории морфемы» и генетической основы алтайских языков. По его мнению, Алтайский праязык развивался по трем эволюционным периодам до настоящего времени. Первый период «подмигивание(знако-созвучание)», второй период «пол-словный» и третий период «сложные слова». Он является одним из ведущих специалистов в области алтаистики (по мнению Н.А. Баскаков, И.Н.Кононов, К.Дыйканов и др.).

Б.Базылхан был одним из первых казахских ученых которые изучали Орхонские древнетюркские письменные памятники в Монголии и заложил основу монгольской тюркологии. Он участвовал в 1968-1988 гг. в Советско-Монгольских историко-культурных (совместно С.Г.Кляшторный и др.) и других экспедициях и опубликовал многие научные статьи.

Под руководством Б.Базылхана были проведены историко-этнографические экспедиции и научные командировки 1961-1990 гг. в которых, он собрал богатейшие исторические, фольклорные, диалектологические и этнографические материалы (XIX-XXвв) про казахов в Монголии.

Б.Базылхан в 1975 г. в городе Алматы, защитил ученую степень кандидата филологических наук на тему «Сравнительно-историческая грамматика казахских и монгольских языков» и в 1993 г. защитил ученую степень доктора филологических наук на тему «Язык казахов Монголии и его отношение к Алтайским языкам (на материале казахских, монгольских и других алтайских языков)».

По данной проблеме Б. Базылханом опубликовано 11 монографии: «Сравнительно-историческая грамматика казахских и монгольских языков» (1973), «Морфологическая структура слов языка древнетюркской надписи» (1984), «Язык Монгольских казахов» (1991), «Сравнительно-историческая грамматика казахских и монгольских языков.Фонетика» (1999), «Сравнительно-историческая грамматика казахских и монгольских языков.Морфология» (2000) и 2 словаря «Казахско-монгольский словарь (30 тыс.слов, 1977)» . «Монгольско-казахский словарь (40 тыс. Слов, 1984)» и др.

Б.Базылхан 1963-1991 гг. читал лекции по сравнительно-исторической грамматике в Вузах Монголии. Им сделан большой вклад в воспитание молодых ученых.

Б.Базылхан является автором учебного пособия «Монгольский язык (для казахских школ

Монголии)» и соавтором учебников Вуза Монголии : «Современный монгольский язык», «Сравнительная грамматика монгольских языков», «Морфологическая структура монгольских языков» и др.

Bukhatuly Bazyhan
(1932-2012)

Prominent altaist, Turkologist and Mongolist. The founder of a comparative study of the Kazakh and Mongolian languages. Doctor of Philology (1993), Professor (1995). Honored Scientist of Mongolia (2008).

B.Bazyhan was born in 1932 in Mongolia, Bayan-Ulgeyaimag in Tsengelsomon. In 1960 he graduated from the Mongolian State University in the Mongolian language and literature.

B.Bazyhan was in the 1960-1994 years, junior, senior, chief researcher at the Institute of Language and Literature Mongolian Academy of Sciences, in 1995-2000, chief scientist of the Institute of Oriental Studies named after RB Suleimenov Academy in 2001 and RK-2008, chief scientific officer of Humanities and Economic Research Center of the Bayan-Ulgey branch of the Mongolian.

He decided by comparative historical analysis of the issue of kinship of the Turkic (Kazakh), mongolskih, Tungus-manchzhur, Japanese and Korean language at the level of phonetics, morphology, lexicology and syntax, as well as developed a new theoretical and methodological solution to the "theory of morpheme" and the genetic basis of the Altai languages. According to him, Altai proto developed in three periods of evolution to the present. The first period of the "sign-sozvuchanie" second period "sex-word" and the third period of "difficult words". He is one of the leading experts in the field of Altaic (according to N.A.Baskakov, I.N.Kononov, K.Diykanov, etc.).

B.Bazyhan was one of the first Kazakh scientists who studied the Orkhon Turkic inscriptions in Mongolia, and laid the foundation of the Mongol Turkic. He participated gg.v 1968-1988 Soviet-Mongolian history and culture (together S.G.Klyashtorny, etc.) and other expeditions and published them.

Under the leadership of B.Bazyhana were conducted historical and ethnographic expeditions and research trips in 1961-1990, in which he collected rich history, folklore, and ethnographic materials dialectological (XIX-XXvv) of Kazakhs in Mongolia.

B.Bazyhan in 1975 in Almaty, he defended his Ph.D degree in Philology on "Comparative-historical grammar of Kazakh and Mongolian languages" and in 1993 he defended his degree of Doctor of Philology at the "Language of the Kazakhs of Mongolia and its relation to Altaic languages (based on the Kazakh, Mongolian and other Altaic languages). "

On this issue, B. Bazyhanom published 11 books: "Comparative-historical grammar of Kazakh and Mongolian languages" (1973), "The morphological structure of words in the language of Ancient inscriptions" (1984), "The language of Mongolian Kazakhs" (1991), "Comparative and Historical Grammar Kazakh and Mongolian yazykov.Fonetika "(1999)." Comparative-historical grammar of Kazakh and Mongolian yazykov.Morfologiya "(2000) and 2 of the dictionary," the Kazakh-Mongolian dictionary (30 000, 1977), "" Mongolian-Kazakh dictionary (40 000, 1984), "etc.

B.Bazyhan 1963-1991 .lectured on comparative historical grammar in higher education in Mongolia. They made a great contribution to the education of young scientists.

B.Bazyhan is the author of the textbook "The Mongolian language (for Kazakh schools in Mongolia)" High school textbooks and co-author of Mongolia, "Modern Mongolian language," "Comparative Grammar of the Mongolian languages", "Morphological structural Mongolian languages", etc.

Б.МӨНГӨНЦЭЦЭГИЙН “МОНГОЛ ХЭЛНИЙ ОЙРОЛЦОО ЗЭРГЭД” НОМЫН
ТУХАЙ

Ж.Бат-Ирээдүй¹

Монгол хэлний үгийн сан, утга судлалын нэгэн чухал нэгж болсон ойролцоо утгын тухай судалгаа хийж байхад энэ талын бие даасан нэг сэдэвт зохиол байтугай дорвитой эрдэм шинжилгээний өгүүлэл ч тун ховор байдаг юм. Харин МУИС-ийн МХСС-ийн Хэлшинжлэлийн Тэнхимийн багш, доктор (Ph.D) Б.Мөнгөнцэцэг бээр өөрийн докторын зэрэг хамгаалсан “Монгол хэлний ойролцоо зэргэд” хэмээх нэгэн сэдэвт зохиолоо ном болгон хэвлүүлсэн нь энэ төрлийн судалгаа хийдэг гадаад дотоодын судлаачид, монгол хэл бичгийн багш, оюутан, аспирант, докторант нарт тун чухал гарын авлага болжээ. Эл ном нь B5-ын форматтай, нийт 184 хуудастай, зөөлөн хавтастай, ISBN 999626087-9.

Энэхүү ном нь Удиртгал болон монгол хэлний ойролцоо үг, түүний утгын ангилал, монгол хэлний ойролцоо зэргэд, түүний ангилал, дүгнэлт, аннотация, номзүй, зарим нэр томъёоны хэлхээ, нэрийн хэлхээ, хавсралт гэсэн үндсэн хэсгүүдтэй бөгөөд номын үндсэн гол агуулга, зорилт 1, 2 дугаар бүлэгт багтсан байна.

Профессор М.Базаррагчаа бээр эл номд “Монгол хэлний ойролцоо нэгжийг судлах асуудалд” хэмээх судалгааны өгүүлэлээ өмнөх үг болгон хэвлүүлж, “... түвшдийн нэгж болгоныг –ойролцоо ба төсөөт, эсрэг ба зүйлчлэл, ижил ба салаа утга- гэхчлэн “нэвт сүлбэн” судалж байна” гэж энэхүү судалгааны нэгэн гол учир зорилгыг тодорхойлжээ.

Удиртгал бүлэгт хэлний ойролцоо үг, өгүүлбэрийн тухай, тэрдундаа зэргэд буюу параллелизм-ын тухай хэлшинжлэлийн үүднээс дэлгэрэнгүй тайлбарлаж монгол хэлний ойролцоо үг, өгүүлбэр, зэргэдийг мэдэгдэхүүн, хэлэгдэхүүн, хэлэхүүн, мэдэхүүний талаас хэрхэн ухах ойлгох талаар дурдаж хэлний нэгжүүдийг ижилсэх, ондооших, талаас тайлбарлаж, хэлний найруулах ур маягт зэргэдийг хэн хаана хэрхэн судалж дурдсан талаар зүүлт хийж үзүүлжээ.

Мөн энэ номд монгол хэлний ойролцоо, үг өгүүлбэрийг судалсан түүхийн тоймыг дурдаж, үг, өгүүлбэрийг судалсан, тухай тус тус дэлгэрэнгүй дурдаж өөрийн дүгнэлтийг хэсэг бүлэг бүрт хийжээ.

Монгол хэлний ойролцоо үг, түүний утгын ангилал нэгдүгээр бүлэгт, хэлний нэгж бүр ойролцоо утгатай байж болно гэдэг онолыг барин судалгаа хийж, монгол хэлний ойролцоо үгийг судалсан өмнөх үеийн судлаачдын судалгааг нягтлан үзэж, мөн орчин үеийн хэлшинжлэл түүний дотор семантикийн онолын үүднээс гадаадын эрдэмтэн судлаачид хэрхэн үзэхийг авч үзэн, “Монгол хэлний ойролцоо үг үүсэх эх сурвалжийг нэг талаас, бодит юм үзэгдэлтэй шууд холбоо бүхий юмжуулах харьцаанд, нөгөө талаас, юм үзэгдэлтэй шууд холбоогүй, харин юмын

1. Монгол Улсын Их Сургууль

шинж чанар, хөдөлгөөнтэй холбоотой дохиожуулах харьцаанд үндэслэдэг гэж үзэж болно.”² гэжээ. Мөн монгол хэлний ойролцоо үгийг мэдэгдэхүүний талаас бодит утга бүхий туйлын ойролцоо үг, бодит утга бүхий оновчтой ойролцоо үг, хэлэгдэхүүний үүднээс хийсвэр утга бүхий туйлын ойролцоо үг, хийсвэр утга бүхий оновчтой ойролцоо үг, хэлэхүүний талаас хийсвэр утга бүхий оновчтой бус ойролцоо үг, хийсвэр утга бүхий хуурмаг ойролцоо үг, мэдэхүүний талаас бодит утга бүхий оновчтой бус ойролцоо үг, бодит утга бүхий хуурмаг ойролцоо үг гэж тус тус ялгаж болно гээд монгол хэлний тодорхой жишээгээр үзүүлж, “гаргалгаараа бүрэн ондоошиж, агуулгаараа бүрэн ба бүрэн бус тохирох үгсийг ойролцоо үг, өөрөөр хэлбэл адил бусын адил нэгжийг ойролцоо нэгж” хэмээн тодорхойлж болно”³ гэж дүгнэжээ.

Мөн энэ бүлэгт авч үзсэн бас нэг чухал асуудал ойролцоо үг, төсөөт үгийг хэрхэн ялгах тухай асуудал байна. Учир нь хэлшинжлэлд тэмдэглэхүүн ба тэмдэглэгдэхүүний хувьд хагас тохирдог нэг харахад утга ойролцоо юм шиг, нөгөө үзэхүл ойролцоо биш юм шиг байдаг ойролцоо үгийг төсөөт үгээс ялгах төвөгтэй асуудлыг хөндөж “монгол хэлний ойролцоо үг, төсөөт үгийн ижилсэх болон ондооших талыг хэлний баримт дээр тайлбарласны зэрэгцээ төсөөрхүү үг, үгийн хувилбараас ялган авч үзээд, монгол хэлний ойролцоо үг, төсөөт үг нь нэгэн адил ижилсэх харьцаанд байдаг хэдий ч тэмдэглэхүүн, тэмдэглэгдэхүүний хувьд эсрэг шинжтэй болох нь харагдаж байна.”⁴ хэмээн дүгнэжээ.

Номын тус бүлгийн дараагийн хэсэгт энэхүү номоо нэрлэсэн “ойролцоо зэргэдийн гол хэрэглүүр нь ойролцоо утгатай үг” болох тухай дэлгэрэнгүй дурдаж, “монгол хэлний ойролцоо зэргэд нь ойролцоо утга бүхий хоршоо үгээс үүдэлтэй байна. Ойролцоо утгат хоршоо үгийн утгын болон авианы ойролцоо байдлыг харгалзан сүүл толгой холбон, мөр тэгшитгэн нэг дор эгнүүлэхээс гадна мөр алгасан салаавчлах байдлаар мөр бадаг тэнцүүлж улмаар мөр мөрт салган зэрэгцүүлсэн нь олонтоо байна” гэжээ. Учир нь монгол хэлний хоршоо үгийн ихэнхийг ойролцоо утгатай үг бүтээдэг бөгөөд энэхүү хэрэглэгдэхүүн нь ойролцоо зэргэд бүтээх үндсэн бааз болж өгдөг тухай энэ хэсэгт жишээ баримттайгаар тайлбарласан байна.

Номын дэд бүлэгт “Монгол хэлний ойролцоо зэргэд болон түүний утгын ангилал”-ын талаар дангаар нь авч үзсэн байх бөгөөд юуны өмнө ойролцоо өгүүлбэрийн тухай хэлшинжлэлийн онолын үүднээс тайлбарлаж, “Ижил санаа бүхий өгүүлбэрүүд нь тухайн бодит юм үзэгдлийн ижил шинжтэй, ойролцоо санаа бүхий өгүүлбэрүүд нь хэд хэдэн юмс үзэгдлийн тухай ойролцоо санаатай тус тус холбогдоно. Үүний эхнийх нь бодит ойролцоо өгүүлбэр болох ба сүүлчийнх нь хийсвэр ойролцоо өгүүлбэр болно. Эдгээр нь найруулгад тэгшлэх (зэргэд), эс тэгшлэх (зэргэд бус) хоёр хэлбэрээр тохиолдож байна”⁵ гэж дүгнэжээ.

Ойролцоо зэргэдээ мэдэгдэхүүний талаас “Ухаан нь ууцандаа, санаа нь сүүжиндээ”, мэдэхүүний талаас, “Дэвсийг нь үзэж морийг нь уях муухай, дээлийг нь үзэж дэвсгэр дэвсэх муухай”, хэлэгдэхүүний талаас, “Нэрээ бүү гээ, хүндээ бүү алд”, хэлэхүүний талаас, “Хамбан дээлийн дотроос хаагүй цамц гарах, халзан хошуутай гутлаас хамаргүй оймс гарах” гэж 4 ялгажээ.

Үүнд хэлэхүүний үүднээс буюу ойролцоо зэргэдийг бүтээж байгаа үйл явдал нь өөр өөр боловч түүнээс үүдэх санаа агуулга нь ойролцоо байх ур маягаас бүтсэн ойролцоо зэргэдийг ил адилтгал буюу зүйрлэлээр үүссэн, адилтгалаар үүссэн, ёгтлолоор үүссэн, егөөдлөөр үүссэн, орлолоор үүссэн, төлөөллөөр үүссэн хэмээн 6 ангилж баримтаар баталжээ.

Харин мэдэхүүний талаас хүний харилцааны талаас үнэлэмж хэрхэн илэрч байгаагаас нь шалтгаалан, эерэг үнэлэмж бүхий, сөрөг үнэлэмж бүхий, эерэг сөрөг үнэлэмж давхар илэрсэн

2. Б.Мөнгөнцэцэг, 2012, “Монгол хэлний ойролцоо зэргэд”, Уб., 40 дэх тал

3. Б.Мөнгөнцэцэг, 2012, “Монгол хэлний ойролцоо зэргэд”, Уб., 74 дэх тал

4. Б.Мөнгөнцэцэг, 2012, “Монгол хэлний ойролцоо зэргэд”, Уб., 81 дэх тал

5. Б.Мөнгөнцэцэг, 2012, “Монгол хэлний ойролцоо зэргэд”, Уб., 94 дэх тал

гэж тус тус ялгажээ.

Уг номд нийт 483 ойролцоо зэргэдийн жишээ сонгосон бөгөөд үүнээс чухам аль төрлийн зэргэд хэд хэчнээн, хэдэн хувьтай байгааг тооцон гаргасан нь ойролцоо зэргэдийн бүрэлдэхүүн болон хэрэглээг тооцож гаргах чухал арга болжээ. Тухайлбал, энд хэлэгдэхүүний ойролцоо зэргэд 54, хэлэхүүний ойролцоо зэргэд 337, мэдэхүүний ойролцоо зэргэд 59 тус тус байгаа ажээ.

Б.Мөнгөнцэцэг, монгол хэлний ойролцоо зэргэдийг цогцолбор бүтээх үндсэн хэрэглүүр болно гэж үзээд “Хэлэхийн цуваа буюу тухайн эхэд утга, хэлбэрийн олон тооны хувилбарууд аяндаа үүсдэг...” гээд адилтгагдахуун болон адилтгахууны аль нэг нь хоосноор илрэх боломж, өгүүлбэрийн эцсийн өгүүлэхийг хураах хэмнэх боломж, яруу найраг, үргэлжилсэн үг, жүжгийн зохиолын ойролцоо зэргэдийг авч үзжээ.

Ингээд уг номын сүүлийн бүлэгт монгол хэлний ойролцоо зэргэдийг судлах явцад “Монгол хэлний их нэгжийг бага нэгжтэй нь харьцуулах, тодруулбал ойролцоо үг, өгүүлбэрийн харьцаанд нь тулгуурлан хэлний агуулга, хэлбэр, ба зогсонги хөдлөнг дөрвөн талаас нь диалектик харьцаанд нь авч үзээд” ойролцоо үгийг туйлын ойролцоо үг, оновчтой ойролцоо үг, оновчтой бус ойролцоо үг, хуурмаг ойролцоо үг гэж ангилаад ойролцоо хоршоо үг нь ойролцоо үг, ойролцоо зэргэд бүтэх эх сурвалж болно” гээд ойролцоо зэргэдээ мэдэгдэхүүн, хэлэгдэхүүн, хэлэхүүн, мэдэхүүний талаас тайлбарлаж, төсөөт зэргэд ойролцоо зэргэдтэй хэрхэн тохирох болон эсрэгцэхийг тайлбарлажээ.

Ийнхүү “Монгол хэлний ойролцоо зэргэд”-ийг тал бүрээс нь дагнан нарийн судласан боловч судалгааны явцад монгол хэлний ойролцоо үг, ойролцоо хэллэг, ойролцоо өгүүлбэрийг хамарсан өргөн судалгаа хийсэн түүний бүтээл нь монгол хэлний үтийн сан утга судлал түүний дотор ойролцоо утгын судалгааг урагшлуулж ахиулсан, өмнө байгаагүй томоохон ахиц авчирсан, чамбай, сайн бүтээд болсныг монгол хэлний ойролцоо утгыг судладаг эрдэмтэн хүний хувьд цохон тэмдэглэж байна.

Эцсийн бүлэгт түүний удирдагч багшийн тодорхойлсноор “Б.Мөнгөнцэцэг нь монгол хэлний хэлц зэргэдийг мэдэгдэхүүн ба мэдэхүүн, хэлэгдэхүүн ба хэлэхүүний талаас ялгаж, тус тусын онцлогийг гаргаж, нэлээд чармайн оролдсоныг хянан үзвэл, уг сэдэв нэлээд адармаатай аглаа нэн сонирхолтой болох нь тодорхой байна...” гэсэнтэй санал нэг байгаагаа бас мэдэгдээд энэхүү танилцуулгаа өндөрлөж байна.

ТОВЬЁГ

ТҮҮХ СОЁЛ НИЙГЭМ

Удо Б. Баркманн	ХАРХОРУМ ЭЗЭНТ ГҮРНИЙ “МАРТАГДСАН” НИЙСЛЭЛ ХОТЫН ТҮҮХИЙН ХЭСГЭЭС1
Н.Баярцэцэг	ОЙРАДЫН СЭНГЭ ХУНТАЙЖ БА ОРОСЫН ХАРИЛЦААНЫ ЗАРИМ АСУУДАЛД16
Ч.Болдбаатар, Т.Цэцэгжаргал	БИЙ БИЕЛЭГИЙГ АМБИВАЛЕНТ ШИНЖЭЭР ТАЙЛБАРЛАХЫН УЧИР.....23
Ц.Уранчимэг	ЗАНАБАЗАРЫН УРЛАГ БА ДУНДАД ЗУУНЫ ХОЖУУ ҮЕИЙН МОНГОЛД БҮДДИЙН ШАШИНТ УЛС БАЙГУУЛСАН НЬ.....27
Т.Намжил	МОНГОЛ ӨРХ /ГЭР/ БҮЛИЙН ТҮҮХ СУДЛАЛЫН АСУУДАЛД.....40
L.Odontuya	SINO-MONGOLIAN TRADITIONAL HISTORICAL RELATIONS REGARDING MUSIC AND SONGS.....56
С. В. Дмитриев Ю. Холотова Шинек	ДОЛИНА СУХОГО ТРУПА – ОЧЕРК ПРЕДВАРИТЕЛЬНЫХ АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ И ЭТНОЛОГИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ.....63

ХЭЛШИНЖЛЭЛ, ЭХ БИЧИГ СУДЛАЛ

E. Ravdan	THE EVOLUTION TYPES OF MONGOLIAN GEOGRAPHICAL NAMES.....72
Ж.Бат-Ирээдүй	МОНГОЛ ХЭЛНИЙ ОЙРОЛЦОО УТГЫН ТОГТОЛЦООГ СУДЛАХУЙ.....81
Ж.Сэржээ	ОРЧИН ЦАГИЙН МОНГОЛ ХЭЛЭНД ХҮНИЙ НЭР БҮТЭЭЖ БУЙ ХЭЛЗҮЙН АРГУУД.....93
Б.Пүрэв-Очир, Л.Цэрэнчимэд	ЯРУУ НАЙРАГЧ ДАНЗАНГИЙН НЯМСҮРЭНГИЙН УРАН БҮТЭЭЛ ДЭХ ОРОН ЗАЙ, ЦАГ ХУГАЦААНЫ ДҮРСЛЭЛИЙГ АЖИГЛАВАЛ.....99
М.Ууганбаяр Ч.Нацагдорж	Б.ЯВУУХУЛАНГИЙН НЭГЭН ШҮЛЭГТ ЭХИЙН ЦАГ ИЛЭРСЭН ОНЦЛОГ.....108
Н.Нансалмаа	ЯРУУ НАЙРГИЙН ЗҮЙРЛЭЛ ТАНИХУЙН ЗҮЙРЛЭЛИЙН НЭГЭН ТӨРӨЛ БОЛОХ НЬ (Б.Лхагвасүрэнгийн яруу найргийн жишээгээр).....112
Т.Цэцэгжаргал М.Ууганбаяр	ТҮРЭГ ХЭЛНИЙ ЯЗГУУР ҮНДСИЙН ХУВИЛБАР БА ТҮРЭГ ХЭЛНЭЭС МОНГОЛ ХЭЛНЭЭ ОРСОН ХОЁР ҮГИЙН ТУХАЙ.....120
Ц.Магсар	ЦАГ ҮЕ БА МЕТАФОРЧЛАХ СЭТГЭЛГЭЭ.....123

Б.Мөнгөнцэцэг	МОНГОЛ ХЭЛНИЙ ОЙРОЛЦОО УТГА БҮХИЙ ХОРШОО ҮГС ХЭЛЦ ЦОГЦОЛБОР БҮТЭЭХ ТУХАЙ.....	129
Ж.Ганбаатар	“ГОЛОМТ” ХИЙГЭЭД “ГОЛОМДОХ”-ЫН УЧИР.....	137
Б.Мөнхтуяа, Б.Наранчимэг	БАЙГАЛИЙГ ДЭЭДЛЭХ МОНГОЛ СЭТГЭЛГЭЭ БА ДҮРСЛЭЛТ ЧИМЭГ ТОДОТГОЛ.....	141

УТГА ЗОХИОЛ

Д.Галбаатар	НАТУРАЛИЗМ БА ТҮҮНИЙ ХОЁР ГОЛ УРСГАЛЫН ТУХАЙ.....	145
Б.Хишигсүх, Д.Галбаатар	ТҮМЭН МЭСИЙН ГЭГЭЭНТНИЙ ДЭЭД ТААЛАЛ ОРШЖИХУЙ.....	150

ОРЧУУЛГА, ШҮҮМЖ, ТЭМДЭГЛЭЛ

Ш.Озава (Орчуулсан Ж.Ганбаатар)	ЯПОН ХЭЛ БА МОНГОЛ ХЭЛ (ШУВУУ БОЛОН ӨНДӨГ).....	157
Ч.Бауден (Орчуулсан А.Мөнхцэцэг)	БНМАУ ДАХЬ ОРЧИН ҮЕИЙН ТУУЛЬС ХАЙЛАХАД ХИЙСЭН АЖИГЛАЛТ.....	161
С.Төмөрбат	ОЮУН САНААНЫ ЕРТӨНЦИЙН ЭМХ ЦЭГЦИЙН ОНОЛ БҮЮУ МОНГОЛ ГЭРИЙН СИНЕРГЕТИК ТӨСӨӨ БҮТЭЭСЭН ТУХАЙД.....	172
Ц.Магсар	ДРУГ МОНГОЛЬСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ (К 85-летию со дня рождения К.Н.Яцковской).....	179
Базылханы Напил Болатын Алтангүл	МОНГОЛЫН АЛТАЙ СУДЛАЛЫН ОРГИЛЫН ЗОРИГТ БҮРГЭД.....	184
Ж.Бат-Ирээдүй	Б.МӨНГӨНЦЭЦЭГИЙН “МОНГОЛ ХЭЛНИЙ ОЙРОЛЦОО ЗЭРГЭД” НОМЫН ТУХАЙ.....	196